

T.C.
İSTANBUL 29 MAYIS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

BİR OSMANLI AYDIN VE BÜROKRATI:
AZMZADE SADIK EL-MÜEYYED PAŞA’NIN HAYATI VE FAALİYETLERİ (1860-1910)

(DOKTORA TEZİ)

Ömer Faruk CAN

Danışman:
Prof. Dr. Ali AKYILDIZ

İSTANBUL

2022

T.C.
İSTANBUL 29 MAYIS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

**BİR OSMANLI AYDIN VE BÜROKRATI:
AZMZADE SADIK EL-MÜEYYED PAŞA’NIN
HAYATI VE FAALİYETLERİ (1860-1910)**

(DOKTORA TEZİ)

Ömer Faruk CAN

Danışman:
Prof. Dr. Ali AKYILDIZ

İSTANBUL

2022

T.C.
İSTANBUL 29 MAYIS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Tarih Anabilim Dalı'nda 010313DR02 numaralı Ömer Faruk CAN'ın hazırladığı “*Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati: Azmzade Sadık el-Müeyyed Paşa'nın Hayatı ve Faaliyetleri (1860-1910)*” konulu doktora tezi ile ilgili tez savunma sınavı, 28/10/2022 Cuma günü 10.00–12.30 saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin başarılı olduğuna oy birliği ile karar verilmiştir.

Prof. Dr. Ali AKYILDIZ
İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi
(Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)

Prof. Dr. Tahsin GÖRGÜN
İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi

Prof. Dr. Zekeriya KURŞUN
Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi

Prof. Dr. Davut HUT
Marmara Üniversitesi

Dr. Öğretim Üyesi Zekeriya TÜRKMEN
İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi

BEYAN

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlâk kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

Ömer Faruk CAN

28/10/2022

ÖZ

BİR OSMANLI AYDIN VE BÜROKRATI: AZMZADE SADIK EL-MÜEYYED PAŞA’NIN HAYATI VE FAALİYETLERİ (1860-1910)

Bu tez, II. Abdülhamid’in yaverlerinden Azmzade Sadık el-Müeyyed Paşa’nın hayatı, devlet adamlığı ve meslekî kariyerini mercek altına alan bir biyografik araştırmadır. Döneminin önemli simalarından biri olmakla birlikte günümüze kadar *meşâhir-i meçhûle*den olan Sadık el-Müeyyed, Doğu ve Batı kültürüne aşina, iyi eğitilmiş, eli kalem tutar, dil bilir bir Osmanlı aydınıdır. Yarım asırlık ömrünün yarısında, imparatorluğun dört bir köşesiyle Afrika, Avrupa ve Rusya gibi farklı coğrafyalarda yerine getirdiği idarî, mülkî ve diplomatik görevleri ile teftişler, bu tarihî biyografi çalışmasının ana omurgasını oluşturur. Tezde, bazı karinelere hareketle paşanın fikir dünyası, şahsiyeti ve sosyal arkaplanı hakkında da birtakım sonuçlara varılmış, ayrıca bu dönemde başarılı olma ve yükselmeye aile bağlarının yanı sıra bilgi ve eğitimin de etkili olduğu vurgusu yapılmıştır. II. Abdülhamid’in saltanat dönemi, Osmanlı tarihçiliğinin en popüler çalışma alanlarından biri olma özelliğini sürdürse de bu dönemde yaşamış devlet adamı, sanatkar, saraylı ve entelektüellerin kapsamlı biyografilerinin aynı nispette ortaya konulduğu söylenemez. Oysa bu tür çalışmalar, tarihî dönem ve meselelerin karanlıkta kalan yönlerine bir hayat üzerinden ışık tutabilme potansiyeli olması bakımından önemlidir. Bu çerçevede, Sadık’ın eserlerinin yanı sıra arşiv belgeleri, yerli ve yabancı basın, hâtıratlar, salnameler ve mevcut literatür eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirilerek kaleme alınan biyografisi, müstakbel çalışmalar için II. Abdülhamid idaresinin işleyiş biçiminin, krizlerle başa çıkma yöntem ve becerisinin, mahallî ve beynelmilel aktörlerle ilişkilerinin ve sömürge çağının meydan okumasına karşı üretilen imparatorluk politikalarının bazı karanlık noktalarının aydınlatılması hususunda birtakım örnekler sunabilir. Bu tez, yaverliğe seçilişinin hayat hikâyesindeki en belirleyici unsur olduğu iddiasından hareketle, söz konusu teşkilâtın Osmanlı siyaset ve bürokrasisindeki ağırlığının gittikçe arttığını vurgular ve bu dönemde geçirdiği dönüşüm ile II. Abdülhamid’in oluşturduğu saray merkezli yeni idarî yapılanmada hayatî bir role sahip olduğunu öne sürer.

Anahtar Kelimeler:

Sadık el-Müeyyed, Biyografi, Azmzadeler, Yaverlik, Yaverân Dairesi, Suriye, Cidde, Hicaz Telgraf Hattı, Teftiş, Ermeni Olayları, Kolera, Bulgaristan Komiserliği, Afrika, Habeşistan, Senusîlik, Osmanlıcılık, Panislamizm, Sömürgecilik, II. Abdülhamid, II. Wilhelm, II. Menelik, Avlonyalı Ferid Paşa, Arap İzzet Holo, Şefik el-Müeyyed.

ABSTRACT

AN OTTOMAN INTELLECTUAL AND BUREAUCRAT: THE LIFE OF AZMZADE SADIK EL-MÜEYYED PASHA AND HIS ACTIVITIES (1860-1910)

This dissertation is biographical research of Azmzade Sadık el-Müeyyed Pasha, one of Abdülhamid II's aides-de-camp. It concentrates on his life, statesmanship, and professional career. He was one of the well-known figures of his day, although he is seldom remembered until now. As a well-educated Ottoman intellectual, he was familiar with both Eastern and Western cultures. The administrative, civil, and diplomatic missions and inspections he did in numerous parts of the empire and different geographies such as Africa, Europe, and Russia throughout half of his half-century life constitute the backbone of this historical biography. Based on several indications, the thesis draws some inferences regarding the pasha's world of ideas, personality, and social background. Furthermore, it emphasizes that education, knowledge, and family ties were significant factors in success and promotion throughout this period. Even though the reign of Abdülhamid II remained one of the most popular areas of Ottoman historiography, comprehensive biographies of statesmen, artists, courtiers, and intellectuals of the era are not studied at the same rate. However, such research is essential since it may illuminate obscure parts of historical periods and issues by centering on a person's life. In this context, this biography, written by critically evaluating archival documents, local and foreign press, memoirs, yearbooks, the pasha's works, and existing literature, may allow an understanding of the logic of Abdülhamid II's administration, its methods, and skills for dealing with crises, and its relationships with local and international actors. It also may provide an opportunity to reconsider policies developed in response to the imperial age's challenges from a fresh angle. The dissertation asserts that his position as aide-de-camp was the most influential element in his life. From this point of view, the dissertation stressed that the *Yaverân* organization's influence in Ottoman politics and central bureaucracy grew significantly during this time. It also claims that the organization's evolution had a crucial part in Abdülhamid II's creation of a new palace-centered administrative apparatus.

Keywords:

Sadık el-Müeyyed, Biography, al-Azms, Azmzades, Department of Aides-de-camp, Syria, Jeddah, Hijaz Telegraph Lines, Inspections, Armenian Events, Cholera, Bulgarian Commissariat, Africa, Abyssinia, Senusiya, Pan-Ottomanism, Pan-Islamism, Colonialism, Abdulhamid II, Wilhelm II, Menelik II, Mehmed Ferid Pasha, Arab Izzet Holo, Şefik el-Müeyyed.

ÖNSÖZ

II. Abdülhamid'in saltanat yılları (1876-1909), güncel siyasî ve toplumsal hayata bakan yönlerinin çokluğu hasebiyle öteden beri tartışmalı bir devir olduğu gibi muhtemelen bu hususiyetini bundan sonra da sürdürecektir. Söz konusu dönemin uzunca bir süre ideolojik bir tarafgirlikle yalnızca menfi bir tablodan ibaret görülerek neredeyse bütün kötülüklerin anası addedilmesi, bu anlayışa tepki olarak zıt bir diğer kutbun doğmasına yol açmış, böylece tarihî meseleleri ilmî zeminde masaya yatıran çalışmalar sığ tartışmaların gölgesinde kalmışsa da bu tartışmalı dönem, 20. yüzyılın son çeyreğinden itibaren pek çok akademik incelemenin konusu olmaya başlamıştır. Genel tarihler, vaka çalışmaları, monografiler, biyografiler yazıldı ve yazılmakta... Bilhassa dönemin devlet adamı, sanatkâr, saraylı ve entelektüellerinin biyografilerinin son yıllarda revaç bulması, insandan arındırılmış tarih anlatısını, bizatihi 'insan'ı fâil gören anlayışla ikameye çalışmaktadır. Bu tez de söz konusu anlayış kapsamında değerlendirilebilir.

Bu biyografi çalışması, 18. yüzyıldan itibaren bilhassa Bilâdüşşam'da kalıcı izler bırakan Azmzade ailesinin, 19. yüzyılın son dönemi ile 20. yüzyılın ilk on yılındaki en müessir üyesine, II. Abdülhamid'in yaverlerinden Sadık el-Müeyyed Paşa'ya odaklanıyor. Tez bir bakıma, Abdülhamid devrinin tamamını kuşatan bir devlet adamının hayat hikâyesini merkeze alarak imparatorluk coğrafyasının yaşadığı krizler, dönüşümler ve değişimlere farklı bir pencereden bakma girişimidir. Bu girişimin temel hedefi ise Doğu ve Batı kültürüne aşina, pek çok beldeyi gezip görmüş, iyi eğitilmiş, eli kalem tutar, dil bilir bir 'Osmanlı' devlet adamı ve entelektüelinin hayat hikâyesi ile meslekî kariyerini, kaynakların verdiği imkânlar ölçüsünde ortaya koymaktır.

Bu tez, yaptığı görev ve faaliyetlerden içinde bulunduğu sosyal ağlara, geride bıraktığı eserlerden şahsiyet ve fikirlerine kadar, Sadık Paşa'nın biyografisini muhtelif cepheleriyle müstakil bir eser hacminde inceleyen ilk teşebbüstür. Sadık el-Müeyyed'in biyografisini meydana çıkarmak birkaç açıdan anlamlıdır. Evvela, onun meslekî kariyeri tam bir II. Abdülhamid dönemi makbul bürokrat profili sunar; yüksek tahsilinin ardından padişahın yaverleri arasına girerek kariyer basamaklarını hızla çıkmış, *velinimetinin* düşüşüyle birlikte o da düşmüştür. II. Abdülhamid'in ısrarcı olduğu 'idarede merkeziyetçilik' politikasının uygulayıcılarından biri olması, bu tercihin bir diğer

sebebidir. Öte yandan bu çalışma, müstakbel çalışmalar için söz konusu idarenin işleyiş biçiminin, krizlerle başa çıkma yöntem ve becerisinin, mahallî ve beynelmilel aktörlerle ilişkilerinin ve sömürge çağının meydan okumasına karşı üretilen imparatorluk politikalarının bazı karanlık noktalarının aydınlatılması hususunda birtakım örnekler sunabilir. Bu yönüyle elinizdeki tez, müesses nizamın kimi özellikleriyle kırılma noktalarını, muteber bir aktörünün gözünden okuma imkânı vereceği iddiasını taşır. İmparatorluğun başkenti İstanbul ile uzun süreli girift bağlara sahip ailesinin tarihsel fonksiyonu da unutulmamalıdır. Ayrıca o, döneminin bilinir isimlerinden olmakla birlikte sonraki devirde *meşâhir-i meçhûle* safına geçmiş olarak değerlendirilebilir. O hâlde Sadık Paşa'nın hayat hikayesini bilmek, bir insanın portresini meydana çıkarmaktan çok öte, II. Abdülhamid devrini bir başka açıdan, iyi tahsil görmüş bir devlet adamı gözüyle inceleme imkânına kavuşmak ve aynı zamanda son dönem aydın-bürokrat tipinin bir portresini ortaya koymak anlamına gelir. Son olarak II. Abdülhamid'in düşüşüyle birlikte hayatı ve kariyeri tepetakla olan Sadık'ın padişahın has bendegânından olmasına karşın, meşrutî rejimde çok geçmeden kendine bir yer bulabilmesi, *devr-i sâbika* mensup devlet adamlarının yeni dönemde varlıklarını sürdürebilme becerileri hakkında da bir fikir verir. Bununla birlikte, çalışmanın bir biyografi olduğunun şuurunda olarak ele alınan mesele ve tartışmalara Sadık el-Müeyyed odağında değinilecek, paşanın fâilliği her zaman ön planda tutulmaya çalışılacaktır.

Bu tarihî biyografinin kaynaklarını, başta İstanbul'daki Osmanlı ve Londra'daki İngiliz arşivleri olmak üzere, Fransa Dışişleri Bakanlığı'nın yazışmaları, kullanım yoğunluklarına göre sırasıyla Türkçe, Fransızca, İngilizce, Arapça ve İtalyanca matbuat, paşanın eserleri, hâtıratlar, salnameler, şer'îyye sicilleri, aileden kalan kimi kayıtlar ve geniş bir yelpazeye yayılan ikincil literatür oluşturur. Bununla birlikte, incelediğimiz şahsın biyografisinin belli kesitlerini aydınlatacak kaynaklardan söz etmek maalesef mümkün olmadığı gibi onunla doğrudan alâkalı literatürün de pek cüzî olduğu vurgulanmalıdır.

Biyografi yazarının pek çok zorlukla yüzleşmesi gerektiği malumdur. Osmanlı'nın son dönemine yoğunlaşan biyografılar, erken modern dönem üzerine yazan meslektaşlarının yaşadığı kaynak ve veri azlığı probleminden bir bakıma âzâde gözükmüşse de söz gelimi 19. yüzyılın sonunu idrâk eden üst düzey bir devlet adamının hayatını enikonu kağıda dökmenin de kendine göre zorlukları vardır. Bu meyanda elinizdeki tez

çalışmasının, Ali Akyıldız'ın 19. yüzyıl Osmanlı biyografi yazıcılığını ele aldığı makalesinde işaret ettiği kaynak problemlerinden vâreste olduğu söylenemez.¹ Şöyle ki bir eşraf ailesinin fertlerinden biri olarak Mekteb-i Harbiye'ye kaydoluncaya dek Bilâdüşşam'da yaşayan Sadık'ın doğumu, çocukluğu, ilk gençliği ve tahsili, diğer bir ifadeyle devlet görevine girmesinin öncesinde kalan hayatına ilişkin veriler oldukça kısıtlıdır. Devlet kademelerinde görev almasından itibaren hayatının sonuna kadar siyâsî tartışmaların dışında kalması, düşünce dünyasını yansıtacak eser vermemesi, ardında otobiyografi veya hâtırat bırakmaması, üstlendiği görevlerin icraî meselelere yoğunlaşması ve nihayet, dünyadan göç ettiği vasatın, ardından vefeyat türü yazıların neşrini riskli kılması, ona dair söylenecek sözlerin ağırlıklı olarak son dönem Osmanlı bürokrasisinin ürettiği evrakın insafına kalması sonucunu doğurmuştur. Vazife ve faaliyetlerinin izini sürebildiğimiz resmî belgeler ise bürokratik teamüllerin yazışmalarda aldığı son haliyle 'insan'ı ekseriyetle ıskalayan, standart kalıplara sahip teknik metinlerdir. Keza bu durum, onun düşünceleri, şahsiyeti ve sosyal arkaplanının oluşumundaki âmilleri yakalamayı neredeyse imkânsız kılmış, ancak kimi karinelerden hareketle birtakım sonuçlara varılabilmektedir.

Büyük bir aileye mensubiyeti, yakın aile bağları konusunda bir nebze söz söyleme imkânı verecek kayıtların günümüze ulaşmasını sağlamışsa da bu, aileye dair özel bir arşivin bulunduğu anlamına gelmez. II. Meşrutiyet devrinde bir müdafaa literatürü mahiyetinde pıtırak gibi çoğalan hâtıratlara bir yenisini eklemesine belki ömrü vefa etmemiştir; şahsî evrakının paha biçilmez fotoğraf koleksiyonu ve diğer özel notlarıyla birlikte bir yangında kül olması ise işi daha da zorlaştırır. Neyse ki uzak coğrafyalardaki hassas diplomatik görevlerinin bazılarında günlük notlar tutmuş ve bunları entelektüel çıktılar hâline getirebilmiştir. Bunlarda kendinden pek bahsetmese de “eser, müessirinden izler taşır” fehvasınca birtakım kıymetli ipuçları bulmak mümkün olmuştur.

II. Abdülhamid'in saltanatının kimi olaylarını, dönemin makbul bir şahsiyetinin hayatı üzerinden “geçmişin kılcal damarlarında gezin[erek]”² okuma imkânı sunan bu araştırma kaleme alınırken, biyografi bekleyen muhtemel tehlikeler daima göz önünde bulundurulmuştur. Bu doğrultuda, Sadık el-Müeyyed'in müdahil olduğu hadiselerin

¹ Bk. Ali Akyıldız, “İnsanı Yazmak: 19. Yüzyıl Osmanlı Biyografi Yazıcılığı ve Problemleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Osmanlı Araştırmaları* 50 (2017), s. 219–242.

² Bu ifadeyi Ali Akyıldız'dan ödünç alıyorum (Akyıldız, “İnsanı Yazmak”, s. 238).

tarihî arkaplanına asgarî nispette yer verilmiş ve biyografiyi perdelemesine müsaade edilmemiştir. Keza, bir heyetle birlikte yaptığı görevlerinde heyetin değil, eldeki veriler nispetinde Sadık'ın rolüne odaklanılmış ve bu noktada hassas bir denge kurulmaya çalışılmıştır. Öte yandan biyografilerde sıklıkla rastlanabilen, biyografin ele aldığı şahısla özdeşleşme/aynîleşme tehlikesi gözden ırak tutulmayarak biyografisi yazılan şahsiyet ile aradaki mesafe korunmuş, indî yorumlardan kaçınılmıştır. Ayrıca bir hayat hikâyesinin her zaman tutarlı, insicamlı ve çelişkilerden vâreste olamayacağının şuurunda olarak elden geldiğince gerçekçi bir portre sunulmaya gayret edilmiştir.³

Bu tez çalışması giriş, dört bölüm ve sonuçtan mürekkeptir. Girişte literatür değerlendirmesinin akabinde, Sadık Paşa'nın hayat hikâyesinin en belirleyici unsurlarının başında gelmesi hasebiyle yaverlik müessesesi ve II. Abdülhamid devrindeki dönüşümü, paşanın kariyeri bağlamında ele alınmıştır. Birinci bölümün ilk başlığında, biyografiye zemin teşkil etmesi bakımından Azmzade ailesinin tarihçesi –menşe tartışmalarına kısaca değinilerek– incelenmiş, ikinci başlıkta ise Sadık el-Müeyyed'in doğumu, çocukluğu, tahsili ve yetiştiği muhit hakkında bilgi verilmiştir. Görevleri tematik-kronolojik bir tasnifle ele alınan tezin ikinci bölümünde, padişahın yaverleri arasına girişi ile sonrasındaki –Afrika'dan Almanya'ya Kudüs'ten Kırım'a uzanan– diplomatik vazifeleri mercek altına alınmıştır. İmparatorluğun çeşitli bölgelerinde yaptığı teftiş ve inceleme görevleri ile Hicaz ve Bursa'daki diğer faaliyetleri ise üçüncü bölümün konusunu oluşturur. Dördüncü bölüm ise paşanın II. Meşrutiyet'ten sonraki 'düşüş' seneleriyle düşüncelerine yer verir. Yaverlikten çıkarılışı, rütbesinin düşürülüşü, idareci olarak Cidde'ye gönderilişi, bir diğer tabirle uzaklaştırılışı, rahatsızlığı ve vefatı bu bölümde incelenmiş, ardından eserleri, fikirleri ve şahsiyetine değinilmiştir.

Elinizdeki tezin hazırlık safhasında emeği olanların adını anmak benim için bir vefa borcudur. Bu tezin ortaya çıkış hikâyesinin en kritik yerinde, benim için bir danışmandan çok daha fazlasını ifade eden kıymetli hocam Prof. Dr. Ali Akyıldız bulunur. Tezlerin danışmanları tarafından bile okunmamasının haber değeri taşımadığı bir dönemde, herkesçe malum olduğu üzere tez bölümlerini titizlikle ve sabırla defalarca okumasının yanı sıra, aynı zamanda hassas zamanlarda aldığı kararlar ve hiçbir zaman

³ Biyografi yazımında tutarlılık ve çelişkiye dair bk. Abdulhamit Kırmızı, "Oto/Biyografik Vebal: Tutarlılık ve Kronoloji Sorunları", *Otur Baştan Yaz Beni: Oto/biyografiye Taze Bakışlar*, ed. Abdulhamit Kırmızı (İstanbul: Küre Yayınları, 2013), s. 11–27.

vermekten kaçınmadığı akademik ve manevî destek paha biçilmezdir. Bu münasebetle ilk teşekkür muhterem hocamadır. Teze dair bazı kaynaklarla ilgili kıymetli yönlendirmeler yapan Prof. Dr. Ali Birinci üstadımın doktoradan sonra yapabileceğim çalışmalar hususunda verdiği kıymetli bilgiler, tezimi artık bitirmem gerektiğini idrâk açısından teşvik edici oldu. Prof. Dr. Arif Bilgin oldukça elverişli bir çalışma ortamı sağladı, diğergam tavrıyla elinden gelen desteği vermekten hiçbir zaman kaçınmadı. Prof. Dr. Zekeriya Kurşun Sadık Paşa'nın hayattaki torunlarıyla tanışmama vesile oldu. Doç. Dr. M. Talha Çiçek ile yaptığım istişareler ise kesinlikle ufuk açıcıydı; hocalarımın her birine ayrı ayrı şükranlarımı sunuyorum. Değerli jüri üyeleri Prof. Dr. Tahsin Görgün, Prof. Dr. Davut Hut ve Dr. Öğr. Üyesi Zekeriya Türkmen'e teze dair katkı ve değerlendirmeleri için teşekkür ederim. Tezin araştırma ve yazma safhasındaki teşvik ve tavsiyeleri için Prof. Dr. İsmail E. Erünsal, Prof. Dr. Feridun Emecen, Prof. Dr. İdris Bostan, Prof. Dr. Abdulhamit Kırmızı, Prof. Dr. Bilgin Aydın, Prof. Dr. M. Suat Mertoğlu, Prof. Dr. Randi Deguilhem, Prof. Dr. Coşkun Çakır, Prof. Dr. Ş. Tufan Buzpınar, Prof. Dr. Ayhan Çitil, Doç. Dr. Fatih Bozkurt, Birol Ülker, Şaban Er, Doç. Dr. Kenan Yıldız, Doç. Dr. Ömerül Faruk Bölükbaşı ve Dr. Öğr. Üyesi Miraç Tosun hocalarımın her birine müteşekkirim.

Araştırmacı Yetiştirme Projesi (AYP) kapsamında 2013 yılından itibaren İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) bünyesinde bulunmak bana fevkalâde katkı sağladı ve muhtelif açılardan tezin tezahürüne vesile oldu. Bu münasebetle, tez dönemim boyunca kurum başkanlığını yürüten Prof. Dr. Mehmet Âkif Aydın, Prof. Dr. Raşit Küçük ve Prof. Dr. Mürteza Bedir ile Proje Koordinatörü Prof. Dr. Tuncay Başoğlu, İlim Dalı Sorumlusu Doç. Dr. Abdurrahman Atçıl ve Proje Yürütücüsü İbrahim Köse'nin şahsında bütün İSAM ailesine çok teşekkür ederim.

Doktora araştırmalarım esnasında King's College London (KCL) War Studies bölümünde misafir araştırmacı sıfatıyla bulundum. Dokuz ay süren çalışmalarım sırasında danışmanlığımı üstlenip yol gösteren Dr. Hicham Safieddine'e; verdiği destekle bu ülkedeki araştırmalarımı büyük oranda rahatlatan Ensar Vakfı Değerler Eğitimi Merkezi'ne müteşekkirim.

Elbette bu fasılda Sadık Paşa'nın torunu Esmâ Azmzade Hanım ile üçüncü kuşak torunu İklil Azmzade Bey'i anmadan geçmek olmaz. İklil Bey ile hususî irtibatımız hiç

kopmadı, verdiği kimi bilgiler olmasaydı bu tezin bir ayağı eksik kalacaktı; özel teşekkürlerimi sunarım.

Birçok dost ve meslektaşımın uzun tez süreci boyunca akademik yahut sair bakımlardan kıymetli destekleri olmuştur. Bu meyanda Dr. Orhan Ençakar, Murat Sarıtaş, Abdurrahman Mıhçıoğlu, M. Taha Güler, Kürşad Kaan Arıkan, Burhan Çağlar, Fatih Yeşil, Dr. Kasım Hızlı, Ahmed Tahir Nur, Dr. Cemal Atabaş, Dr. Mehmet Korkmaz, Bünyamin Pınar, Ma'en Ahmed Ali, Dr. Kübra Fettahoğlu, Dr. Mehmet Yılmaz Akbulut, Dr. Yahya Koç, Zeynep Bilgin Geçer, Dr. Göker İnan, Didar Ayşe Akbulut, İrem Gündüz Polat, Cengiz Yolcu, Selman Soydemir ve Dr. Salim Bouherar'a teşekkür ederim.

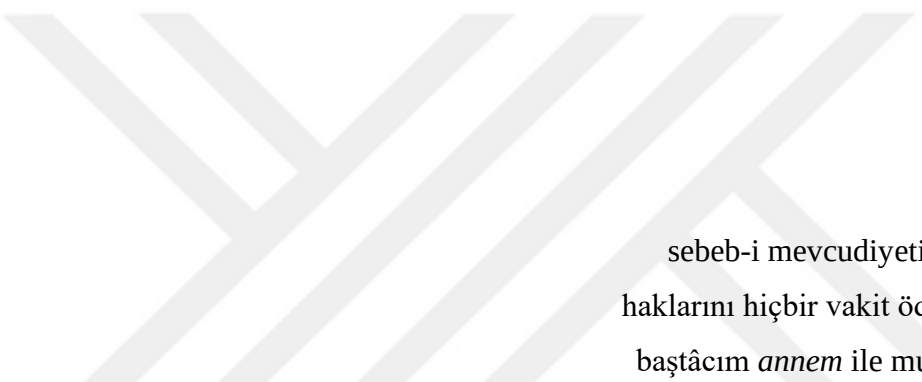
Başkanlık Osmanlı Arşivi'nin (BOA) ilgili personeline, The National Archives'tan (TNA) Keith Mitchell ile Liz Evans'a, British Library'den (BL) Dr. Michael Erdman'a, SOAS Library ve Bibliothèque nationale de France (BnF) çalışanlarına, yardımları ve araştırmalarını kolaylaştırdıkları için müteşekkirim.

Ve nihayet pek sevgili ailem... Verdikleri mütemadi destek ile bu meşakkatli yolculuğun kolaylaşmasını sağlayan bilhassa kıymetli validem Emine Hanım, muhterem pederim Cemil Bey, sevgili hemşirem Fatma Zehra Hanım ile ağabeylerime şükranlarımı arz ediyorum. "Dünya hayatımın ziyneti", kızçem Hafsa Hümeýra tatlı serzenişleriyle son dönemde tezin bitmesinin sıkı takipçisi oldu; gözlerinden öpüyorum.

Gayret bizden, tevfik elbette O'ndandır.

Ömer Faruk CAN

Üsküdar, Temmuz 2022

Bu tez,
sebeb-i mevcudiyetim, velinimetim,
haklarımı hiçbir vakit ödeyemeyeceğim,
baştâcım *annem* ile muhterem *babama*
ithaf edilmiştir.

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	ii
BEYAN.....	iii
ÖZ	iv
ABSTRACT.....	vi
ÖNSÖZ	viii
İÇİNDEKİLER	xv
KISALTMALAR.....	xix
ŞEKİL, HARİTA VE TABLOLAR	xx
TARİH ÇEVİRİLERİ VE PARASAL ÖLÇÜLER HAKKINDA	xx

GİRİŞ

1	Literatür Değerlendirmesi	1
2	II. Abdülhamid İdaresinin Çok Fonksiyonlu Anahtarı: Yâver-i Hazret-i Şehriyârîler	14

BİRİNCİ BÖLÜM

AZMZADELER VE SADIK EL-MÜEYYED'İN YETİŞTİĞİ MUHİT.....		20
1.1	Azmzade Ailesi	21
1.1.1	Türk mü, Arap mı? Ailenin Menşei Hakkında Mülâhazalar	22
1.1.2	Ailenin 17. Asırdan 20. Asra Uzanan Serencamı	24
1.2	Azmzade Sadık el-Müeyyed'in Yetiştği Muhit	34
1.2.1	Ailesi.....	34
1.2.2	Çocukluk Yılları ve Tahsil Hayatı	40

İKİNCİ BÖLÜM

AZMZADE SADIK EL-MÜEYYED'İN YÂVERÂN ZÜMRESİNE KATILMASI VE DİPLOMATİK GÖREVLERİ.....		48
2.1	Padişahın <i>Persona Grata</i> 'sı Olma Yolunda İlk Adım: Yâveran Zümresine Girişi	48

2.2	Diplomatik Görevleri	53
2.2.1	Osmanlı Afrikası'na Seyahat: Senûsî Şeyhi'ni Ziyaretleri (1886 ve 1895)	53
2.2.1.1	Senûsî Şeyhi'ni İlk Ziyaret (1886).....	55
2.2.1.2	Sadık Bey Yeniden Afrika'da: Tecrübeli ve Tedbirli Bir Diplomatın Senûsî Şeyhi'ni İkinci Ziyareti (1895).....	59
2.2.2	II. Wilhelm'in Tahta Çıkışını Kutlaması (1888)	68
2.2.3	Rus Prensi Sergey'in Şark Seyahatinde Mihmandarlık Yapması (1888).....	72
2.2.4	Alman Bilim Adamı Max Müller ile Eşinin İstanbul ve Bursa Seyahatinde Mihmandarlık Yapması (1893).....	74
2.2.5	II. Wilhelm'in Şark Seyahatinde Üstlendiği Görevler (1898).....	79
2.2.6	Livadya'ya Gelen Rus İmparatoruna Hoş Âmedîye Gidişi (1902)	82
2.2.7	Habeşistan İmparatoru II. Menelik'i Ziyareti (1904)	85
2.2.7.1	Afrika'ya Son Seyahat	87
2.2.8	Bulgaristan Komiserliği (1904-1908).....	93
2.2.8.1	Tayini ve Göreve Başlaması	94
2.2.8.2	Kronik Meseleler: Mesâil-i Muallaka.....	98
2.2.8.3	Çetelerle Mücadele	105
2.2.8.4	İstihbarî Faaliyetler, Basının Takibi ve Komiserliğin İhtiyaçları	108
2.2.8.5	Ailevî İşleri ve Sadrazam Avlonyalı Ferid Paşa ile Yaşadığı İhtilaf.....	114
2.2.8.6	İstanbul'a Dönüşü ve Azli	117

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AZMZADE SADIK EL-MÜEYYED'İN TEFTİŞLERİ

VE DİĞER GÖREVLERİ	120
3.1 Teftişleri	120
3.1.1 “İllet-i Müdhişe” ile Mücadele: Dr. Rudolf Emmerich ile Kolera Teftişleri (1895).....	120
3.1.2 Ermeni Olayları: Vilâyât-ı Sitte ile Halep Vilayetindeki Teftişleri (1896)	123
3.1.2.1 İtalyan Misyoner Rahip Salvator’un Katlinin Araştırılması.....	126
3.1.2.2 Birecik, Rumkale ve Urfa’daki Toplu İhtidalar.....	129
3.1.2.3 Vilâyât-ı Sitte Teftişleri	132

3.1.3	Bir Muamma: Sadık Bey Zor Mutasarrıflığına Müfettiş Olarak Gönderildi mi? (1896)	135
3.1.4	Uzaktan Kumandayla Kriz Yönetimi: Üsküp'teki Karışıklıkların Dindirilmesi (Mart 1900).....	135
3.2	Diğer Görevleri.....	141
3.2.1	Hicaz Telgraf Hattı Temdidi Nazırlığı: Suriye-Hicaz Telgraf Hattının İnşası.....	141
3.2.1.1	Salt ile Medine Arasında İnşa Edilen Büyük Başarı Hikâyesi	141
3.2.1.2	Mekke-Medine Arasındaki Zorluklar ve Telgraf Hattının Akıbeti.....	148
3.2.2	Hamidiye Hicaz Demiryolu Projesinde Aldığı Görevler	155
3.2.3	Hüdavendigâr Valisi Reşid Mümtaz Paşa'ya Vezaret Menşurunu Götürmesi (Ekim 1904)	157

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

YAVERLİK SONRASI HAYATI VE ŞAHSİYETİ İTİBARIYLA AZMZADE SADIK EL-MÜEYYED		160
4.1	II. Meşrutiyet Dönemi: İkbâlden Zevâle	160
4.1.1	Yaverlikten İhracı ve Rütbesinin Tenzili.....	160
4.1.2	Uzatmalı Bir Tayin Kararı: Cidde Vali Kaymakamlığı (Mutasarrıflığı) ve Mevki Kumandanlığı	164
4.1.2.1	Cidde'ye Varışı ve İlk Faaliyetler.....	166
4.1.2.2	Hintli Hacıların Geri Dönüş Sorunu	168
4.1.2.3	Kamu Sağlığı, Şehircilik İşleri ve Hacıların Konaklaması Meselesi.....	171
4.1.2.4	Asırları Aşan Bir Problem: Temiz Suya Erişmek.....	174
4.1.2.5	Asayişin Temini: Adi Suçlar, Fuhuş, Müskirat ve Bedevilerle Mücadele	178
4.1.2.6	Akim Kalan Teşebbüsler: Liman İnşası ve Cidde-Mekke Demiryolu Projesi.....	182
4.1.2.7	Diğer Faaliyetleri ve İngilizlerle İlişkileri	185
4.1.3	Hastalanması ve İstanbul'a Dönüşü	189
4.1.4	Vefatı ve Muhallefatı.....	191
4.2	Şahsiyeti ve Eserleri İtibarıyla Azmzade Sadık el-Müeyyed.....	194
4.2.1	Fikirleri ve Şahsiyeti.....	194
4.2.2	Eserleri.....	201
4.2.2.1	Küçük Hanri.....	203

4.2.2.2	Fernando	204
4.2.2.3	el-Kimyâ fî tahlîli'l-hevâ ve'l-mâ	205
4.2.2.4	Fenn-i Fotoğraf	206
4.2.2.5	Târîhu Fütûhi'ş-Şâm	207
4.2.2.6	Telebbüs-i Ma'âdin (Galvanoplasti)	208
4.2.2.7	Afrika Sahrâ-yı Kebîrinde Seyahat	208
4.2.2.8	Hicaz'a dair seyahatname	210
4.2.2.9	Habeş Seyahatnâmesi	210
SONUÇ		212
KAYNAKLAR		220
EKLER		249
ÖZGEÇMİŞ		266

KISALTMALAR*

Bk. / bk.	Bakınız
BL	British Library
BOA	Başkanlık Osmanlı Arşivi
çev.	Çeviren
<i>DİA</i>	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
ed.	Editör
H. / h.	Hicrî tarih
haz.	Hazırlayan
İÜNEK	İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi
nşr.	Neşreden
nr.	Numara
R. / r.	Rûmî tarih
s.	Sayfa
t.y.	Basım tarihi yok
TNA	The (British) National Archives
TTK	Türk Tarih Kurumu
vb. / vs.	ve benzeri / ve saire
vr.	Varak
y.y.	Yayın yeri yok

* Tezde kullanılan arşiv evrakı kısaltmalarının açıklamaları “Kaynaklar” kısmında verilmiştir.

ŞEKİL, HARİTA VE TABLOLAR

Şekil 1: Sadık el-Müeyyed'in Ataları	27
Şekil 2: Sadık el-Müeyyed'in Aile Ağacı	36
Harita 1: Sadık Bey'in Dâhil Olduğu Teftiş Heyetinin Güzergâhı	125
Tablo 1: Kanunisani 1325 (Ocak 1910) ila Şubat 1326 (Şubat 1911) Arasında Cidde'de Kayda Geçen Asayiş Olaylarından Başlıcaları	178

TARİH ÇEVİRİLERİ VE PARASAL ÖLÇÜLER HAKKINDA

Bu tezde geçen hicrî ve rumî tarihlerin miladî karşılıklarının gösterilmesinde Türk Tarih Kurumu'nun (TTK) *Tarih Çevirme Kılavuzu* esas alınmış olup kimi istisnâ hususlar dipnotlarda açıklanmıştır: <https://www.ttk.gov.tr/genel/tarih-cevirme-kilavuzu>

Tezdeki Osmanlı dönemine ait kuruş veya lira cinsinden parasal ifadelerin günümüz okuyucusuna anlamlı gelmesi amacıyla, parantez içerisinde 1998 yılındaki ABD doları karşılıkları Şevket Pamuk'un şu kitabı esas alınarak verilmiştir: Şevket Pamuk, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1469-1998* (Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000). İngiliz sterlini cinsinden geçen parasal ifadelerin 30 Mayıs 2022 tarihi itibarıyla güncel karşılıkları için ise Alioth LLC'nin enflasyon hesaplama aracı kullanılmıştır: <https://www.officialdata.org/uk/inflation/1910>

GİRİŞ

1 Literatür Değerlendirmesi

Mahallî hanedan hüviyeti gösteren Azmzadeler öteden beri tarihçi ve araştırmacıların dikkatini çekse de ailenin II. Abdülhamid devrindeki en önde gelen temsilcisi Sadık el-Müeyyed’le doğrudan alâkalı literatürün pek cüzî olduğunu söylemek mübalağa olmaz. Paşaya ilişkin bugüne kadar yapılmış en kapsamlı iki çalışmanın makale ve kitap bölümü düzeyinde olduğu söylenirse, herhalde bu sözden muradın ne olduğu açıkça ortaya konulmuş olur. Bu durum, elbette onun devlet mekanizmasındaki mevkii ve üstlendiği görevlerle doğrudan ilgilidir. O hiçbir vakit nazırlık veya sadrazamlık gibi üst düzey siyasî makamlarda bulunmamış, Ahmed İzzet Holo ve Salih Münir örneklerindeki gibi döneminin siyaset arenasında netameli vazifeler yapmamış yahut bir diğer tabirle bu tür işlere tevessül etmemiştir. II. Abdülhamid’in kritik görevlerde adeta çok fonksiyonlu bir ‘anahtar’ gibi kullandığı has adamlarından biri olup daha ziyade saha görevlerinde yer almıştı. Açıkçası icraatçı ve iş bitirici karakteriyle de mütenasip bu durumu, onun sonraki devirde *meşâhir-i meçhûle* saflarına katılmasının da en büyük âmillerinden biri oldu.

Aileye mensup pek çok devlet adamı 18. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren imparatorluğun birçok noktasında uzun seneler valilik, hac emirliği, cerde başbuğluğu, mutasarrıflık, mütesellimlik vb. görevlerde bulunduğundan, tabiatıyla tarih ve tabakatlara konu olmuş, bunlar ise –arşiv belgeleri, kadı sicilleri, seyahatname, hâtırat ve benzeri eserlerle birlikte– aile tarihi çalışmalarının temel kaynaklarını oluşturmuştur. Bu başlık altında, Sadık Paşa’nın köklerine ışık tutması bakımından, öncelikle Azmzadelere dair literatürün dayandığı ana kaynaklara kısaca değinilecek, sonrasında ise esas meseleye geçilerek paşa hakkında bilgi veren çalışmalar ve literatürdeki temel boşluklar tespit edilecektir.

Azmzadeler tarihine kaynaklık eden eserler, mahallinde ve imparatorluk merkezinde meydana getirilmelerine bağlı olarak iki kısımda ele alınabilir. Bu meyanda

ilk olarak 18. yüzyılın muteber âlimlerinden İbn Kennân ed-Dımaşkî akla gelir. 1740'ta vefat eden müellif, pek çok kaynaktan istifadeyle kaleme aldığı *el-Mevâkibü'l-İslâmiyye fi'l-memâliki ve'l-mehâsini's-Şâmiyye*'sinde Azm ailesinin etkili olduğu dönemde Bilâdüşşam'daki camiler, medreseler, mahalleler, bahçeler ve sair binalarla tabii güzellikleri anlatır. Şahsî müşahedelerini eklemesi eserin değerini artırmıştır.⁴ Onun *el-Havâdisü'l-yevmiyye min târihi ihdâ 'aşer ve elf ve mi'e* adlı eseri ise Azmzadelerin siyasî tarihi açısından daha mühim addedilebilir. İbn Kennân, *Yevmiyyâtü Şâmiyye* ismiyle ünlenen bu kitabında, 1699 ila 1740 seneleri arasında Şam'daki vali, kadı ve müftülerin isimleri ile hac kafilesinin hareketliliği, vefat ve deprem gibi mühim hadiselerin hangi yılın hangi ayında meydana geldiğini zikretmiştir.⁵

Son dönem Bilâdüşşam tarihçileri arasında oldukça popüler olan Şamlı berber Ahmed el-Büdeyrî'nin günlüğü ise 1741-1762 yıllarını kapsar. Büdeyrî, Azmzade Esad Paşa'nın valiliğine dair vazgeçilmez kaynaklardan olan günlüklerinde siyasî olaylara ağırlık verse de gündelik hayatı da sıklıkla yansıtır, Şam valilerinin kimi politikalarını eleştirir; hayat pahalılığı, doğal afetler, hastalıklar ve şehrin önde gelenleri eserde geniş yer bulur.⁶

Azmzade tarihine ilişkin bir diğer mahallî kaynak, Mihâil Büreyk ed-Dımaşkî'nin 1720-1782 yıllarını şâmil *Târîhu's-Şâm*'ıdır. Rum Ortodoks rahibi olan müellifin, Azmzadelerin idare biçimindeki “hanedan tarzında”ki yeniliği ve çağının değişimlerini idrâkteki becerisi şayan-ı dikkattir. Vekayinamesinde cemaati içindeki hizipleşmenin yanı sıra yeni dönemin getirdiği fırsatlara da değinen Büreyk, Berber Büdeyrî'ye tezat bir şekilde Azmlar hususunda müspet bir dil kullanır.⁷

Şamlı bir ulema ailesine mensup Muhammed Halîl el-Murâdî'nin eserleri de bu minvalde zikre lâyıktır. Özellikle tabakatı *Silkü'd-dürer*'de 18. yüzyılda başta Şam şehri olmak üzere imparatorluk coğrafyasında yaşamış 765 kadar âlim, kadı, müftü, sûfi, kâtip,

⁴ İbn Kennân ed-Dımaşkî, *el-Mevâkibü'l-İslâmiyye fi'l-memâliki ve'l-mehâsini's-Şâmiyye*, thk. Hikmet İsmail (Dımaşk: Vizaretü's-Sekâfe, 1993).

⁵ İbn Kennân ed-Dımaşkî, *Yevmiyyâtü Şâmiyye*, thk. Ekrem Hasan Alibî ([y.y.]: Dârü't-Tıbaa, [t.y.]).

⁶ Ahmed el-Büdeyrî el-Hallâk, *Havâdisü Dımaşkı'l-Yevmiyye: 1154-1175 h./1741-1762 m.* (Kahire: el-Cem'iyetü'l-Mısriyye li'd-Dirâsâti't-Târîhiyye, 1959). Bu eseri merkeze alan bir değerlendirme için bk. Dana Sajdi, *Şamlı Berber: 18. Yüzyıl Biladü's-Şam'ında Yeni Okuryazarlık* (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2017).

⁷ Sajdi, *Şamlı Berber*, s. 98–102. Eser için bk. Hûrî Mihâil Büreyk ed-Dımaşkî, *Târîhu's-Şâm: 1720-1782* (Dımaşk: Dâru Kuteybe, 1982).

edip ve şairin hal tercümesini kaleme almış, bunların devlet nezdindeki görev ve mansıpları ile idarecilerle münasebetlerine ilişkin bilgiler vermiştir.⁸

İstanbul'daki tarihçilerin kaleme aldığı eserlere bakılacak olursa, bunların genelde merkezî idarenin hadiselerle bakışını göstermeleri noktasında ayrı bir kıymeti olmakla birlikte, mahallî kaynaklar kadar zenginlik içermediğini söylemek gerekir. Ayrıca, taşraya merkezden bakmanın getirebileceği illetlerle malul olabilecekleri hususu da gözden ırak tutulmamalıdır. Kronolojik olarak Subhî Mehmed Efendi,⁹ Hâkim Mehmed Efendi,¹⁰ Şem'dânîzade Süleyman Efendi,¹¹ Sâdullah Enverî Efendi,¹² Ahmed Vâsîf Efendi¹³ ve Mütercim Âsım Efendi,¹⁴ 18. yüzyıldan 19. yüzyılın ilk yıllarına uzanan Azmzadelerin valilik ve sair görevlerine eserlerinde yer ayırır. Ahmed Cevdet Paşa ise *Târîh*'inde –bu tarihçilerden bolca istifadeyle– Azmzade valileri hakkında daha mufassal bilgiler verir; tayinleri, azilleri, hac emirlikleri, Zahir Ömer ve Vehhabiler gibi muhtelif aktörlerle mücadelelerinden söz eder. 19. yüzyılda yazılmış olmakla birlikte, kimi mahallî kaynakları kullanmış olması kayda değerdir.¹⁵

Sadık Paşa'dan bahseden literatürün ağırlıklı olarak şu üç kaynaktan beslendiği görülür: Paşanın neşredilmiş eserleri, sözlü tarih ve –genelde– önceki literatür. Mehmed Süreyyâ'nın 1890-1893'te bastırdığı *Sicill-i Osmânî*'sinde Sadık el-Müeyyed'in adının yer almaması izahtan vârestedir; müellif önceki devrelerde yaşamış kimi Azmzadeleri

⁸ Muhammed Halil el-Murâdî, *Silkü'd-dürr fi a'yânî'l-karnî's-sânî aşer* (Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Dârü İbn Hazm, 1988). Esere dair bk. Sedat Şensoy, "Silkû'd-dürr", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009), XXXVII, s. 205–206.

⁹ Subhî Mehmed Efendi, *Subhî Tarihi: Sâmî ve Şâkir Tarihleri ile Birlikte, 1730-1744 (İnceleme ve Karşılaştırmalı Metin)*, haz. Mesut Aydınar (İstanbul: Kitabevi, 2007), s. 156, 257, 258, 788.

¹⁰ Mehmed Hâkim Efendi, *Hâkim Efendi Tarihi (Osmanlı Tarihi 1166-1180/1752-1766) (İnceleme-Metin)*, haz. Tahir Güngör, ed. Ziya Yılmazar (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), I, s. 543–546, 646–650 vd.

¹¹ Fındıklılı Şem'dânîzade Süleyman Efendi, *Mür'it-Tevârih* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1978), II/A, s. 13–14 vd; II/B, s. 102.

¹² Hikmet Çiçek, "(Veķāyi'nüvis) Sadullah Enverî Efendi ve Tarihi'nin II. Cildinin Metin ve Tahlili (1187–1197/1774–1783)" (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, 2018), s. 899, 912, 1030, 1039, 1040 vd.

¹³ Ahmed Vâsîf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâ'iku'l-Ahbâr*, haz. Mücteba İlgürel (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1978), s. 43, 136, 137, 223, 365, 366 vd; Ahmed Vâsîf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâ'iku'l-Ahbâr [Osmanlı Tarihi (1209-1219/1794-1805)]*, haz. Hüseyin Sarıkaya (İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2017), s. 663, 686 vd.

¹⁴ Mütercim Âsım Efendi, *Âsım Efendi Tarihi (Osmanlı Tarihi 1218-1224/1804-1809)*, haz. Ziya Yılmazar (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015), I, s. 126–129 vd.

¹⁵ Ahmed Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet (Tertîb-i Cedîd)*, haz. Sadık Emre Karakuş, Murat Babuçoğlu (Ankara: Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği Kültür Yayınları, 2017), s. 723–727, 902, 1741, 1837, 2102–2105 vd.

eserine almış ve ailenin berhayat üyelerinden Müeyyed kolunun reisi Ahmed Müeyyed'den de ismen söz etmiştir.¹⁶ Mamafih, 1915'te yayınlanmaya başlayan *Osmanlı Müellifleri*'nde, pek çok telifatına rağmen Sadık Paşa'nın veya diğer Azmzadelerin isminin geçmemesi, üzerinde düşünölmeye değör bir husustur. Hâlbuki –ironik bir biçimde– bu eserin sonunda yer alan, Necib Asım Bey imzalı “Coğrafiyyûn Faslı”nın nihayetine eklenen bir listede, paşanın iki Afrika seyahatnamesinin de yer aldığı görölür. Eserin müellifi Bursalı Mehmed Tâhir'in söz konusu telifattan haberinin olmadığı düşünölebilir.¹⁷

Sadık Paşa'ya değinen ilk eserler Arapça kaleme alınmıştır. Bunların çoğunun Azmzadeleri ele alan genel çalışmalardaki kısa pasajlar yahut tabakat türü eserlerdeki maddeler oldukları görölür. Birkaçı müstesna, kâhir ekseriyetinin paşaya dair 1-2 cümle yahut paragraflık sathî bilgiler sunmaktan öteye geçmediğı ve genelde birbirini tekrarlادیğı söylenebilir. Bu husus, söz konusu eserlerdeki bilgilerin muhakkak farklı kaynaklardan doğrulanarak kullanılması gerektiğine işaret eder.

Bunlar haricinde, görevleri kapsamında ona değinen kitaplar da vardır. Özellikle Senûsiye hareketini inceleyen çalışmalarda Sahra Afrikası'na yaptığı iki ziyaret incelenmiştir. Bu çalışmalardan ilki 1925'e tarihlenebilir. Emir Şekib Arslan, Amerikalı tarihçi Lothrop Stoddard'ın 300 sayfalık *The New World of Islam*'ının Arapçasını, yaptığı ilâvelerle beş katına çıkarır ve Senûsiye-Osmanlı Devleti münasebetleri çerçevesinde bu ziyaretlerden de kısaca bahseder. Arslan'ın Sadık'la tanışıklığı, kısa değerdirmelerinin kıymetini artırmaktadır.¹⁸ 1940'ların sonlarında Libya'nın bağımsızlık mücadelesinin hız kazanması, bu ülkeye ve en önde gelen figürlerinden Senûsî ailesine dair literatürde önemli artışa sebep olmuştu. Bu çerçevede 1947'de *Berkatü'l-Arabiyye Ems ve el-Yevm*'i yayınlayan Muhammed Tayyib el-Eşheb'in, Sadık'ın ikinci seyahatini bir alt başlıkta değerdirmesi, ayrıca ona ait olduğunu öne sürdüğü kasideden birkaç beyit nakletmesi mühimdir.¹⁹ Zira daha önceki hiçbir kaynakta onun şairliğinden söz edildiğine

¹⁶ Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmâniyye* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, [t.y.]), IV, s. 698; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, haz. Nuri Akbayar, sđl. Seyit Ali Kahraman (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), II, s. 348.

¹⁷ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, haz. Mehmet Ali Yekta Saraç (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA), 2016), III, s. 1322, 1324.

¹⁸ Lothrop Stoddard – Emir Şekib Arslan, *Hâzırü'l-âlemi'l-İslâmî*, çev. Accâc Nüveyhiz (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1973), s. 142–144.

¹⁹ Muhammed Tayyib el-Eşheb, *Berkatü'l-Arabiyye Ems ve el-Yevm* (Mısır: Matbaatü'l-Hevvârî, 1947), s. 230–231.

rastlanmaz. Bu eserden hemen bir sene sonra *es-Senûsiyye Dînün ve Devle*'yi yayınlayan Dr. Muhammed Fuad Şükrî, Emir Şekib'in de aralarında bulunduğu çeşitli kaynaklardan yararlanır, Sadık'a ait olduğunu öne sürdüğü kasideden iki beyit alıntılar ve söz konusu görev ziyaretlerinin sebep ve sonuçlarını ayrıntılandırır.²⁰ Muhammed el-Eşheb'in 1952 tarihli *el-Mehdî es-Senûsî* monografisi, iki seyahati detaylandırmaya yarayacak ipuçları sunar; ayrıca mevzubahis şiirlerin Sadık'a aidiyetini tartışır.²¹ Ahmed Sıdkî ed-Decânî'nin 1967'de neşrettiği *el-Hareketü's-Senûsiyye*'si Sadık Paşa'nın Sahra bağlantılarına ilişkin kayda değer bir katkıdır; zira bu çalışmada *Afrika Sahra-yı Kebiri'nde Seyahat*'inin yanı sıra ilk kez Libya arşivleri kullanılmış, valilerle şeyh arasında cereyan eden yazışmalardan faydalanılmıştır.²² Son olarak zikredeceğimiz Ali Muhammed es-Sallâbî, benzer hususları konu edinirse de önceki eserleri tekrardan öteye gidemez.²³

Paşanın biyografisine dair derli toplu bilgileri içeren ilk çalışma ise 1926 yılına aittir. Arap Nehda (Uyanış) edebiyatının önde gelen temsilcilerinden Luvîs Şeyho, kaleme aldığı *Târîhü'l-âdâbi'l-Arabiyye fi'r-rub'i'l-evvel mine'l-karni'l-işrîn*'de "Şamlı Müslüman Edipler" başlığı altında Sadık Paşa'ya da yer verir. Öncü bir çalışma olması ve önceki çalışmalara nazaran daha doğru bilgiler içermesi dikkat çekicidir. Cizvit papazı Şeyho, Sadık'ın okuduğu mekteplerle Bulgaristan ve Afrika'da üstlendiği görevlerden kısaca söz eder. Ölüm yılı ile ayını doğru tespit etmişse de gününde yanılmıştır. Ayrıca, Refik el-Azm ile beraber *eş-Şûrâ el-Osmâniyye* adlı gazeteyi yayınladığını ve bundan ötürü Mısır'a kaçtığını belirtmesi hatalıdır.²⁴ Bu eseri kaynak olarak kullanan Zekî Muhammed Mücâhid, ilk baskısı 1949'da yapılan *el-A'lâmü's-şarkıyye fi'l-mieti'r-râbi'aşerete'l-hicriyye*'de kaçınılmaz bir şekilde aynı hataları tekrarlar, ayrıca Plevne müdafaasına ilişkin bir eseri sehven paşaya atfeder.²⁵

²⁰ Muhammed Fuad Şükrî, *es-Senûsiyye Dînün ve Devle* (Beyrut: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1948), s. 81–88.

²¹ Muhammed Tayyib el-Eşheb, *el-Mehdî es-Senûsî* (Trablus: Matbaatü Meci Bilino, 1952), s. 54–68.

²² Ahmed Sıdkî ed-Decânî, *el-Hareketü's-Senûsiyye: neş'etühâ ve nümuvvuhâ fi'l-karni't-tâsi'aşer* (Kahire: [y.y.], 1967), s. 202–218.

²³ Ali Muhammed Muhammed Sallâbî, *es-Simâru'z-zekiyye li'l-hareketi's-Senûsiyye fi Lîbyâ: el-İmâm Muhammed bin Alî es-Senûsî* (İmârât, Kâhire: Mektebetü's-Sahâbe, Mektebetü't-Tâbiîn, 2001), s. 244–247.

²⁴ Luvîs Şeyho el-Yesûf, *Târîhü'l-âdâbi'l-Arabiyye fi'r-rub'i'l-evvel mine'l-karni'l-işrîn* (Beyrut: Matbaatü'l-Âbâi'l-Yesûiyyîn, 1926), s. 49.

²⁵ Zekî Muhammed Mücâhid, *el-A'lâmü's-şarkıyye fi'l-mieti'r-râbi'aşerete'l-hicriyye* (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1994), I, s. 210–211.

Yûsuf İlyân Serkîs, Arapça yazılmış veya Arapçaya çevrilmiş matbu eserlerle alâkalı katalog mahiyetindeki *Mu‘cemû‘l-matbû‘âtî‘l-‘Arabiyye ve‘l-mu‘arrebe*’sinde paşanın Sahra Afrikası ve Habeşistan seyahatnamelerinin Arapça çevirilerine dair muhtasar bilgiler verir.²⁶ Sonraki pek çok çalışmaya kaynaklık eden Serkîs’teki bilgiler bazı kitaplarda aynen tekrarlanır.²⁷

Kahire mahreçli haftalık *Fete‘n-Nîl* mecmuası, Sadık Paşa hakkında o zamana kadarki en geniş bilgileri sunması bakımından önemlidir. 26 Şubat 1940 tarihli sayısının 8 sayfasını Azmzade ailesinin tarihçesi ile önde gelen fertlerine ayıran mecmua, 19. yüzyıldaki önemli şahsiyetleri verirken Sadık Paşa’yı, Ahmed Müeyyed ve Hamdi paşaların ardından üçüncü sırada zikreder. Bir paragraflık bu kısımda çok kısa bir şekilde okuduğu mektepler ile üstlendiği kimi görevlerden söz edilen paşanın ölüm sebebinin doğru verilmesi dikkat çekicidir.²⁸

Azm ailesinin atası Kemik Hüseyin’in oğlu İbrahim Paşa’dan başlayarak 20. yüzyılın ilk yarısına kadar gelen aile üyelerinden kronolojik olarak bahseden Abdülkâdir el-Azm’ın *el-Üsretü‘l-Azmiyye*’si kıymetli bir derlemeden daha fazlasıdır. 1951’deki ilk baskısı yalnızca aile fertlerini sıralayıp çocuklarının isimlerini vermekle yetinse de²⁹ 1960 baskısı farklı kaynaklardan derlenmiş bilgileri içerir, ayrıca aile menşesine ilişkin değerlendirmeler yapar. Müellifin, ikinci baskıya kendi duyum ve müşahedelerini eklemesi eserin değerini artırmıştır. Burada Sadık Paşa hakkında yazılanlar ekseriyetle *Fete‘n-Nîl* mecmuasından iktibastır; ama yine de birkaç ufak ilave vardır. Ayrıca ailenin diğer üyeleri anlatılırken Sadık’ın kariyerine ilişkin kimi kıymetli noktalara rastlanır.³⁰

Sadık’ın tahsil hayatı ve meslekî kariyerine dair 2000’li yıllara gelinceye değin Arapça literatürde Luvîs Şeyho ile *Fete‘n-Nîl*’deki bilgilerin ötesine geçildiğini söylemek zordur. Ömer Rıza Kehhâle’nin *Mu‘cem*’indeki kısa biyografide genelde doğru bilgiler vardır. Kullandığı kaynaklardaki yanlışları tekrarlamazsa da verdiği malumat oldukça sınırlıdır. Öte yandan paşanın doğum tarihiyle ilgili bir bilgi –iki senelik bir sapma

²⁶ Yûsuf b. İlyân Serkîs, *Mu‘cemû‘l-matbû‘âtî‘l-‘Arabiyye ve‘l-mu‘arrebe* (Kahire: Matbaatu Serkis, 1346/1928), II, s. 1181-82, 1341–1343.

²⁷ Mesela bk. Abdülkâdir Ayyâş, *Mu‘cemû‘l-müellifine’s-Sûriyyin fi‘l-karni‘l-işrin* (Dımaşk: Dârü‘l-Fikr, 1985), s. 357–359.

²⁸ *Fete‘n-nîl*, “Âlü‘l-Azm fi Sûriyâ”, nr. 2/15, 18 Muharrem 1359/26 Şubat 1940. Mecmuaya erişmemi sağlayan İklil Azmzade Bey’e teşekkür ederim.

²⁹ Abdülkâdir el-Azm, *el-Üsretü‘l-Azmiyye* (Dımaşk: Matbaatü’s-Sebât, 1951).

³⁰ Abdülkâdir el-Azm, *el-Üsretü‘l-Azmiyye* (Dımaşk: Matbaatü‘l-İnşa, 1960).

olmakla birlikte– ilk kez onun vasıtasıyla literatüre girmiştir.³¹ *A 'lâmü 'l-edeb ve 'l-fenn*'in yazarı Edhem el-Cündî, Bilâdüşşam ağırlıklı olmak üzere Arap dünyasının şair, sanatkâr ve münevverlerini ele alan iki ciltlik eserinde Azmzadelere de yer ayırır, bu cümleden olarak Said el-Müeyyed'den söz ettiği kısımda kardeşi Sadık'a da kısaca değinir.³² Filistinli tarihçi ve mütefekkir Muhammed İzzet Derveze ise 9.-20. asırlar arasında Bilâdüşşam, Irak, Hicaz ve Mısır gibi bölgelerdeki Araplar ve Arap kabileleri hakkında kaleme aldığı *el-Arab ve 'l-urûbe fî hikbeti 't-tegallûbi 't-Türkî*'sinde, 18. yüzyıl Şamı'nın kudretli Azmzade paşalarından sonra ilk olarak Sadık Paşa'ya geçer, ardından ise Şefik el-Müeyyed'i inceler.³³ Şam şehir tarihini siyasî, idarî, sosyal ve kültürel cihetleriyle ele alan Muhammed Takıyyüddîn Hısnî, şehir eşrafi sırasında Azmzadelere bahsederken Sadık'ın da adını anar; fakat bir buçuk satırda verdiği iki bilgiden biri –vefat yılı– hatalıdır.³⁴ Ağırlıklı olarak bu eser ile Serkîs'in *Mu'cem*'ine istinat eden Hayrüddîn ez-Ziriklî ise meşhur biyografik eseri *el-A 'lâm*'da eski bilgileri aktarmakla yetinir; bu sırada vefat yeri, tarihi ve benzeri kimi yanlışları da tekrarlamaktan kaçamaz.³⁵

Sadık Paşa hakkında diğer dillerdeki literatür ise Arapçanın aksine tabakat veya aile tarihi merkezli bir gelişim izlemez. Daha ziyade Afrika seyahat ve seyahatnameleri ile biraz da Hicaz telgraf ve demiryolu projeleri etrafında döner. Onun enikonu müstakil bir makale ve ansiklopedi maddesi hacminde ele alınması için 2008 ve Sahra Afrikası ile Hicaz telgraf projesindeki görevlerini etraflıca inceleyen bir araştırma için ise 2011 senelerini beklemek gerekecektir.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Türkçe bir araştırmada paşanın adının ilk kez geçmesi 1943'e tarihlenir. İmparatorluğun son devrinden kendi dönemine kadarki coğrafya literatürünü masaya yatıran İ. Hakkı Akyol, Sadık'ın Afrika'ya yaptığı seyahatlere kısaca değinir.³⁶ Seyahatnameler, 1985'te bir başka yayındaki 2-3 cümlelerin

³¹ Ömer Rıza Kehhâle, "Sâdık el-Müeyyed", *Mu'cemü'l-müellifîn: teracimü musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye* (Beyrut: Mektebetü'l-Müsenna, 1957), IV, s. 316.

³² Edhem el-Cündî, *A 'lâmü 'l-edeb ve 'l-fenn* (Dimaşk: Matbaatü'l-İttihâd, 1954), I, s. 189.

³³ Muhammed İzzet Derveze, *el-Arab ve 'l-urûbe fî hikbeti 't-tegallûbi 't-Türkî: mine 'l-karni's-sâlis ile 'l-karni 'r-râbi' aşer el-hicrî* (Dimaşk: Dârü'l-Yakazati'l-Arabiyye, 1960), II, s. 104.

³⁴ Muhammed Edib Takıyyüddîn Hısnî, *Kitâbü muntehabâtü't-tevârîh li-Dimaşk* (Beyrut: Dârü'l-Âfâkı'l-Cedîde, 1399/1979), II, s. 846.

³⁵ Hayrüddin ez-Ziriklî, "Sâdık el-Müeyyed", *el-A 'lâm: Kāmûsü terâcîm* (Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyin, 2002), III, 185. M. Abdüllatîf Sâlih el-Ferfûr ise bu maddeyi baştan sonra eserine dercetmiştir (Muhammed Abdüllatîf Sâlih el-Ferfûr, *A 'lâmü Dimaşk fî'l-karni 'r-râbi' aşer el-hicrî* (Dimaşk: Dârü'l-Melâh, Dârü Hassân, 1987), s. 137).

³⁶ İ. Hakkı Akyol, "Son Yarımda Türkiye'de Coğrafya", *Türk Coğrafya Dergisi* 1 (1947), s. 7–8.

konusu olur;³⁷ nihayet 2000 yılına gelindiğinde söz konusu seyahatnamelere ilk defa müstakil olarak birkaç sayfa ayrılır.³⁸

1967-1974 yılları arasında yayınlanan ikisi popüler, biri ilmî üç çalışma Sadık el-Müeyyed'in Habeşistan görevine dair birtakım ipuçları verir. Hikmet Feridun Es, Habeşistan imparatoru Haile Selasiye'nin 1967'deki Türkiye ziyareti münasebetiyle *Hayat Tarih Mecmuası*'na yazdığı makalede, Sadık Paşa'nın bu ülkeye yaptığı seyahatten bahseder.³⁹ Paşanın küçük oğlu Gıyaseddin Gökent'in aynı mecmuaya yazdığı 1970 tarihli bir başka yazıda, Habeş seyahatinin İtalyanlara karşı gizli bir ittifakı amaçladığı öne sürülür;⁴⁰ kaynaksız bir şekilde aktarılan bu iddia bazı araştırmacılar tarafından tartışılmaksızın tekrarlanagelmıştır.⁴¹ Cengiz Orhonlu, ilk baskısını 1974'te yaptığı *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti* adlı eserinde, Osmanlı Habeşistan münasebetleri bağlamında paşanın fevkalâde sefirliğine değinir. Bu anlatı, Osmanlı arşiv vesikalarına ilk kez başvurulması bakımından Sadık el-Müeyyed literatüründe önemli bir dönüm noktasını teşkil eder.⁴² Habeşistan çerçevesinde Sadık Paşa'nın daha etraflı ele alınması için 1994'ü beklemek gerekecektir. Haggai Erlich, *Ethiopia and the Middle East* isimli eserinde II. Abdülhamid ile II. Menelik arasındaki elçi teatilerine değinir ve seyahatnamesinden hareketle Sadık'ın 1904 Misyonu'nun hedefi ile Habeşistan'daki İslâm toplumu hakkında ayrıntılar sunar.⁴³

³⁷ Emre Dölen, "Bilim", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), I, s. 192.

³⁸ *Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi (History of Geographical Literature during the Ottoman Period)*, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu (İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 2000), II, s. 423–427.

³⁹ Hikmet Feridun Es, "Habeş İmparatorunun Sarayında Üç Türk", *Hayat Tarih Mecmuası* 3 (Nisan 1967), s. 11–15. 1935 yılında Habeşistan'ın Ankara Büyükelçisi Ato Markos'la bir röportaj yapan gazeteci Hikmet Feridun, sorularından bir kısmını Sadık Paşa'nın seyahatnamesinden hareketle sormuştur (Hikmet Feridun, "Habeş Elçisinin Beyanâtı: Habeşistanda En Çok Sevilen Şey: Leblebi", *Akşam*, nr. 6086, 27 Eylül 1935, s. 5, 7).

⁴⁰ Gıyasettin Gökent, "Sultan Hamid'in Siyaseti", *Hayat Tarih Mecmuası* 2 (Mart 1970), s. 21.

⁴¹ Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar: Türkiye (1074-1990)* (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1990), II, s. 570–571; Ahmet Kavas, "Osmanlı Devleti'nin Müslüman Harar Emirliği'yle Münasebetleri ve Hristiyan Habeşistan (Etiyopya) İmparatorluğu ile Yakınlaşma Etkisi", *Pax Ottomana: Studies in Memoriam Prof. Dr. Nejat Göyünç*, ed. Kemal Çiçek (Haarlem, Ankara: SOTA-Yeni Türkiye, 2001), s. 454; Muhammed Tandoğan, *Afrika'da Sömürgecilik ve Osmanlı Siyaseti, 1800-1922* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2020), s. 71–72.

⁴² Cengiz Orhonlu, *Habeş Eyaleti: Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996), s. 165–166.

⁴³ Haggai Erlich, *Ethiopia and the Middle East* (Boulder, London: Lynne Rienner Publishers, 1994), s. 77–81. Sadık el-Müeyyed'in Habeşistan temaslarına kısaca değinen diğer çalışmalar için bk. Kavas, "Harar Emirliği'yle Münasebetler", s. 443–464; Zeynep Bostan, *Osmanlı Hariciyesinin Modern Temelleri: II. Abdülhamid Döneminde Diplomasi* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2021); Nigusu Adem Yimer – Belay Beyene

Senûsî Şeyhi'ne yaptığı ziyaretler ve bunları bir seyahatname olarak ortaya koyması, Sadık'ın adının ilgili literatürde çokça geçmesini sağlamıştır. Michel Le Gall, 1986'da savunduğu tezi ile bundan bir süre sonra yazdığı makalede, 19. asrın son yirmi yılında devletin elinde kalan son Afrika toprakları üzerindeki idaresini inceler. Osmanlı arşivlerinden de yararlandığı çalışmalarında Senûsiye'nin Osmanlı Devleti ile münasebetlerinin mevcut literatürde bahsedildiğinden çok daha girift olduğunu ileri sürerek yeniden yorumlamaya girişir. Vergi meselesinin ilişkilerdeki ana belirleyici unsur olduğunu söyleyen Le Gall, Sadık el-Müeyyed'in görev ziyaretlerini de bu minvalde mercek altına alır.⁴⁴

II. Abdülhamid devrinde Sahra Afrikası'ndaki Osmanlı politikasına bir pencere açan Selçuk Günay'ın 1990 tarihli makalesi, her ne kadar Sadık Paşa'yı merkeze oturtsa da bir tedkik içermez. Senûsî Şeyhi'nin padişaha gönderdiği bir mektup, Sadık'ın görev raporunun baş kısmı ve seyahatnamesinin kısa bir bölümü ilk kez bu makalede günümüz harflerine aktarılmıştır.⁴⁵ Makalede Afrika çalışmalarının ehemmiyetine dikkat çekilse de Türk akademisyası uzun yıllar bu alanı metruk bırakmış ve ilmî çalışma yapılmamıştır. 2001 yılına gelindiğinde Alpay Kabacalı, *Popüler Tarih* dergisinde Sadık'ın 1895'teki Afrika seyahatini çeşitli fotoğraflar ve Panislamizm vurgusuyla ele alır.⁴⁶ Mustafa Serdar Palabıyık, 2010'da savunduğu tezinde ve tezine dayandırdığı bir makalesinde, Osmanlı seyyahlarının anlatılarından yola çıkarak 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarındaki Afrika algısını masaya yatırır ve bu minvalde Sadık el-Müeyyed'in iki seyahatnamesini

Chekole, "Ethiopia's Relation with the Ottomans: From Hostility to Understanding", *Kadim* 3 (2022), s. 53–76; Tandoğan, *Afrika'da Sömürgecilik*.

⁴⁴ Michel F. Le Gall, "Pashas, Bedouins and Notables: Ottoman Administration in Tripoli and Benghazi, 1881-1902" (Ann Arbor: Princeton University, Basılmamış Doktora Tezi, 1986), s. 230–242; Michel Le Gall, "The Ottoman Government and the Sanusiyya: A Reappraisal", *International Journal of Middle East Studies* 21/1 (1989), s. 91–106.

⁴⁵ Selçuk Günay, "Büyük Sahrada Bir Padişah Yaveri ve Osmanlı-Sunusi İlişkilerine Bir Bakış", *Atatürk Dergisi* 1/4 (1990), s. 101–110. Mezkûr raporun tamamı ilk kez H. Bostan ve N. Omaç tarafından çevrilmiş (Sadık el-Müeyyed, *Afrika Sahrâ-yı Kebîri'nde Seyahat: Bir Osmanlı Zabitanın Büyük Sahra'da Seyahati*, haz. H. Bostan - N. Omaç, sunuş ve giriş İdris Bostan (İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2015), s. 195–205), Aisha Moftah Milad ise diğer ıslahat lâyihalarıyla birlikte çevirip yorumlamıştır (Aisha Moftah Milad, "II. Abdülhamid Dönemi Trablusgarb Vilayeti Islahat Lâyihaaları" (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2016)).

⁴⁶ Alpay Kabacalı, "II. Abdülhamid'in Yaveri Orta Afrika'da: Büyük Sahra Yolculuğu", *Popüler Tarih* 22 (Nisan 2001), s. 22–25.

değerlendirir. Osmanlı ve Avrupa coğrafyasındaki seyahatnamelerle yaptığı mukayeseli incelemeler, Sadık'ın zihin dünyasını anlama noktasında birtakım ipuçları sunabilir.⁴⁷

Senûsiye ile ilgili kayda değer bir diğer çalışma Mostafa Minawi'ye aittir. Sadık Paşa'nın biyografisini yazmak için yola çıkan Minawi, Osmanlı Arşivi'nde aylar geçirdikten sonra bunun “neredeyse imkânsız bir iş”⁴⁸ olduğuna kanaat getirerek bir kenara bıraktığını söyler ve 2011'de savunduğu doktora tezini, paşanın Şeyh Senûsî nezdine yaptığı iki seyahat ile Hicaz telgraf projesine yoğunlaştırır.⁴⁹ 2016'da kitaplaştırılan çalışmada Osmanlı Devleti'nin Afrika'daki sömürgecilik yarışına fâil olarak katıldığı, Avrupalı devletlerle Afrika'da bozulan münasebetlerin imparatorluğun Hicaz politikasını derinden etkilediği öne sürülmüş ve bu çerçevede Sadık'ın görevlerine oldukça merkezî bir rol verilmiştir.⁵⁰ Minawi bu görevlerin o zamana dek yapılmış en teferruatlı incelemesini sunarken aynı zamanda devletin bölge politikasını belirlemede Sadık el-Müeyyed'in faaliyetlerine haddinden fazla değer yükler. Ayrıca detaylı bir inceleme sonucunda, özellikle Osmanlı evrakının seçimi ve kullanımında anlatıya uygunluğun gözetilerek seçmeci (eklektik) davranıldığı, çeşitli yorum hataları yapıldığı, ilk bakışta imparatorluk politikaları çerçevesine ustalıkla oturtulmuş gözüken anlatının netice itibarıyla birtakım tutarsızlıklar ve zaafiyetler içerdiği söylenebilir. Burada sadece bir örnek olarak, Sadık el-Müeyyed'in Sahra Afrikası'na ikinci seyahati zikredilebilir. Yazar, bu seyahatin Osmanlı-Senûsî ilişkilerini askerî işbirliği seviyesine çıkarmayı amaçladığını öne sürse de Sadık Bey'in esas olarak derinleşen bir kriz ortamında gönderildiğinden bahsetmez. Zira yerel idarecilerle pek çok sorun yaşayan şeyh, Osmanlı nüfuzunu hissetmeyeceği çölün derinliklerindeki Kufra'ya göç etmiş, Sadık'ın görev seyahati ise yıpranan ilişkileri tamir etmeyi hedeflemiştir.⁵¹

⁴⁷ Mustafa Serdar Palabıyık, “Travel, Civilization and the East: Ottoman Travellers' Perception of “the East” in the Late Ottoman Empire” (Ankara: Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, 2010); Mustafa Serdar Palabıyık, “Ottoman travelers' perceptions of Africa in the Late Ottoman Empire (1860-1922): A discussion of civilization, colonialism and race”, *New Perspectives on Turkey* 46 (2012), s. 187–212.

⁴⁸ Mostafa Minawi, *Osmanlılar ve Afrika Talanı: Sahra'dan Hicaz'a İmparatorluk ve Diplomasi*, çev. Ayşen Gür (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2018), s. 15.

⁴⁹ Mostafa Minawi, “Lines in the Sand: The Ottoman Empire's Policies of Expansion and Consolidation on its African and Arabian Frontiers (1882–1902)” (New York: New York University, Doktora Tezi, 2011).

⁵⁰ Mostafa Minawi, *The Ottoman Scramble for Africa: Empire and Diplomacy in the Sahara and the Hijaz* (Stanford: Stanford University Press, 2016). Bu kitap daha sonra Türkçeleştirilmiştir; bk. Minawi, *Osmanlılar ve Afrika Talanı*.

⁵¹ Öte yandan Minawi, Hicaz telgraf projesini 2015'te bir vaka çalışması olarak ele alarak Osmanlı'nın hat güzergâhında yaşayan bedevi aşiretleriyle ilişkilerini inceler. Hicaz valisi ve Mekke emirinin inşaat

Bu çalışmaların ardından yayınlanan –Sadık el-Müeyyed’den de bir şekilde bahseden– Osmanlı-Senûsî münasebetlerini inceleme iddiasındaki bir dizi çalışmanın, mevcut literatürdeki tartışmalara değinmesi ve en azından Minawi’nin argümanlarını incelemesi beklenirdi. Tek yönlü ve sathî değerlendirmeler içeren bu çalışmaların meseleyi Minawi’nin ötesine taşıyamadıklarını söylemek gerekir.⁵²

Sadık Paşa’nın Bulgaristan komiserliği ve diğer görevlerine ilişkin literatür oldukça kısırdır. Mahir Aydın’ın komiserliğe dair arşiv malzemelerine dayanarak hazırladığı makalesi, araştırmaya açık fonların kısıtlılığından ötürü Sadık’ın görevini enikonu ele alamamakla birlikte, ortaya koyduğu yeni bilgiler sayesinde kıymetli bir zemin oluşturur.⁵³ Öte yandan, bu makaleden sonra basılan Sinan Kunalalp’ın meşhur prosopografik çalışmasında paşanın komiserlik yaptığı yıllar hatalıdır.⁵⁴ Prenslik dönemi Bulgaristan-Osmanlı ilişkileri üzerine yapılan çalışmalarda da Sadık el-Müeyyed devresinin (1904-1908) genelde ihmal edildiğini söylemek mümkündür.⁵⁵

Ruslar nezdindeki görevlerine bakılacak olursa Mahir Aydın, Livadya sefaretnamelerini genel olarak ele alır ve Sadık el-Müeyyed’in de katıldığı 1902 Misyonu’nda tutulan sefaretnameyi günümüz harflerine aktarır.⁵⁶ Kemal Saylan, Rusya’dan gelen heyetin Bilâdüşşam’daki seyahatinin bir tasvirini sunar, bu çerçevede

boyunca yaşanan aksaklıklardaki fâil rolüne atıfta bulunur (Mostafa Minawi, “Beyond Rhetoric: Reassessing Bedouin-Ottoman Relations along the Route of the Hijaz Telegraph Line at the End of the Nineteenth Century”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient (JESHO)* 58/1-2 (2015), s. 75–104). Görev aldığı Hicaz telgraf hattı ve demiryolu projelerinde Sadık’ın kısaca zikredildiği öncü çalışmalar ise sırasıyla şunlardır, bk. William Ochsenwald, *The Hijaz Railroad* (Charlottesville: The University Press of Virginia, 1980), s. 23, 31; Ufuk Gülsoy, *Hicaz Demiryolu* (İstanbul: Eren, 1994), s. 66, 109; Murat Özyüksel, *Hicaz Demiryolu* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yarınları, 2000), s. 119.

⁵² Kadir Özköse, “Osmanlı Devleti ile Senûsiyye Tarikatı Arasındaki İlişkiler”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (Aralık 2013), s. 11–39; Yasemin Barlak, “II. Abdülhamid’in Afrika Elçisi Sadık el-Müeyyed ve Senusiler”, *Sultan II. Abdülhamid’in Jeostratejisi ve Mirası Uluslararası Sempozyumu: Bildiri Kitabı (04-05 Ekim 2018)*, ed. Enver Arpa (Ankara: Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, 2018), s. 366–393; Mustafa Çabuk, “Senusilik ve İşgalcilere Karşı Kuzey Afrika’da Osmanlı-Senusi İş Birliği”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 16/1 (2019), s. 221–256.

⁵³ Mahir Aydın, “Bulgaristan Komiserliği”, *Belgeler: Türk Tarih Belgeleri Dergisi* 17/21 (1996), s. 71–125.

⁵⁴ Sinan Kunalalp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922): Prosopografik Rehber* (İstanbul: Isis Press, 2003), s. 118.

⁵⁵ Bu konuyu inceleme iddiasındaki iki tez çalışması da aynı illele malüldür; bk. Emine Bayraktarova, “Osmanlı Devleti-Bulgaristan Prensliği İlişkileri (1878-1908)” (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2002); Erol Çetin, “Bulgaristan Prensliği ile Osmanlı İmparatorluğu Arasında Siyasi İlişkiler (1878-1908)” (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, 2003).

⁵⁶ Mahir Aydın, “Livadya Sefâretleri ve Sefâretnâmeleri”, *Belgeler: Türk Tarih Belgeleri Dergisi* 14/18 (1989-1992), s. 321–357.

Sadık'ın adını da mihimandarlar arasında zikreder.⁵⁷ Öte yandan Mesut Ayar, 1895'teki kolera teftişiyle ilgili çalışmasında onun adını anar.⁵⁸ Ermeni olaylarındaki teftişlerine dair de kapsamlı çalışmaların olduğunu söylemek mümkün değildir; iki farklı anlatıyı dile getiren iki yayından söz edilebilir. Bunlardan ilki, Sadık'ın da içinde bulunduğu Osmanlı heyetinin Vilâyât-ı Sitte ve Halep teftişlerinde tuttuğu zabıt defterlerinden birinin günümüz harfleriyle neşri,⁵⁹ ikincisi ise G. R. Berridge'in İngiliz temsilci Fitzmaurice'in raporlarını esas alarak Birecik, Rumkale ve Urfa'daki ihtida meselesini değerlendirdiği çalışmasıdır.⁶⁰

Sadık'ın kariyeri ve aile bağlarına ilişkin Arapça dışındaki literatür, geç tarihlerde başlasa da en kapsamlılarını içerir. Linda Schatkowski Schilcher, Azmzade literatürüne fevkalâde katkı sunan kıymetli eseri *Families in Politics*'i 1985'te yayınladı. Kitapta Şam şehrinin takriben 1660-1870 yılları arasındaki siyasî sürecini, şehirde etkin aileler üzerinden masaya yatırır, ailelerin siyasî ve ekonomik ilişkilerini derinlemesine irdelerken Azmzadelere hatırı sayılır bir yer ayırır. Azmzadelerin valilik yaptığı zaman dilimini Suriye'de modern devrin başlangıcı olarak kabul eden Schilcher, Sadık Paşa ve çekirdek ailesine dair birtakım bilgiler verir.⁶¹

Sadık Paşa'ya dair literatürde Yılmaz Öztuna'nın *Devletler ve Hanedanlar: Türkiye (1074-1990)* adlı eserinin mümtaz bir yeri vardır. Aileye ayırdığı hacimli başlıkta Türkçe, Arapça, İngilizce ve Fransızca eserlerin yanı sıra kimi arşiv kayıtlarını kullanması, eseri kaynak çeşitliliği açısından sonrasındaki kimi çalışmalardan bile zengin kılar. Sadık Paşa'nın kariyeri ve ailesiyle alâkalı kıymetli bilgiler veren müellif, çalışmanın geniş kapsamından ötürü kaçınılmaz bir şekilde hatalar da yapar. Bununla birlikte, Müller çiftinin mektupları, *Canlı Tarihler* ve *Almanach de Gotha* gibi Sadık Paşa'nın biyografisine katkıda bulunan kaynaklardan ilk kez burada bahsedilmesi kayda değerdir.⁶²

⁵⁷ Kemal Saylan, "II. Abdülhamid Döneminde Rus Heyetinin Suriye-Filistin Ziyareti (28 Eylül-17 Ekim 1888)", *Türk Dünyası Araştırmaları* 219 (Aralık 2015), s. 65-81.

⁵⁸ Mesut Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera: İstanbul Örneği (1892-1895)* (İstanbul: Kitabevi, 2007), s. 259.

⁵⁹ Recep Karacakaya vd., *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyanları (1896-1909)* (Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2009), III, s. 49-86.

⁶⁰ G. R. Berridge, *İngiliz Gizli Belgelerinde "Yahudi Dönmesi İttihatçılar": Gerald H. Fitzmaurice (Türkiye'deki İngiliz Büyükelçiliği Baştercümanı'nın Anıları)*, çev. Utku Umut Bulsun (İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi, 2011), s. 40-48.

⁶¹ Linda Schatkowski-Schilcher, *Families in Politics: Damascene Factions and Estates of the 18th and 19th Centuries* (Wiesbaden: F. Steiner, 1985), s. 141.

⁶² Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar*, II, s. 558-583.

Ali Karaca, 2000’li yılların başında biri Azmzadeler, diğeri ise yaverlik müessesini konu edinen iki çalışma yayınlar. Aile tarihini değerlendirdiği ilk makalesinde paşanın vefatıyla ilgili *Nevsal-i Osmanî*’de neşredilen bir kısmı alıntılar.⁶³ İkinci makale ise Sadık’ın yaverliğinin mahiyetinin anlaşılması noktasında mühimdir. Yıldız Fotoğraf Albümleri’ndeki bir fotoğrafının altındaki kısa hal tercümesi ile bir *Yaverân Künye Defteri*, ilk kez bu çalışmada gün yüzüne çıkarılmıştır.⁶⁴

İdris Bostan, *Afrika Sahrâ-yı Kebîrinde Seyahat*’in günümüz harfleriyle yapılan neşrinin giriş yazısında paşanın kariyeri, görevleri ve eserlerini bir arada ele alan derli toplu ilk çalışmayı ortaya koyar. 2008 yılında yayınlanan bu kıymetli çalışma, seyahatnamelerin yanında Osmanlı arşiv belgelerinin kullanılması ve ekseriyetle doğru bilgiler sunması cihetiyle dikkat çeker. Bununla birlikte, daha ziyade Afrika ziyaretleri ile telgraf hattı projesindeki görevlerinin vurgulandığı, Vilâyât-ı Sitte ve Cidde gibi kimi vazifelerinin ya zikredilmediği yahut mahiyetinin verilmediği, ayrıca doğum ve ölüm tarihlerinin hatalı olduğu belirtilmelidir.⁶⁵ Bostan, bu çalışmanın muhtasar hâlini aynı yıl *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*’nde (DİA) madde olarak neşretmiştir.⁶⁶

Bostan’ın çalışmalarından sonra yayınlanan Brill’in *Arabic Literature of Africa Online* ansiklopedisindeki “Şâdiq Bâshâ” maddesi, ardındaki onca literatüre rağmen ağırlıklı olarak güncelliğini yitirmiş Arapça literatüre bağımlı kaldığından, pek çok yanlış barındıran ve kıymet-i harbiyesi olmayan bir çalışmadır.⁶⁷ Son olarak 2021 yılında yayınlanan Afrika seyahatnamesinin İngilizce tercümesine, İklil Azmzade aileye dair uzunca, Gıyas Müeyyed Gökent ise Sadık Paşa’ya dair kısa bir yazı eklemiştir.⁶⁸

⁶³ Ali Karaca, “Azm/Kemikoğlu Ailesi”, *Uluslararası Osmanlı Tarihi Sempozyumu Bildirileri (8-10 Nisan 1999)*, ed. Turan Gökçe (İzmir: Türk Ocakları İzmir Şubesi, 2000), s. 387–404.

⁶⁴ Ali Karaca, “II. Abdülhamid’in İdareyi Kontrol Mekanizmalarından Yaverlik Kurumu”, *XIII. Türk Tarih Kongresi: Ankara, 4-8 Ekim 1999: Kongreye Sunulan Bildiriler* (Türk Tarih Kurumu, 2002), III. Cilt-III. Kısım, 1701–1739. Bu makale çok ufak bir iki değişiklik ve fakat farklı bir isimle aynı yıl neşredilmiştir (Ali Karaca, “Saray’da / Mabeyn-i Hümayûn’da Yâverlik Kurumu (1839-1920)”, *Türkler*, ed. Hasan Celâl Güzel vd. (Ankara: Yeni Türkiye, 2002), XIII, 610–628).

⁶⁵ İdris Bostan, “Giriş: Azmzâde Sadık el-Müeyyed Paşa”, *Afrika Sahrâ-yı Kebîri’nde Seyahat: Bir Osmanlı Zabitanın Büyük Sahra’da Seyahati*, mlf. Sâdik el-Müeyyed, s. xı-xxv.

⁶⁶ İdris Bostan, “Sâdik el-Müeyyed Paşa”, *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2008), XXXV, s. 399–400.

⁶⁷ “Şâdiq Bâshâ”, *Arabic Literature of Africa Online*, ed. John O. Hunwick, R.S. O’Fahey (Brill, 2016).

⁶⁸ Azmzâde Sâdik el-Müeyyed, *Journey in the Grand Sahara of Africa and Through Time: An Ottoman Officer’s Journey in the Grand Sahara* (Gıyas Müeyyed Gökent, 2021).

2 II. Abdülhamid İdaresinin Çok Fonksiyonlu Anahtarı:

Yâver-i Hazret-i Şehriyârîler

18. yüzyılın önde gelen âyanlarından Azmzadelere mensup olan Sadık el-Müeyyed, muteber bir ailenin ferdi olmanın getirdiği bütün avantajları kullanarak nitelikli bir tahsil hayatı geçirdi, iyi eğitim veren mekteplerde okudu ve ardından devlet hizmetine girdi. Yarım asırlık ömrünün yarısını imparatorluğun dört bir köşesiyle Afrika, Avrupa ve Rusya gibi yerkürenin farklı coğrafyalarında birtakım görevler yerine getirerek tamamladı. Sonuncusu hariç bütün görevlerinde, imtiyazlı bir grubun üyesi olarak itibar gördü. Bu itibar, 1884 yılında 24 yaşındayken girdiği Yaverân zümresinin bir parçası olmasından kaynaklanmaktaydı.

Hakikaten padişahın yaverleri arasına girişi, hayat hikâyesinin en belirleyici unsuru oldu. Bunu anlayabilmek için onun, faraza 20-30 yıl önce, Abdülmecid veya Abdülaziz devirlerinde yaver olduğunu tahayyül etmek kâfidir. O dönemlerdeki yaverlerin, yaver olmaktan kaynaklı bu denli bir imtiyaza sahip olduklarından bahsetmek pek mümkün değildi. Diğer bir tabirle, II. Abdülhamid'in yaverlik kurumunu emsali görülmedik bir surette dönüştürüp saray merkezli idarî yapılanmasının ana unsurlarından biri hâline getirmesi, bu zümrenin bir parçası olarak Şamlı Sadık'ın kariyer yolundaki dönüm noktalarını da belirlemişti. Elinizdeki çalışmanın bölümlendirmesinde yaverler arasına alınış ve çıkarılışının ön plana taşınmasının sebep-i hikmeti de budur. O halde mevzubahis müessesenin bu dönemdeki doğası ile evsafını kısaca ortaya koymak, Sadık'ın hikâyesini anlamak ve anlamlandırmak açısından önem arz eder.

Devlet idaresi hususunda dedesi II. Mahmud tarzında, yani yetki ve nüfuzun sarayda temerküz ettiği bir idarî yapılanmayı tercih eden II. Abdülhamid, öncelikle elinin altındaki Mâbeyn-i Hümayun teşkilâtını tahkime yöneldi. Her ne kadar şahsî çabası, çalışkanlığı ve gece yarılara kadar çalışabilme azmi olsa da⁶⁹ bir yapının ayakta kalabilmesi ve işlerliğini sürdürebilmesinin başta bir ekip işi olduğunun muhakkak farkındaydı. Bu doğrultuda Mâbeyn'i düzenlerken yeni daireler kurdu, bazı dairelere ise yeni görev ve işlevler yükledi. Sadece saltanat sürmek değil kelimenin hakiki anlamıyla hükûmet etmek, iç ve dış politikanın belirlenmesi ve uygulanmasında bizzat etkili olmak

⁶⁹ Ali Akyıldız, "II. Abdülhamid'in Çalışma Sistemi, Yönetim Anlayışı ve Bâbîâlî'yle (Hükümet) İlişkileri", *Osmanlı: Siyaset*, ed. Güler Eren (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), II, 289.

üzere tesisini arzuladığı yeni idarî yapının kılcallarına nüfuzunu sağlayacak ‘anahtar’lara ihtiyacı vardı. Böylece ilk olarak babası Abdülmecid zamanında ortaya çıkan yaverlik kurumunu kökten değişime uğratan Abdülhamid, zamanla 390-400 personele ulaşan Yaverân Dairesi’ni Mâbeyn’in sayıca en hacimli dairesine dönüştürdü; burada istihdam ettiği kadroyu ise yüklediği yeni fonksiyon ve görevler neticesinde saray merkezli idarî yapılanmasının en kritik unsurlarından biri hâline getirmeyi başardı.⁷⁰

Yalnızca Sadık el-Müeyyed’in üstlendiği görevlerin çeşitliliğine bakmak dahi yaverlerin yeni idaredeki yayılımını ve vazgeçilmez yerini gösteriyordu. İstanbul’da kolera teftişi, Hicaz telgraf ve demiryolu hattının inşası, Üsküp’teki karışıklığın teskini, Ermeni olaylarının teftişi, Bulgaristan komiserliği, II. Wilhelm’in cülûsunun tebriki, Rus çarına hoş geldin ziyareti, Bilâdüşşam’da Rus ve Alman devlet ricaline mihmandarlığı, İstanbul ve Bursa’da Alman bilimadamı Müller ile eşine refakati, Sahra Afrikası’nda Şeyh Senûsî’yi iki kez ziyareti ve Habeşistan İmparatoru II. Menelik nezdine fevkalâde elçiliği gibi oldukça geniş yelpazedeki görevlerde üstlendiği etkili roller ile padişahın her zaman ve zeminde kullanabildiği has adamlarından biri hâline geldi. Üstelik özellikle heyet hâlinde yaptığı görevlerin çoğunda kendisi gibi başka yaverlerle birlikteydi.

Hükûmette, komisyonlarda, sefaretlerde, ordunun başında ve kumandanlık gibi önemli noktalarda, teftiş heyetlerinde, valiliklerde, mekteplerde, Hicaz gibi kritik bölgelerde ve elbette saray teşkilâtında, hemen her yerde yaverlere rastlamak mümkündü. Padişahın ordu üzerinde ve askerî meselelerde nüfuz ve etkinliğini korumak amacıyla sarayda oluşturup başına geçtiği Teftiş-i Askerî Komisyonu’nun üyelerinin de neredeyse tamamı üst rütbeli yaverdi. Müşirden mülazıma, Bulgaristan prensinden mektep talebesine, din ve ırk farkı gözetilmediği ve istihdamında bazen liyakatin, ancak daha çok sadakatin veya siyasetin esas alındığı bu grup, padişaha danışmanlık yapmakta ve adeta “alternatif bir hükûmet” gibi çalışmaktaydı.⁷¹

II. Abdülhamid’in yaverliğe yeni anlamını kazandırması 1879 sonrasına tarihlenir.⁷² Sadık el-Müeyyed ise Mekteb-i Harbiye’den mezun olduktan kısa bir süre sonra, 1884 yılında bu zümreye dahil olur. Bu tarih, II. Abdülhamid devrine dair bir

⁷⁰ Karaca, “Abdülhamid’in İdareyi Kontrol Mekanizmaları”, s. 1705–1708.

⁷¹ Gökhan Çetinsaya, “Abdülhamid Rejiminin Kilit Taşı: Merkezîyetçilik”, *Sultan II. Abdülhamid Dönemi: Siyaset-İktisat-Dış Politika-Kültür-Eğitim*, ed. Mehmet Bulut vd. (İstanbul: İZÜ Yayınları, 2019), s. 20; Karaca, “Abdülhamid’in İdareyi Kontrol Mekanizmaları”, s. 1709.

⁷² Karaca, “Abdülhamid’in İdareyi Kontrol Mekanizmaları”, s. 1703.

dönemlendirme çalışması yapan Gökhan Çetinsaya'nın belirttiği üzere, iç politika nokta-i nazarından yeni sisteme geçiş sürecinin tamamlandığı 1881'in kısa bir süre sonrasında tekabül eder.⁷³

Padişahın *has bendelerinden* biri olarak yeni sistemin çarklarından biri hâline gelen Sadık, devletin bu dönemdeki politikalarının gönüllü bir uygulayıcısı ve müdafii olma sıfatını II. Meşrutiyet'in ilanına dek sürdürmüştü. İş alanı genelde Şamlı oluşuyla veya Arapça ve Almanca bilgisiyle alâkalıydı, yani donanımına uygun görevlere atandığı söylenebilirdi. Nitekim diğer yaverler arasında da bir sınıflandırmaya gidildiği ve askerî, idarî ya da diplomatik işlerin belli kişilere yüklendiği görülmektedir.

Sadık'ın resmî unvanı “yaver-i harb-i hazret-i şehriyârî” idi. Bunun dışında “yaver-i ekrem” ve “yaver-i fahrî” olmak üzere daha yüksek iki ayrı yaver kategorisi daha vardı. Yaver-i ekremlığın, çok üst düzey mülkî ve askerî erkâna –Tahsin Paşa'ya göre müşirlere– verilen ve taltif niteliği ağır basan bir unvan, ikincisinin sırf şeref vesilesi olarak verilen bir pâye olduğu belirtilir.⁷⁴ Bu unvan ve pâyeler, herhangi bir fonksiyonu olmayan, mecazî anlamıyla bir *arpalık*, yani menfaat kapısı olarak düşünülmemelidir. Aralarında sadrazam, serasker, nazır, vali ve komutan gibi en üst siyasî, idarî ve askerî makamları dolduran kimi devlet adamları yaverler arasına dahil edilmiş, böylelikle saraya bağlılıklarının artırılması amaçlanmıştı.⁷⁵

Sadık el-Müeyyed ve diğer bazı kimseleri yaverleri arasına katmasının arkasındaki zihniyetin sorgulanması, II. Abdülhamid'in bu daireyi nasıl kurgulamak istediğini gösterebilir. Şöyle ki yaverler, padişahın farklı sosyal kesimlerden belli amaçlar doğrultusunda ‘hususî’ olarak seçtiği kimselerdi. Buradaki ‘hususî’liğin değer yüklü bir mânâ içermediğine, yalnızca bir amaca mâtufluğu, bir bakıma pragmatik bir davranışı belirttiğine dikkat edilmelidir. Zira her yaver, başarı veya kabiliyetinden ötürü seçilmiş değildi. Bazen Bulgaristan Prensi Ferdinand misalindeki gibi siyasî bir hedef güdüyor, bazen padişaha bağlılığı teyit için önemli devlet ricalinin çocukları –niteliklerine

⁷³ Gökhan Çetinsaya, “II. Abdülhamid'in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi”, *Osmanlı Araştırmaları* 47 (2016), s. 372.

⁷⁴ Karaca, “Abdülhamid'in İdareyi Kontrol Mekanizmaları”, s. 1707, 1717. Bir *Yaverân Künye Defteri* Tahsin Paşa'yı doğrulamaktadır (*Yaverân Künye Defteri*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi (İÜNEK), nr. TY 9107, t.y., vr. 1b).

⁷⁵ Karaca, “Abdülhamid'in İdareyi Kontrol Mekanizmaları”, s. 1704.

bakılmaksızın– bu kadroya alınıyor, bazense Hakkâri eşrafından Bedirhanzadeler ve Cezayirli Emir Abdülkadirzadeler örneklerindeki gibi ailevî bağlar belirleyici oluyordu.⁷⁶

Sadık'ın yaverliğe girişi ise padişahın, imparatorluğun Arapça konuşulan coğrafyasına ilişkin tasavvurunun bir sonucu olmalıdır. Bu bölgelerin gençlerini maarif politikasıyla bürokratik sisteme entegre etmeye çalışan II. Abdülhamid'in⁷⁷ taşra idaresindeki dayanak noktalarından biri “eşraf siyaseti”ydi. Eşrafın halife ile müslüman tebaa arasında aracı olması esasına dayanan bu siyaset, genel anlamda, imparatorluğun çeşitli yörelerindeki muteber eşraf ailelerinin gönüllerinin hoş tutulmasını sağlayarak sadakatlerini artırmayı, böylelikle o coğrafyalarda ayrılıkçı düşüncelere dönüşebilecek tohumların filizlenmesini engellemeyi ve muhtemel bir yabancı müdahalesini önlemeyi amaçlıyordu.⁷⁸ Arap eşrafı arasında ilk milliyetçilik kıvılcımının 93 Harbi esnasında Suriye’de vuku bulması,⁷⁹ padişahın gözünü hâliyle bu vilayete çevirmiş olmalıydı. İleri gelen bir eşraf ailesinin bir üyesini yaverlik sınıfına katmanın bölgenin devlete bağlılığına hizmet edebileceğini düşünen II. Abdülhamid için en ideal adaylardan biri ise hiç şüphesiz Azmzadelerdi. Şam valiliğine ilk atandıkları 1725’ten bu yana güvenilirlikleri defalarca denenmiş, bazen idam veya müsadereye maruz kalmalarına karşın hiçbir vakit devlete isyan bayrağı çekmemişlerdi. Nitekim Vakanüvis Vâsıf Efendi’nin ailenin bu yönünü bildiren hüsnüşehadeti, daha sonra Ahmed Cevdet Paşa tarafından aynen tekrarlanmıştı:

“Azm-zâde neslinden şimdiye dek otuzdan mütecâviz vüzerâ ve mîrîmîrân zuhûr edüp cümlesi Devlet-i aliyye’ye muti’ ve münkâd ve bir ferdinden şâibe-i isyân ve ru’ûnet mahsûs olmadığı ma’lûm-ı kâffe-i ibâd olup ale’l-husûs Şam havâlisinde ızam-ı kadr ü

⁷⁶ Karaca, “Abdülhamid’in İdareyi Kontrol Mekanizmaları”, s. 1709-10.

⁷⁷ Engin Deniz Akarlı, “Abdülhamid II’s Attempt to Integrate Arabs into the Ottoman System”, *Palestine in the Late Ottoman Period: Political, Social and Economic Transformation*, ed. David Kushner (Leiden: Brill, 1986), s. 78–80.

⁷⁸ Çetinsaya, “Bir Dönemlendirme Denemesi”, s. 379; Akarlı, “Abdülhamid II’s Attempt”, s. 84.

⁷⁹ Ş. Tufan Buzpınar, “Osmanlı Suriyesi’nde Türk Aleyhtarı İlânlar ve Bunlara Karşı Tepkiler, 1878-1881”, *İslâm Araştırmaları Dergisi* 2 (1998), s. 75–76; Ş. Tufan Buzpınar, “Osmanlı Son Dönemi Arap Muhalefeti Hakkında Birkaç Not”, [CIEPO=Ciepo] *Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi XVII. Sempozyum Bildirileri 18-23 Eylül 2006*, ed. Kenan İnân – Yücel Dursun (Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü, 2011), s. 992.

şânları ke’ş-şems fi’l-hevâcir nümâyân ve zâhir ve vak‘ u rağbetleri sair vüzerâdan ziyâde ve vâfir olup...”⁸⁰

Tahsili, görev performansı ve karakteri itibariyle genel mânâda parlak bir yaver portresi çizen Sadık el-Müeyyed’in aksine yaverlerin hepsi başarılı veya üstün nitelikli şahsiyetler değildi. Yukarıda da değinildiği üzere padişahın bu zümre üzerindeki siyasî tasarrufları oldukça fazlaydı. Bu meyanda devlet ricalinden bazısının çocukları henüz mektep sırasındayken yaverliğe alınabiliyor ve liyakat prensibi devre dışı bırakılabiliyordu. Mamafih, II. Abdülhamid devlet adamlarına yaptığı gibi yaverlerini de sıkı bir tarassut altında tutar, meziyet, karakter, nitelik, meşguliyet veya ahlâkî durumlarını not ettirir ve görevlendirmeleri de çoğunlukla bu notlardan hareketle yapardı. Diğer bir ifadeyle her yaver, padişah için fikrine danışılacak veya itimat edilecek biri anlamına gelmediği gibi yaverler arasında muazzam bir derece farkı da olabilmekteydi.

Sadık’ın diğer yaverler arasındaki durumunun tespiti için –şimdilik– benzerine rastlamadığımız bir *Yaverân Künye Defteri* yardımcı olabilir. Söz konusu derece farklılıklarına işaret eden, her bir yaverin daireye devamlılıkları ile zaaf ve meziyetlerini belirten notların bulunduğu bu defter, yaverlik teşkilâtı çalışmalarına katkı sağlayacak bir mahiyet arz eder. Defterden anlaşıldığı kadarıyla kimi yaverler, “her bir vezâîfi suret-i matlubede ifaya muktedir”di veya “sanayi-i nefîsece mahareti bulun[uyordu]”. O esnada görevde olanların “vezâîf-i mevduasını ifa eylemekte olduğu” notuyla belirtildiği defterde, bazı yaverlerin nitelikli olmakla birlikte “ümmî” veya askerlik bilgisi cihetinden “nâkıs” olduğu yazılıyordu. Azımsanmayacak sayıda yaver ise çeşitli ahlâk veya karakter zaafiyetiyle mâlûldü: “Devamsız ve hafîfulmeşrep idüğü”, “iyy ü işrete meyyal idüğü”, “işrete münhemik idüğü”, “iktidarı var ise de ifa-yı vazifede tekâsül etmekte ve fûnûn-ı askeriye ile meşgul olmamakta idüğü”...⁸¹

Zaaflarını bilmesine rağmen bu tür isimleri yaverleri arasında tutması, padişahın belli bir politika doğrultusunda hareket ettiğini gösterir. Zira II. Abdülhamid’in saray mensuplarına yönelik hassas tavrı ortadaydı; onların itibarlarını devletin itibarı olarak

⁸⁰ Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehâsinü’l-Âsâr* (1782-1787), s. 137; Ahmed Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet (Tertîb-i Cedîd)*, s. 727.

⁸¹ *Yaverân Künye Defteri*, İÜNEK, nr. TY 9061, 8 Kanunisani 1307 (20 Ocak 1892).

görür, mahkemeye düşmeleri veya borçlarını ödeyememeleri gibi durumlarda bizzat devreye girerdi.⁸² Buna rağmen “yâver-i şehriyârî” sıfatını haiz bir kişinin “taht-ı tevkiîde ol[uşu]” veya “gayet sû-i ahlâk sahibi olduğundan hiçbir hizmete elverişli olma[yışı]” gibi riskleri göğüslemesi, ancak padişahın iktidar pragmatizmi çerçevesinde hareket ettiği ve kendince bir kâr/zarar dengesini göz önünde bulundurduğu fikriyle izah edilebilir. Bu mahzurun siyâsî bir yönünün bulunması galip ihtimaldir. Bu defterde Sadık el-Müeyyed için ise yalnızca “müdavim idüğü” notu düşülmüştür.⁸³ Bu not, onun padişah nazarında müspet bir yeri olduğuna işaret eder. Zira söz konusu notlarda özellikle eksiklik ve zaafılar belirtilmişti. Öte yandan onun padişah gözündeki konumu, kendisine mütemadiyen verilen görevlerin kritiklik seviyesinden, pek çok nişanla taltifinden ve kimi terfilerinin vaktinden önce yapılmasından da anlaşılabilir.

Sadık da dahil neredeyse bütün yaverler, sadakat ve liyakat seviyelerine bakılmaksızın, II. Abdülhamid’in gözünde yerine göre birer piyondan ibaretti ve padişahın ustası olduğu satranç oyununda, kendilerine verilen görevi yerine getirmekle mükelleftiler. Öyle ki yaverler kendilerini bir mizansenin gönüllü gönülsüz figüranı konumunda bulabilir ve bazen bundan haberleri dahi olmazdı. İleride açıklanacağı gibi Ermeni olaylarının teftişinde merkez-taşra arasındaki bütün yazışmaları kontrol ettiklerini sanan, biri Sadık olmak üzere iki yaverin durumu tamamen bundan ibaretti. Onlar sahada zorlu şartlar altında çalışırken oyununu kuran padişah, valilere telgraf çekerek söz konusu yazışmalardan ‘mahrem’ olanları yaverlerine bile göstermemelerini tembihliyordu.

Yaverân teşkilâtı II. Abdülhamid’e, Bâbîâli ile sivil bürokrasiyi ehlileştirmesine ve devlet dizginini elinde tutmasına imkân veren en önemli unsurlardan biri oldu. Bu özelliğinden ötürü II. Meşrutiyet’ten sonra Abdülhamid idaresine yönelik ilk ölümcül darbelerden birinin yaverlik teşkilâtını hedef alması kesinlikle sürpriz değildi.

⁸² Ali Akyıldız, “II. Abdülhamid’in Çalışma Sistemi”, s. 291.

⁸³ *Yaverân Künye Defteri*, İÜNEK, nr. TY 9061, 8 Kanunisani 1307 (20 Ocak 1892).

BİRİNCİ BÖLÜM

AZMZADELER VE SADIK EL-MÜEYYED'İN YETİŞTİĞİ MUHİT

يا قَائِلًا إِنَّ الْعِظَامَ تَكْسَرَتْ أَبَدًا وَلَا يَغْلُو لَهُنَّ مَقَامٌ
أَقْصَرَ فَهُمُ بَاقُونَ فِي أَوْجِ الْغَلَا أَبَدَ الْوَرَى إِنَّ الْعِظَامَ عِظَامٌ⁸⁴

Ey “Azmlar (Tevriye: Kemikler/azametli olanlar) ebediyyen kırıldı,
bir daha asla o yüce makamlara gelemeyecekler.” diyen, beri gel!

Onlar, insanlık var oldukça yüceliğin zirvesinde kalacaktır.

Hakikaten Azmlar muazzamdır.

18. asrın önde gelen âlim-sûfilerinden Abdülganî en-Nablusî, iki buçuk asırlık Azmzade efsanesinin tarihî serencamını ve istikbalde alacağı vaziyeti çarpıcı bir surette bu beyitlerde önümüze sermektedir. Bu serencam, bir bakıma ailenin zirvedeyken zaman zaman acziyete düşüp yuvarlandığı çukurlardan kısa sürede çıkabilme, eski kudret, servet ve azametine yeniden kavuşabilme kabiliyetinin bir ifadesidir. Hakikaten, modern dönem Bilâdüşşamı’nın (günümüzdeki Suriye, Ürdün, Lübnan, Filistin, İsrail ve Türkiye’nin küçük bir kısmını içine alan tarihî coğrafya) en muktedir ailesi olan Azmzadeler, Osmanlı asırlarından Fransız mandasına ve nihayet bağımsız Suriye devletine uzanan hikâyelerinde, kayıplarını telafi etmeyi sadece siyasî sahada değil, içtimâî, kültürel ve iktisadî sahada da başarmış ve güçlerini canlandırıp pekiştirmiş gözüküyorlar. Hiç şüphesiz bunda, merkez-taşra ekseninde geliştirdikleri çok yönlü münasebetler, ittifaklar ve stratejilerin payı büyüktür.

Bu çalışma Sadık Paşa’nın biyografisidir. Bu bölümün ilk başlığında hayat hikâyesine zemin teşkil etmesi bakımından paşanın mensup olduğu Azmzade ailesinin tarihçesi hulâsaten değerlendirilecektir. Menşe tartışmalarına da kısaca değinilecek olan bu serencam, ailenin mukaddes hac yolculuğunun önemli duraklarından Bilâdüşşam’da

⁸⁴ Hısnî, *Müntehabât*, II, s. 848. Linda Schilcher bu beyitlerin Abdülganî en-Nablusî’ye atfedildiğini belirtir (Schatkowski-Schilcher, *Families in Politics*, s. 143).

nüfuz ve kudretinin zirveleri gördüğü dönemden, söz konusu tesirin 19. asrın başlarından itibaren tedricen azalışı, Kavalalı fetretinin ardından Osmanlı idaresinin yeniden tesisiyle birlikte Tanzimat dünyasına adaptasyon çabaları ve nihayet II. Abdülhamid devrinde merkezî idareyle bütünleşme tezi çerçevesinde anlatılacaktır. Bölümün ikinci başlığında ise Sadık el-Müeyyed'in doğumu, çocukluğu, tahsili ve yetiştiği muhit incelenecektir.

1.1 Azmzade Ailesi

Sadık el-Müeyyed'in ferdi olduğu Azmzadelerin ehemmiyetini en veciz şekilde anlatmak için "18. asırda Bilâdüşşam" deyince akla gelen ilk isim olmalarını söylemek herhalde kâfi gelir. Söz konusu dönem boyunca aileden pek çok kudretli isim valilik makamını Şam'da toplam 62, Trablusşam'da 26, Halep'te 12, Sayda'da ise 30 küsur yıl elinde tuttu; keza imparatorluğun dağıldığı günlere kadar Şam beldelerinin yanı sıra Irak, Mısır, Anadolu, Rumeli ve Akdeniz adaları gibi Osmanlı topraklarının neredeyse tamamında güçlü yahut kritik pozisyonlar elde etti. Kimi vakanüvisler aileden 18. yüzyılda 30'dan fazla vezir ve beylerbeyi çıktığını yazarlar;⁸⁵ imparatorluğun inkırazına dek bu sayının 50'ye ulaşması pek muhtemeldir.

Ailenin bu dönemdeki çarpıcı yükselişi, tarihçiler tarafından uzunca bir süre merkezî idarenin, siyasî ve iktisadî zaafiyetinin taşradaki iktidarını zayıflatması olarak yorumlansa da zamanla kaynak çeşitliliğinin artması ve tarihyazımında yeni anlayışların revaç bulmasıyla bu vâkıa, değişen siyasî, ekonomik ve toplumsal şartlarla zuhur eden krizler ve bu krizlerin meydana getirdiği dönüşümlere bağlanmıştır. Rifa'at Ali Abou-el-Haj, 17. yüzyıl ortalarından itibaren baş gösteren siyasî dönüşümler ile özellikle vergi tahsilindeki çözümlerin, taşrada yönetici elit şeklinde yeni bir toplumsal mekanizmanın doğmasına ve toprak mülkiyetinde kalıcı sonuçlara sebebiyet verdiğini belirtir. Mukataa adı verilen vergi kalemlerinin eskisi gibi birkaç yıllığına değil *malikâne* usulüyle ömür boyu (kayd-ı hayat) iltizama verilmesi, uygulamada bunların neredeyse mülk hâline gelmelerini sağladı ve âyanların maddî zeminlerini büyük oranda değiştirerek yarı özerk

⁸⁵ Thomas Philipp, "al-'Azm Family", *Encyclopaedia of Islam, THREE*, ed. Kate Fleet, Gudrun Krämer vd. (Brill); Ali Karaca, "Azmzâdeler", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991), IV, s. 350. İdarecilik yapan kimi aile fertlerinin atamalarına dair bk. *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Bürokrasisi: Merkez ve Taşra Yöneticileri, 1756-1792, 16 Numaralı Tahvil Defteri (Çeviri Yazı-Görüntü)*, haz. Abdullah Sivridağ, Yılmaz Karaca, Ersin Kırca vd. (İstanbul: T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, 2019), s. 1871, 232, 246, 249, 253 vd.

bir güce eriştirdi. Böylece paşa kapısı veya hâne adı verilen mahallî güç odakları sayı, servet ve nüfuzca artarken, öbür taraftan merkezî idareye bağımlı hâle geldiler.⁸⁶

İşte Azmzadelerin tarih sahnesinde yerlerini alışı, âyanlar olarak da ifade edilen yerel güçlerin imparatorluk taşrasının idaresinde söz sahibi oldukları bir zaman zarfında vuku buldu. Malikâne sisteminin şam eyaletinde de uygulanması, ilk adımda Ma'arra, Hama, Humus ve Tedmür gibi bölgelerdeki geniş toprak parçalarının iltizamını alan ailenin çok ciddi bir ekonomik güce kavuşmasını sağlayacak tarihî bir dönüm noktası oldu.⁸⁷

1.1.1 Türk mü, Arap mı? Ailenin Menşei Hakkında Mülâhazalar

Modern dönemde Bilâdüşşam'ın bu en kudretli ailesinin bilinen hikâyesi 17. asırda Halep'in güneyindeki Ma'arratünnûman'da başlar, kökü ise rivayetlerle Konya'ya kadar uzanır. "Azm-zade" yani "Kemik-oğlu" lakabı ise bilinen ilk ata Kemik Hüseyin'den gelir; zaten "azm" (عظم) kelimesi, "kemik"ın zaman içinde Arapçalaşmış hâinden başka bir şey değildir.⁸⁸

Bir rivayete göre Konya'dan Kemik Hüseyin'in torunlarından İbrahim Ağa, kardeşi Murad Ağa ve beraberindeki bir grup süvariyle katıldıkları Bağdat Seferi'nde yararlılık gösterince IV. Murad tarafından Ma'arra'dan arazi verilmek suretiyle ödüllendirilince burayı mesken tutmuş, bu ise aile tarihinde yeni bir sayfanın açılmasını sağlamıştır. Köklü bir Arap aşiretine mensubiyetini öne süren diğeri bir rivayete göreyse aile, Arap Yarımadası'nda Medâin-i Salih yakınlarındaki Belkâ aşiretlerinden Benî Azîm'e (عزیم) nispet edilir; burada Osmanlı padişahlarınca hac yolunun güvenliğinden mesul tutuldukları ve zamanla bir kısmının Bilâdüşşam'a göçerek vatan edindiği belirtilir.⁸⁹ Aile menşeinin etraflıca mercek altına alınması bu çalışmanın amaç ve kapsamı dışındadır. Bununla birlikte, iddia ve argümanların kısa bir değerlendirmesini yapıp akabinde aile tarihini incelemeye geçmek faydalı olacaktır.

Konu hakkında öne sürülen argümanlar ve rivayetlerdeki farklılıkların, söz konusu ihtilafı tamamen bertaraf etmek hususunda yetersiz kaldıkları söylenebilir.

⁸⁶ Rifaat Ali Abou-El-Haj, *Modern Devletin Doğası: 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu* (Ankara: İmge Kitabevi, 2000), s. 113–114; Yahya Koç, "şam Valiliğine Giden Yol: 'Azm-zâde İsmail'in şam Valiliği Öncesi Kariyeri", *şarkiyat Mecmuası / Journal of Oriental Studies* 40 (2022), s. 257–259.

⁸⁷ Koç, "şam Valiliğine Giden Yol", s. 260.

⁸⁸ Philipp, "al-'Azm Family", *Encyclopaedia of Islam, THREE*; Karaca, "Azmzâdeler", *DİA*, IV, s. 350.

⁸⁹ Derveze, *el-Arab ve'l-Urûbe*, II, s. 71; el-Azm, *el-Üsre* (1960), s. 8.

Mevzubahis yetersizlik, tarih sahnesine çıkış noktasının kalın bir perdeyle kapatılmasına, bu ise aile menşesine dair çeşitli spekülasyonların zuhuru zemin hazırlamıştır. Osmanlı'nın son dönemi ile Fransız mandasının başlarında siyaseten hayatta kalma stratejisi güden bazı aile fertlerinin bizatihi kökenleri hakkında manipülasyona girişme ihtimalinden söz eden Tomoki Okawara, ortaya çıkan Arap ve Türk yanlısı köken anlatılarının zamanlamasına, kaynaklarının müphemliğine, siyak ve sibakına dikkat çekerek, bunların dönemin milliyetçilik cereyanlarından ve mevcut politik vasattan bağımsız değerlendirilemeyeceğini belirtir.⁹⁰

Menşe tartışmalarının milliyetçilik cereyanlarının zuhurundan sonra baş gösterdiği göz önünde bulundurulduğunda, Arap yanlısı anlatı müdafilerinin, Refik el-Azm gibi Arapçılığın önde gelen simalarından olmaları ayrı bir anlam kazanır; zira siyasî ve sosyal nüfuzlarını koruma güdüsünün onları buna sevk ettiği düşünülebilir.⁹¹ Öte yandan Azmzadelerin 1840'lardan itibaren ciddi bir biçimde yüzleşmek zorunda kaldıkları merkezîleşme politikaları ve mevkilerini muhafaza çabası, merkezî idareyle uyum içinde çalışan aile üyeleri için Türk yanlısı anlatıyı gayet elverişli kılmış da olabilir.

Mamafih, Okawara'nın bu argümanını –zorlama bir şekilde– 1880'lere kadar götürmesi ve kaynak olarak Sadık Paşa'nın dedesi Ahmed Müeyyed Paşa'yı işaret etmesi delilsiz ve mesnetsiz gözüküyor.⁹² Zira bir ulus-devletin reflekslerini haiz olmayan imparatorluğun tebaasından beklentisi, menşelerinin Türk olduklarını ifade etmeleri değil sadakatlerinin derecesini izhardı. Kaldı ki Müeyyed Paşa'nın böyle bir düşüncesi olsa herhalde padişaha yazdığı teşekkür arızasını da Arapça değil Türkçe yazmayı yahut yazdırmayı yeğlerdi; bilakis Arapça kaleme alması, onun Türkçesinin en azından arıza

⁹⁰ Mevzubahis çalışma için bk. Tomoki Okawara, "Searching for the Origins of an Ottoman Notable Family: The Case of the 'Azms'", *Archivum Ottomanicum* 34 (2017), s. 39–48.

⁹¹ Okawara, "Searching for the Origins", s. 45. Arap yanlısı anlatı müdafileri için meselenin bu boyutu, 20. yüzyıl ortalarında da mevzubahisti. Aile efradı hakkında yazılanları derleyen bir rehber hazırlayan Abdülkâdir el-Azm, ilk olarak 1951'de kaleme aldığı eseri *el-Üsretü 'l-Azmiyye*'yi 1960'ta tekrar bastığında aile menşesine dair yazdıklarını genişletme ihtiyacı hissetmiş ve ilkinde yapmadığı bir biçimde "Araplıkla rabıtamız kanıtlanamasa da bu coğrafyada uzun süren ikametimiz, Araplık için yaptığımız paha biçilemez fedakarlıklar ve verdiğimiz şehitler sayesinde, biz her hâlükârda Arabız" ifadesini eklemiştir (el-Azm, *el-Üsre* (1960), s. 20). Bu, onun dönemin siyasî atmosferinden bağımsız hareket edemediğini ortaya koyar. Nitekim bir Arap ulus-devleti olan Suriye'yi yönetmeye talip ailenin Türk kökenli oluşunu izah o dönemde oldukça zordu. Ülkenin o vakitki en güçlü siyasî figürlerinden Hâlid el-Azm'a geçmişinden ötürü belli kesimler tarafından şüphayle bakıldığı hatırlanmalıdır. Eserin ilk baskısı için bk. el-Azm, *el-Üsre* (1951). Bu konuya dikkatimi çeken, eserin ilk baskısından beni haberdar edip elindeki nüshayı paylaşma nezaketini gösteren İklil Azmzade'ye müteşekkirim.

⁹² Okawara, "Searching for the Origins", s. 45–46.

yazacak seviyede olmadığı sonucunu ortaya koyar.⁹³ Ayrıca bizatihi İstanbul’da devlet yularını elinde tutan ricalin de aileyi tavsifinde etnik bir vurguya girişmediği ve resmî evrakta genellikle “Arabistan vüzerasından” ve “Şam-ı Şerif hanedanından” gibi coğrafi ifadelerin yer aldığı eklenmelidir.⁹⁴

Arap yanlısı anlatıyı savunanların argümanları arasında yer alan “un autre pacha arabe de nation” ve “evlâd-ı Arab” nevinden ibarelerin, kullanıldıkları dönemde (18. yüzyıl) bir etnisiteyi belirttiklerini iddia etmek çok zordur.⁹⁵ Shimon Shamir’in 1743 tarihli bir Fransız raporuna istinaden Süleyman Paşa’nın Arapça bilmediğini söylemesini,⁹⁶ öte yandan Ahmed Müeyyed’in arzuhalini Türkçe değil Arapça kaleme almasını birlikte değerlendirecek olur isek Azmzadelerin menşeinin Arap olmadığını, fakat yüzyıllar içinde yaşadıkları hâkim kültürün etkisiyle Araplaştıklarını söylemek mümkündür.

Mamafih imparatorluğun son safhasında kimi Azmzadelerin Arap milliyetçiliği cereyanına uydukları bir hakikat olmakla birlikte, Sadık el-Müeyyed’in de içinde bulunduğu ailenin hatırı sayılır bir kesiminin, kendilerini Türk veya Arap değil, ‘Osmanlı’ olarak tanımladıklarını belirtmek gerekir.⁹⁷ Hatta mihmendarlığını yaptığı Müller çiftinin, Sadık’ın Araplıkla bir bağı olduğunu vurgulamakla beraber, ecdadı olarak nitelendirdiği İstanbul’un fatihlerinin icraatlerinden “milli bir gurur” duymasını gayet tabii görmesi, hem Sadık hem de Müllerlerin bakış açısını yansıtmaları bakımından oldukça anlamlıdır.⁹⁸

1.1.2 Ailenin 17. Asırdan 20. Asra Uzanan Serencamı

17. asrın ilk yarısından itibaren varlıklarına şahit olduğumuz Azmzadeler Suriye’deki siyasî nüfuzlarını 20. asrın ortalarına kadar sürdürmüş, Türk toplumu nezdindeki kültürel tesirlerini ise günümüze kadar ulaştırmayı başarmışlardır. 1941’de Fransız manda

⁹³ BOA, Yıldız Perakende, Arzuhâl ve Jurnaller (Y.PRK.AZJ), 11/106, 26 Cemaziyelahir 1304 (22 Mart 1887).

⁹⁴ Mesela bk. BOA, *Dahiliye Nezareti Sicill-i Ahvâl Defterleri (DH.SAİD.d)*, 197/173, 24 Haziran 1330 (7 Temmuz 1904).

⁹⁵ Okawara, “Searching for the Origins”, s. 42; Abdul-Karim Rafeq, *The Province of Damascus, 1723-1783*, Khayats (Beirut), s. 89. Benzer ibareler imparatorluk merkezinde yazılan kimi kroniklerde de mevcuttur. Mesela bk. Mehmed Hâkim Efendi, *Hâkim Tarihi*, I, s. 648; Mütercim Âsım Efendi, *Âsım Tarihi*, I, s. 126.

⁹⁶ Okawara, “Searching for the Origins”, s. 43.

⁹⁷ Sâdık el-Müeyyed, *Sahrâ-yı Kebîr’de Seyahat (Latinize)*, s. 36, 69, 123.

⁹⁸ Mrs. Max Müller, *İstanbul’dan Mektuplar*, çev. Afife Buğra (İstanbul: Şehir Yayınları, 2010), s. 75.

idaresinde başbakanlık ve devlet başkanlığı yapan ve sosyalizmle yakın ilişkisinden ötürü “Kızıl Milyoner” lakabıyla tanınan Hâlid el-Azm’ın, bağımsız Suriye devleti başbakanlığından bir darbeyle indirilince çareyi Türk elçiliğine sığınmakta bulduğu 1963 yılı, ailenin Suriye’deki siyasî nüfuzunun da sonunu temsil eder.⁹⁹ Türkiye’deki kültürel etkisi ise en ziyade Sadık Paşa’nın torunu Sadık Şendil vasıtasıyla gerçekleşmiştir; Yeşilçam’ın en kıdemli ve etkili senaristlerinden biri olarak, aralarında *Hababam Sınıfı* serisi, Kemâl Sunal filmleri, *Bizim Aile* (1975) ve *Neşeli Günler* (1978) gibi klasikleşmiş pek çok eserin senaryosunda imzası bulunan Şendil, yazdığı 200’den fazla senaryo ve oyunla Türk tiyatro ve sinema tarihine inkârı imkânsız bir katkı sunmuştur.¹⁰⁰ Öte yandan ailenin son dönem temsilcilerinden, Arap dünyasının yakînen tanıdığı Sadık Paşa’nın bir diğer torunu modern felsefe profesörü Sadık Celal el-Azm’ı da bu noktada hatırlamak gerekir.¹⁰¹

Azmzadelerin Osmanlı asırlarındaki serencamını; (1) ‘âyanlık’, (2) ‘gözden düşüş-taşrada faallik’ ve (3) ‘merkezle bütünleşme-bürokrasi’ olmak üzere başlıca üç dönemde ele almak mümkündür. İlk dönem, ailenin Şam taşrasındaki en muktedir safhasını ifade eder ve Hama-Humus hattında yararlılıkları görülen, Trablusşam valisi ve cerde başbuğu olarak kabiliyetini ispatlayan İsmail Paşa’nın bölgenin en prestijli mülkî pozisyonu Şam valiliğine atandığı 1725 yılında başlayıp¹⁰² Abdullah Paşa’nın yine söz konusu valilikten azledildiği 1807’de sona erer. Bu tarihi ayırt edici kılan ise aile efradından herhangi birinin artık Şam valiliği derecesinde yüksek bir göreve atanmamasıdır.

İsmail Paşa Şam valisi yapıldığında kardeşi Süleyman Paşa da Trablusşam valisi olmuştu. Süleyman 1734’te Şam valiliğine getirildi. Bu devirde ailenin yükselişi ivme kazanarak devam etti ve İsmail’in vezaret rütbesine sahip dört oğlu –Esad, Sâdeddin, İbrahim ve Mustafa– başta Şam olmak üzere muhtelif eyalet ve sancaklarda valilik,

⁹⁹ Jane Hathaway, *Osmanlı Hakimiyetinde Arap Toprakları, 1516-1800* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016), s. 115.

¹⁰⁰ Seçkin Sevim, “Yeşilçam Sineması’nda Senaristlik: Bülent Oran, Safa Önal ve Sadık Şendil Örnekleri” (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2019), s. 2, 115.

¹⁰¹ Hakkında bk. Elizabeth Suzanne Kassab, *al-‘Azm, Şâdiq Jalâl, Encyclopaedia of Islam, THREE*, ed. Kate Fleet, Gudrun Krämer vd. (Brill).

¹⁰² Derveze, *el-Arab ve'l-Urûbe*, II, s. 74. İsmail Paşa’nın tayin süreci için bk. Koç, “Şam Valiliğine Giden Yol”, s. 253–285.

mutasarrıflık, hac emirliği, cerde başbuğluğu ve mîrâhurluk gibi görevler üstlendi.¹⁰³ Bu nesildeki Azmzadelerin imparatorluğun dört bir tarafında itibarlı görevlere atanması ve üst düzey devlet ricalinin tipik rotasyon süreçlerine uyum sağlaması, Osmanlı payitahtının aileyi imparatorluğun seçkin sınıfına dahil etmede başarılı bir politika güttüğünü gösterir.¹⁰⁴

1807'ye gelinceye kadar Şam valiliği yapanlar arasında, üç kez bu göreve atanan Abdullah Paşa'nın yanı sıra Azmzadelerin anasoyundan gelen Mehmed Paşa¹⁰⁵ da vardı. Ancak hiç şüphesiz Azmlar arasında en dikkat çeken, 1743-1757 yılları arasında bilafasla 14 sene Şam valiliği ve hac emirliği yapan Esad Paşa oldu. Onun Şam'ın en zengin mukataalarına sahip Hama'da başlayan idareciliği uzun Şam valiliği ile taçlanmış, bu ise bir yandan bölgeye istikrar getirirken öbür taraftan şahsî ve ailevî servetlerini katlamasının yolunu açmıştı. Görevi süresince geniş araziler, pek çok ev, dükkan ve sair mülk satın aldı, elde ettiği siyasî ve ekonomik nüfuz sayesinde muhaliflerini ezdi. Hatta aşırı gücün getirdiği sarhoşlukla merkezî idareyi rahatsız edecek davranışlar içerisine girmekten dahi imtina etmedi. Mevkiini korumayı uzunca bir müddet başarsa da nihayetinde azledildi, sonrasında karıştığı şaibeler sebebiyle başından da oldu.¹⁰⁶ Esad Paşa örneğinde görüldüğü üzere Azmzadeler gözden düşükleri yıllarda sair Osmanlı valilerinin kaderini paylaştılar; başlarını ve/veya mallarını kaybettiler. Fakat bu, 18. yüzyılın sonlarına dek devletin aileye karşı bakışında keskin bir kırılmaya sebep olmadı; birçok ferdi Şam ve civarındaki eyalet ve sancaklara defalarca idareci olarak atanan aile bölge siyasetinde önemli rolünü oynamaya devam etti.¹⁰⁷

¹⁰³ Tahir Sevinç, "Şam Valisi Emirü'l-Hac Süleyman Paşa'nın Muhallefatı (1743-1744)", *Belleten* 77/279 (2013), s. 468; Karaca, "Azmzâdeler", *DİA*, IV, s. 350. Cerde Başbuğluğu için bk. Mustafa Güler, "XVIII. Asırda Hac Yolunun Güvenliği Mes'elesinde Cerde Başbuğluğu", *Osmanlı Yönetiminde Arap Coğrafyası Sosyal, Siyasî ve İdarî Yapı: Milletlerarası İlmî Toplantı (04-06 Kasım 2015)*, ed. Selim Argun (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016), s. 465-497.

¹⁰⁴ Philipp, "al-'Azm Family", *Encyclopaedia of Islam*, THREE.

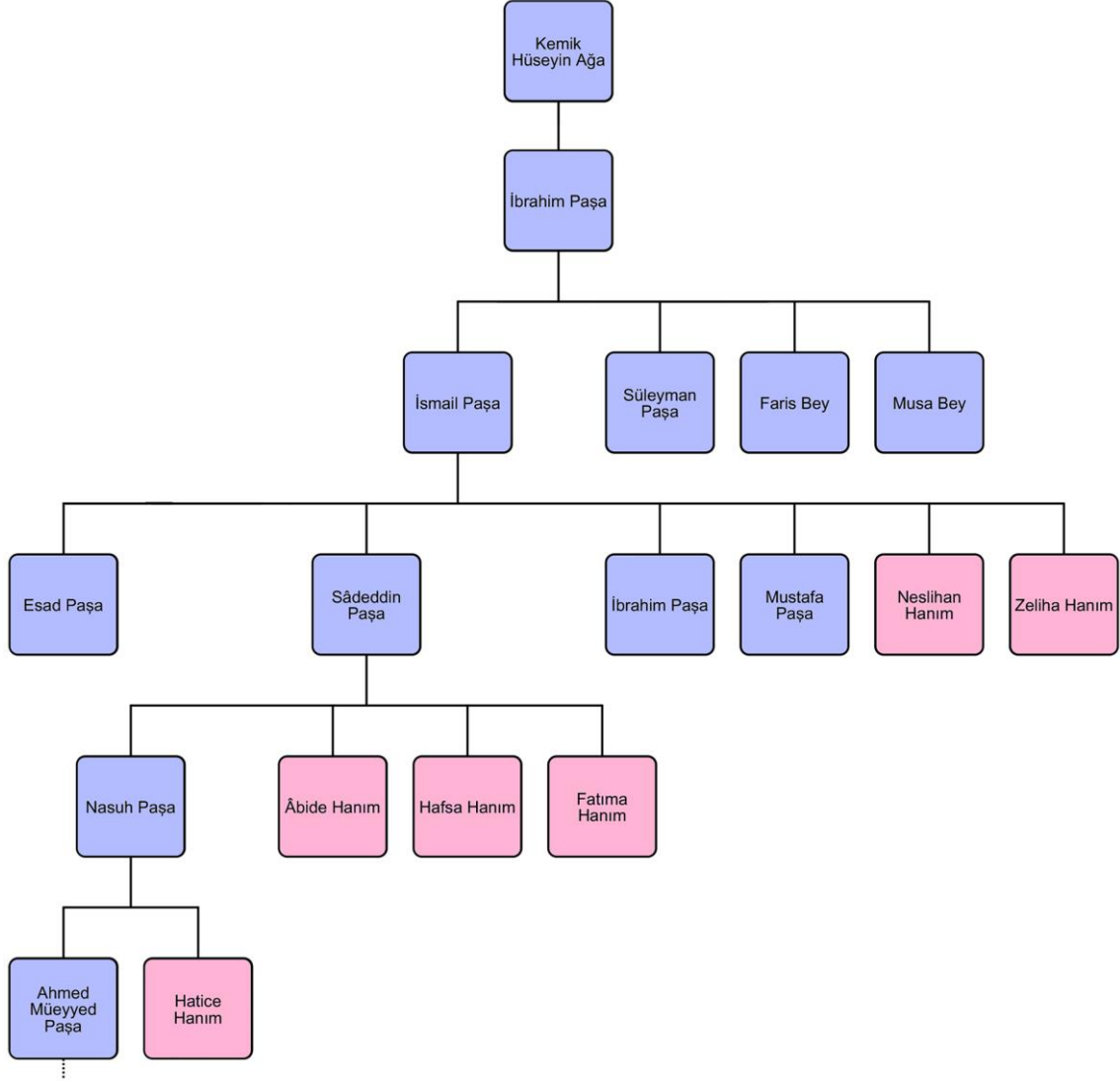
¹⁰⁵ Bu konuda yazılmış bir monografi için bk. Ali Karaca, "Azm-zâde Mehmed Paşa" (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1986).

¹⁰⁶ Shimon Shamir, "As'ad Pasha al-'Azm and Ottoman Rule in Damascus (1743-58)", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London* 26/1 (1963), s. 3, 6, 8, 12, 19, 23; Ali Karaca, "Esad Paşa", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995), XI, s. 350-351.

¹⁰⁷ Bruce Masters, "al-Azm Family", *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, ed. Gábor Ágoston – Bruce Masters (New York: Facts On File, 2009), s. 68. Aileye mensup Abdullah ve Mehmed paşaların valilik, cerde başbuğluğu ve hac emirliği gibi görevlere atanmalarına dair bk. Halit Eren (ed.), *Mühimme Defterlerinde (1750-1778) Kudüs* (İstanbul: IRCICA, 2018), 5, s. 141-185; Halit Eren (ed.), *Mühimme Defterlerinde (1780-1799) Kudüs* (İstanbul: IRCICA, 2018), 6, s. 24-38, 152-203.

Şekil 1

Sadık el-Müeyyed'in Ataları

Azmlar Şam valiliğini üstlendiklerinde doğal olarak vilayetteki çoğu sancağın da doğrudan idarecisi konumuna geldiler ve daha da mühimi oldukça prestijli *emirü'l-hac* sıfatını kazandılar. Nitekim hac yolculuğunun güvenliğini sağlamak bu dönemde Şam valilerinin en temel meşguliyetleriydi.¹⁰⁸ Daha önce bazı sancak idarecilerinin uhdesine bırakılan haccın organizesindeki başarısızlıklar devleti harekete geçirmiş, giderek artan maliyetleri karşılamak ve bilhassa hac kervanına yönelik bedevi saldırılarının önüne geçmek için pek çok taşra işiyle birlikte hac emirliği de Şam valisinin uhdesinde

¹⁰⁸ Rafeq, *Province of Damascus*, s. 8.

toplanmıştı. Zira burası sıradan bir vilayet değildi, imparatorluğun en büyük beşinci şehri olan Şam, Osmanlı padişahlarının dinî itibarlarının ve meşruiyet kaynaklarının en mühimi addettikleri haccın kuzey güzergâhının başlangıç noktasını oluşturuyordu. Başta Anadolu olmak üzere pek çok diyardan gelen hacıların toplanma noktası hâline geldiği için Memlûklerin yıkılışından sonra ayrı bir önem kazanmıştı. Şam valisine hac emirliği verilerek muazzam bir güç sağlandı; buna mukabil can alıcı bir sorumluluk, hac kervanlarının sağ salim gidiş gelişlerini temin görevi yüklendi.¹⁰⁹ Dinî ve siyasî öneminin ötesinde, haccın kayda değer bir paya sahip olduğu uzun mesafeli ticaret de artık Şam valisi olarak Azmzadelerin himayesindeydi. Yol güvenliğini temin için Şam'ın güneyindeki büyük aşiretlerle işbirliğine girişen Azmların bu görevi idarededeki başarıları, zenginliklerinin yanı sıra itibarlarına da oldukça büyük bir katkıda bulundu.¹¹⁰

Azmzadeler malikâne usulüyle elde ettikleri geniş araziler ve siyasî güçlerinin günden güne pekişmesinin yardımıyla muazzam bir servete kavuştular. Başarılı bir strateji uygulayarak padişah adına, Bilâdüşşam'ın iç bölgelerinde güvenlik ve istikrarı sağladılar; Şam'ı bütün bölgede güçlü ve merkezî konumuna geri getirdiler. Ticaret yollarının ve tüccar taifesinin çıkarlarının güvence altına alınmasıyla bölgede üretim ve refah arttı. Bunun bir neticesi, kârlılığın artması ve servetlerin yeniden ticarete, ailevî-dinî vakıflara, gayrimenkule, konaklara ve lüks bir hayat tarzına yatırılmak üzere birikmesi oldu. Aile, zamanla bir hanedan hüviyetine bürünse de hiçbir vakit Osmanlı padişahının karşısına rakip olarak dikilmedi. Bazen müsadereye maruz kaldılar, sürüldüler, fakat İstanbul'un bölgedeki hâkimiyetine meydan okumadılar; bilakis devletin hizmetkârı ve müdafii sıfatını takındılar. Zira aile sivrilmesini, temayüz etmesini kabile asabiyesi yahut şahsî çabalardan çok İstanbul'la yaptığı ittifaka borçluydu.¹¹¹ Maddî varlıklarını bir yandan mevcut güçlerinin idamesine, diğer yandan ise imar, vakıf ve hayır işlerine sarf ettiler. Yoğun olarak giriştikleri imar faaaliyetleri sayesinde 18. yüzyıl Şamı'nın fiziksel görünümüne damgalarını vurdular. Bölgedeki pek çok medrese, cami,

¹⁰⁹ Karl K. Barbir, *Ottoman Rule in Damascus, 1708-1758* (New Jersey: Princeton University Press, 1980), s. 44-46, 109-110; Rafeq, *Province of Damascus*, s. 52. Hac yolculuğunun finansmanına dair bk. Yahya Koç, *Bilâd-ı Şam'da Osmanlı İktidarı ve Yerel Güçler, 1700-1775* (İstanbul: Küre Yayınları, 2021), s. 129-137.

¹¹⁰ Dick Douwes, *The Ottomans in Syria: A History of Justice and Oppression* (London, New York: I. B. Tauris, 2000), s. 48-49. Öte yandan Esad Paşa'nın kellesini kaybetmesi de hac organizasyonundaki ihmal yahut gareze bağlıydı.

¹¹¹ Derveze, *el-Arab ve'l-Urûbe*, II, s. 73.

han, hamam, kahvehane, dükkan ve çarşı bu dönemde inşa veya tamir edildi. Günümüze erişen Şam ve Hama'daki Azm sarayları aileden geriye kalan en çarpıcı eserler oldu.¹¹²

Azmzadelerin zirveyi görmeleri, tabiatıyla düşüşlerinin de başlangıcı oldu. Son Şam valisi Abdullah Paşa'nın Cezzar Ahmed Paşa'nın yükselişini dengelemedeki ve Fransızlar karşısındaki başarısızlığına ilaveten haccın organizasyonunda Vehhabileri önlemede aciz kalışı, keza Nasuh Paşa'nın Mısır'da Fransızlara mâni olamayışı, ailenin İstanbul nezdindeki itibar ve bağlarının tamiri güç derecede tahribine yol açtı.¹¹³ Öyle ki daha 18. yüzyılın sonlarındayken imparatorluk merkezinde, Şam'ın "Azmzade tasallutundan halas" edilmesinin yolları tartışılıyordu.¹¹⁴ 1808-1809 yıllarında her iki paşanın ölümü, aile tarihinde bir kırılmaya neden oldu. 'Gözden düşüş-taşrada faallik' safhası olarak adlandırılabilen bu yeni dönemin neredeyse ilk yirmi yılında, aile fertleri etkili pozisyonlara gelemediler.

Kabaca 1884'e kadar süren bu dönemde Azmzadelerin görünürlüklerinde bariz bir düşüş meydana geldi. Bu yüzyılın başında yaklaşık 150-200 ferdinin olduğu düşünülen aile özellikle Şam, Hama ve Mısır'da kollara ayrılarak yayıldı. Nasuh Paşa'nın Mısır'a yerleşen ahfadı her ne kadar Kavalalı ailesiyle sıkı bağlar kurmuş gözüксе de bu, Bilâdüşşam'da 1831-1840 yılları arasındaki Mısır idaresi zamanında, eski kudretli günlerine kavuşmalarını sağlayamadı. 1860 olayları sırasında vilayet meclisi üyesi olan ailenin Şam'daki reisi Abdullah Bey ihmalkârlıkla suçlanarak sürüldü, fakat aile ilerleyen yıllarda İstanbul'la bağlarını tamire çalıştı. Belki eski kudret ve nüfuzlarını ataları, muktedir paşa dedeleri seviyesine eriştiremediler, ama yine de bölgenin önde gelen eşrafları arasında var olmayı sürdürdüler.¹¹⁵

Artık vali olmadıklarından Azmzadelerin hac, vergi tahsili ve tahıl ticaretinden elde ettikleri kazanç kapısı da kapanmıştı. Bilâdüşşam ve Mısır'daki vakıfları ile büyük ölçekli ticarî işleri bu kertede başlıca gelir kaynakları oldu.¹¹⁶ Müsadereler sonucunda

¹¹² Hısnî, *Müntehabât*, II, s. 846; Schatkowski-Schilcher, *Families in Politics*, s. 32-33, 36; Philipp, "al-'Azm Family", *Encyclopaedia of Islam*, THREE.

¹¹³ Schatkowski-Schilcher, *Families in Politics*, s. 31-32. Ayrıca Cezzar ile Azmzadelerin mücadelelerine dair bk. Mustafa Güler, *Cezzar Ahmed Paşa ve Akka Savunması* (İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2013), s. 152-162.

¹¹⁴ Mesela bk. BOA, Ali Emiri-Abdülhamid I (AE.SABH.I), 4/375, 10 Receb 1203 (6 Nisan 1789).

¹¹⁵ Philip S. Khoury, *Urban Notables and Arab Nationalism: The Politics of Damascus, 1860-1920* (Cambridge: Cambridge University Press, 2009), s. 36; Schatkowski-Schilcher, *Families in Politics*, s. 44, 47, 138.

¹¹⁶ Schatkowski-Schilcher, *Families in Politics*, s. 137-138.

kayda değer bir servetten mahrum bırakıldıkları bir vâkıydı; fakat Nasuh Paşa'nın oğlu Ahmed Müeyyed, 20. yüzyıl başına tarihlenen bir belgede hâlâ “ashab-ı emlâktan” biri olarak tanımlanır.¹¹⁷ Bu, aile fertlerinin tıpkı eskiden olduğu gibi gayrimenkullerinin fazlalığıyla öne çıktıklarını ve yüzyıl önceki kayıplarını büyük oranda telafi ettiklerini gösterir. Nitekim 1960'a gelindiğinde ailenin tavsifi yine aynıydı: “... ashâbü vecâhe ve emlâk ve ıktâ'ât...” (itibar, emlâk ve ıktâ sahipleri).¹¹⁸

Osmanlı hâkimiyetinin bölgede yeniden tesisi, Tanzimat reformlarının uygulanmaya başlanması ve merkezîleşme politikaları, Azmzadelerin Şam taşrasının çeşitli kademelerinde idarî ve bürokratik görevlerde yer almalarını hızlandırdı. Kapıcıbaşı pâyesini almayı başaran Ahmed Müeyyed'e, aile tarihinde önemli yere sahip Hama, Humus ve Ma'arra kaza müdürlüklerinin verilmesi bu devirde gündeme geldi.¹¹⁹ Bilâdüşşam'daki merkezî rollerini bir şekilde sürdürdüler; fakat şehrin siyasî tarihinde kritik figür olma günlerine yeniden kavuşmaları için ailenin bir süre daha beklemesi gerekecekti.¹²⁰

Merkezî idareyle ilişkilerin kuvvetlendirilmeye çalışıldığı yıllar, bir grup Azmzadenin İstanbul'da tahsil gördüğü döneme denk düşmekteydi. Ahmed Müeyyed Paşa'dan neşet eden ailenin “Müeyyed” koluna mensup bu gençlerden Sadık, Said ve Hakkı Harbiye'de, Abdülkadir Mülkiye'de, Bedî ise Hukuk'ta okudu.¹²¹ 1876'da tahtta meydana gelen değişiklik ailenin devletle olan ilişkilerine de yansdı; II. Abdülhamid'in Arap coğrafyasına yönelik politikası, Azmzadelerin kritik görevler üstlenmesinde mühim rol oynadı. Nitekim bu aileye mensubiyeti, II. Abdülhamid'in Sadık'ı yaverleri arasına katma isteğinde ağır basmış olmalıydı.

Azmların taşra ve merkezdeki nüfuz ve güçlerinin artmasından mütevellit ‘merkezle bütünleşme-bürokrasi’ dönemi şeklinde isimlendirilebilecek bu safha, Harbiyeli Sadık el-Müeyyed'in 1884'te II. Abdülhamid'in bendegânı arasına girmesiyle başladı; dedesi Ahmed Müeyyed'in payitaht İstanbul'a gelip padişahla görüşmesiyle

¹¹⁷ BOA, *DH.SAİD.d.*, 197/173, 24 Haziran 1330 (7 Temmuz 1904).

¹¹⁸ Derveze, *el-Arab ve'l-Urûbe*, II, s. 71.

¹¹⁹ BOA, Sadaret Mektubî Kalemi Evrakı (A.}MKT), 66/81, 6 Safer 1263 (24 Ocak 1847).

¹²⁰ Schatkowski-Schilcher, *Families in Politics*, s. 32, 35, 141.

¹²¹ Corinne Lee Blake, “Training Arab-Ottoman Bureaucrats: Syrian Graduates of the Mülkiye Mektebi, 1890-1920” (New Jersey: Princeton University, Basılmamış Doktora Tezi, 1991), s. 42; el-Azm, *el-Üsre* (1960), s. 72.

ivme kazandı.¹²² Görüşme neticesinde Ahmed Müeyyed'e beylerbeyilik rütbesi ile paşa unvanı verilmiş, oğlu Şefik el-Müeyyed sarayın en önemli bölümlerinden Mâbeyn'de mütercim olarak istihdam edilmiş, torunu "yâver-i şehriyârî" Sadık'ın ise rütbesi yükseltilmişti. İmparatorluğun yıkılışına dek aile fertleri sadece merkezî bürokraside, hariciyede ve 1908'den sonra Meclis-i Mebusan'da görünürlüklerini artırmakla kalmadı, aynı zamanda taşra idaresinde önceki dönemden gelen mevki ve makamlarını korudular, hatta günden güne artırdılar. Böylece 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında, Hama ve Şam kırsalındaki geniş arazileri, şehirlerde gayrimenkulleri ve üstlendikleri idarî görevleriyle, kültürel ve toplumsal zenginliğe sahip Şam'ın sosyal açıdan en itibarlı ailesi, siyasî açıdan ise en tesirli üç ailesinden biri oldular.¹²³

Ailenin imparatorluk merkezindeki en muteber makama gelen ferdi Sadık el-Müeyyed idi.¹²⁴ 1884'te taktığı yaverlik kordonunu ancak *velinimet*i II. Abdülhamid hal' edildiğinde, 24 yıl sonra çıkarmak zorunda kalmış, bu zaman zarfında muktedir olmanın getirdiği nimetlerden hem kendisi faydalanmış hem de ailesini mahrum bırakmamıştı. Amcası ve akranı Şefik, ailenin bu son kuşağının geneli gibi oldukça iyi bir eğitim görmüştü; Arapça, Türkçe, Fransızca ve İngilizce biliyordu. Taşrada bir dizi görevden sonra saray mütercimleri arasına katıldı; Düyun-ı Umumiye İdaresi'nde Reji komiserliği ve nihayet Şam mebusluğu yaptı. Oğlu Vâsık, hariciyede çeşitli vazifeler üstlendi. Azmların bir diğer ferdi Vâsıl, Beyrut'ta Maarif muhasebe memuru iken İstanbul'a gelerek Encümen-i Teftiş ve Muayene'de görev aldı. Bedî ise İstanbul'da gümrükte ve Düyun-ı Umumiye'de çalıştı, daha sonra ise mebus oldu.¹²⁵ Annesi bir Azmzade olan İzzet Holo¹²⁶ ise İkinci Kâtip sıfatıyla II. Abdülhamid devrinin kritik isimlerinden biri hâline geldi. Ezcümle aileyle münasebeti olan pek çok kişi imparatorluk merkezinde vazifeler üstlendi ve zamanla kayda değer bağlantılar kurdukları İstanbul'daki devlet ricali arasına karıştı. Esasında bu yalnızca aileye ait bir başarı değildi; bölge eşrafiyla yeni

¹²² El-Azm, *el-Üsre* (1960), s. 49–50. Bu görüşme ikinci bölümün başında etraflıca anlatılmıştır.

¹²³ Bu tespiti yapan Khoury, Azmların bu dönemde diğer Şam ailelerinden çok daha fazla eyalet ve imparatorluk vazifesinde bulunduklarını belirtir (Khoury, *Urban Notables*, s. 36–37).

¹²⁴ Derveze'nin Şam valisi Azmlar haricinde ailenin meşhurlarını listelerken ilk sırayı Sadık Paşa'ya vermesi, 1960'larda Arap entelektüellerinin zihinlerinde paşanın kayda değer bir yer edindiğini gösterir (Derveze, *el-Arab ve'l-Urûbe*, II, s. 104).

¹²⁵ BOA, Bâbiâli Evrak Odası Evrakı (BEO), 1602/120083, 14 Kanunievvel 1316 (27 Aralık 1900); el-Azm, *el-Üsre* (1960), s. 67–72.

¹²⁶ Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar*, II, s. 572. İzzet Holo'ya dair ayrıntılı bilgi için bk. Özlem Hastürk, *Arap İzzet Paşa (1852-1924): Ahmed İzzet Bey'in (İzzet el-Abid, İzzet Holo'nun) Hayatı, Mabeyne Girişi, Faaliyetleri ve Yurt Dışına Çıkışı* (İstanbul: Yeditepe Akademisi, 2021).

bir ilişki modelinin geliştirilmesi, ‘yüce imparatorluk menfaatleri’nin mühim bir ayağı olarak görülüyordu. Öte yandan zikri geçen bütün bu isimler, Sadık’ın uzaktan yakından ilişkiler kurduğu İstanbul’daki aile çevresini oluşturuyordu.

Bu dönemde Azmzadelerin Bilâdüşşam’da üstlendikleri roller öncekine göre keskin bir artış gösterdi. Birçok aile efradı Şam, Hama ve Halep gibi şehirlerin idaresine katıldı; belediye başkanlığı, vilayet/sancak meclis üyeliği, polis müfettişliği, hapishane müdürlüğü ve kaymakamlık gibi muhtelif vazifeler yaptı. Ailede entelektüel faaliyet yürütenler de eksik olmadı; mesela Ahmed Müeyyed Paşa’nın oğlu Muhtar ilim ve edebiyatla ilgilendi, ardında çeşitli eserler bıraktı.¹²⁷ Ailenin Müeyyed kolu, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren nüfuz bakımından diğer bütün kolların önüne geçti; paşanın diğer oğullarından Abdullah ve Abdülkadir birçok kez Şam belediye başkanlığı yaptı, Ali ise belediye meclisi üyesiydi.¹²⁸

Sadık’ın İstanbul’da kariyer basamaklarını birer birer çıktığı 1880’ler, Şam’da ailenin bir diğer üyesi Mehmed Fevzi’nin siyasî ve iktisadî yükselişine sahne oldu. Mahallî idarenin en itibarlı kurulu Vilayet İdare Meclisi’nin üyelerinden olan babası Mehmed Ali Paşa’dan aile liderliğini devralan Mehmed Fevzi Paşa, 10 yıla yakın belediye başkanlığı yaptı, akabinde babası gibi vilayet meclisine seçildi. Yüzyılın başlarına gelindiğinde Şam’ın sadece en etkili siyasetçisi olmakla kalmamış, aynı zamanda en zenginleri arasına da girmişti. 1898’de Sadık Paşa’nın da görevlendirildiği II. Wilhem’in Şark seyahatinde kayzeri karşılayanlar arasında yer aldı. Keza, Sadık Paşa’yla birlikte 1901’de Hicaz Demiryolu’nun Şam şubesinde idarî vazife üstlendi. 1908’den sonra ise mebus olarak İstanbul’a gitti, akabinde evkaf nazırlığı yaptı.¹²⁹

II. Meşrutiyet’in ilanından sonra devlet politikasında görülen kimi değişiklikler, bazı Azmzadelerin Arap milliyetçiliğini savunmasını, hatta öncülerini hâline gelmesini teşvik etti. Şefik el-Müeyyed, Hakkı ve Refik beyler bu cereyanın ateşli müdafileri olsalar da bu, –Sadık ve Mehmed Fevzi örneklerinde görüldüğü üzere– bütün aile efradını saran bir vâkıa haline gelmedi. İmparatorluğun çöküşünden sonra kimi aile mensupları hem Fransız mandasında hem de bağımsız Suriye devletinde üst düzey idarî ve mülkî görevler

¹²⁷ Edhem el-Cündî, *Tuhfetü’z-Zemen bi-Tertîbi Terâcimi A’lâmi’l-Edeb ve’l-Fen* (Beyrut: Darü’l-Muktebes, 2015), V, s. 61–62.

¹²⁸ Schatkowski-Schilcher, *Families in Politics*, s. 32, 35, 141.

¹²⁹ Khoury, *Urban Notables*, s. 36–37.

almayı sürdürdü. Bunların en dikkat çekeni Suriye'nin ilk cumhurbaşkanı olup 6 defa başbakanlık yapan Mehmed Fevzi Paşa'nın oğlu Hâlid el-Azm'dı.¹³⁰

¹³⁰ Keza bk. Hısnî, *Müntehabât*, II, s. 846–848; Derveze, *el-Arab ve'l-Urûbe*, II, s. 104–105.

1.2 Azmzade Sadık el-Müeyyed'in Yetiştği Muhit

II. Abdülhamid'in saltanatında kariyer basamaklarını tırmanarak devrinin kudretli simalarından biri haline gelen ve fakat padişahın hal'ini müteakip *mezbele-i nisyâna* düşerek yitip giden Sadık Paşa'nın hikâyesi, 1860'ta (h. 1276) Şam'da başladı.¹³¹ Dünyaya geldiği dönem, Kavalalı istilasının ardından Bilâdüşşam'da yeniden kurulan Osmanlı idaresinde, ekseriya iktisadî sebeplerin ürettiği sorunların müslim-gayrimüslim insicamını bozduğu günlere denk düşmekteydi; nitekim bölgede bir süredir devam eden problemler toplumsal bir patlamaya yol açmış ve eski istikrarlı günlerin yerini anarşiye bıraktığı Cebel-i Lübnan ve Şam Hadiseleri meydana gelmişti.¹³²

1.2.1 Ailesi

Sadık'ın yakın aile tarihindeki en mühim şahsiyet, hiç şüphesiz dedesi Nasuh Paşazade Ahmed Müeyyed Paşa'dır.¹³³ 1806'da Hama'da doğan Ahmed'in annesi Hama eşrafından, köklü ulema ve sûfi ailesi Geylânîlerden¹³⁴ Ümmü'l-Hayr'dı. İlimle uğraşan ve Kur'ân'ı hıfzeden Ahmed 18 yaşında geldiğinde 1823/1824'te annesiyle birlikte Hama'dan Şam'a gitti. Burada evvela Azmzadelerin evinin bulunduğu Bâbü's-Sarıca'da ikamet etse de daha sonra evlenince Salahiye'de yaptırdığı yeni konağına taşındı. Burası, zamanla ailenin Müeyyed kolunun merkezi hâline gelecekti.¹³⁵

¹³¹ İklil Azmzade Koleksiyonu, T.C. Şam Büyükelçiliği Tasdikli Nüfus Kayıt Tercümesi, 5 Nisan 1999. Bu tarih, Sadık Paşa'nın üçüncü nesil torunlarından İklil Azmzade'den aldığım, Suriye Nüfus İşleri Genel Müdürlüğü'nce onaylanmış bir belgede zikredilmektedir. İlk kez Ömer Rıza Kehhâle tarafından serdedilen bir başka görüş ise kaynak vermeksizin Sadık'ın 1858 yılında doğduğunu belirtir. Bu düğümü ise yaverlerin yaşlarının açıkça yazıldığı bir künye defteri çözer. Defterdeki Şeker Ahmed Paşa gibi diğer bazı yaverlerin yaşından hareketle Sadık'ın 1860'ta doğduğu ortaya çıkar (Kehhâle, *Sâdık el-Müeyyed*, "Sâdık el-Müeyyed", *Mu'cemü'l-müellifin: teracimü musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye*, IV, s. 316; BOA, Yıldız Perakende, Saray Görevlileri Evrakı (Y.PRK.SGE), 3/20, h. 1305/1888.). Sadık'ın tahsil hayatının göz önünde bulundurulması, nüfus kaydındaki 1860 yılını daha güvenilir kılmakla beraber, söz konusu nüfus belgesinde vefat tarihinin hatalı verildiğini de eklemek gerekir.

¹³² 1860'taki hadiselerle dair bk. Leila Tarazi Fawaz, *An Occasion for War: Civil Conflict in Lebanon and Damascus in 1860* (London: I. B. Tauris, 1994); Haluk Ülman, *1860-1861 Suriye Buhranı: Osmanlı Diplomasısından Bir Örnek Olay* (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1966); Engin Deniz Akarlı, *The Long Peace: Ottoman Lebanon, 1861-1920* (Berkeley: University of California Press, 1993).

¹³³ Ahmed Müeyyed Paşa'nın ve babası Nasuh Paşa'nın resimleri için bk. Ek-3. Azmzadelerin bir şeceresi için bk. Ek-2.

¹³⁴ Azmzadelerin yakın müttefiklerinden olan ve sıhriyet bağları en azından Süleyman Paşa zamanından beri süren bu aile ilmiye cihetiyle temayüz etmişti. Azmlar ve Alvânîler ile birlikte 18. yüzyılda Hama'daki en önemli üç eşraf ailesinden biriydi. Azmlarla ittifakları uzun süreli ve belirleyici oldu (James A. Reilly, *A Small Town in Syria: Ottoman Hama in the Eighteenth and Nineteenth Centuries* (Oxford, New York: P. Lang, 2002), s. 26, 41, 110; Schatkowski-Schilcher, *Families in Politics*, s. 33-34, 136).

¹³⁵ Schatkowski-Schilcher, *Families in Politics*, s. 140-141; el-Azm, *el-Üsre* (1960), s. 48-49.

Ahmed Müeyyed, hayatı boyunca pek çok kez evlendi. İlk eşi, o dönemde Şam'daki müftülük makamına adeta ipotek koyan meşhur ulema ailesi Muradîlerdendi. Sonrasında dokuz kadınla daha evlendi; bütün bu beraberliklerden dünyaya gelen 12'si erkek toplam 17 çocuğunu, Salahiye'deki malikânesinin yanı sıra Ra's Beyrut ve Lübnan'ın dağ köylerinden Âriyâ'daki evlerinde büyüttü.¹³⁶ Kapıcıbaşı pâyesini haizdi; ataları kadar üst düzey olmasa da birtakım idarî görevler üstlendi. Bu minvalde 1847'de Hama, Humus ve Ma'arra kaza müdürlüklerinin uhdesine verilmesi gündeme geldi.¹³⁷ Âhir ömründe gittiği İstanbul'da II. Abdülhamid tarafından beylerbeyilik (paşalık) pâyesi verildi, bundan kısa bir süre sonra ise 1888'de hayata gözlerini yumdu.¹³⁸

Çocuk ve torunlarının Şam, Hama, Halep, Beyrut ve Mısır'ın eşraf aileleriyle evlenmesi sonucunda Müeyyedlerin ailevî bağları önemli derecede genişledi. Öldüğünde ardında doğrudan kendi neslinden gelen 82 kişi bıraktı. Böylece 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Azmzade ailesinin Müeyyedler olarak adlandırılacak ayrı bir kolunun meydana gelmesini sağladı; ailenin yayılması ise sonraki yıllarda devam etti.¹³⁹

Sadık'ın babası –Ahmed Müeyyed Paşa'nın büyük oğullarından– Salih Ezdeşir Bey'di. 1836'da Şam'da doğan Salih'in adına, ilginç bir şekilde, Sâsânî Devleti'nin kurucusu ve destan kahramanı Erdeşir'in Arapçalaşmış hâli 'Ezdeşir' ismi eklenmişti. Aile geleneğini izleyen Salih, Geylânîlerden Safiye Hanım'la evlendi. Bu evlilikten Tevfik, Sadık, Said, İklil ve Gâlib isminde 5 erkek evladı dünyaya geldi. Küçükken vefat eden Viktorya Şirin adındaki kızı haricinde, bir diğer eşinden ise Safuh ve Me'mun adında iki oğlu daha oldu.¹⁴⁰

¹³⁶ Schatkowski-Schilcher, *Families in Politics*, s. 140–141; el-Azm, *el-Üsre* (1960), s. 48–49.

¹³⁷ BOA, A.}MKT, 66/81, 6 Safer 1263 (24 Ocak 1847).

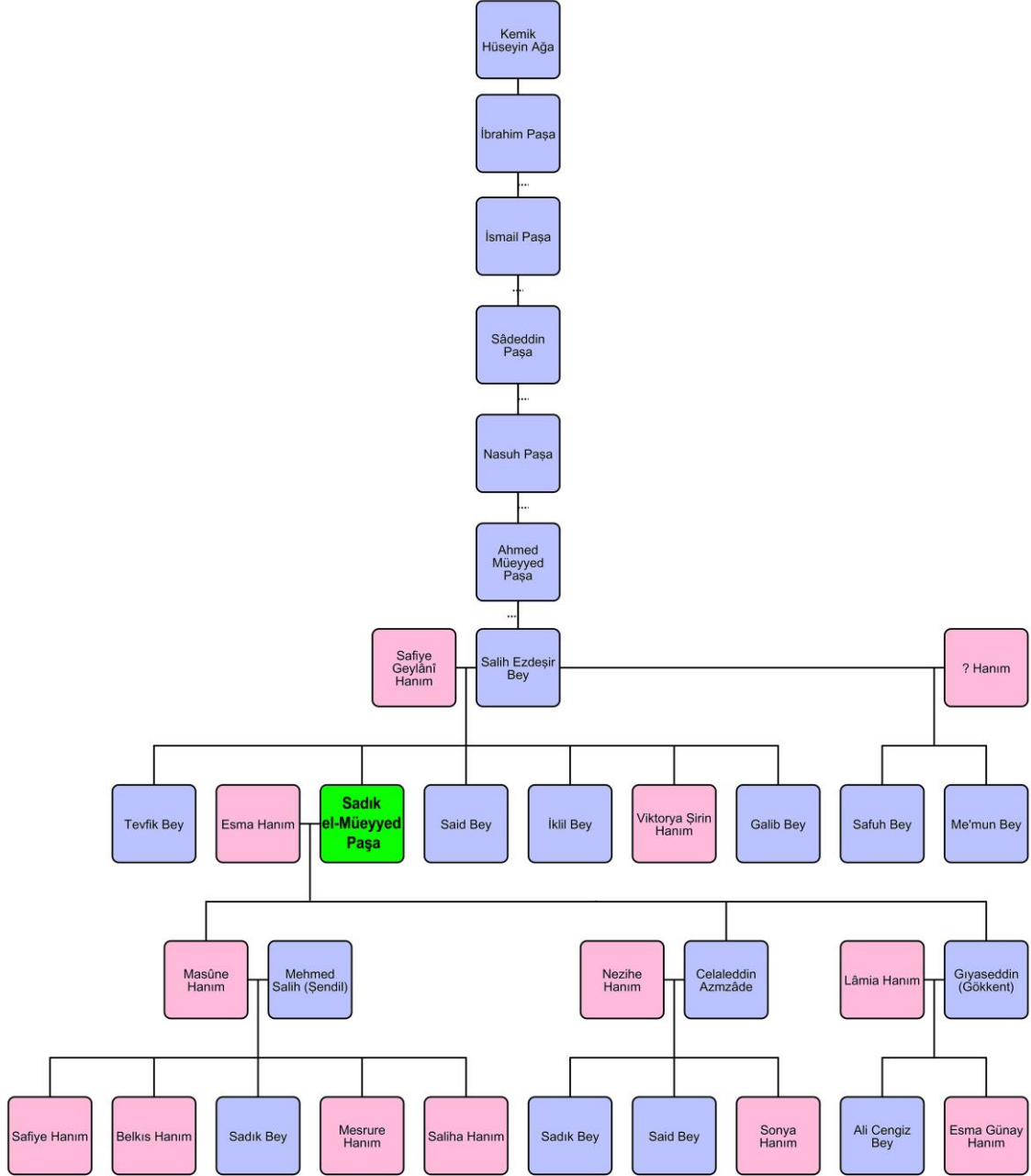
¹³⁸ El-Azm, *el-Üsre* (1960), s. 48–49.

¹³⁹ “Müeyyed” isminin nereden gelmiş olabileceğini irdeleyen Linda Schilcher, babası Nasuh Paşa'nın Ahmed doğmadan hemen önceki Mısır yıllarına kadar gider. Mısır'ın o dönemki cârî para biriminin “müeyyedî” oluşuna atfen, “belki de Nasuh Paşa'nın Mısır hazinesinin bir kısmını Fransız işgalcilerden kurtarmayı başarması” sonucu bu lakabı almış olabileceği yorumunda bulunur (Schatkowski-Schilcher, *Families in Politics*, s. 140–141).

¹⁴⁰ El-Azm, *el-Üsre* (1960), s. 55. “Viktorya Şirin” isminde bir kız kardeşi olduğu bilgisi, Sadık el-Müeyyed'in torunları tarafından belirtilmiştir (“İklil Azmzade ile Hususi Görüşme” (11 Mayıs 2022)).

Şekil 2

Sadık el-Müeyyed'in Aile Ağacı

Umumen bakıldığında Sadık'ın kardeşlerinin ve neslindeki birçok Azmzadenin düzenli bir mektep hayatı olduğu ve bu tahsilleri sayesinde merkez-taşra teşkilâtları ile hariciyede önemli görevler üstlendikleri söylenebilir. Said, benzer bir tahsil hayatı geçirdiği ağabeyi Sadık ile birlikte Mekteb-i Harbiye'de okudu. Sınıf birincisi

olduğundan erkân-ı harb (kurmay) sınıfına ayrıldı, fevkalâde başarılı bir askerdî. Hafız ve şair olmasının yanı sıra dört dil biliyordu. Bir süre belediye meclisinde bulundu; daha sonra ise uzleti seçip tasavvufa meylederek dervîş hırkasını asker üniformasına yeğledi ve diğer kardeşlerinin izlediği hayat çizgisinden vazgeçti. Bununla birlikte, el-Cündî, Said Bey'in daha sonra aldığı bir imtiyaz sayesinde Doğu Ürdün bölgesinde petrol sondajı yapan ilk müteşebbislerden biri hâline geldiğini, fakat Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle birlikte ordunun bütün alet ve edevatına el koyduğundan bahseder.¹⁴¹

Kariyer basamaklarını daha ziyade Şam ve civarında çıkan İklîl ise 1865'te (h. 1282) Şam'da doğdu. Muhtelif mülkî-ıdarî görevler üstlendi; çeşitli mahkemelerde zabıt kâtipliği ve müstantiklik (sorgu hâkimliği) yaparak başladığı meslekî kariyerinde günden güne terfi etti. Islahhâne müdürlüğü ve Hicaz Demiryolu seyyar komisyon azalığını takiben Bilâdüşşam'daki bazı kazalarda kaymakam vekilliği ile kaymakamlık yaptı.¹⁴² Cihan Harbi esnasında Cemal Paşa tarafından tedbiren Bursa'ya sürülen İklîl, Osmanlı'dan sonra kurulan Fransız manda idaresinin valilik ve bakanlık tekliflerini geri çevirmişti.¹⁴³ Diğer kardeşi Gâlib, askerî tabipti.¹⁴⁴ Safuh ise Şam'daki Fransız misyoner okullarından Collège Saint-Vincent des Pères Lazaristes de Damas'ta (Şam Saint-Vincent Lazarist Babalar Koleji) okudu. Osmanlı ve sonrasındaki dönemde polis müfettişliği, hapisane müdürlüğü, kaymakamlık, emniyet genel müdürlüğü ve Şam valiliği gibi vazifeler üstlendi.¹⁴⁵

Sadık el-Müeyyed, ilk ve tek evliliğini aile içinden yaptı. 1873 doğumlu olan eşi Esmâ Hanım, Nasuh Paşazade Abdülkadir Bey ile Zehra Hanım'ın kızlarıydı.¹⁴⁶ Sadık'ın mihmandarı olduğu Mrs. Müller, bizzat görüp tanışma imkânı bulduğu Esmâ Hanım'ın Arapça ve Türkçe dışında başka dil bilmediğini, el işlerinde ise pek mahir olduğunu söyler ve bilhassa güzelliğine vurgu yapar:¹⁴⁷

¹⁴¹ El-Cündî, *A'lâmü'l-Edeb*, I, s. 189; Hısnî, *Müntehabât*, II, s. 846; el-Azm, *el-Üsre* (1960), s. 66.

¹⁴² BOA, *DH.SAİD.d*, 113/483, 23 Şubat 1321 (8 Mart 1906), s. 244. Bu sicil kaydı ilk defa H. Bostan ve N. Omaç tarafından günümüz harflerine aktarılmıştır (Sâdık el-Müeyyed, *Sahrâ-yı Kebîr'de Seyahat (Latinize)*, s. 206–211).

¹⁴³ El-Azm, *el-Üsre* (1960), s. 67–68. Azmzade Hakkı Bey ise söz konusu dönemde başbakanlık gibi üst düzey görevler yapmıştır (Philip S. Khoury, *Syria and the French Mandate: The Politics of Arab Nationalism, 1920-1945* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1987), s. 116).

¹⁴⁴ 1905 yılında Galib Bey mülazımdı ve bilmediğimiz bir sebepten ötürü Bâb-ı Seraskerî'de tutuklandı (BOA, Hariciye Nezareti Sofya Sefareti (HR.SFR.04), 385/6, 19 Ağustos 1321/1 Eylül 1905).

¹⁴⁵ El-Azm, *el-Üsre* (1960), s. 68. Tevfik ile Me'mun'un neyle iştiğal ettiği meçhuldür.

¹⁴⁶ İklîl Azmzade Koleksiyonu, Nüfus Kaydı.

¹⁴⁷ Esmâ Hanım'ın fotoğrafı için bk. Ek-4.

“Nefis gözleri olan, ufak tefek, çok güzel bir kadındı. Gür siyah saçlarının arasına tabii bir gül takmıştı. Giymiş olduğu beyaz muslin elbise, pembe kurdele ve yakut rengi kemerle süslenmişti. Başına takmış olduğu gül de yakut renginde idi. Ayaklarında beyaz keten ayakkabılar vardı. Taktığı elmaslar son derece nefisti. Bugün muhakkak ki bütün güzelliği üstünde idi ve giyimine büyük bir itina göstermişti. Onun yanında benim siyah broker elbisem herhalde pek kara suratlı duruyordu. ... Bayan Sadık çok neşeli ve mesut görünüyordu. Karşısında oturan veli nimeti efendisine hayranlık ve sevgi dolu nazarlarla bakıyordu. Sadık’ın ilk sözü: “Onu nasıl buldunuz?” oldu. “Beyoğlu’nda gördüğüm en güzel kadın” derken, hakikati söylüyordum.”¹⁴⁸

Nüfus kayıtları ve Müller’in 1893’te yaptığı bu ziyaretinde aktardıkları doğru kabul edilirse Sadık Bey bu sırada 33, Esmâ Hanım 20, çiftin ilk göz ağırları Masûne ise 8 yaşlarındaydı.¹⁴⁹ Masûne’yi şapkası ve elbisesiyle “gayet fantastik bir tip” olarak tasvir eden Müller, onun annesi gibi sadece Arapça ve Türkçe konuşabildiğini, her sabah mektebe gittiğini, öğleden sonra ise annesinden müzik ve el işi öğrendiğini söyler. Celâleddin ise bu esnada 18 aylık bir bebektir.¹⁵⁰ Bu ziyaretten beş yıl sonra, 1898’de çiftin en küçük çocukları Gıyaseddin dünyaya geldi.¹⁵¹

Sadık Paşa’nın iki oğlu da gazi oldu. Büyük oğlu Celâleddin Bey, Çanakkale Muharebesi’nde İngilizlere karşı savaştıktan sonra Şam’a yerleşti; burada ilk havuz kulübünü ve Suriye’nin itfaiye teşkilâtını kurdu. Gıyaseddin Bey ise askere 17 yaşında gönüllü olarak gitti; Birinci Dünya Savaşı’nda Balkanlar ve Kafkaslarda bulundu. Savaşın akabinde çeşitli işlerinin yanı sıra Karabük Demir Çelik Fabrikaları’nın dökümhanelerinin kuruluş aşamasında idarî amir olarak görev aldı.¹⁵²

Kızı Masûne Hanım ise paşa babası Bulgaristan komiseri iken 7 Haziran 1905’te komiserlik Fransızca başkâtibi Mehmed Salih (Şendil) Bey’le evlendirildi. Oldukça

¹⁴⁸ Müller, *İstanbul’dan Mektuplar*, s. 123.

¹⁴⁹ Bu, kızları doğduğunda Esmâ Hanım’ın 12-13 yaşlarında olduğu anlamına gelir.

¹⁵⁰ Öztuna’nın doğum tarihi olarak belirttiği Masûne-1889 ve Celâleddin-1893 tarihleri pek tutarlı gözükmemektedir.

¹⁵¹ İklil Azmzade Koleksiyonu, Nüfus Kaydı. Sadık Paşa’nın çocuklarının fotoğrafları için bk. Ek-4.

¹⁵² İklil Azmzade, “The Azmzâde Dynasty”, *Journey in the Grand Sahara of Africa and Through Time: An Ottoman Officer’s Journey in the Grand Sahara*, mlf. Azmzâde Sâdık el-Müeyyed (Gıyas Müeyyed Gökkent, 2021), 59–79.

parlak bir özgeçmişe sahip olan Mehmed Salih, Mart 1872’de Lofça’da doğmuş, Mülkiye’de iki yıllık bir tahsilin ardından Macaristan’a gitmiş, İsviçre’de üç sene okumuş, Bâbîâlî Tercüme Kalemi’nde bir süre çalıştıktan sonra Stockholm Sefareti’nde başkâtiplik yapmış, ardından Bulgaristan Komiserliği Fransızca İkinci Kitâbeti’nde görev almış bir diplomattı. Fransızca, Almanca ve İngilizce biliyordu. Ali Ferruh Bey’in komiserliği döneminde başkâtipliğe yükseltilmiş,¹⁵³ bu dönemden itibaren komiserliğin dış işlerini bizzat yürütmüş, Ali Ferruh’un vefatından sonra Sadık Paşa görevi devralıncaya kadar da komiserliğe vekâlet etmişti.¹⁵⁴

Salih Bey, Şura-yı Devlet Bidayet Mahkemesi Muavini Mustafa Sadık Efendi’nin Sadık Paşa’ya gönderdiği bir mektupta “zeki ve çalışkan bir memur”¹⁵⁵ olarak zikredilse de *Veçerna Pošta* gazetesine göre adeta bir çapkındı.¹⁵⁶ Salih Bey ile Masûne Hanım’ın birlikteliğinden Safiye, Belkis, Sadık, Mesrure ve Saliha isminde 5 çocuk dünyaya gelse de en küçük iki çocuğu henüz buluğa ermeden bu evlilik sona erdi.¹⁵⁷ Çocukları arasında en çok öne çıkan, yazdığı 200 civarındaki senaryo ile Yeşilçam sinemasına damgasını vuran Sadık Şendil oldu.

Sadık el-Müeyyed, Nişantaşı’nın Çiftekakkallar mevkiindeki konağında ailesi ve kayınvalidesiyle birlikte yaşadı. Yıldız Sarayı, Hamidiye Camii ve Boğaziçi’ni gören bu konak¹⁵⁸ 1903 yılı Ocak ayında bir sabotaj sonucu yandı. Padişaha yazdığı bir arızada yangının derecesini anlatan Sadık, geride hiçbir şeyinin kalmadığını, ahırdaki üç hayvanının bile diri diri yandığını söyleyerek ihsan talebinde bulundu:

“... hâne-i çâkerî bu gece saat on bir raddelerinde sağ ve sol taraflarından kulunuzca mechul bir bed-hâh tarafından tutuşturularak dumanlar içinde boğulmak üzere iken evlad ü iyal-i çâkerî ile yalın ayak baş açık yataklardan fırlayarak amucam Şefik el-Müeyyed Bey kulları hânesine iltica eylediğimiz ve hiçbir şey kurtarmağa vakit bulamayarak ahırda

¹⁵³ Salih Bey’in tercüme hâli için bk. BOA, İrade Eyalet-i Mümtâze (Bulgaristan) (İ.}MTZ.04), 22/1473, 6 Şubat 1317 (19 Şubat 1902), lef 2-3.

¹⁵⁴ *Balkan*, “Bulgaristan Komiserliği’nde Tebeddülât”, nr. 434, 22 Nisan 1324 (5 Mayıs 1908), s. 2.

¹⁵⁵ BOA, HR.SFR.04, 795/112, 29 Kanunievvel 1320 (11 Ocak 1905).

¹⁵⁶ Bulgaristan’la Osmanlı Devleti arasındaki pek çok soruna rağmen Bulgaristan Komiserliği kâtiplerinin Bulgar aileleri nezdinde hâlâ çok iyi karşılandığını ve kimi kâtiplerin balolarda diplomatlara yaklaşılabilecekleri Bulgar hanımlarla gösterişli bir şekilde flört ettiğini yazan gazete, Salih Bey’i “Sofya salonlarının gözdesi” olarak vasıflandırmaktaydı (BOA, HR.SFR.04, 453/53, 9 Şubat 1905). Salih Bey’in “çapkınlığı”na dair bk. Bölüm 2.2.8.4.

¹⁵⁷ *Galata Şer’iyye Sicilleri*, nr. 1031, 21 Şevval 1339 (28 Haziran 1921), s. 181.

¹⁵⁸ Müller, *İstanbul’dan Mektuplar*, s. 123–124.

bulunan üç hayvanım bile diri diri yandıkları ve üzerimde hiçbir akçe bulunmadığı ve lutf u âtîfet-i şehriyârîlerine muhtac bulunduğum maruzdur.”¹⁵⁹

Sadık el-Müeyyed, evi kimin kundakladığını bilmediğini dillendirmekle birlikte, aile içindeki mütevatir rivayet, işten çıkarılan bir seyis tarafından konağın ateşe verildiği yönündedir.¹⁶⁰ Daha sonraki tarihe ait bir kayıttan, ailenin Nişantaşı’nda Teşvikiye caddesinde 62 numarada yaşamaya devam ettiği anlaşıyor.¹⁶¹ O hâlde, ailenin eski konağı terk etmek zorunda kaldıktan sonra civardaki başka bir hâneye taşındığı söylenebilir.

1.2.2 Çocukluk Yılları ve Tahsil Hayatı

Babası Salih Ezdeşir, dünyaya gözlerini açan ikinci evladına Sadık adını verirken, onun ismiyle müsemma bir şekilde Osmanlı hükümdarının en “sadık” bendegânından biri hâline geleceğinden elbette habersizdi. İlk çocukluk yılları Şam’ın el-Cisrû’l-Ebyad şemtinde geçen¹⁶² küçük Sadık, Şam’ın üst kültürüne has muhitlerde büyüdü; benliğini ve kimliğini idrâke burada başladı. İlk gençlik yıllarını ise çok daha kozmopolit bir kültürel iklime sahip olan Beyrut’ta yaşadı; geriye kalan orta tahsil yıllarını Şam’da tamamladı. 19. yüzyılın ortalarında Levant’ta bir Azmzade olmak, kökü 17. yüzyıla uzanan bir ailenin mensubu olmakla eş değerdî. Kurucusu Kemik Hüseyin’in Konya’dan Halep güneyindeki Ma‘arratünnûman’a gelişi aile tarihinde dönüm noktası olmuş, talihin de yardımıyla 18. yüzyıl Bilâdüşşamı’nda doruk noktasına ulaşan bir hâkimiyet kurmayı başarabilen aileden onlarca vezir ve hac emiri çıkması, büyük bir şan ve şeref vesilesi olmuştu. Sadık’ın ilk gençlik yıllarını yaşadığı 1870’li yıllarda bir Azmzade ferdi olarak, büyük ve kadim bir kültürel mirasa ve yüzyılları aşan tarihe sahip bir aileye aidiyetin haklı gururunu taşımaması mümkün müydü?

Biyografların müzmin problemlerinden birini teşkil eden, biyografisini kaleme aldıkları şahsın hayatının ilk evresine dair bilgi ve belge kıtlığı, Sadık el-Müeyyed için

¹⁵⁹ BOA, Maliye Nezareti Emlâk-i Emiriyye Müdiriyeti (ML.EEM), 1372/69, 5 Kanunisani 1318/18 Ocak 1903.

¹⁶⁰ “İklil Azmzade ile Hususi Görüşme” (11 Eylül 2019).

¹⁶¹ İklil Azmzade Koleksiyonu, Nüfus Kaydı.

¹⁶² Gıyas Müeyyed Gökkent, “Azmzâde Sadık el-Müeyyed Pasha”, *Journey in the Grand Sahara of Africa and Through Time: An Ottoman Officer’s Journey in the Grand Sahara*, mlf. Azmzâde Sâdık el-Müeyyed (Gıyas Müeyyed Gökkent, 2021), 1.

de geçerlidir; onun bu dönemdeki hikâyesini etraflıca inşa edecek unsurlardan ne yazık ki mahrumuz. Hâtıratının olmayışı, tam bir sicilini veren dosyaya ulaşılamayışı¹⁶³ ve hakkında yazılanların kifâyetsizliği, tahsil hayatı hakkında ortaya çıkan farklı görüşlerin tevsikini elbette zorlaştırmaktadır, bununla birlikte eğitim hayatının akran akrabalarıyla –bilhassa Said, İklil ve Şefik– benzerliği ve ötede beride yer alan kimi bilgiler boşlukları doldurmamıza fayda sağlayabilir.

Sadık'ın sıbyan mektebindeki ilk eğitiminin ardından tahsil hayatının nasıl şekillendiği hususunda mütenakız bilgiler vardır. “Pek eski mektep refiki”¹⁶⁴ *Servet-i Fünûn* mecmuası imtiyaz sahibi Ahmed İhsan (Tokgöz), 1898’de yazdığı bir sunuş yazısında “tam yirmi senelik” arkadaşı Sadık'ın Şam askerî rüştiye ve idâdilerinde eğitim gördüğünü yazar.¹⁶⁵ Abdülkadir el-Azm ise –*Fete'n-Nîl* mecmuasından iktibasla– Medresetü'l-Bustânî (Medresetü'l-Vataniye) ile Medresetü Antura'da (Collège d'Antoura)¹⁶⁶ okuduğunu söyler.¹⁶⁷

Askerî rüştiyeler ilk kez 1875'te İstanbul'da açılmış, Şam'da ise 1877'de faaliyete geçmiştir.¹⁶⁸ Sadık'ın ise bu tarihten 3 yıl sonra Harbiye'ye başladığı hatıra getirilirse, Şam'da askerî rüştiyede okumasının imkânsızlığı anlaşılır. Öte yandan onun *Habeş Seyahatnâmesi*'ndeki ifadeleri Beyrut'ta eğitim aldığını ispatlarsa da hangi okulda ne kadar okuduğu açık değildir:

“Numan Hûri Efendi ile otuz üç sene mukaddem Beyrut mekteblerinde mekteb arkadaşlığı etmiş idim. O zamandan beri görüşmemiş idik. Mekteb ve çocukluk âlemini tahattur ve hikâye ederek hayli muhabbet eyledik.”¹⁶⁹

¹⁶³ Sadık Paşa emekli olmadan evvel irtihal ettiğinden bir emeklilik kaydı olmaması göz önünde bulundurulmakla birlikte, yine de Millî Savunma Bakanlığı Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı'ndan künye kaydı sorulmuştur. Fakat buradan elde edilen eksik bir kayıta da orta tahsiline dair bir bilgiye erişilememiştir (Millî Savunma Bakanlığı Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı, Müdafaa-i Milliye Vekâleti Tekaüt Şube Müdürlüğü Künye Kaydı, 7 Ocak 1942).

¹⁶⁴ *Servet-i Fünûn*, “Bir Osmanlı Zabitinin Afrika Sahra-yı Kebir’inde Seyahati ve Şeyh Senûsî ile Mülâkâtı”, nr. 354, 11 Kanunievvel 1313/23 Aralık 1897, s. 242.

¹⁶⁵ Ahmed İhsan, “Resimlerimiz”, *Servet-i Fünûn*, nr. 357, 1 Kanunisani 1313/13 Ocak 1898, s. 298.

¹⁶⁶ Mektep hakkında bk. Khalil Amine Maroun, “Le Collège français Saint-Joseph des pères lazaristes d'Antoura, 1834-1943: Histoire d'un établissement scolaire au Levant, centre des enjeux religieux, culturels et politiques” (Université Toulouse-Jean Jaurès: Toulouse, Doktora Tezi, 2012).

¹⁶⁷ El-Azm, *el-Üsre* (1960), s. 67.

¹⁶⁸ *Salnâme-i Vilayet-i Suriye, Sene 1294 H. (Def'a 9)* (1294/1877), s. 46.

¹⁶⁹ Azmzâde Sâdık el-Müeyyed, *Habeş Seyahatnâmesi* (Dersâdet: İkdâm Matbaası, 1322/1906), s. 466–467.

Bu durumda, ailesinin onu Şam'daki sivil rüştiyede okutmak yerine mektep çeşitliliğinin çok daha fazla olduğu Beyrut'a gönderdiği söylenebilir. Eğer Sadık bir hesap hatası yapmamışsa, 1904'te yazdığı bu satırlardan 33 yıl öncesine gittiğimizde, Beyrut'taki tahsil hayatına 1871'de başladığı veya bu sırada sürdürmekte olduğu aşikâr olur. Diğer taraftan, Ahmed İhsan'ın 1880'de Şam askerî rüştiyesinden mezun olduğu sabittir.¹⁷⁰ O halde tam da 20 yıl öncesine denk düşen, 1878'de başlayan bu arkadaşlığın Şam safhasının 1880'e kadar sürdüğü ve bu esnada Sadık'ın Şam'da askerî idâdide eğitim gördüğü söylenebilir. Öte yandan Sadık'ın yüksek eğitime devam edeceği Harbiye Mektebi'nin askerî idâdiden öğrenci alması, onun orta tahsilini yaptığı yeri açığa kavuşturan bir diğer noktadır.

Ortaya çıkan tablo şöyle vuzuha kavuşturulabilir: Sadık, Şam'da sıbyan mektebinde okuduktan sonra Beyrut'a giderek bahsi geçen okul(lar)da rüştiye düzeyinde tahsil görmüş, akabinde Şam'a dönerek askerî idâdiden mezun olmuş¹⁷¹ ve böylece İstanbul'daki Mekteb-i Harbiye serüveni başlamıştır.

Varlıklı bir aileden gelmesi, Sadık ve diğer bazı Azmzadelerin iyi eğitim verdiğine inanılan ücretli okullarda tahsil görmesinin kapılarını açmış gözüküyor. Ayrıca o dönemde Şam'da Collège Saint-Vincent gibi alternatifler mevcutken orta tahsil için evvela Beyrut'un tercih edilmesi de kayda değerdir; nitekim limanının artan önemiyle birlikte 19. yüzyılın ikinci yarısında genişleyen şehir, Şam'dan hem daha kozmopolit bir Osmanlı mozaïği sunmakta hem de eğitim çeşitliliği sağlamaktaydı.

Sadık'ın Beyrut'ta hangi mektepte okuduğu ise tam bir muammadır. Ailenin diğer efradına bakıldığında, akranlarının orta tahsillerini Şam veya Beyrut'taki devlet okullarıyla muhtelif misyoner okullarında gördükleri anlaşılır; Şefik, Collège d'Antoura ve Syrian Protestant College'ta; kardeşi Safuh ve amcaoğlu Nasuh, Collège Saint-Vincent'da; diğer kardeşi İklil ve amcaoğlu Bedî ise Şam'daki devlet okullarında

¹⁷⁰ Ahmet İhsan, *Matbuat Hatıralarım (1888-1923): Meşrutiyet İlanına Kadar (1889-1908)* (İstanbul: Ahmet İhsan Matbaası, 1930), I, s. 1, 12; Ziyad Ebüzziya, "Ahmed İhsan Tokgöz", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1989), II, s. 94.

¹⁷¹ 1878 yılında Sadık'ın Ahmed İhsan'la rüştiyeden arkadaş olmaları mümkün değildir. Ahmed İhsan rüştiyede okurken onun ancak idâdi talebesi olduğu söylenebilir.

okumuştı.¹⁷² Keza bir diğer Azmzade, Abdülkadir ise Lazaristlerin mektebine bir süre devam etmişse de dedesi ahlâkının bozulabileceği gerekçesiyle okuldan almıştı.¹⁷³

Sadık'ın Abdülkadir el-Azm'ın zikrettiği her iki mektepte de bir süre okumuş olabileceği varsayılabilir. Bunlardan ilki, Lazarist tarikatına bağlı rahiplerce Cebel-i Lübnan'da kurulan Collège Saint-Joseph d'Antoura'dır. Bölgedeki ilk Fransız okulu olan bu mektep, bu özelliğinden ötürü Fransız dili ve kültürünün Levant'ta yayılmasının öncü müesseselerinden addedilmekteydi.¹⁷⁴ Sadık'ın neredeyse hayat boyu yakın münasebetini sürdürdüğü bir yaş küçük amcası Şefik el-Müeyyed de bu mektebe gitmişti.¹⁷⁵

Onun okuduğu bir diğer mektep, 1863'te Lübnanlı meşhur eğitimci ve dil âlimi Butrus el-Bustânî'nin kurduğu Medresetü'l-Vataniye'dir. Burası rüştiye düzeyinde eğitim veren¹⁷⁶ seküler kimlikli bir mektepti. Şahsî inançlara karışmayan, talebesine ibadet serbestisi tanıyan, öğretilen derslerin "çağın ruhuna" uygun olması gerektiğini savunan mektep, mezhep, millet ve ırk ayrımı yapmadan kapılarını herkese açan bir kurum olarak tanımlanıyor ve bu yüzden misyonerlik gayreti Protestan misyonerler ve Marunî din adamları tarafından zayıf bulunarak eleştiriliyordu. Mektepte Arapça, Türkçe ve Fransızca gibi dillerin dışında tarih, coğrafya, aritmetik, geometri, medenî hukuk, İslâm hukuku ve fizik gibi muhtelif dersler de okutulmakta; bilgi aktarımında ise konferans ve seminerlere ayrı bir önem verilmekteydi. Ayrıca burası pek çok fikir kulübü ve kültürel oluşuma ev sahipliği yapmaktaydı.¹⁷⁷

İlk gençlik yıllarını, pek çok sanatçı ve edebiyatçı, önemli politik ve diplomatik figür ile devlet ricalinin yetişmesinde katkısı olan ve özde birbirine benzeyen bu

¹⁷² El-Azm, *el-Üsre* (1960), s. 59, 68, 70, 72. Şefik, kendi yazdığı hal tercümesinde "Beirut'ta Amerikalıların Darülfünun Mektebi'nden" neşet ettiğini belirtir ki günümüzde American University of Beirut (AUB) olan bu mektebin o zamanki ismi Syrian Protestant College'tır (BOA, Yıldız Perakende, Tahrirât-ı Ecnebiye ve Mâbeyn Mütercimliği (Y.PRK.TKM), 26/11, 30 Temmuz 1308 (11 Ağustos 1892), lef 18).

¹⁷³ Blake, *Training Arab-Ottoman Bureaucrats*, s. 84.

¹⁷⁴ Nicole Lemaitre, *Réseaux religieux et spirituels: du Moyen Âge à nos jours* (Éditions du Comité des travaux historiques et scientifiques, 2016), s. 29; K. T. Khairallah, "La Syrie", *Revue du monde musulman* 19 (Avril, Mai, Juin, 1912), s. 45–46.

¹⁷⁵ BOA, *DH.SAİD.d*, 197/173, 24 Haziran 1330 (7 Temmuz 1904). Bununla birlikte Gıyas M. Gökkent, Sadık Paşa'nın kaydının okul yetkilileri tarafından bulunamadığını belirtir (Gökkent, "Azmzâde Sadık el-Müeyyed Pasha", s. 16).

¹⁷⁶ P. C. Sadgrove, "al-Bustânî, Butrus (1819-93)", *Encyclopedia of Arabic Literature* (London, New York: Routledge, 1998), I, s. 164.

¹⁷⁷ Jens Hanssen – Hicham Safieddine, "Butrus al-Bustani: From Protestant Convert to Ottoman Patriot and Arab Reformer", *The Clarion of Syria*, mlf. Butrus al-Bustani (Oakland: University of California Press, 2019), s. 30–32; Khalil Abou Rjaili, "Boutros al-Boustani (1819–83)", *Prospects: The Quarterly Review of Comparative Education* 23/1/2 (1993), s. 128–132.

okul(lar)da geçirmesi, Sadık'ın fikrî gelişiminde şüphesiz etkili olmuştur. Avrupa kültür havzasıyla tanışması hakiki mânâda burada olmuş, ardında bıraktığı seyahatnameleri ile kimi raporlarının satır aralarında kendisini gösteren ve onun zihin dünyasının ipuçlarını taşıyan *temeddün*, *terakkî* ve *medeniyet* gibi kavramlara yüklediği anlamlar ve bunların gerçekleşmesinde eğitimin baskın rolü, burada geçirdiği yıllarda tezahür etmeye başlamıştır diyebiliriz.¹⁷⁸ Keza mektepte veya dâhil olduğu çeşitli muhitlerde, sadece müslüman değil, diğer din ve milletlerden kimi arkadaşlar edindiği de ilave edilmelidir.¹⁷⁹

Buradaki birkaç yıllık eğitimin ardından memleketi Şam'a dönerek tahminen 1876 yılında 16-17 yaşlarındayken Şam Askerî İdâdisi'ne yazılan Sadık'ın¹⁸⁰ Beyrut'taki serüveninin sona ermesinin muhtemel sebeplerinden biri, Medresetü'l-Vataniye'nin faaliyetlerini 1875'te sonlandırmasıdır.¹⁸¹ Askerî idâdiye kaydolma tercihinde ise bu okulların müfredat, kariyer ve benzeri pek çok yönden sivil muadillerine üstünlüğü söylenebilir.¹⁸² Nitekim genç Sadık, üç sene zarfında Resim, Riyaziye, Hendese, Hesap, Kozmografya, Coğrafya, Tarih, Jimnastik, Türkçe dilbilgisi, Arapça, Farsça, Fransızca, Tarama, Hüsn-i Hat, Kitâbet, İmla, Kıraat ve Münşeat gibi dersler¹⁸³ alıp mezun olmuş ve kendisine yaverlik kapılarını açmış olan Mekteb-i Harbiye'ye kaydolmak üzere 1880'de payitaht İstanbul'a gitmiştir.

Siyaset, iktisat, maarif, kültür vb. pekçok sahada imparatorluğun başşehri olan İstanbul'da yüksek tahsilini yapma imkânı bulmasının Sadık'ın pek çok cihetten yetişmesini sağladığı savunulabilir. II. Abdülhamid devrinde kritik görevler üstlenecek neslin kayda değer bir kesimi o dönemde Mekteb-i Harbiye'de öğrencidir. Çeşitli yazılarında gördüğümüz 'Osmanlılık' vurgusu,¹⁸⁴ ırk yerine din bağıını en kuvvetli maya

¹⁷⁸ Mesela maarif ve okullaşmaya dair fikirleri için bk. BOA, Yıldız Esas Evrakı (Y.EE), 9/13, 2 Kanunisanı 1311 (14 Ocak 1896).

¹⁷⁹ 1904'te Fransa'nın Harar konsolosu olan Numan Hûrî bu cümleden olarak zikredilebilir (Sâdık el-Müeyyed, *Habeş Seyahatnâmesi*, s. 466-467).

¹⁸⁰ Nitekim 1876 yılında yapılan bir düzenleme ile sivil rüştiyelerden gelen talebenin azami yaş haddi 17'den 15'e düşürülmüştü (Mustafa Özbey, "İkinci Meşrutiyet Sürecinde Askerî Orta Öğretim Kurumlarında Eğitim ve Öğretim", *Yedinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri: 1763-1938 Yılları Arasında Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Ordu ve Toplum (Sunulmayan Bildiriler)* (25-27 Ekim 1999 - İstanbul) (Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 2001), s. 340).

¹⁸¹ Khairallah, "La Syrie", s. 50.

¹⁸² Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908): İslâmlaşma Otokrasi ve Disiplin* (İstanbul: İletişim, 2010), s. 44.

¹⁸³ Uğur Ünal, *Sultan Abdülaziz Devri Osmanlı Kara Ordusu (1861-1876)*, Atatürk Kültür, Dil, ve Tarih Yüksek Kurumu (Turkey); Türk Tarih Kurumu (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2016), s. 173.

¹⁸⁴ Mesela bk. Sâdık el-Müeyyed, *Sahrâ-yı Kebîr'de Seyahat (Latinize)*, s. 36, 69, 123, 149.

olarak tanımlaması,¹⁸⁵ milliyetçilik cereyanlarına kendini kaptırmaması ve benzeri hususlar, buradaki tahsili esnasında ona aşılınmış olmalıdır.¹⁸⁶

Onun Harbiye'deki yılları, 93 Harbi'nin akabinde Fransız ekolünün sorgulanıp Alman ekolüne geçişin tartışıldığı bir dönemi simgeliyordu. Fakat Alman nüfuzu tam anlamıyla yerleşmeden Sadık mektepten mezun oldu.¹⁸⁷ Üç yıllık tahsilinde teori ve uygulamaya yönelik çok çeşitli dersler gördü. Bunlar arasında Esliha, Tathir-i Esliha, Fenn-i Harb, Hendese-i Resmiye, Cebr-i Âlâ, Talim Nazariyatı, Hafif İstihkâm, Bölük/Tabur Talim Nazariyatı ve Ameliyatı, Fenn-i Tahdid-i Arazi, Hikmet-i Seferiye, Hikmet-i Tabiiye, Meç Talimi, Fransızca ve Kozmografya gibi dersler vardı.¹⁸⁸ Henüz mektepte talebeyken farklı ilgi alanları geliştirdi. Fotoğraf makinelerine ilgisi olduğu gibi tercüme faaliyetlerine de girişti. Daha mezun olmadan Fransızcadan *Küçük Hanri* ve *Fernando* adındaki iki hikâyeyi tercüme ve tefrika ettirip birini kitaplaştırmıştı.¹⁸⁹ Nihayet 1883'te mülâzım-ı sâni (teğmen) rütbesiyle mezun olunca ilk vazifesini yapmak üzere Şam'daki Beşinci Ordu'ya –Arabistan Ordusu'na– gönderildi, fakat talihi yaver gidince kısa bir süre sonra padişahın yaverleri arasına katıldı.

Sadık'ın tahsil hayatı Mekteb-i Harbiye'den mezun olmasıyla sona ermemişti. II. Mahmud tarafından başlatılan yurt dışına talebe gönderilmesi siyaseti II. Abdülhamid devrinde de sürdürülmüş ve bu dönemde ağırlıklı olarak Almanya tercih edilmişti.¹⁹⁰ Böylece yaverân zümresine katıldıktan birkaç yıl sonra II. Wilhelm'in tahta çıkışını tebrik için Almanya'ya gönderilen Sadık'ın bu vazifesinden bir süre sonra tekrar bu ülkeye, fakat bu sefer eğitim amaçlı gönderilmesi gündeme geldi.

¹⁸⁵ "... râbîta-i diniye gibi metin bir râbîta olamaz, vessalam" (Sâdık el-Müeyyed, *Habeş Seyahatnâmesi*, s. 160).

¹⁸⁶ Nitekim bir eserinin mukaddimesinde "Mekteb-i Fünûn-ı Harbiye-i şâhânelerinde telakki ve iktibas edebildiğim behre ile ... nev-residegân-ı vatana bir yadigâr bırakayım arzusuna tâbi" olduğunu söylemesi kayda değerdir (Azmezâde Sâdık el-Müeyyed, *el-Kimyâ fî tahlîli'l-hevâ ve'l-mâ* (İstanbul: [Tercüman-ı Hakikat], 1301/1885), s. 3).

¹⁸⁷ Bu geçişe dair bk. Hayrullah Gök, "Arşiv Belgelerinin Işığında Kara Harp Okulu Tarihi (1834-1883)" (Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, 2005), s. 152–161; Zekeriyâ Türkmen, "Sultan II. Abdülhamid Döneminde Mekteb-i Harbiye-i Şahane", *Osmanlı İstanbulu IV: IV. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri 20-22 Mayıs 2016, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi*, ed. Feridun M. Emecen vd. (İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, İBB Kültür A.Ş., 2016), s. 939–941.

¹⁸⁸ Ünal, *Abdülaziz Devri Osmanlı Ordusu*, s. 175.

¹⁸⁹ (Johann Christoph von Schmid), *Küçük Hanri*, çev. Azmezâde Sâdık el-Müeyyed (Kostantiniye: Matbaa-i Esad, 1297/1881); *Tercüman-ı Hakikat*, "İlan-ı Mahsus: Fernando", nr. 1355, 20 Aralık 1882, s. 2; *Tercüman-ı Hakikat*, "Fernando", nr. 1365, 1 Ocak 1883, s. 2; (Johann Christoph von Schmid), *Fernando*, çev. Azmezâde Sâdık el-Müeyyed (İstanbul: Matbaa-i Esad, 1300/1884).

¹⁹⁰ Türkmen, "Mekteb-i Harbiye", s. 946.

Normalde mektebi yeni bitirmiş talebeler yurt dışına gönderiliyorken, mezuniyetinin ardından belli bir hizmet süresi geçirmiş olanların gönderilmesinin daha uygun olacağına karar verilmesi,¹⁹¹ beş yıl önce mektebi bitiren Sadık'ın da bu fırsattan istifadesinin önünü açmıştı. Öte yandan yurt dışına gönderilenler arasında kayda değer sayıda padişah yaveri de bulunmaktaydı.¹⁹² Boylu boslu bir fiziğe sahip olması, vücutça kusurlarının bulunmayışı, onun seçilmesinde etkili olmuş olmalıdır; zira yurt dışına gönderilecek subayların sadece kâbiliyetli olmalarına bakılmıyor, aynı zamanda “mütenâsibü'l-endam” olmaları da isteniyordu.¹⁹³

1888 yılı Ekim ayı sonlarına kadar muhtelif görevler yaptığı göz önünde bulundurulursa, bu yılın sonu veya 1889'un başlarında Berlin'e gittiği ve 1891 Mayıs'ındaki dönüşüne dek Berlin Askerî Akademisi'nde yaklaşık 1,5 yıl tahsil gördüğü ortaya çıkar.¹⁹⁴ Bununla birlikte, von Hobe Paşa aracılığıyla gelen bir padişah emri üzerine bütün meşgalelerini bırakarak Yaver Binbaşı Ali Şevket Bey ile birlikte hemen İstanbul'a dönen¹⁹⁵ Sadık'ın eğitiminin yarıda kaldığı söylenebilir. Bu noktada gönderilen talebenin genelde 3-5 yıl tahsil gördüğü göz önünde bulundurulmalıdır.¹⁹⁶

Mevcut kayıtlar Sadık'ın buradaki eğitiminin mahiyeti ve bu sırada başka nelerle iştilal ettiğini tam anlamıyla aydınlatmaya imkân vermemektedir.¹⁹⁷ Bir ifadesine nazaran “tevsî-i malumât-ı askeriye zımında” gitmişti. Bununla birlikte, o zamana dek üstlendiği görevlerde askerî strateji geliştirme gibi hususlardan ziyade diplomat hüviyetinin ağır basması ve tahsilinin en iyimser ifadeyle 1,5 yılla sınırlı kalması, dil ağırlıklı bir programa tâbi tutulduğunu gösterebilir. Her talebenin farklı amaçlar

¹⁹¹ BOA, Yıldız Perakende, Yaveran, Maiyyet, Erkân-ı Harbiye Dairesi Evrakı (Y.PRK.MYD), 9/31, 17 Mayıs 1306 (29 Mayıs 1890).

¹⁹² BOA, Y.PRK.SGE, 2/83, Evahir-i 1303 (Haziran-Eylül 1886). Genelde Almanya tercih edilse de Rusya gibi farklı ülkelere gönderilenler de vardı. Mesela bk. BOA, *Yıldız Maruzat Defterleri (Y.MRZ.d)*, nr. 14374, 1324 (1906), s. 5.

¹⁹³ BOA, Yıldız Perakende, Askeri Maruzâtı (Y.PRK.ASK), 65/125, 6 Rebiülevvel 1308 (20 Ekim 1890).

¹⁹⁴ BOA, Y.PRK.ASK, 65/125, 6 Rebiülevvel 1308 (20 Ekim 1890); BOA, Y.PRK.MYD, 10/48, 17 Mayıs 1307 (29 Mayıs 1891).

¹⁹⁵ BOA, Y.PRK.MYD, 10/48, 17 Mayıs 1307 (29 Mayıs 1891).

¹⁹⁶ Karaca, “Abdülhamid'in İdareyi Kontrol Mekanizmaları”, s. 1715; Türkmen, “Mekteb-i Harbiye”, s. 946.

¹⁹⁷ Öztuna'nın kaynak zikretmeksizin, Sadık'ın Potsdam'daki askerî akademide tahsil görüp kurmay olduktan sonra padişah yaverleri arasına girdiğini iddia etmesi, eğitim gördüğü zaman diliminin kısalığı sebebiyle hatalı olsa gerektir (Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar*, II, s. 570).

doğrultusunda gönderildiği malumdur.¹⁹⁸ Nitekim onun vaktinin en azından önemli bir kısmını dil eğitimine ayırdığı kesindir ki böylece yabancı dil olarak Fransızcanın yanına Almancayı da ekleyebilmiştir.¹⁹⁹ Kurmay subaylar gibi sadece Almanca öğrenmek yahut teknik hususlarda tahsil görmek üzere gönderilmiş olabileceği düşünülebilirse de²⁰⁰ sürenin kısıtlı oluşu, ikinci şıkkı pek mümkün kılmamakta ve birinciye öne çıkarmaktadır.

Sadık'ın Almanya'dayken sadece bu ülkede durmadığı ve verilen kimi görevler için Paris başta olmak üzere çeşitli yerlere gittiği anlaşıyor. Nitekim bu esnada Fransa tarafından *Légion d'honneur* Nişanı'na lâyık görüldü. Veriliş nedeni kayıtlara yansımayan söz konusu nişan, devlet ricalinin yabancı nişanları takması hususunda Bâbiâli'den alması gereken müsaadeden sonra Berlin sefiri Ahmed Tevfik Paşa tarafından teslim edildi.²⁰¹

¹⁹⁸ Mesela bir grup talebenin gönderilme maksadı “ikmâl-i tahsil eylemek”, diğer bir grubunki ise ateşli silah imalatında “kesb-i maharet ve liyakat etmek”ti (*Tercüman-ı Hakikat*, “Berlin’e Talebe İ'zamı”, nr. 3042, 8 Ağustos 1888, s. 2; *Sabah*, nr. 2030, 2 Nisan 1895, s. 2).

¹⁹⁹ Gönderilen subaylar her hâlükârda Berlin’de önce en az beş ay dil eğitimi almaktaydı (BOA, Y.PRK.MYD, 9/31, 17 Mayıs 1306/29 Mayıs 1890).

²⁰⁰ Türkmen, “Mekteb-i Harbiye”, s. 946. Ayrıca onun gönderilen tek yaver olmadığı, o yıllarda Almanya’da tahsil gören yaverlerden bir diğerinin Naşid Paşazade Şevket Bey olduğu anlaşıyor (BOA, Yıldız Perakende, Serkurenalık Evrakı (Y.PRK.SRN), 2/66, 1306/1888–89).

²⁰¹ BOA, Hariciye Nezareti Tahrirât-ı Hariciye Odası (HR.TH), 106/102, 26 Kanunisani 1306 (7 Şubat 1891).

İKİNCİ BÖLÜM

AZMZADE SADIK EL-MÜEYYED'İN YÂVERÂN ZÜMRESİNE KATILMASI VE DİPLOMATİK GÖREVLERİ

2.1 Padişahın *Persona Grata*'sı Olma Yolunda İlk Adım:

Yâveran Zümresine Girişi

Sadık el-Müeyyed, 1880'de girdiği Mekteb-i Harbiye'nin piyade sınıfından üç yıllık bir eğitimin ardından mülâzım-ı sâni (teğmen) rütbesiyle mezun olduğunda henüz 23 yaşındaydı. Harbiye'deki eğitimini 1883'te tamamlayan genç subayın ilk olarak Şam merkezli Beşinci Ordu'da²⁰² göreve başlaması pek şaşırtıcı olmadı, zira yeni mezunların öncelikle kendi memleketleri hangi ordu dairesi içerisinde kalıyorsa o bölgeki alaylardan birine atanmaları teâmüldendi.²⁰³ Ordudaki görevinin ne olduğunu bilemiyoruz; ancak yaklaşık altı ay mülâzım-ı sâni olarak görev yaptıktan sonra aynı yıl içinde mülâzım-ı evvelliğe (üsteğmenlik) yükseldi ve bu rütbedeyken 1884 yılında “yâver-i harb-i hazret-i şehriyârî”²⁰⁴ unvanını alarak imparatorluğun en prestijli kadrolarından birine dahil oldu.²⁰⁵

²⁰² Merkezi Şam'da olmakla birlikte görev mıntıkası Halep, Şam, Beyrut ve Kudüs havalisi olan bu orduya, Arabistan Ordusu denmekteydi (Mahmud Şevket, *Osmanlı Teşkilat ve Kıyafet-i Askeriyyesi: Osmanlı Ordusunun Bidayet-i Tesisinden Zamanımıza Kadar (Kısm-ı Sâni - İkinci Cild)* ([İstanbul]: Mekteb-i Harbiye Matbaası, 1325), s. 14; *Salnâme-i Vilayet-i Suriye, Sene 1302 H. (Def'a 17)* (Şam: Meclis-i Maarif Matbaası, 1302/1885), s. 72–90).

²⁰³ Kadir Türker Geçer, “XIX. Yüzyılda Osmanlı Ordusunda Rütbe Terfi Uygulamaları ve 1870 Tarihli Terfi’-i Rütbe Nizâmnâmesi”, *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi* 10/19 (2012), s. 8.

²⁰⁴ Yaver-i harb dışında “yaver-i ekrem” ve “yaver-i fahrî” olmak üzere iki ayrı kategori daha vardı. Yaver-i ekremlik, üst düzey mülkî ve askerî erkâna –Tahsin Paşa’ya göre müşirlere– verilen daha ziyade bir taltif unvanını ifade ederken, ikincisi ise isminde anlaşılabacağı üzere sırf şeref vesilesi olarak verilen bir pâyeye idi (Karaca, “Abdülhamid’in İdareyi Kontrol Mekanizmaları”, s. 1707, 1717).

²⁰⁵ *Yaverân Künye Defterleri*’nin bazısında “silk[e] dühulündeki rütbesi” yüzbaşı olarak belirtilmişse de hem 1 Muharrem 1302 (21 Ekim 1884) tarihli bir fotoğrafı hem de 9 Eylül 1884 tarihli bir gazete tefrikasından Sadık’ın mülâzım-ı evvel rütbesindeyken yaver olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumda, onun 1884 Mart’ı ile Eylül’ü arasındaki bir tarihte yaverân zümresine katıldığı açıklığa kavuşur (BOA, *Yıldız Esas Evrakı Defterleri (Y.EE.d)*, nr. 715, Temmuz 1309 (Temmuz 1893); *1302 Sene-i Hicriyesine Mahsus Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye* (İstanbul: Matbaa-i Osmanî, 1302/1885), s. 138–140; *Tercüman-ı Hakikat*, “el-Kimyâ fî tahlîli’l-hevâ ve’l-mâ”, nr. 1872, 9 Eylül 1884, s. 3). Söz konusu fotoğraf için bk. Ek-8.

Meslekî hayatının en önemli dönüm noktalarından biri, belki de birincisi olan Yaverân Dairesi'ne girmesi, padişahın has bendegânı arasına karışmak ve bunun tabii bir sonucu olarak kariyer basamaklarını hızlıca tırmanmak demektir. Azmzade ailesinin yüzyıllar içinde inşa ettiği kadim bağlar sayesinde girdiği bu zümrenin içinde 24 yıl boyunca bulunacak, yurt içi ve yurt dışında pek çok görev üstlenecek, ayrıca akranlarından daha önce yükselmek gibi birtakım imtiyazlara sahip olacaktır.

Onun bu zümreye girişi, padişahın imparatorluğun Arapça konuşulan coğrafyasına ilişkin tasavvurunun bir sonucu olarak görülebilir ve “eşraf siyaseti” ile açıklanabilir. II. Abdülhamid'in taşra idaresindeki dayanak noktalarından olan bu siyaset, eşrafın halife ile müslüman tebaa arasında aracı rolüne odaklanıyor ve genel anlamda, imparatorluğun çeşitli yörelerindeki eşraf ailelerinin gönüllerinin hoş tutulmasını sağlayarak bulundukları bölgelerin devlete sadakatlerini artırmayı amaçlıyordu.²⁰⁶ Bu bağlamda, özelde Suriye, genelde Arap coğrafyasındaki en ideal adaylardan biri ise hiç şüphesiz Azmzadelerdi. Ancak yaverliğe alınmak için eşraf ailesinin bir üyesi olmak her zaman yeterli değildi. Devrin ileri gelen eğitim kurumlarından olan Mekteb-i Harbiye'den mezun olmak, bu hususta Sadık için iyi bir referans olarak addedilebilirdi, fakat kardeşi Said ondan daha başarılıydı ve mektebi dereceyle bitirmişti.

O halde aile bağları ve iyi bir mektep mezuniyetinin yanı sıra henüz mektep sıralarındayken başladığı edebî faaliyetlerinin de bu zümreye katılması ve hızla yükselmesinde ciddi bir payının olduğu söylenebilir. Nitekim henüz mektep talebesiyken çocuk edebiyatına dair Fransızcadan iki eser çevirip gazetede tefrika etmiş, ardından da kitaplaştırmıştı. Keza mezuniyet hengâmında tamamladığı genel kimyaya dair Arapçadan yaptığı çevirisi, onun entelektüel ilgi alanlarının çeşitliliğini ve edebî kabiliyetine dair iyi bir göstergeydi. Belki bu kabiliyetinin yanında şans da etkili olmuştu.

Sadık bu zümreye dâhil olduğunda, kimyaya dair çevirdiği, faydalı ve eğlenceli bilgiler veren eserin el yazmasını II. Abdülhamid'e sunmasının üzerinden sadece birkaç ay geçmişti.²⁰⁷ 67 yaver-i harbden biri olan 24 yaşındaki genç Sadık, kuvvetle muhtemel padişahın fotoğraf sanatına ilgisinden haberdardı ve yaver olur olmaz bu alanda yazılmış

²⁰⁶ Çetinsaya, “Bir Dönemlendirme Denemesi”, s. 379; Akarlı, “Abdülhamid II's Attempt”, s. 84.

²⁰⁷ Eserin yegâne el yazması, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde (İÜNEK) mahfuzdur. Bk. Azmzâde Sâdık el-Müeyyed, *el-Kimyâ fî tahlîli'l-hevâ ve'l-mâ*, İÜNEK, TY 7003. Yazma nüshada bulunmayan “yaverân-ı hazret-i şehriyârîden” sıfatı, kısa bir süre sonra neşredilen gazete tefrikası ile matbu nüshada yer almaktaydı.

bir eseri çevirip takdim etti.²⁰⁸ Bütün bunlar semeresini kısa sürede verdi; takdimden kısa bir süre sonra, 15 Ocak 1885 tarihinde yüzbaşı rütbesi aldı,²⁰⁹ dördüncü dereceden Mecîdî Nişanı'yla taltif edildi.²¹⁰ Bu, şaşırtıcı derecede hızlı bir terfi anlamına gelmekteydi. Bir yıl sonra İmam Vâkîdî'nin meşhur eseri *Târîhu Fütûhi 'ş-Şâm'*ı Arapçadan Türkçeye çevirdikten sonra ise²¹¹ kolağalığına yükseltildi.²¹²

Her ne kadar “yaver-i harb” sıfatını taşısa da yapacağı işler askerî olmaktan ziyade diplomatikti; ayrıca çeşitli olaylarda müfettiş ve birtakım projelerde sahada nazır/uygulayıcı olarak görev yapacaktı. Keza diğer yaverler gibi belli günler Mâbeyn'de nöbetçi olarak bulunması, merasimlerde padişaha refakat etmesi, saray ile üst düzey devlet ricali arasındaki evrak alışverişini sağlaması, yabancı misafirlere mihmandarlık yapması, İstanbul veya imparatorluğun dört bir tarafındaki bazı hadiseleri soruşturması, yurt dışında diplomatik görevler üstlenmesi ve idarî, mülkî, siyasî ve diplomatik muhtelif konularda padişahı şifahî ve yazılı raporlarıyla bilgilendirmesi yani bir nevi danışmanlık yapması bekleniyordu.²¹³ Sadık'ın İstanbul dışına görevlendirilmediği dönemlerde nöbetçi yaverlik yaptığını gösteren kayıtlar mevcuttur.²¹⁴ Bütün bu görevleri ise ekseriya Yıldız'daki Yaverân Dairesi'nde yerine getirmekteydi.²¹⁵ Yaver olarak uzak durması gereken alan ise siyasetti ki bu durum, onun II. Meşrutiyet devrinde daha fazla yıpratılmasının önüne geçecekti.

Padişah yaveri seçilmesinde ve hızlı yükselmesinde, büyük bir itibara sahip olan ailesinin payı yadsınamaz. Belki de bundan mütevellit, Sadık'ın yaver oluşu, saraya kapılanmanın Azmzade fertleri arasında bir kariyer planı olarak revaç bulmasına yol açtı. Yaver oluşundan bir sene sonra, yaşça küçük amcalarından Safî, ailesinin devlete sadakatini öne çıkardığı bir arzuhal kaleme alarak “yaverlik gibi hizmet-i askeriye ve

²⁰⁸ BOA, Y.EE, 143/37, 1884.

²⁰⁹ BOA, Y.PRK.MYD, 4/66, Evasıt-ı 1302 (Mart-Haziran 1885).

²¹⁰ BOA, Y.PRK.SGE, 2/83, Evahir-i 1303 (Haziran-Eylül 1886); BOA, Y.PRK.SGE, 3/20, h. 1305 (1888). Ayrıca bk. İÜNEK, Yıldız Fotoğraf Albümleri, Yaverân-ı Hazret-i Şehriyâri Kulları, nr. 90964/36.

²¹¹ Bu sıradaki neşriyat faaliyetlerine dair bk. Bölüm 4.2.2.

²¹² BOA, Y.PRK.SGE, 3/20, h. 1305 (1888).

²¹³ Karaca, “Abdülhamid'in İdareyi Kontrol Mekanizmaları”, s. 1718.

²¹⁴ BOA, Y.PRK.MYD, 15/85, 9 Kanunievvel 1310 (21 Aralık 1894).

²¹⁵ Yaveran dairesinin mimarî özelliklerine dair bol görselli ve etraflı bir çalışma için bk. Fatmanur Şimşek, “Yıldız Sarayı, Yaveran Dairesi ve Nöbet Yeri Restorasyon Projesi” (İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, Mimarlık Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2018). Ayrıca bk. A. Melek Özyetgin vd., *Yıldız Sarayı* (İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, 2021), s. 90-91.

mütercimlik gibi kalemiyeye elverişli olduğu”nu²¹⁶ dile getirdiyse de talebi kabul görmedi. Esasında bu pek şaşırtıcı gözüküyor; zira ne Safi’nin özgeçmişi Sadık’ınki kadar parlaktı ne de padişah, bir aileden birden fazla yaver almaya istekli görünüyordu.

Bu başarısız teşebbüsten sonra 1887’deki bir diğer girişim, Sadık’tan bir yaş küçük diğer amcası Şefik’in saraya kapılanmasını, dedesi Ahmed Müeyyed’in ise beylerbeyliği payesiyle şerefliendirilmesini sağladı. Abdülkadir el-Azm’ın *el-Üsretü’l-Azmiyye*’sinde ailenin gözüyle aktarılan bir anekdot,²¹⁷ yanlı bir anlatıya sahip olsa da II. Abdülhamid devrinde ailenin sarayla bağ kurma çabalarını gözler önüne sermesi bakımından zikre değerdir. Bu anlatıya göre İstanbul’a giden Sadık’ın dedesi Ahmed Müeyyed, Cuma namazında dikkatini çeken padişah tarafından saraydaki ziyafete davet edilmişti. Mâbeyn’de görüştüğü Feraşet memuru Ahmed Esad Efendi’nin ailesiyle Ahmed Müeyyed’in Mekke’den tanışık çıkmaları, ikili arasındaki dostluğun ilerlemesini, bu ise Müeyyed’in padişahla görüşmesini mümkün kılarak Azmzadelerin İstanbul’da etkinliklerinin artmasını sağlamıştı. “Paşa” unvanı verilip iki yüksek nişanla taltif edilen Ahmed Müeyyed, güya padişahın kendisinden bir talepte bulunması yönündeki ısrarına; “Yüksek mektepten mezun, Türkçe, Fransızca ve İngilizceye vâkıf Şefik adlı bir oğlum ve bir de zat-ı şâhânelerinin yaverlerinden Sadık adlı bir torunum var.” şeklinde karşılık vermiş; böylece Şefik el-Müeyyed, Mâbeyn mütercimi olarak saraya alınmış, Sadık’ın ise rütbesi yükseltilmişti.

Şefik’in saraya intisabı göz önüne alındığında, görüşmenin zikredildiği gibi 1885’te değil 1887’de yapılmış olması gerekir.²¹⁸ Öte yandan olay örgüsünün anlatıdaki gibi gerçekleşmemiş olabileceği göz önünde bulundurulmalıdır. Aksine, Ahmed Müeyyed, çocuklarına sarayda veya merkezî idarenin üst kademelerinde kadro bulmak için İstanbul’a gitmiş olabilir. Hikâye ister uydurma, ister hakikat olsun netice açıktır; Azmzadeler Sadık’tan sonra Şefik’i de saray teşkilâtına sokmayı başarmıştır.²¹⁹

²¹⁶ BOA, Y.PRK.AZJ, 1/20, [1886]; 11/65, 25 Ağustos 1302/6 Eylül 1886.

²¹⁷ Yazar bu eserinde bütün Azmzade fertlerini tespit edip haklarında yazılan ve söylenenleri bir araya getirmeye soyunmuştur (el-Azm, *el-Üsre* (1960), s. 49–50).

²¹⁸ el-Azm’ın atıfta bulunduğu *Fete’n-Nîl* gazetesinde de tarih olarak 1885 geçmekle birlikte, Şefik’in bir dilekçesinden hareketle saraya intisabının 1887 yılında olduğu anlaşılmaktadır (*Fete’n-nîl*, “Âlü’l-Azm fi Sûriyâ”, nr. 2/15, s. 9; el-Azm, *el-Üsre* (1960), s. 49; BOA, Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV), 88/152, 19 Cemaziyelahir 1311/28 Aralık 1893). Öte yandan Ahmed el-Müeyyed’in yine aynı yıla ait bir teşekkür mektubu kanaatimizi pekiştirmektedir (BOA, Y.PRK.AZJ, 11/106, 26 Cemaziyelahir 1304/22 Mart 1887).

²¹⁹ Şefik el-Müeyyed de yeğeni gibi Beyrut’ta eğitim görmüş, ayrıca yüksek tahsil de yapmıştı. Fransızcanın yanı sıra döneminde daha az revaçtaki dillerinden İngilizceyi de bilmesi, onun niteliğini ve saray

Önce Sadık, ardından da Şefik'in saraya intisabı Azmzadeler tarihi açısından da bir dönüm noktasıdır. Etkinliklerini yüzyıllardır taşrada sürdüren Azmzadeler, II. Abdülhamid devrinden itibaren merkez teşkilâtında da görünürlük kazanmışlardı. Esasında Sadık el-Müeyyed'in aile açısından ilk numunesini oluşturduğu bu yaklaşım, padişahın taşra elitlerini sistemle bütünleştirme yolunda uyguladığı politikaların bir devamı sayılabilir.²²⁰ Zira Abdülhamid sadece iyi bir eğitimden geçenleri değil, kendine/devlete güçlü bağlarla bağlanmasını gerekli gördüklerini de bu sınıfa katmak eğilimindeydi. Böylece taşra ve merkezdeki önemli aile ve devlet adamları veya çocuklarının katılımıyla sayısı yıldan yıla kayda değer biçimde artan yaverân teşkilâtını yönetim anlayışının payandalarından biri hâline getirmeye çalışmış, doğrudan kendine bağlı bir kadro oluşturarak mülkî ve askerî idarenin yularını elinde tutmayı hedeflemişti.²²¹ İşte bu politika çerçevesinde saraya giren genç Sadık, yaverlik kariyerini II. Abdülhamid devrinin sonlarına dek yani çeyrek asra yakın sürdürecektir ve padişahın *makbul bendegâni* (*persona grata*)²²² arasında yerini alacaktı.

mütercimleri arasına girmesinin sadece aile bağlarıyla ilgili olmadığını göstermektedir (Hayrüddin ez-Zirikli, “Şefik el-Müeyyed”, *el-A' lām: Kāmûsü Terâcîm* (Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyin, 2002), III, 168–169; el-Azm, *el-Üsre* (1960), s. 59).

²²⁰ II. Abdülhamid döneminde en kritik pozisyonlardan, nispeten daha az önemdeki pozisyonlara kadar Arap menşeli personel sayısı günden güne artmıştır. Eğitimin ciddi paya sahibi olduğu bu politikada, taşrada çeşitli kademelerde kurulan mekteplerin rolü büyüktü. Öte yandan yüksek mekteplerde okutulmak üzere imparatorluğun muhtelif muhitlerinden gençlerin İstanbul'a getirilmesi ve Aşiret Mektebi gibi uygulamalar yoluyla bu siyaset genişleyecektir. Bu konuda kayda değer bir değerlendirme için bk. Akarlı, “Abdülhamid II's Attempt”, s. 74–89.

²²¹ Emir Abdülkadirzadeler ve Bedirhanogulları da buna bir misaldir. Şüphesiz tüm yaverlerin padişaha tam bir sadakatle bağlı olduğunu düşünmek safdillik olur. Bulgaristan Prensi Ferdinand örneğinde olduğu gibi kimi yaverliklerin siyasi yönü ağır basmaktaydı (Karaca, “Abdülhamid'in İdareyi Kontrol Mekanizmaları”, s. 1709–1710, 1732).

²²² Habeşistan'a giderken Marsilya'da röportaj verdiği Fransız gazeteci, Sadık Paşa'nın padişah nezdinde “*persona grata*” yani makbul, saygıdeğer olduğunu bildirmekteydi (*La Patrie*, “Une Mission turque en Abyssinie”, nr. A64, 7 Mayıs 1904, s. 2).

2.2 Diplomatik Görevleri

Sadık el-Müeyyed'in Afrika'dan Almanya'ya Kudüs'ten Kırım'a uzanan dokuz diplomatik görevi bu bölümde etraflıca incelenecektir. Bu minvalde, Afrika'nın derinliklerinde iki defa Senûsî Şeyhi, bir kez de Habeşistan imparatoru II. Menelik'le yürüttüğü kritik müzakereler, Kayzer II. Wilhelm'in tahta çıkışını tebrik için Almanya'ya ve Çar II. Nikola'ya hoş geldin merasimi için Kırım'a gidişi, yine Kayzer ile Grandük Sergey'in Şark seyahatleri çerçevesinde gittiği Bilâdüşşam'daki mihmandarlık görevleri mercek altına alınacaktır. Dinler Tarihi disiplininin kurucularından biri olan Max Müller ile eşine İstanbul ve Bursa gezilerinde yaptığı mihmandarlık ile son derece kritik bir dönemde icra ettiği Bulgaristan komiserliği de bu bölümde ele alınacak görevleri cümlesindendir. Böylece, II. Abdülhamid'in çok çeşitli coğrafyalarda adeta çok fonksiyonlu bir anahtar gibi kullandığı yaveri Sadık el-Müeyyed özelinde, tipik bir 'Osmanlı' diplomatının acemilikten profesyonelliğe geçiş serüveninin de bir numunesi sunulmuş olacaktır.

2.2.1 Osmanlı Afrikası'na Seyahat: Senûsî Şeyhi'ni Ziyaretleri (1886 ve 1895)

Sadık el-Müeyyed'in Sahra Afrikası'nda Senûsî tarikatı şeyhi Muhammed el-Mehdi es-Senûsî nezdine yaptığı ilk seyahat, günümüz Libya coğrafyasını kapsayan Trablusgarp, Bingazi ve Fizan'ın merkezî idare açısından ehemmiyetinin son derece arttığı bir zaman diliminde gerçekleşti. Zira Tunus'taki Fransız ve Mısır'daki İngiliz işgalinden sonra bu bölge, sadece Osmanlı'nın Afrika'da kalan son toprak parçası değildi, aynı zamanda Çad gölü havzasındaki müslüman hükûmetlere açılan yegâne kapısıydı.²²³ Öte yandan Afrika talanının (*scramble for Africa*) 1884-1885 Berlin Konferansı'yla birlikte hız kazanması, Osmanlı topraklarına yönelik sömürgeci tehdidi iyiden iyiye artırmıştı.²²⁴ Sahadaki yetersizliklerin ve güç terazisinin aleyhindeki dengesizliğin farkında olan Yıldız, yerel güç odaklarıyla işbirliklerini geliştirmeye yöneldi.²²⁵ Konferansın ardından çok fazla

²²³ Ali Akyıldız – Zekeriya Kurşun, *Osmanlı Arap Coğrafyası ve Avrupa Emperyalizmi: Filistin-Basra Körfezi-Kızıldeniz-Kuzey Afrika (Diplomatik Belgeler)* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015), s. 13.

²²⁴ Engin Deniz Akarlı, "The Defence of the Libyan Provinces (1882-1908)", *Studies on Ottoman Diplomatic History*, ed. Selim Deringil – Sinan Kunalp (İstanbul: Isis Press, 1990), s. 76–77.

²²⁵ Michel Le Gall, "A New Ottoman Outlook on Africa: Note on Turn of the Century Literature", *Studies on Ottoman Diplomatic History*, ed. Selim Deringil – Sinan Kunalp (İstanbul: Isis Press, 1990), s. 139, 145).

vakit geçmeden Sadık Bey'in Afrika'ya gönderilmesi, İstanbul'un bölgeye yönelik politikalarında yeni bir safhaya geçişini temsil edecekti.²²⁶

Afrika politikasını netleştirmek için İstanbul'un talep ettiği uzman raporları, Senûsiye hareketine özel bir önem atfediyordu; zira bu hareketin lideri bölgedeki en önemli mahallî aktördü.²²⁷ Sadık Bey'in bölgeye gönderilmesini sağlayan husus ise Trablusgarplı tüccar Muhammed Başala'nın II. Abdülhamid'in önde gelen Afrika danışmanlarından Derviş İbrahim Paşa'nın tavassutuyla²²⁸ saraya sunduğu ayrıntılı lâyiha oldu. Milyonlarca müslüman nüfusa sahip Sudan, Bornu, Sokoto, Vaday ve Tevarık havalisinin *Memâlik-i Şâhâne*'nin bir parçası hâline getirilmesi gerektiğini vurgulayan Başala, bölge ecnebilerin eline geçmeden harekete geçilmesini ve mahallî aktörlere (*meşâyih ve hâkimler*) hususî memurlar gönderilerek bölgenin ilhakının mümkün olduğunu savunuyordu. Ona göre öncelikle Şeyh Senûsî'ye yerel dili bilen, ikna kabiliyeti yüksek *bendegândan* biri özel bir vazifeye gönderilmeliydi.²²⁹

Başala'nın lâyihasından takriben bir yıl sonra, 1886 yılı başında, Senûsî Şeyhi'nin İstanbul'a gönderdiği Bingazi vekili Abdurrahim Efendi vasıtasıyla halifeye “şifahen ve tahriren ... sadakat”ini sunmasıyla²³⁰ Sadık el-Müeyyed'in Afrika topraklarına gönderiliş serüveni başlamış oldu.²³¹ Onun bu görev için seçilmesinde Derviş Paşa önemli bir paya sahip olmalıdır. Nitekim gerek seyahat öncesindeki süreçte gerekse genç zabitin

²²⁶ Berlin Konferansı ve Osmanlı'nın bölge politikalarındaki etkisine dair bk. Gassim Ibrahim, “Afrika'nın Sömürgeleştirilmesi: Berlin Konferansı ve Osmanlı Devleti (1884-1885)” (İstanbul: Fatih Sultan Mehmed Vakıf Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, 2022).

²²⁷ Fizan'daki zorunlu ikameti esnasında bölgeyi yakinen tanıma imkânı bulan Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, kaleme aldığı bir eserinde Senûsiye hareketinin toplumda edindiği vazgeçilmez konuma atıf yapmış ve Kuzey Afrika'nın *mukadderatını* Senûsîlere eşdeğer tutmuştur. Etraflı bilgi için bk. Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Senûsîler ve On Üçüncü Asrın En Büyük Mütefekkir-i İslâmiyyesi Seyyid Muhammed es-Senûsî: Abdülhamîd ve Seyyid Muhammed el-Mehdî ve Asr-ı Hamîdiyye ve Âlem-i İslâm ve Senûsîler* (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1325). Ayrıca Senûsiye'nin kronolojisi için bk. Jean-Louis Triaud, *La Légende noire de la Sanûsiyya: Une Confrérie musulmane saharienne sous le regard français (1840-1930)* (Paris: Editions de la Maison des Sciences de l'homme, 1995), 2, s. 1059–1067.

²²⁸ Selim Deringil, “Les Ottomans et le Partage de l'Afrique 1880-1990”, *Studies on Ottoman Diplomatic History*, ed. Selim Deringil – Sinan Kuneralp (İstanbul: Isis Press, 1990), s. 125.

²²⁹ BOA, Y.PRK.AZJ, 13/56, (tahmini tarih) 1884-1885; Recep Karacakaya vd., *Osmanlı İdaresinde Sudan* (İstanbul: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2013), s. 264–273

²³⁰ Abdurrahim Efendi'nin İstanbul'u ziyareti “devletçe görünen lüzum üzerine” gerçekleştiğinden kendisine harcırah verilmiş ve sonrasında aylık bağlanmıştır (BOA, Y.EE, 78/131, 23 Kanunievvel 1301 (4 Ocak 1886); BOA, İrade Dahiliye (İ.DH), 1108/86734, 2 Teşrinisani 1304 (14 Kasım 1888); BOA, BEO, 2326/26, 19 Kanunisani 1301 (31 Ocak 1886), lef 1).

²³¹ Bazı araştırmacılar bu seyahatleri bedevilerin kontrol altına alınması ve vergi tahsilatı konularıyla ilişkilendirmiştir (Le Gall, *Pashas, Bedouins and Notables*, s. 229).

dönüşünde yazdığı raporun takdiminde merkezî rol üstlenen ondan başkası değildi.²³² Paşa, anadili seviyesinde Arapçaya vâkıf olan bu genç ve tecrübesiz diplomatta bir ışık görmüş ve kendisini kanıtlama fırsatı sunan bu görevi almasını sağlamıştı.

2.2.1.1 Senûsî Şeyhi'ni İlk Ziyaret (1886)

Senûsî Şeyhi'ni ilk ziyareti, Sadık Bey'in yaver olarak bildiğimiz ilk resmî diplomatik görevidir. 26 yaşında, kolağası rütbesinde²³³ gencecik bir zabıt olmasına nazaran bu ilk diplomatik temasında yüklendiği sorumluluk oldukça büyüktü. Sahra Afrikası'nda zorlu bir yolculuk yaparak halife-padişah Abdülhamid'in hediyelerini şeyhe teslim etmesi ve gözlemler yapması bekleniyordu.²³⁴ Her ne kadar görevi kâğıt üstünde yalnızca bir hediye takdimi mahiyetinde gözükse de Berlin Konferansı sonrası oluşan yeni konjonktürde bölgenin nabzını yoklaması, muhtemel bir sömürgeci Avrupa saldırısına karşı mahallî güçlerin tavrını ölçmesi, Sahra'nın en kudretli yerel aktörü olan Senûsî Şeyhi'yle²³⁵ müzakerelerde bulunması ve nihayetinde de şeyhin başında bulunduğu hareketin imparatorlukla bağlarının pekiştirilmesine yönelik imkânları anlayıp aktarması bekleniyordu. Bu çerçevede şeyhi İstanbul'a davet edecekti.

Tecrübesiz bir subayı böylesine mühim bir işle vazifelendirmek, şüphesiz büyük bir risk olarak değerlendirilebilir. Bununla birlikte, devletin yalnızca acemi bir diplomatın raporuna bel bağlayıp siyasetini şekillendireceğini de düşünmemek gerekir.²³⁶ Zira bölgede müesses bir Osmanlı nizamı vardı; İstanbul'dan gönderilen idareciler ve askerî stratejistler, ihtiyaç duyuldukça veya talep edildikçe raporlar hazırlamaktaydılar.²³⁷ Öte yandan Bingazi mutasarrıfı ile Senûsî Şeyhi arasında bir iletişim kanalının açık

²³² Sadık Bey'in raporunu padişaha takdim eden Derviş Paşa, genç zabıtın görevinde başarılı olduğunu bildiriyordu (BOA, Y.MTV, 29/15, 20 Teşrinisani 1303/2 Aralık 1887).

²³³ Minawi, Sadık Bey'in bu görev sırasında binbaşı olduğunu söyler. Oysa yaklaşık iki yıl sonra binbaşılığa terfi edecekti. Terfi evrakı için bk. BOA, İ.DH, 1094/85804, 14 Ağustos 1304 (26 Ağustos 1888).

²³⁴ BOA, Y.MTV, 29/15, 20 Teşrinisani 1303 (2 Aralık 1887); Sâdık el-Müeyyed, *Sahrâ-yı Kebîr'de Seyahat (Latinize)*, s. 106.

²³⁵ Tarikatın müessisi Muhammed b. Ali es-Senûsî, dönemin bazı kaynaklarında Bingazi-Trablusgarp mintikasının iç kesimlerinin hakiki hâkimi gösterilmiştir. Sadık Bey'in anlattıkları bunu teyid eder (y.y., *Senûsîler ve Garbî Mısır: Times Gazetesinin Tarih-i Harbinden Tercüme Edilmiştir*, çev. Bahriye Harbiye Erkânı Hüsameddin (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1332), s. 6).

²³⁶ Minawi, Sadık Bey'e merkezî bir rol verdiği anlatısında devletin neredeyse tüm siyasetini onun hazırlayacağı rapor çerçevesinde belirleyeceği izlenimi vermektedir (Minawi, *Osmanlılar ve Afrika Talanı*, s. 89–92).

²³⁷ II. Abdülhamid devrinde elde kalan son Afrika toprakları hakkında pek çok rapor hazırlandığı dikkati çekmektedir. Bazı eksiklikleri ve okuma hatalarıyla mâlûl olmasına karşın bu devre ait 12 lâyihayı içeren bir çalışma için bk. Milad, *Trablusgarb Islahat Lâyihaları*.

tutulmasına özen gösteriliyordu. Bu minvalde değerlendirilmesi gereken Sadık Bey'in seyahatinin, merkez zaviyenin bulunduğu Cağbub başta olmak üzere bölgedeki umumî atmosferi gözlemlemeye odaklandığı ve şeyhin yeni gelişmeler karşısındaki tavrını anlamayı hedeflediği söylenebilir. İki raporuyla²³⁸ 1895'teki ikinci seyahatinin ardından kaleme aldığı esere eklediği kimi anekdotlar, bu yolculuk hakkında bilgiler vermekte, maksat ve mahiyetini anlamamıza yardımcı olmaktadır.

Görevini hakkıyla yerine getirerek diplomasi sahasında rüşdünü ispat etmeyi uman acemi diplomatın 1886'nın kavrucu yaz aylarında varması gereken menzil, Bingazi'nin kuş uçuşu 500 kilometre güneydoğusundaki Cağbub'du.²³⁹ Mısır sınırının neredeyse dibinde bulunan bu yer, Hicaz'dan sonra Kuzey Afrika'ya geçen ve genelde Büyük Senûsî (*Senûsiyyü'l-Kebîr*) diye anılan kurucu şeyh Muhammed b. Ali es-Senûsî'nin 1855 yılında kendine merkez edindiği, devlet denetiminden uzakta, nispeten tecrit edilmiş bir beldeydi.

İstanbul'dan deniz yoluyla Bingazi'ye geçen ve refakatinde muhafızlar, kimi Senûsî zaviyelerinin şeyhleri ve bedeviler olduğu halde Cağbub'a kadar at sırtında yolculuk yapan Sadık Bey,²⁴⁰ bu seyahat esnasında pek çok meşakkat çekti, hatta ölümle burun buruna geldiği zamanlar oldu. Bunlar ekseriyetle tecrübesizlik ve/veya tedbirsizlik eseri meydana gelen işlerdi. Mesela bir defasında acemilik ve ihmali, az kalsın uçsuz bucaksız çölde ölümüne sebep olacaktı. Deveden hızlı giden atıyla, gündüzleri kafileden ayrılp bir iki saatlik mesafede kafilenin gelmesini beklemek ve bu esnada istirahat etmek, aceleci mizacına uygun cazip bir fırsattı. Pek çok kez bu imkândan faydalanan Sadık'ın

²³⁸ BOA, Y.MTV, 29/15, 20 Teşrinisani 1303 (2 Aralık 1887); BOA, Yıldız Perakende, Başkitabet Dairesi Evrakı (Y.PRK.BŞK), 12/59, 21 Teşrinisani 1303 (3 Aralık 1887). Bu raporlardan ilkinin günümüz harflerine çevirisi H. Bostan ve N. Omac tarafından yapılmıştır (Sâdık el-Müeyyed, *Sahrâ-yı Kebîr'de Seyahat (Latinize)*, s. 186–194). Sadık Bey, raporları dışında güzergâhları gösteren bir de harita hazırlamış ve bunu eserinin yazma ve basmasına eklemiştir (Sâdık el-Müeyyed, *Sahrâ-yı Kebîr'de Seyahat (Latinize)*, s. 5).

²³⁹ Ali Muhammed Muhammed es-Sallâbî'nin Sadık Bey'in ilk seyahatini 1889'a tarihlendirmesini hatalı addeden Mostafa Minawi, 1885 sonlarına tarihleyerek benzer bir yanlışın içine düşmüştür. Halbuki Sadık Bey, "1302 sene-i Rumiyesinde" Cağbub'a gittiğini müteaddit defalar seyahatnamesinde zikretmektedir. Yolculuğun kavrucu sıcaklara tesadüf ettiği de göz önüne alındığında, 1886'nın yaz aylarında bu seyahat gerçekleşmiş olsa gerektir. Yine, Michel Le Gall'in 1887 Ekim'ini belirtmesi de hatalıdır (Minawi, *Osmanlılar ve Afrika Talanı*, s. 89; Sâdık el-Müeyyed, *Sahrâ-yı Kebîr'de Seyahat (Latinize)*, s. 6; Le Gall, *Pashas, Bedouins and Notables*, s. 230).

²⁴⁰ Minawi bu seyahatin gizli olduğunu öne sürse de (Minawi, *Osmanlılar ve Afrika Talanı*, s. 93, 98), bu yönde herhangi bir emareye rastlanmamıştır. Bilakis karşılama töreni ve Sadık Bey'in Bingazi'deki faaliyetleri bu iddianın aksini yansıtır (BOA, Y.PRK.BŞK, 12/59, 21 Teşrinisani 1303 (3 Aralık 1887). Ayrıca bk. The National Archives (TNA), Foreign Office (FO), 195/1653, Cameron'dan Salisbury'ye, 13 Mayıs 1889, s. 340.

bir seher vakti gruptan ayrıldığında pusulaya bakmayı ihmal etmesi yönünü şaşırmasına ve kafileden ayrı düşmesine yol açtı. Suyu tükenen, cehennemî çöl sıcaklığında ölümün soğuk nefesini ensesinde hisseden yaverin yardımına yetişen, kafilenin su sorumlusu Ebu Medyen oldu. Yine hatıralarında, çölün yürürken dize kadar kuma gömülen, tehlikeli kum fırtınaları eksik olmayan bölgelerinde çektiği meşakkati, ömür boyunca unutamayacağını nakleder.²⁴¹

Yaklaşık 20-25 gün süren bu zahmetli fakat öğretici yolculuğun ardından nihayet Cağbub'a varır ve gayet sıcak bir şekilde karşılanır. Padişahın kıymetli hediyelerini takdim ettikten sonra 10 gün kadar kaldığı belde her gün şeyhle görüşür. Aynı zamanda Sahra'nın bu önde gelen aktörü ve hareketi hakkında bol bol gözlem yapma ve bilgi toplama imkânına kavuşur.²⁴² Sadık Bey, şeyhle konuştuğu konulardan bahsetmese de Fransız konsoloslukuna ulaşan istihbarat, halifenin elçisinin şeyhi İstanbul'a davet ettiği, fakat müspet bir cevap alamadığı yönündeydi.²⁴³

Uzun çöl seyahatinin genç Sadık'ın karakterinde kalıcı etkiler bıraktığı ve öğretici olduğu anlaşılıyor. Hayatı boyunca ihtiyatı elden bırakmamayı acı tatlı hadiselerle deneyimlemişti. Çölün derinliklerine yaptığı ikinci seferinde bu tür tedbirsizliklere rastlanmaz; zira kum ummanının hiç şakasının olmadığını bizzat tecrübe etmişti. Kendi ifadesiyle söylemek gerekirse, "Buralarda yolu şaşırarak veya bir kum fırtınasına tutularak altında gömülüp kalmak nadirattan değildi". Çölün öğreticiliği hemen dönüş yolunda kendini gösterdi. Cağbub'a batı yolundan gelen acelecî yaver, Bingazi'ye en kısa mesafedeki orta yoldan dönmek istemişse de şeyhin bu kısa fakat susuz ve taşlıklı yol yerine doğu yolundan gitmesi tavsiyesini dinlemiştir. Daha sonra ise bu yoldan gitmesinin, bölgenin farklı kısımlarını tanıma imkânı verdiğini dile getirmiştir.²⁴⁴

Sadık Bey, Bingazi'yi bir kez daha ancak takriben 50 gün sonra görebildi.²⁴⁵ Birkaç gün sonra deniz yoluyla İstanbul'a döndü; saraya Şeyh Senûsî, hareketi ve yaşadıkları Cağbub kasabası üzerine gözlemlerini ve tahkikatını içeren bir rapor takdim etti.²⁴⁶

²⁴¹ Sâdık el-Müeyyed, *Sahrâ-yı Kebîr'de Seyahat (Latinize)*, s. 15–19, 84.

²⁴² Sâdık el-Müeyyed, *Sahrâ-yı Kebîr'de Seyahat (Latinize)*, s. 102–103.

²⁴³ Le Gall, *Pashas, Bedouins and Notables*, s. 231.

²⁴⁴ Sâdık el-Müeyyed, *Sahrâ-yı Kebîr'de Seyahat (Latinize)*, s. 5, 84. Cağbub güzergâhlarının ayrıntısı için bk. Sâdık el-Müeyyed, *Sahrâ-yı Kebîr'de Seyahat (Latinize)*, s. 109–112.

²⁴⁵ Sâdık el-Müeyyed, *Sahrâ-yı Kebîr'de Seyahat (Latinize)*, s. 147.

²⁴⁶ BOA, Y.MTV, 29/15, 20 Teşrinisani 1303 (2 Aralık 1887).

Senûsî tarikatının kurucusu Şeyh Muhammed b. Ali es-Senûsî'yi anlatarak başladığı raporunda, başta merkez Cağbub olmak üzere zaviyelerdeki gündelik hayata değinmiş, tarikatın mevcut hâlinin bir fotoğrafını vermeye gayret etmiş, ayrıca kimi dikkat çekici değerlendirmelerde bulunmuştur. Bunların en mühimi, ilginç bir şekilde hareketin Kuzey Afrika'da iyi bir zaviye teşkilâtına sahip olduğudur;²⁴⁷ öyle ki Afrika içlerine kadar uzanan bir nüfuz alanına sahip olmasını sağlayan bu teşkilât sayesinde Senûsî Şeyhi bölgenin en etkili figürlerinden biri olmuştu. Raporundaki diğer vurgusu ise Osmanlı hilafetine karşı müspet düşüncelere sahip olduğunu dile getirdiği hareket mensuplarının sömürgeci Avrupa devletlerine meyillerinin olmadığına dairdi.²⁴⁸

Kendisinden sadece Senûsîlere dair rapor istendiği halde, Bingazi'deki askerlerin “fevkalâde olan muzâyaka ve ıztırafları” hakkında da bir rapor sundu.²⁴⁹ Ayrıca padişah isterse Tunus ile özellikle Cezayir, Yemen bölgesi ve dönerken uğradığı Beyrut hakkında “pek mühim ve nâzik malumât ve maruzât”ı olduğunu belirtti. Bu adeta imparatorluğun Arap coğrafyasının dört bir köşesine dair söz söylemeye muktedir olduğunun ilanıydı. Oysa onun yaş ve tecrübesindeki biri için bu denli “mühim ve nazik” bilgilere sahip olmak oldukça büyük bir iddiaydı.

Öyle anlaşıyor ki fikirlerini kağıda dökmek yerine padişahın huzurunda şifahen aktarmak, böylece maharetini ve liyakatini bizzat velinimetine sergilemek arzusundaydı. Bu arzusuna kavuşup kavuşamadığına dair bir kayda sahip değiliz. Mamafih dönüşünden kısa bir müddet sonra II. Wilhelm'in cülûs tebriki görevini üstlenmesi, isteğine kavuştuğunun bir alameti olarak görülebilir. Bunun yanı sıra kaleme aldığı raporlar da beğenilmiştir. İlk raporunu bir üst yazıyla padişaha sunan Derviş Paşa, “kemâl-i basiretle” gerekli araştırmayı yaptığını bildirdiği genç zabiti, olabilecek en güzel şekilde padişaha sunuyor ve “bazı malumât-ı müfideyi” elde etmede muvaffak olduğunu ekliyordu. Bingazi'deki askerlerin pejmürde elbiselere mahkûm oldukları ve çektikleri erzak

²⁴⁷ Bu yalnızca Sadık Bey'in tespit ettiği bir husus değildir; gerek İngiliz konsolosluk raporlarında gerekse kimi devlet adamlarının lâyhalarında benzerlerine rastlamak mümkündür. Mesela bk. TNA, FO, 195/1653, Cameron'dan Salisbury'ye, 13 Mayıs 1889, s. 341.

²⁴⁸ BOA, Y.MTV, 29/15, 20 Teşrinisani 1303 (2 Aralık 1887); Sâdık el-Müeyyed, *Sahrâ-yı Kebîr'de Seyahat (Latinize)*, s. 193. Bölge halkının hilafet hakkındaki fikirlerini öğrenmek için sadece Sadık Bey'in söylediklerine bağlı değiliz. Ondan 4 sene önce bölgeye gönderilen Ferik Mehmed Zeki Paşa da ahalinin müspet düşündüğünü aktarır ve silahları olmadığından o sırada Tunus'u işgal eden Fransızlara karşı koymadıklarından bahseder. Halkın silahlandırılmayışı sorununun Sadık Bey zamanında da devam ettiği anlaşılmaktadır (BOA, Y.PRK.SRN, 1/47, 8 Mart 1298/20 Mart 1882).

²⁴⁹ BOA, Y.PRK.BŞK, 12/59, 21 Teşrinisani 1303 (3 Aralık 1887).

sıkıntısına dair hazırladığı ikinci raporu ise sadece dokuz gün sonra cevap bulmuş ve acil çözümlerin alınması kararlaştırılmıştı. Ezcümle, çıktığı bu görevde edindiği tecrübeler ile yazdığı raporların devlet kademesinde dikkate alınması onun yetişkin bir devlet adamı olarak kabul edilmesini sağladı. Diğer bir deyişle bu seyahati ve sonrasında kaleme aldığı raporları, genç Sadık'ın rüştünü ispat vesikası olmuştu.²⁵⁰

2.2.1.2 Sadık Bey Yeniden Afrika'da: Tecrübeli ve Tedbirli Bir Diplomatın Senûsî Şeyhi'ni İkinci Ziyareti (1895)

2.2.1.2.1 Ziyareti Hazırlayan Sebepler

1895 Ekim'inin ilk günü Yıldız Sarayı'na çağırılan Miralay Sadık Bey, üç gün sonra Kufra vahasına doğru yola çıkma emri aldı.²⁵¹ Hassas bir diplomatik görev için gitmesi gereken Büyük Sahra'nın derinliklerindeki bu vaha, ilk seyahatinde gittiği Cağbub'a göre kıtanın çok daha güneyinde, Bingazi'ye kuş uçuşu 945 kilometre mesafedeydi. Her ne kadar Senûsîlerin Osmanlı'ya tâbi olma imkânlarını yokladığı ilk seyahat başarılı geçmiş gibi gözükse de geline nokta bazı işlerin yolunda gitmediği açıktı. Zira Şeyh el-Mehdi, Osmanlı memurlarıyla yaşadığı birtakım sorunlar nedeniyle Cağbub'u terk edip Kufra'ya taşınmıştı. Görünüşte padişahın selamını, iltifatını ve hediyelerini şeyhe iletmekle görevlendirilmiş olsa da Sadık Bey'in ziyaretinin esas maksadı, bu ani yer değişikliğinin sebeplerini soruşturmak ve muhtemel kırgınlıkları gidermekti. Şeyhe ayrıca, II. Abdülhamid adına yazılmış bir de mektup teslim edecekti.²⁵²

İlk ziyaretinden itibaren geçen 9 senede Sadık Bey'in meslekî kariyerinde pek çok değişiklik olmuştu. Almanya ve Kudüs'te icra ettiği diplomatik görevlerin yanı sıra Almanya'da bir, bir buçuk yıl eğitim görmüş, İstanbul'da olduğu kimi zamanlar ise Mâbeyn-i Hümayun'da nöbetçi yaver olarak bulunmuş,²⁵³ kolera salgınının önlenmesi için şehrin muhtelif semtlerindeki teftişlere katılmış, bunun hemen sonrasında

²⁵⁰ Bununla birlikte, seyahat boyunca yaptığı tedbirsizliklere raporunda hiç değinmedi. Bu yaşadıklarını ancak dokuz yıl sonra, ikinci seyahati sonrasında yazdığı kitabına nostaljik birer hatıra mahiyetinde serpiştirdi.

²⁵¹ Sâdık el-Müeyyed, *Sahrâ-yı Kebîr'de Seyahat (Latinize)*, s. 5. Nicola A. Ziadeh bu ziyareti yanlışlıkla 1891'e tarihler (Nicola A. Ziadeh, *Tasavvuf ve Siyaset Hareketi Senûsîlik*, çev. Kadir Özköse (İstanbul: Risale Yayınları, 2006), s. 103).

²⁵² BOA, Y.EE, 9/13, 2 Kanunisanı 1311 (14 Ocak 1896); Sâdık el-Müeyyed, *Sahrâ-yı Kebîr'de Seyahat (Latinize)*, s. 195–205.

²⁵³ BOA, Y.PRK.MYD, 15/85, 9 Kanunievvel 1310 (21 Aralık 1894).

miralaylığa yükseltilmişti.²⁵⁴ Velhasıl aradan geçen öğretici senelerin ardından o tecrübesiz delikanlı gitmiş, yerine dünyayı daha iyi tanıyan, yabancı dil olarak Fransızcanın yanına Almancayı ekleyen, tecrübeli ve ağır başlı bir diplomat gelmişti. İstanbul'da saray çevresindeki yüksek bürokrasi muhitinin tam göbeğinde bulunması da onun meslekî tekâmülüne hiç şüphesiz yadsınamaz katkılar sunmuştu.

İki seyahat arasında Miralay Sadık'ın hayatında bu değişimler yaşanırken, sömürgeci güçlerin iştihasını kabartmakta olan Osmanlı Afrikası da pek çok gelişmeye sahne olmuş, uygulanan politikaların pek semere vermemesi, bölgesel ve beynelmilel güçlerin tehdidini artırmıştı.²⁵⁵ Bununla birlikte, istihkâmlar ve iletişim altyapısı kuvvetlendirilerek, bölgenin en azından sahil şeridi İtalya için kolay bir lokma olmaktan çıkarılmıştı.²⁵⁶

Bu dönemde Senûsiye hareketinin Osmanlı'yla ilişkileri dalgalı bir seyir izlemiş;²⁵⁷ hareketin Trablusgarp'taki mahallî idarecilerle münasebetleri yolunda giderken Bingazi'de krize sürüklenmiş ve nihayetinde şeyh, *ihvanı*yla birlikte Cağbub'u terk edip Kufra'ya göç etmişti.²⁵⁸ Bu ise İstanbul'da kırmızı alarm verilmesine ve Senûsîlerle işbirliği yapma taraftarı hizbin içerisinde yer alan Sadık Bey'in bölgeye ikinci seyahatine giden yolu açmıştı. Senûsîlerin içinde olmadığı bir denklemde devletin bölgede tutunmasının zorluğuna vurgu yapan bu grubun²⁵⁹ temsilcisi konumundaki Derviş Paşa, şeyhin gönlünün alınması ve baskıcı idarecilerin azledilmesi taraftarıydı.²⁶⁰ Bingazi mutasarrıf ve kumandanı Ferik Tahir Paşa'nın başını çektiği diğer hizip ise

²⁵⁴ BOA, İrade Talimat (İ.TAL), 75/46, 24 Mart 1311 (5 Nisan 1895); *Sabah*, "Tevcihât: Askeriye", nr. 2040, 12 Nisan 1895, s. 1.

²⁵⁵ Abdurrahman Çaycı, *Büyük Sahra'da Türk-Fransız Rekabeti (1858-1911)* (Erzurum: Atatürk üniversitesi basımevi, 1970), s. 83–84; Minawi, *Osmanlılar ve Afrika Talanı*, s. 105–111.

²⁵⁶ Akarlı, "Defence of the Libyan Provinces", s. 78.

²⁵⁷ Osmanlılar hakkında müspet görüşler serdetse de mütereddît tavrını sürdüren Şeyh el-Mehdi, Bingazi mutasarrıfı Hacı Reşid Paşa'nın 1890'da yaptığı İstanbul'a gelme davetini nazik bir biçimde reddetmişti (Ziadeh, *Senûsîlik*, s. 102).

²⁵⁸ Şeyhin silahlı 2.000 kişiyle hareket ettiği iddiası daha sonra yalanlanmıştı (BOA, Yıldız Perakende, Zabtiye (Y.PRK.ZB), 15/66, 13 Nisan 1311 (25 Nisan 1895); BOA, Y.MTV, 119/55, 22 Nisan 1311/4 Mayıs 1895).

²⁵⁹ Mehmed Zeki Paşa, Pan-İslâmcı bir söylemle "Afrika-yı vustânın havl-i hilâfetde cem" edilmesini savunan bu gruba dâhil edilebilir (BOA, Y.PRK.SRN, 1/47, 8 Mart 1298/20 Mart 1882; BOA, Y.EE, 122/3, 26 Ocak 1892).

²⁶⁰ Şeyh el-Mehdi, Kufra'ya doğru yola çıkarken bir mektupla mahallî makamlara, memurların rahatsız edici davranışlarını haber vermeyi ve halifeye bağlılığını bildirip şikayetlerini iletmek üzere bir temsilcisini İstanbul'a göndermeyi ihmal etmemişti (BOA, Yıldız Sadaret Hususi (Y.A.HUS), 329/25, 22 Şevval 1312 (18 Nisan 1895), lef 3; BOA, Yıldız Perakende, Sadaret (Y.PRK.A), 10/44, 23 Temmuz 1311 (4 Ağustos 1895);).

devletin varlığına bir tehdit olarak gördükleri Senûsîlerle üst düzey bir işbirliğine karşıydı.²⁶¹

Krize dönüşen meselenin aslını yerinde soruşturmak üzere Sadık Bey'in, Senûsiye temsilcisi Abdülaziz el-Îsâvî Efendi'yle birlikte, pek çok şikâyetin konusu olan Derne'ye gönderilmesi kararlaştırılrsa da²⁶² yaklaşık 10 gün sonra bundan vazgeçilmiş ve doğrudan Kufrâ'ya giderek padişahın selamını şeyhe iletip hediyelerini sunması emredilmiştir. Ayrıca, sorunları tespit edip hal yollarını araması ve şeyhin gönlünü alarak Çağbub'a geri dönmesini sağlaması da bekleniyordu. Bunun ötesinde Senûsiye hareketiyle yapılabilecek işbirliğinin imkânları ve sınırlarına yönelik herhangi bir ibare Sadık Bey'in gönderiliş sebepleri arasında geçmez. İstanbul'daki politikacıların işlerin nasıl gelişeceği konusunda kafa karışıklığı yaşadığı açıktır; nitekim bu sebeple Abdülaziz Efendi'ye maaş bağlanması tehir edilip “şimdilik” 100 lira (6.400 \$) atıye verilmesi kararlaştırılmıştı.²⁶³

2.2.1.2.2 Sahrâ-yı Kebîr'e İkinci Seyahat

Günbegün tuttuğu ve gözlemleriyle başından geçenleri aktardığı notlarla Afrika'daki ikinci seyahatini kitaplaştırma imkânına kavuşan Miralay Sadık, yolculuk emrini aldığı gece, sefer hazırlıklarını düşünmekten gözüne hiç uyku girmediğini söyler.²⁶⁴ Toplamda üç ay süren bu seyahati, dış basının da ilgisini çekmiş ve Sadık Bey'in bir boy resmi *Le Petit Journal*'in kapağını süslemişti.²⁶⁵ Ayrıca seyahatten önce ısrarla peşinden koştuğu fotoğraf makinesine kavuşması,²⁶⁶ Avrupalı seyyahların kitaplarını çoğunlukla

²⁶¹ Bu hizbin bayraktarı, II. Abdülhamid'in himayesindeki Şâzelî-Medenî tarikatı şeyhi Muhammed Zâfir el-Medenî olabilir. Nitekim bazı araştırmacılar, el-Medenî'nin Senûsiliği dizginlemede kullanıldığını belirtmiştir (Hayrettin Yücesoy, *Senûsilik: Süfî Bir İhya Hareketi* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1985), s. 151). Her iki tarikatın da Kuzey Afrika kökenli oluşu, bu iddiayı destekleyici bir mahiyet arz eder.

²⁶² BOA, İrade Hususi (İ.HUS), 41/98, 8 Eylül 1311 (20 Eylül 1895).

²⁶³ BOA, İ.HUS, 41/98, 8 Eylül 1311 (20 Eylül 1895). Osmanlı dönemine ait kuruş veya lira cinsinden parasal ifadelerin 1998 yılındaki ABD doları karşılıkları için bk. Şevket Pamuk, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1469-1998* (Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000).

²⁶⁴ Önce tefrika ettirip daha sonra kitaplaştırdığı notları hakkında teferruatlı malumat için bk. Bölüm 4.2.2.7.

²⁶⁵ *Le Petit Journal: Supplément Illustré*, “Armée ottomane”, nr. 262, 24 Kasım 1895, s. 1; *Le Petit Journal*, nr. 12021, 24 Kasım 1895, s. 1. Söz konusu kapak için bk. Ek-9.

²⁶⁶ Sadık Bey'in ifade biçiminden fotoğrafçılık tutkusunun derecesini anlamak mümkündür. Yol için zaruri ihtiyaçları aldıktan sonra *elzem* addettiği bir fotoğraf makinesini Haydarpaşa'daki bir dostundan temin etmiş, fakat fotoğraf filmini bulması epey zahmetli olmuştu. İstanbul'da bulamadığı filmi, gemi uğramadığından dolayı İzmir'den de temin edememiş, Girit'te Hanya'dan da eli boş ayrılınca çareyi makineyi Malta'ya göndermekte bulmuştu. Sadık Bey, mümkün olursa makinenin arkadan süvari ile yetiştirileceği bilgisini kaydetmiştir. Eserde seyahatten fotoğrafların yer alması, makinenin bir şekilde ulaştırılabildiğine işaret eder (Sâdık el-Müeyyed, *Sahrâ-yı Kebîr'de Seyahat (Latinize)*, s. 6, 8, 10, 23). Seyahate dair bir fotoğraf için bk. Ek-10.

gravürlerle süsledikleri bu dönemde, Sahra Afrikası'nı fotoğraflayıp eserine eklemesini sağladı.²⁶⁷

Canik vapuruyla beş günlük bir yolculuğun ardından 8 Ekim'de Bingazi'ye varan²⁶⁸ Sadık Bey'in refakatinde Abdülaziz Efendi'nin dışında, renkli kişiliği ve muzip karakteriyle dikkat çeken Ma'arratünnûmanlı Salih Onbaşı da vardı.²⁶⁹ Şehrin mutasarrıf ve kumandanı Ferik Tahir Paşa kendisinden rütbece hayli düşük padişah yaverini üst düzey bir merasimle karşılamak üzere vapura kadar gelmiş ve damadının evinde misafir etme nezaketini göstermişti. Yaverlik, doğası gereği bu türden bir iltifatın yapılmasına cevaz veriyordu vermesine, fakat mutasarrıfın bu davranışının esas sebebi, yer alacağına emin olduğu yaverin raporunda isminin menfi ifadelerle geçmesi endişesiydi. Zira Şeyh Senûsî'nin şikâyetinden ötürü zaten belada olan başını zora sokan bir başka hadise daha meydana gelmiş; mahallî hükûmet kuvvetleriyle Echara'daki Zeveyâ urbanı arasında vergi tahsilatından çıkan bir ihtilafta en az 10 bedevinin ölmesi bölgede gerginliği had safhaya çıkarmıştı.²⁷⁰

Bingazi'de kaldığı beş gün boyunca bir yandan yol hazırlıklarıyla uğraşırken öte yandan şehirde çeşitli gözlemler yapmayı ihmal etmedi. Senûsî Şeyhi'nin muazzam nüfuzu sayesinde yolda emniyet problemi olacağını düşünmediğinden, mutasarrıfın çok sayıda süvarinin refakat etmesi teklifini geri çevirmiş, küçük bir müsabaka düzenleyip sadece dört asker seçmekle yetinmişti. Seçiminde askerlerin çevik, yola dayanıklı, iyi nişancı ve sıhhatli bir bünyeye sahip olmalarını önemsemişti.²⁷¹ Yol boyunca asayişe dair bir problemle karşılaşmamaları, tercihindeki isabeti gösterecekti.

Pek çok kişi halifenin yaverine eşlik edip Şeyh Senûsî'yi ziyaret etme şerefine erişmek istese de yalnızca Bingazi zaviyesi şeyhi ile eşraftan birkaç kişinin gelmesi

²⁶⁷ Le Gall, "A New Ottoman Outlook on Africa", s. 144.

²⁶⁸ TNA, FO, 101/85, Alvarez'den Salisbury'ye, 14 Kasım 1895, nr. 8.

²⁶⁹ Sadık Bey, iyi bir yol arkadaşı olarak gördüğü, memleketlisi sayılabilecek bu onbaşının kimi anekdotlarını kitabına dercetmiş; Ermeni olaylarının teftişi ve Hicaz telgraf hattı inşası gibi sonraki bazı görevlerinde de hususen maiyetine almıştır (BOA, İrade Askerî (İ.AS), 33/5, 19 Haziran 1316/2 Temmuz 1900).

²⁷⁰ BOA, Y.EE, 9/13, 2 Kanunisani 1311 (14 Ocak 1896); Sâdık el-Müeyyed, *Sahrâ-yı Kebîr'de Seyahat (Latinize)*, s. 197–198. Nitekim paşanın korktuğu başına geldi; altın madalya ve fahri yaverlikle taltif edilmeyi beklerken, karşılaştığı şey bunun tam tersiydi (BOA, Yıldız Perakende, Umum Vilayetler (Y.PRK.UM), 34/27, 9 Kanunievvel 1311/21 Aralık 1895; BOA, Y.PRK.BŞK, 81/35, ts.).

²⁷¹ Sâdık el-Müeyyed, *Sahrâ-yı Kebîr'de Seyahat (Latinize)*, s. 9–13. 'Osmanlılık' nazarından bakıldığında Sadık el-Müeyyed'e eşlik edecek askerlerin künyesi, bize tam anlamıyla bir Osmanlı mozaîği sunmaktadır: Prizren, Aydın, Bursa ve Sivash askerler ile Maarratünnûmanlı Salih Onbaşı.

kararlaştırıldı. Sadık Bey, ilk seyahatte hizmetlerinden pek memnun kaldığı Ebu Medyen'i bu yolculukta da su müdürü olarak tayin etmiş, rehber olarak ise bu işin pirlerinden Câlûlu Hamed Kuleyda'yı seçmişti.²⁷²

İkinci seyahat çölün çok daha içlerine yapılırsa da Sadık Bey için ilkinde nispeten daha konforluydu. İlkinde edindiği tecrübenin ışığında aldığı tedbirlerin pek çok faydasını gördü. Tabii iklim de gözle görülür bir rahatlık sağlamıştı; Ekim-Kasım aylarındaki hava sıcaklığı, kavurucu yaz aylarına tesadüf eden ilk seyahatine kıyasla gayet mutedil idi. Öte yandan kafilesini noksansız düzmeye çalışmış, beraberindeki askerlerin de uyum içerisinde görev yapmalarını sağlayabilmişti.²⁷³ Bununla birlikte elbette uzun çöl yolculuğunun meşakkatsiz geçmesi beklenemezdi. Bilhassa temiz içme suyu temininde zorluklarla karşılaşması sürpriz değildi. Keza, belli bir nizama alışkın olmayıp molaları elden geldiğince uzatmak isteyen deveçilerle askerî bir disiplinle günde 16 saat yol almak hiç de kolay olmadı. Onu en çok zorlayan şeylerden biri, İstanbul'daki hayat tarzının derinden değişmesi, matbuat ve saireden tamamen uzakta kalması oldu. Dönüş yolunda İstanbul'dan gönderilen mektup ve gazetelere kavuşmasını, "havâdis-i medeniyet beni yeniden dünyaya gelmiş ... kadar mesud ediyordu" mübalağasıyla belirtmesi, bu zorluğun derecesini gösterir.²⁷⁴

Seyahati süresince bir yandan izlediği güzergâh ile üzerindeki kuyu ve benzeri stratejik noktaların haritasını çıkarttı; öte yandan civar kabilelerin gündelik hayatı, bölgede ziraat, hayvancılık ve ticarî hayat gibi konular ile kritik önemi haiz olabilecek yer altı, yer üstü kaynaklar ve askerî mevzularda bilgi topladı.²⁷⁵ 25 günlük bir yolculuğun ardından 6 Kasım 1895'te vardığı Kufra'da şeyh tarafından samimi bir biçimde karşılandı.²⁷⁶ Padişahın selamıyla Kur'ân-ı Kerim, saat ve diğer birtakım kıymetli hediyeleri²⁷⁷ takdim ettikten sonra şeyh ile "baş başa bir hayli" konuştu. Şeyh Senûsî ile

²⁷² Sâdık el-Müeyyed, *Sahrâ-yı Kebîr'de Seyahat (Latinize)*, s. 15, 86, 124-125. Uyuklayıp yolu şaşırırım endişesiyle Sadık Bey'in ata binme teklifini daima reddeden ve yayan yürüten Kuleyda, Vaday'a 20, Kufra'ya ise 5 defa yürüyerek gidip gelmiş, namılı bir rehberdi.

²⁷³ İlk seyahatte refakatindeki askerlerin bütün kavgası yapmaları, Sadık Bey'i çeşitli tedbirler almaya sevk etmişti (Sâdık el-Müeyyed, *Sahrâ-yı Kebîr'de Seyahat (Latinize)*, s. 13-15).

²⁷⁴ Sâdık el-Müeyyed, *Sahrâ-yı Kebîr'de Seyahat (Latinize)*, s. 46, 48-52, 62, 86, 135.

²⁷⁵ Nitekim yola çıkarken yanına aldığı malzemeler içerisinde bölgenin haritasını çıkarmaya yarayacak aletler de vardı. Ayrıca rast geldiği değişik türden taşlardan birtakım numuneler almış ve İstanbul'da tedkik ettirmişti (Sâdık el-Müeyyed, *Sahrâ-yı Kebîr'de Seyahat (Latinize)*, s. 22-26, 31, 42-44, 76-78, 92-94 vd.).

²⁷⁶ TNA, FO, 101/85, Alvarez'den Salisbury'ye, 9 Aralık 1895, nr. 10; Sâdık el-Müeyyed, *Sahrâ-yı Kebîr'de Seyahat (Latinize)*, s. 97-98, 121-122.

²⁷⁷ TNA, FO, 101/85, Alvarez'den Salisbury'ye, 14 Kasım 1895, nr. 8.

ne bu hususî ve mahrem görüşmesinin, ne de Kufra’da bulunduğu bir hafta boyunca her gün yaptığı diğer görüşmelerin²⁷⁸ mahiyetine, kamuya sunduğu seyahatnamesinde yer vermemesi tabii görülse de saraya sunduğu raporlarında da buna dair bir iz ve emare olmaması dikkat çekicidir. Pek çok konuda fikir beyanından kaçınmamasına rağmen bu görüşmelerin muhtevasına dair raporlarında bile ketum kalmayı tercih etmesi, sarayda şifahen ayrı bir bilgilendirme yaptığının işareti olabilir.

Mamafih Bingazi’deki İngiliz misyonlarının edindiği istihbarat, bize en azından o dönemde dillendirilen bazı rivayetleri bildirmektedir. Buna göre padişah, Şeyh Senûsî’yi Kongo’dan kendilerine doğru ilerlemekte olan sömürgeciler hakkında uyarmıştı.²⁷⁹ Belki de bu uyarı şeyhe, Osmanlı’nın kendisini tekrar Cağbub’a döndürmek üzere oynadığı bir oyun olarak gözüktü. Öte yandan İngiliz konsolosu Justin Alvarez, Sadık Bey’in şeyhi, mukaddes hac yolculuğuna teşvik ettiğine dair söylentilerden de bahseder. Eğer kendisine böyle bir vazife verilmişse, Miralay Sadık’ın bunda başarısız olduğunu söylemek gerekir. Zira Osmanlı hakkında kuşku olan şeyh, halifenin himayesi altındaki hac yolculuğunun bir sonraki durağının daimi ikamet etmek zorunda kalacağı İstanbul olması ihtimalini gözden ırak tutmayıp bu işe girişmeyecekti.²⁸⁰

Sadık Bey’in raporu, dolaylı yoldan şeyhin Cağbub’a dönmesinin mantıksızlığına da vurgu yapar. Onun tespitlerine nazaran bu yer değişikliği, henüz çok yeni olmasına karşın ticaret yolu üzerinde stratejik bir konumda bulunan vahanın cazibesini iyice artırmıştı. Her yönüyle Cağbub’dan üstün olan bu vaha, muhtelif yerlerden gelen kişiler sayesinde nispeten kozmopolitti. Dolayısıyla şeyhin Kufra’yı merkez edinmesi, onun ve hareketinin, bir yandan haricî etkilerden nispeten âzâde kalmasını öte yandan da bölge ticaretindeki etkin rolünü pekiştirmesini sağlayabilirdi. Sadık, burada kaldığı bir hafta zarfında bir yandan kabile şeyhleri ve tüccarlarla bir araya gelmiş, ayrıca bütün bir gününü “Kufra ve havalisine ait bazı malumat cem‘ ve istihsali”ne ayırmıştı. Görüştüğü kişiler arasında Vaday hâkiminin adamı Fakih Yusuf’un yanı sıra pek çok Câlûlu da vardı. Uzun uzadıya konuştuğu Câlû ahalisini çiftçilik ve ziraat hususunda cesaretlendirdi.²⁸¹

²⁷⁸ Sâdık el-Müeyyed, *Sahrâ-yı Kebîr’de Seyahat (Latinize)*, s. 125.

²⁷⁹ Çabuk, “Osmanlı-Senusi İş Birliği”, s. 230.

²⁸⁰ Nitekim şeyh daha önce de birkaç kez İstanbul’a davet edilmişti (TNA, FO, 101/85, Alvarez’dan Salisbury’ye, 14 Kasım 1895, nr. 8).

²⁸¹ Sâdık el-Müeyyed, *Sahrâ-yı Kebîr’de Seyahat (Latinize)*, s. 70-71, 115, 124-125; TNA, FO, 101/85, Alvarez’dan Salisbury’ye, 9 Aralık 1895, nr. 10.

Esas mesele ise –yukarıda kısaca değinilen– en az 10 Zeveyâlî bedevinin hayatına mâl olan Echara hadisesiydi. Bölgenin güçlü kabilelerinden Zeveyâ, Kufra ve Vaday’a giden ticaret yolunu kontrol altında tuttuğu gibi aynı zamanda Senûsiye ile de iyi ilişki içerisindeydi.²⁸² Sadık Bey, Tahir Paşa’nın Kufra yolundaki olay mahalline uğrayarak meseleyi halletme teklifini kabulde bir beis görmemişti. Lâkin paşanın bu teklifi yaptığından nedamet duyacağı açıldı; nitekim korktuğu başına gelmiş, Sadık Bey’in Echara raporu paşayı birinci dereceden sorumlu tutmuştu. Rapora göre bedevi şeyhleri rızaları hilafındaki hadiseden üzüntü duyarak mutasarrıfa vergilerini ödemek istedikleri halde bu dikkate alınmamış, iki bölük askerle iki dağ topundan oluşan yardımcı kuvvetin sevk hazırlıklarına devam edilmişti. Mutasarrıfın merkeze danışmadan kendi kendine bir askerî harekâta girişmesini eleştiren Sadık Bey, bunun şeyhi iyice işkillendireceğini ve Senûsiye ile ilişkileri daha da kötüleştireceğini düşünüyordu.²⁸³ Bu sebeple henüz Bingazi’deyken yardımcı kuvvetlerin nakli için ahaliden zorla alınan develerin iadesini ve askerî harekâtın durdurulmasını sağlamış; ayrıca hem Câlû hem de Kufra’da bedevi şeyhleriyle bir araya gelerek gönüllerini almış ve gerginliğin azaltılmasına çalışmak suretiyle başarılı müzakereler yürütmüştü.²⁸⁴

Ayrılık günü Şeyh el-Mehdi ile son bir mahrem görüşme yapan Sadık Bey, şeyhin padişaha yazdığı arıza ile hediyelerini alarak Kufra’dan hareket etti. 18 günlük bir yolculuğun ardından 30 Kasım’da Bingazi’ye vardı.²⁸⁵ Vapurla şehirden ayrılmadan önce birkaç gün özellikle Sudan ve Çad gölü havzasının siyasî, içtimaî ve iktisadî cihetlerine ilişkin araştırmalar yaptı; topladığı bilgileri seyahatnamesinin sonuna ayrı bir bölüm olarak ekledi.²⁸⁶ Aynı zamanda şehirdeki diplomatik misyon şefleriyle de görüştü.²⁸⁷

²⁸² Le Gall, “Ottoman Government and Sanusiyya”, s. 100. Bingazi’de vergi tahsilatı maksadıyla yapılan diğer askerî seferler ve Senûsîlerin tepkileri için bk. Le Gall, *Pashas, Bedouins and Notables*, s. 205–217.

²⁸³ Keza, mutasarrıfın Bingazi limanı inşaatını ecnebi bir şirkete ihale etmek istemesine de karşı çıktı (BOA, Y.PRK.BŞK, 81/35, ts.).

²⁸⁴ BOA, Y.EE, 9/13, 2 Kanunisani 1311 (14 Ocak 1896); Sâdık el-Müeyyed, *Sahrâ-yı Kebîr’de Seyahat (Latinize)*, s. 197–198. Minawi’nin sehven belirttiği şekilde “toplular bir ceza olarak aşiretlerin ve başka yerlilerin develerine” el konulmamış, ihtiyat kuvvetlerinin intikali için cebren alınmıştır (Minawi, *Osmanlılar ve Afrika Talanı*, s. 126).

²⁸⁵ Alvarez, “son derece ilginç ve önemli” olarak zikrettiği, bir bir buçuk saat süren iki mahrem görüşmenin muhtevasıyla ilgili bir istihbarat elde edememiştir (TNA, FO, 101/85, Alvarez’dan Salisbury’ye, 9 Aralık 1895, nr. 10).

²⁸⁶ Vaday, Bornu, Bagirmi ve Sokoto gibi bölgelerin idareleri, ticarî hayatları ve hilafete bakışları ile Râbih gibi yerel aktörlere de değindiği notlarına, stratejik öneme sahip Kavar tuzlasının kolayca nasıl ele geçirilebileceğini belirterek başlaması dikkat çekicidir. Notlar için bk. Sâdık el-Müeyyed, *Sahrâ-yı Kebîr’de Seyahat (Latinize)*, s. 147–171.

²⁸⁷ TNA, FO, 101/85, Alvarez’dan Salisbury’ye, 9 Aralık 1895, nr. 10.

Nihayet seyahate başlamasından yaklaşık 3 ay sonra, yani 1895 yılının Aralık ayının ortalarında İstanbul'a dönerek raporlarını saraya sundu.

Şifahî değerlendirmelerinde neler söylediğini bilemesek de gerek seyahatnamesinde gerekse raporlarında özel olarak Senûsiye'den, genel olarak da bölgedeki bedevi ve mukim ahaliden gayet müspet bir dille bahseder. Bir devletin üstlenmesi gereken güvenlik, maarif, imar ve yargı gibi faaliyetleri nispeten üstlenerek bölgenin toplumsal yapısında derin izler bırakan Senûsiye hareketinin "tarîk-ı temeddünde rehber-i necat" olduğunu söyler ve bu hareketin mensuplarına "çöl medeniyetçileri" ismini verir.²⁸⁸ Senûsîlerin bu faaliyetleri üstlenmesini, devletin hâkimiyetine bir tecavüz veya devletin zayıflığı olarak değil, bilakis yükünün hafifletilmesi olarak değerlendirir.²⁸⁹

Sarih bir üslupla kaleme aldığı kapsamlı raporunda bölgedeki pek çok eksiklik ve probleme temas eder. İmparatorluğa "mânen" uzak kaldığını belirttiği Bingazi sancağının Mısırata üzerinden bir telgraf hattıyla İstanbul'a bağlanmasına yönelik çabaların bir an evvel sonuçlandırılması gerektiği üzerinde durur. Sancakta yapılması gereken ıslahat arasında ilk sırada âdil bir vergilendirme sisteminin kurulmasını sayması şâyân-ı dikkattir. Nitekim bunun aciliyeti Echara olayında da âşikâr olmuştur. Ayrıca mahkemelerin ulaşılabilirliğinin artırılması, liman inşaatının ticareti etkilemeyecek surette sürdürülmesi, maarif alanında –mevcut okulların şartlarını iyileştirmek ve yeni okullar açmak suretiyle– birtakım ıslahatın yapılması, kıta içlerine ve Mısır'a göç etmiş bedevilerin geri dönmesini sağlamak gibi düzenlemelerle bölgede ziraat ve ticaretin canlandırılması, Sadık el-Müeyyed'in raporunda değindiği diğer noktalardandır.²⁹⁰ Bu minvalde onun odak noktasının son kertede, bölgenin Osmanlı payitahtına daha kuvvetli bağlarla bağlanmasının yollarını aramak olduğu söylenebilir.

Seyahat notlarında Şeyh Senûsî'nin Osmanlı Devleti ile tam bir tâbi-metbu münasebeti içerisinde olduğu izlenimini vermek ister. Buna göre söze daima halifeye dua

²⁸⁸ Sâdık el-Müeyyed, *Sahrâ-yı Kebîr'de Seyahat (Latinize)*, s. 108–109.

²⁸⁹ Sâdık el-Müeyyed, *Sahrâ-yı Kebîr'de Seyahat (Latinize)*, s. 107. Bölgede başta İtalyan olmak üzere pek çok casusun bulunduğu söylenebilir (Tahsin Paşa, *Abdülhamit ve Yıldız Hatıraları* (İstanbul: Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, 1931), s. 277–278).

²⁹⁰ Selçuk Günay bu raporun baş kısmını günümüz harflerine aktarmış, tamamı ise ilk kez H. Bostan ve N. Omaç tarafından çevrilmiştir (BOA, Y.EE, 9/13, 2 Kanunisani 1311 (14 Ocak 1896); Günay, "Büyük Sahrada Bir Padişah Yaveri", s. 101–110; Sâdık el-Müeyyed, *Sahrâ-yı Kebîr'de Seyahat (Latinize)*, s. 195–205).

ederek başlayıp mutlaka muhabbet ve sadakatinden dem vuran şeyh, Senûsiye'nin merkezi Kufra'da hutbeyi halife adına okuttuğu gibi, pederinden kalma bir âdet olarak her sabah namazını müteakip halifenin sıhhat ve muvaffakiyeti için *Fatiha* okutmaktadır.²⁹¹ Oysa sahadaki gerçeklik, bu ilişkinin sıradan tâbilik-metbuluk veya karşıtlık-düşmanlık ifadeleriyle açıklanamayacak derinlikte, katmanlı bir münasebet olduğuna işaret eder. Zira Şeyh Senûsî, kendisine ikinci kez gönderilen halifenin temsilcisine karşı her zaman ihtiyatlıdır. Mektuplarında tâzimden bir an olsun geri durmadığı halifenin temsilcisinin ziyaretine kuşkuyla yaklaşır. Kendisine gösterilen hürmet ve gönderilen pahalı hediyelerin arkasında, faaliyetlerinin gözlemlendiği endişesi hâkimdir.²⁹² Nitekim tarihî tecrübe bu endişesinde hiç de haksız olmadığını gösterir.

Sadık Bey'in şahsında tezahür eden bu şüpheyi, Senûsiye'nin –en azından üst tabakasının– Osmanlı idaresine bakışının bir yansıması olarak yorumlamak mümkündür; zira şeyhin Kufra'ya taşınmasıyla sonuçlanan sorunlar yumağı hâlen tazeliğini korumaktaydı. Hemen akabinde meydana gelen kanlı Echara hadisesi de meselenin tuzu biberi olmuştu. Bu çerçevede bazı araştırmacıların Sadık el-Müeyyed'in ikinci seyahatinin Senûsîlerle olan ilişkileri askerî işbirliği safhasına çıkarmayı amaçladığı iddiasının altının doldurulması gerektiği açıktır.²⁹³ Bu türde bir işbirliği, en azından bu dönemde imkânsızdı; çünkü mevcut konjonktür Sadık Bey'in bunu dile getirmesine imkân vermemiş ve o, daha ziyade münasebetlerin normalleşmesini hedeflemek zorunda kalmıştı. Ayrıca emperyal tehditlerin nispeten daha az olduğu ilk seyahatinin ardından yerlilere silah ve cephane yardımı yapılmasını dile getirmişse de²⁹⁴ ikinci seyahatinin raporunda bu konuyla ilgili bir imada dahi bulunmadı.

²⁹¹ BOA, Y.PRK.MYD, 17/36, 1 Kanunisanı 1311 (13 Ocak 1896); Sâdık el-Müeyyed, *Sahrâ-yı Kebîr'de Seyahat (Latinize)*, s. 106.

²⁹² Ali Abdullatif Ahmida, *The Making of Modern Libya: State Formation, Colonization, and Resistance* (Albany: State University of New York Press, 2009), s. 90. Şeyhin bir mektubu için bk. BOA, Y.PRK.AZJ, 30/124, 24 Şevval 1312 (20 Nisan 1895). Şeyhin bu tereddüt ve kuşkulu tavrı İngiliz raporlarına da yansımıştır (TNA, FO, 101/85, Alvarez'den Salisbury'ye, 9 Aralık 1895, nr. 10).

²⁹³ Minawî, *Osmanlılar ve Afrika Talanı*, s. 122–123. Bu iddianın sahibi Minawî, Sadık Bey'in ziyaretinden kısa bir süre önce şeyhin yerel makamlarla yaşadığı sorunlardan ötürü, Osmanlı nüfuzunu nispeten hissetmeyeceği Kufra'ya hicret ettiğinden bahsetmez. Öte yandan böyle bir işbirliğini gerçekleştirmesini sağlayacak ve yürütecek yerel ve merkezî aktörlerin oynadıkları rolün sınırlarının çizilmesi ve yerellik yahut merkeziliğin bu siyasette ne ölçüde etkili olduğu gibi soruların cevaplanması gerektiği de açıktır. İddiasının esasını oluşturan Bingazi'deki İngiliz konsoloslu Justin Alvarez'in 1894 tarihli istihbaratı doğru kabul edilse bile bu işbirliği, olgunlaşmadan akâmete uğramış olmalıdır.

²⁹⁴ BOA, Y.MTV, 29/15, 20 Teşrinisani 1303 (2 Aralık 1887); Sâdık el-Müeyyed, *Sahrâ-yı Kebîr'de Seyahat (Latinize)*, s. 193.

Şeyhin taşınmasından çok önce gündeme gelen Kufra'da bir kaymakamlık kurulması fikrinin askıya alınmasını önermesi de bu çerçevede değerlendirilmelidir; zira Sadık Bey'e göre aksi bir davranış şeyhin çok daha güneye göçüyle sonuçlanabilirdi.²⁹⁵ Öte yandan Kufra neredeyse yarım asırdır Zeveyâ bedevilerinin hâkimiyetinde olup Echara'da Zeveyâlîların ölmesi kaymakamlık düşüncesine bir diğer engel teşkil etti.²⁹⁶ Neticede yaverin yüzüne karşı halife-padişaha olan “hulûs u ubûdiyet ve fart-ı muhabbet”inden dem vuran şeyhin Cağbub'a geri dönmesi sonraki dönemlerde de mevzubahis olmamıştı.

2.2.2 II. Wilhelm'in Tahta Çıkışını Kutlaması (1888)

Sadık Bey'in ikinci görevi, Kayzer II. Wilhelm'in tahta çıkışı vesilesiyle oldu; bu esnada 28 yaşında genç bir diplomattı. 1888 yılında Alman tahtı üç imparator görmüş, babası I. Wilhelm'in ölümünün ardından tahta çıkan III. Friedrich'in saltanatının, gırtlak kanserinden ötürü sadece 99 gün sürmesiyle birlikte yerine oğlu II. Wilhelm geçmişti. 93 Harbi'nin sonrasındaki bu süreçte bir yandan uluslararası arenada yalnızlaşan Osmanlı Devleti'nin Alman İmparatorluğu ile münasebetlerini geliştirmenin yollarını araması,²⁹⁷ öte yandan Üç İmparatorlar İttifakı'nın dağılmasıyla iki ateş arasında (Rusya ve Fransa) kalmaktan korkan Almanya'nın bir müttefike olan ihtiyacı²⁹⁸ iki devleti birbirine yaklaştırmıştı.²⁹⁹ Bu samimi atmosferde yeni kayzerin tahta çıkışını tebrike memur kılınan Kolağası Sadık el-Müeyyed'in de içinde bulunduğu fevkalâde elçilik heyeti, Wilhelm'in Rusya seyahati dönüşünde Almanya'ya varacak şekilde hazırlıklarına başladı.³⁰⁰

²⁹⁵ BOA, Y.EE, 9/13, 2 Kanunisani 1311 (14 Ocak 1896); Sâdık el-Müeyyed, *Sahrâ-yı Kebîr'de Seyahat (Latinize)*, s. 195–205.

²⁹⁶ Sâdık el-Müeyyed, *Sahrâ-yı Kebîr'de Seyahat (Latinize)*, s. 116.

²⁹⁷ İki devlet arasındaki münasebetlerin 18. yüzyıldaki seyri için bk. Kemal Beydilli, *Büyük Friedrich ve Osmanlılar: XVIII. Yüzyılda Osmanlı-Prusya Münâsebetleri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1985). 19. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı'daki Alman etkisine dair bk. İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 1983).

²⁹⁸ Ali Akyıldız, *Sürgün Sefir Sadullah Paşa: Hayatı, İntiharı, Yazıları* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011), s. 107–108.

²⁹⁹ II. Abdülhamid bu yıllarda askerî teşkilatın yenilenmesinde Alman tecrübesinden istifade etmeyi bir politika olarak benimsemişti (Mehmet Beşirli, “II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Ordusunda Alman Silahları”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 16 (2004), s. 124). Ayrıca bk. Kemal Beydilli, “II. Abdülhamit Devrinde Gelen İlk Alman Askeri Heyeti Hakkında”, *Tarih Dergisi* 32 [Ord. Prof. İ. Hakkı Uzunçarşılı Hâtıra Sayısı] (1979), s. 481–494.

³⁰⁰ BOA, Y.A.HUS, 215/55, 13 Temmuz 1888, lef 2.

Teşrifat-ı Umumiye Nazırı ve Divan-ı Hümayun Tercümanı Münir Paşa³⁰¹ başkanlığındaki sefaret heyetinde Sadık Bey dışında, Mâbeyn-i Hümayun kâtiplerinden Hüseyin Kâzım Bey ile Münir Paşa'nın oğlu Maiyyet-i Seniyye çavuşlarından Enver Bey de vardı. Kâğıt üstündeki vazifesi tebrikten ibaret gözüксе de heyetin esas gâyesi, önceki işbirliklerinin devamını sağlamak ve mümkünse yenilerine kapı aralamaktı. 28 Temmuz 1888 Cumartesi günü yola çıkan heyet, önce Avusturya Lloyd kumpanyasının Mars buharlısıyla Varna'ya,³⁰² oradan da trenle Berlin'e vardı ve 2 Ağustos'ta imparatorun misafiri olarak Kaiserhof Otel'i'ne yerleşti.³⁰³ Bu sırada imparator da Rusya seyahatinden henüz dönmüştü.³⁰⁴

Osmanlı heyeti Berlin'e vardığında, imparatorun “davetsiz” başka misafirlerinin olduğu haberini aldı; Mısır Hıdivi Tefvik Paşa'nın oğulları Abbas ve Mehmed Ali beyler,³⁰⁵ imparatora takdim edilmek ümidiyle Alman makamlarına başvurmuşlardı. Hukuken Osmanlı'ya bağlı hıdivin böyle bağımsızca hareketlere girişmesi diplomatik teâmüller açısından “büsbütün münasebetsiz”di. İkili ilişkilerin olumsuz etkilenmesini istemeyen Alman makamları, Osmanlı sefaretiyle işbirliği yaparak süreci yönetti. Böylece Sadık Bey'in de içinde olduğu sefaret heyeti, imparator tarafından Mısırlılardan önce kabul edildi.³⁰⁶ Münir Paşa, 3 Ağustos'ta Potsdam Sarayı'nda gayet sıcak bir atmosferde gerçekleşen kabul töreninde padişahın mektubunu takdim etti.³⁰⁷ Ziyaretten

³⁰¹ Münir Paşa için bk. İbrahim Alâettin Gövsa, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi* ([İstanbul]: Yedigün Neşriyatı, [t.y.]), s. 267; Filiz Karaca, “Tanzimat Dönemi ve Sonrasında Osmanlı Teşrifat Müessesesi” (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, 1997), s. 206–212.

³⁰² BOA, Hazine-i Hassa İradeler (HH.İ), 71/20, 16 Temmuz 1304 (28 Temmuz 1888); BOA, Y.PRK.ASK, 48/14, 16 Temmuz 1304 (28 Temmuz 1888); *Tercüman-ı Hakikat*, “Devlet-i Aliyye-i Osmaniye ve Habeşistan”, nr. 8364, 1 Ağustos 1904, s. 2. Münir Paşa'ya 750 (44.250 \$), Kazım Bey'e 250 (14.750 \$), Sadık Bey'e ise 200 lira (11.800 \$) harcırah verildi (BOA, İ.DH, 1090/85482, 14 Temmuz 1304/26 Temmuz 1888).

³⁰³ *Journal des débats politiques et littéraires*, “Etranger”, 3 Ağustos 1888, s. 2.

³⁰⁴ BOA, Yıldız Perakende, Teşrifât-ı Umumiye Dairesi (Y.PRK.TŞF), 2/41, 2 Ağustos 1888; BOA, Hariciye Nezareti Hariciye Tercüme Odası (HR.TO), 33/77, 1 Ağustos 1888; BOA, Y.A.HUS, 215/43, 21 Temmuz 1304 (2 Ağustos 1888).

³⁰⁵ *Express*, “Allemagne”, nr. 12/179, 31 Temmuz 1888, s. 2.

³⁰⁶ Görünüşte Almanya'ya seyahate gelen Abbas ve Mehmed Ali beylerin sefarete bir kez uğradığını ve imparatoru ziyaret maksatlarından bahsetmediklerini söyleyen Tefvik Bey, ikilinin esas amacının hıdiv adına imparatoru tebrik olduğunu belirtmektedir. Huzura kabul girişimleri başarısız olunca bu kez “vasıta-i meşrûa”ya yani Osmanlı sefaretine başvurmuşlardı. Hıdivin oğullarının takdiminde Tefvik Bey de hazır bulunmuş ve verilen ziyafet Osmanlı'nın talebi üzerine gayriresmî statüde gerçekleşmiştir (BOA, HR.TO, 33/76, 1 Ağustos 1888; 33/75, 21 Temmuz 1304 (2 Ağustos 1888); BOA, Y.A.HUS, 215/45, 2 Ağustos 1888).

³⁰⁷ *The New York Herald*, “The Young Emperor's Doing”, nr. 18974, 4 Ağustos 1888, s. 1. Nâmede önce vefat eden imparatorlar için taziye, ardından Wilhelm'in gönderdiği mektuptaki ifadelerden duyulan memnuniyet dile getiriliyor, henüz dünyaya gelen prensin ebeveynleri kutlanıyor ve karşılıklı dostluğun

duyduğu memnuniyeti belirten imparator, ilişkilerin geliştirilmesine vurgu yaptı.³⁰⁸ Törende Sadık Bey'e *Couronne* (Taç) Nişanı'nın üçüncü rütbesi, Münir Paşa'ya *Aigle Rouge* (Kızıl Kartal) Nişanı'nın altın plaklı birinci rütbesi, Kâzım Bey'e ise aynı nişanın murassa plaklı ikinci rütbesi verildi.³⁰⁹

İlişkileri geliştirme taraftarı olan Almanlar, bunu çeşitli davranışlarıyla göstermekten kaçınmadılar. İmparator, heyet onuruna verdiği ziyafette “Zat-ı Şâhâne'nin sıhhatine” kadeh kaldırarak “emsâli nâ-mesbuk”³¹⁰ bir iltifatta bulundu.³¹¹ Heyet, yine bu bağlamda İmparatoriçe Augusta Victoria'yla görüştü. Yastaki imparatoriçenin kimseyi kabul etmediği, sırf padişaha duyduğu “hürmet-i fevkalâde”den ötürü heyetle görüştüğünün vurgulanışı,³¹² bir iyi niyet göstergesi olarak yorumlanabilir.

Sadık Bey ve heyet üyeleri, ilerleyen günlerde bazı Alman devlet ricali ile Osmanlı sefaretinin şereflerine verdiği ziyafetlere katıldı.³¹³ Heyetin ziyaretinden memnun kaldığını göstermek isteyen imparator, padişaha “bir eser-i hürmet-i mahsûsa daha olmak üzere” askerlerinin bir gösteri yapmasını emretmişti.³¹⁴ Aslında bu, Osmanlı heyeti için değil, Spichen Muharebesi (1870-1871) şerefine düzenlenen bir gösteriydi³¹⁵ ve öyle gözüküyor ki imparator, Alman askerî gücünün propagandası için bunu kaçırılmaz bir fırsat bellemişti. Hemen öncesinde imparatorun canını sıkan bir hadise meydana gelse de gösteri planlandığı gibi yapıldı.³¹⁶

devamı ve geliştirilmesi temenni ediliyordu (BOA, Yıldız Perakende, Nâme-i Hümâyûn (Y.PRK.NMH), 4/13, 19 Zilkade 1305 (28 Temmuz 1888); BOA, Y.A.HUS, 215/55, 4 Ağustos 1888, lef 3; *Le Courrier du soir*, “Au Jour le jour”, nr. 11/4229, 27 Temmuz 1888, s. 1. Nâme-i hümâyûnda heyetten sadece Münir Paşa ile Hüseyin Kâzım Bey'in isimlerinin zikredilmesi, yani Sadık Bey ile Enver Bey'in adlarının geçmemesi, o sıralar nispeten önemli bir rütbe ve nişana sahip olmamalarıyla açıklanabilir.

³⁰⁸ BOA, Y.EE, 62/22, 4 Ağustos 1888.

³⁰⁹ BOA, Y.A.HUS, 215/55, 4 Ağustos 1888, lef 3.

³¹⁰ Münir Paşa, her ne kadar bunun “emsâli nâ-mesbuk” olduğunu raporunda belirtse de Ali Nizami Paşa Misyonu esnasında I. Wilhelm de imparatoriçe ile birlikte padişahın sıhhatine kadeh kaldırmış ve bunu iletmesi için Sadullah Paşa'yı görevlendirmişti (Akyıldız, *Sürgün Sefir*, s. 111).

³¹¹ Üst düzey pek çok şahsiyetin katıldığı yemeğin akabinde salona dönülerek padişahın hediyeleri takdim edildi (*The New York Herald*, “The Young Emperor's Doing”, nr. 18974, s. 1; *Le Figaro*, “Nouvelles”, nr. 34/217, 4 Ağustos 1888, s. 2). Hediyeler arasında mücevheratla donatılmış tamamı altından enfes bir sigara tabakası da vardı (*Tercüman-ı Hakikat*, nr. 3044, 10 Ağustos 1888, s. 3). Bu tabakadaki sigaralar, *Gazette de l'Allemagne du Nord*'un haberine göre, ilk günden itibaren Münir Paşa'nın şerefine verilen akşam yemeği sonrasına kadar kullanılmıştır (*Express*, “Allemagne”, nr. 12/186, 8 Ağustos 1888, s. 2).

³¹² BOA, Y.A.HUS, 215/64, 5 Ağustos 1888, lef 2.

³¹³ *Journal des débats politiques et littéraires*, “Allemagne”, 4 Ağustos 1888, s. 2; BOA, Y.A.HUS, 215/64, 5 Ağustos 1888, lef 2.

³¹⁴ BOA, HR.TO, 33/78, 3 Ağustos 1888; BOA, Y.A.HUS, 215/55, 4 Ağustos 1888, lef 3.

³¹⁵ *La Patrie*, “Exterieur”, nr. A48, 8 Ağustos 1888, s. 1.

³¹⁶ *Express*, “Dépêches télégraphiques”, nr. 12/184, 5 Ağustos 1888, s. 1. Bir *uhlan*, gösteri alanına gelen imparatora doğru gelerek hakaretler savurmuş, bunun üzerine jandarmalar tarafından derdest edilmişti (*La*

Görevlerini tamamlayan heyet, Berlin'den ayrılarak Şark sürat katarıyla Viyana ve Bükreş'ten geçip gemiye binmek üzere Varna'ya geldi.³¹⁷ Heyetin dönüşünün beklendiği günlerde Yeniköy'de meydana gelen bir vapur kazası evvela heyecana yol açmış, fakat yapılan kısa bir tahkikatla heyetin kazaya karışan vapurlarda olmadığı anlaşılmıştı.³¹⁸ Bir posta vapuruyla Varna'dan 16-21 Ağustos 1888 civarında İstanbul'a gelen üyeler, görevleriyle ilgili bilgi vermek üzere hemen saraya geçtiler.³¹⁹ Sadık Bey, bu görevden kısa bir süre sonra binbaşılığa yükseltildi.³²⁰

Osmanlı belgeleri seyahatin çok başarılı ve verimli geçtiğini zikretse de bazı Avrupa gazeteleri iki ülke ilişkilerine yönelik çeşitli iddialar ortaya atarak heyetin görevinin kötü geçtiğine ilişkin haberler yaptılar.³²¹ Bu iddialar ise siyasî mahfiller ve bazı Alman gazeteleri tarafından tekzip edildi.³²² Sonuç olarak bu ziyaretin, yıldan yıla gelişen Osmanlı-Alman ilişkilerinde müspet bir tesire sahip olduğu söylenebilir. Sadık Bey özelinde ise bu ziyaret, meslekî kariyerinde önemli bir yer işgal eden Almanya'yla bağlarının ilki olmuştur.

Patrie, "Exterieur", nr. A48, s. 1). Türkçe "oğlan" kelimesinden geldiği rivayet edilen *uhlanlar*, ata binmekte maharet kesbetmiş, hafif süvari askerlerdi. Kökenlerinin Tatarlardan geldiği söylenir. Avrupa'da 17. yüzyılın sonlarında ortaya çıkmış, zamanla yaygınlaşmış ve popüler hâle gelmiştir (Vezio Melegari, *The World's Great Regiments*, çev. Ronald Strom (London: Spring Books, 1972), s. 116–117). Osmanlı misafirlerin şahit olmasından ötürü imparatorun canını çok sıktığı söylenen bu hadisenin Münir Paşa'nın raporunda yer almaması dikkat çekicidir.

³¹⁷ BOA, HR.TO, 33/80, 7 Ağustos 1888; BOA, Y.A.HUS, 216/24, 2 Ağustos 1304 (14 Ağustos 1888); BOA, Yıldız Perakende, Elçilik-Şehbenderlik ve Ataşemiliterlik (Y.PRK.EŞA), 8/5, 15 Ağustos 1888.

³¹⁸ BOA, Y.PRK.ASK, 48/99, 31 Temmuz 1304 (12 Ağustos 1888).

³¹⁹ *La Petite Bourgogne*, "Un Mot de M. de Bismarck", nr. 1433, 24 Ağustos 1888, s. 2.

³²⁰ BOA, İ.DH, 1094/85804, 14 Ağustos 1304 (26 Ağustos 1888). Ayrıca Sadık Bey'in de bilgilerini muhtevî, bu döneme ait bir künye defteri için bk. *Yaverân Künye Defteri*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi (İÜNEK), nr. TY 9107, t.y., vr. 1b.

³²¹ Mesela güvenilir kaynaktan alındığı öne sürülen bir habere göre Münir Paşa, Bismarck'la yaptığı görüşmede imparatorudan I. Wilhelm'in politikasını sürdürmesini istemiş, ancak Osmanlı'nın güvenlik ve ekonomi politikalarındaki sorunları öne çıkaran oldukça menfi bir cevap almıştı (BOA, Y.A.HUS, 216/49, 10 Ağustos 1304 (22 Ağustos 1888); BOA, Y.PRK.TŞF, 2/43, Tahminî tarih h. 1305/1888). Gazetelere "Almanya'nın Osmanlı'yı desteklemeye ve korumaya devam etmesi" şeklinde yansıyan söz konusu politikaya dair neşredilen bazı haberler için bk. *Le Petit Moniteur universel*, "La Situation de la Turquie", nr. 234, 21 Ağustos 1888, s. 2; *La Liberté*, "En Turquie", 21 Ağustos 1888, s. 2; *L'Univers*, "Bulgarie", nr. 7544, 21 Ağustos 1888, s. 4. Daha da ileri giden bazı Fransız gazeteleri ise Almanya'nın Osmanlı'nın yanından durmak bir yana, herhangi bir işgal durumunda buna muhalefet bile etmeyeceğini öne sürmüş ve Masavva meselesini örnek olarak zikretmişti (BOA, Yıldız Perakende, Komisyonlar (Y.PRK.KOM), 7/3, Tahminî tarih h. 1305/1888).

³²² Heyetin imparatorun tahta çıkışını tebrik haricinde bir görevi olmadığı vurgulanmış ve Bismarck'ın Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü destekleme konusunda "kesin teminatı" olduğu belirtilmişti (*Le Voltaire*, "La mission de Munir Pacha à Berlin", nr. 3705, 27 Ağustos 1888, s. 1; *La Petite Bourgogne*, "Un Mot de M. de Bismarck", nr. 1433, s. 2; *Le Messager de Paris*, "L'Allemagne et la Turquie", nr. 3705, 26 Ağustos 1888, s. 3).

2.2.3 Rus Prensi Sergey'in Şark Seyahatinde Mihmandarlık Yapması (1888)

II. Wilhelm'in tahta çıkışını tebrikten dönen Sadık Bey, bir ay sonra bu kez Rus grandüklerinden Pol ve Sergey ile eşi Elizabet Feodorovna'nın İstanbul, İzmir, Levant ve Mısır'ı kapsayan seyahatinin³²³ Levant kısmı için mihmandar atanan bir başka diplomatik heyetin içerisinde yer alır. Yabancı devletlerden yapılan resmî ve bazı gayriresmî ziyaretlerde, padişahın temsilcisi olarak misafirlerin seyahatleri süresince refakatlerinde bulunacak mihmandar(lar)ın görevlendirilmesi diplomatik teâmüllerin bir gereği idi.³²⁴ Rusya'nın Kudüs'teki nüfuzunu artırmak maksadıyla müteveffa validesi adına Zeytindağı'nda yaptırdığı kilisenin açılışı için Kudüs seyahatine çıkan Çar III. Aleksandr'ın küçük kardeşi Grandük Sergey'in³²⁵ bu ziyaretinin resmî bir mahiyeti olmadığından mihmandar tayini de gerekmiyordu. Bununla birlikte Rus sefaretinin bu yönde bir talepte bulunması,³²⁶ Binbaşı Sadık el-Müeyyed'in de içinde bulunduğu bir heyetin tayinine yol açtı. Önce Sadık Bey'in yanı sıra Teftiş-i Askerî Komisyonu'ndan Mirliva Cevad Paşa ile yaverlerden Kenan Bey atansa da³²⁷ çok geçmeden Cevad Paşa'nın yerine (Şeker) Ahmed Ali Paşa getirildi; hemen ardından mirlivalık olan rütbesi ferikliğe yükseltildi.³²⁸ O sırada mirliva rütbesinde olan Sergey'e ferik rütbesinde bir mihmandar tayini, Rus tarafına yapılan bir jest olarak değerlendirilebilir.

Sadık Bey'in de içinde bulunduğu mihmandarlar heyetinin görevi, Rus misafirlerin Kostroma gemisiyle uğradığı İstanbul'dan³²⁹ 29 Eylül 1888 Cumartesi sabahı

³²³ Bu seyahatin Suriye ve Kudüs tarafına odaklanan genel bir anlatımı için bk. Saylan, "Rus Heyetinin Suriye-Filistin Ziyareti", s. 65–81.

³²⁴ Mihmandarlık hakkında bk. Nebi Bozkurt, "Mihmandar", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2005), XXX, s. 25–26; Mustafa Can, "Osmanlı Diplomasisinde Mihmandar Geleneği", *Gazi Akademik Bakış* 17/25 (2019), s. 267–285.

³²⁵ Kudüs'le öteden beri ilgili olan Sergey 1881'de de bölgeye gitmişti. Bu seyahate dair bk. BOA, Mâbeyn-i Hümayun İradeleri (MB.İ), 75/148, 29 Nisan 1297 (11 Mayıs 1881); BOA, Y.PRK.TŞF, 1/43, 18 Haziran 1297 (30 Haziran 1881).

³²⁶ BOA, Y.A.HUS, 216/55, 11 Ağustos 1304 (23 Ağustos 1888).

³²⁷ Cevad Paşa'ya 300 (17.700 \$), Sadık ve Kenan beylere 100'er (5.900 \$) ve Mâbeyn-i Hümayun çavuşlarından 4 çavuşa ise 25'er lira (1.475 \$) harcırah verilmesine dair irade çıktı (BOA, İ.DH, 1099/86169, 15 Eylül 1304 (27 Eylül 1888); 1099/86173, 15 Eylül 1304/27 Eylül 1888). Ödenen toplam 600 liralık (35.400 \$) meblağın Beyrut Valiliği'nden tahsili kararlaştırıldı (BOA, Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemi (DH.MKT), 1561/18, 24 Teşrinievvel 1304/5 Kasım 1888). Görev esnasında harcırahlar yetersiz kaldığından Kudüs Mal Sandığı'ndan 300 lira (17.700 \$) daha tahsis edildi (BOA, İ.DH, 1121/87644, 2 Şubat 1304 (14 Şubat 1889); BOA, DH.MKT, 1612/12, 21 Mart 1305/2 Nisan 1889).

³²⁸ BOA, İ.DH, 1099/86156, 17 Eylül 1304 (29 Eylül 1888). Cevad Paşa'ya verilecek 300 lira (17.700 \$) harcırahın Ahmed Ali Paşa'ya verilmesi kararlaştırıldı (BOA, İ.DH, 1099/86198, 25 Eylül 1304/7 Ekim 1888).

³²⁹ Devletin üst kademesi, padişah huzuruna kabul edilen misafirleri Şale Kasrı'nda ziyaret etmiş, ertesi akşam ise şereflerine bir ziyafet verilmişti (BOA, Yıldız Esas Kamil Paşa Evrakı (Y.EE.KP), 2/195, 12

ayrılmalarıyla başladı.³³⁰ İzzettin vapuruyla yola çıkarak başladıkları bu görev, misafirlerin Beyrut, Baalbek, Şam, Hayfa, Yafa ve Kudüs'ü ziyaretlerinden sonra Mısır'a doğru hareket etmeleriyle sona erecekti. Heyet üyeleri, bu süre zarfında seyahate dair gelişmelerle sair gözlemlerini düzenli olarak Yıldız'a bildirdi ve dönüşte bunları bir rapor hâlinde sundu.³³¹

Çanakkale'ye kadar Kostroma'yı takip eden heyet, Rusların kısa bir Ayasoluğ gezisi için İzmir'e yönelmeleri üzerine Beyrut'a devam etti. Buradaki karşılama töreninin akabinde kilise ve Rus idaresindeki kız mektebine giden Rus heyeti, ertesi gün Fıstıklık'taki hükûmet bahçesinde vali ve kumandanlarla görüşüp Baalbek ve Şam'a gitmek üzere şehirden ayrıldılar. Gittikleri her yerde olduğu gibi Şam'da da yerel idarecilerce güzel bir şekilde ağırlanan misafirler, büyük üniformalarla karşılandı ve Hac Muhafızı Said Paşa'nın konağına yerleştirildi. Üç günlük Şam ziyaretinin ardından Kudüs istikametine yöneldiler ve yol üstündeki Hayfa, Nasıra ve Cebel-i Tur'da gezintiler yaptılar.³³² Yafa'da Kudüs Mutasarrıfı Rauf Paşa tarafından karşılanan Rusların Kudüs'teki ilk işleri Kamame Kilisesi'ndeki ayine katılmak oldu. Bütün bu faaliyetler ile ertesi günkü Mecdelli Meryem Kilisesi'nin açılışında Şeker Ahmed Paşa, Sadık Bey ve Kenan Bey'den mürekkep Osmanlı mihmandarlar heyeti de hazır bulundu.³³³

Heyet, kilise açılışından iki gün sonra Beytüllahim'e gidildiğini ve çevredeki bazı kilise ve Rus mekteplerinde çeşitli incelemelerde bulunulduğunu raporladı. Rus heyeti Kudüs'te bir ziyafet vermiş, mutasarrıf ve kumandanın yanı sıra ruhbanları da davet etmişti. Ertesi gün ise Rum patrikinin ziyafetine katılmış ve sonrasında âdet olduğu üzere Kamame Kilisesi'ne gidip veda ayini yapmışlardı.³³⁴ Geziden önce İngiliz seyahat şirketi Thomas Cook & Son ile anlaşılan Ruslar, gittikleri yerlerde umumiyetle şirketin ayarladığı otellerde kaldı, Baalbek gibi meskun olmayan mahallerde yine şirketin hazırladığı

Eylül 1304 (24 Eylül 1888), lef 4; BOA, İ.DH, 1099/86174, 13 Eylül 1304 (25 Eylül 1888); 1099/86165, 14 Eylül 1304/26 Eylül 1888). Ayrıca Ruslar, Ayasofya ve Topkapı Sarayı gibi muhtelif mahalleri ziyaret ettiler (BOA, Y.PRK.ZB, 4/37, 13 Eylül 1304 (25 Eylül 1888); BOA, Topkapı Sarayı Müze Arşivi Evrakı (TS.MA.e), 281/46, 15 Eylül 1304/27 Eylül 1888).

³³⁰ *London Evening Standard*, "The Russian Grand Dukes", 1 Ekim 1888, s. 3.

³³¹ Rapor için bk. BOA, Y.EE, 12/18, Ekim sonu-Kasım başı 1888.

³³² Bu gezintilerin ayrıntısı için bk. BOA, Y.A.HUS, 217/85, 23 Eylül 1304 (5 Ekim 1888), lef 14; 218/2, 25 Eylül 1304 (7 Ekim 1888), lef 5; 218/6, 26 Eylül 1304 (8 Ekim 1888); BOA, Y.EE, 12/18, Ekim sonu-Kasım başı 1888.

³³³ BOA, Y.PRK.ASK, 51/36, 29 Eylül 1304 (11 Ekim 1888), lef 7; BOA, Y.EE, 12/18, Ekim sonu-Kasım başı 1888.

³³⁴ BOA, Y.EE, 12/18, Ekim sonu-Kasım başı 1888.

yemekleri yiyip çadırlarında istirahat çekildi.³³⁵ Heyet üyeleri de bu esnada sürekli Ruslarla birlikte oldu.

Binbaşı Sadık ve diğer üyeler, 17 Ekim Çarşamba günü Kudüs'ten ayrılan Rus heyetine, Yafa'daki vapurlarına kadar eşlik ederek görevlerini tamamladı; zira Rusların yeni rotası, *de jure* Osmanlı'ya ait olmakla birlikte, *de facto* İngiliz işgalinde bulunan Mısır'dı.³³⁶ Rus misafirlerin İskenderiye'ye doğru hareketini müteakip Şeker Ahmed Paşa, yanında Sadık ve Kenan beyler olduğu halde önce Mısır Hıdivliği'ne ait bir posta vapuruyla Beyrut'a geçti, beş gün sonra ise bir Rus posta vapuruna binerek kuvvetle muhtemel Ekim ayının sonlarında İstanbul'a döndü.³³⁷

Seyahatten sonra padişaha bir teşekkür mektubu gönderen Sergey'in, gösterdikleri gayretten ötürü takdir ve ödüllendirilmelerinden memnun olacağını bildirdiği görevlilerin başında heyetin üç üyesi geliyordu.³³⁸ Bu tür diplomatik görev alanlara verilmesi mutad madalya ve nişanlar, bu ziyaret için de mevzubahis olmuş ve Rus imparatoru Sadık el-Müeyyed'i de taltif etmişti.³³⁹

2.2.4 Alman Bilim Adamı Max Müller ile Eşinin İstanbul ve Bursa Seyahatinde Mihmandarlık Yapması (1893)

Grandük Sergey'in mihmandarlığını yaptıktan yaklaşık iki ay sonra Almanya'ya gönderilen Sadık el-Müeyyed, takriben bir, bir buçuk yıl eğitim görmüş ve 1891 Mayıs'ında İstanbul'a dönmüştü.³⁴⁰ Döndükten sonraki iki yıl içinde ne tür görevler yaptığı veya nelerle iştigal ettiğine dair bir kayda rastlanmamakla birlikte, 1893'te üstlendiği bir görevinin mahiyetine vâkıfız. Bu görevi, Alman asıllı olmakla birlikte hayatının çoğunu İngiltere'de geçiren Oxford Üniversitesi hocalarından Friedrich Max

³³⁵ BOA, Y.EE, 12/18, Ekim sonu-Kasım başı 1888; BOA, Y.A.HUS, 217/83, 21 Eylül 1304 (3 Ekim 1888), lef 2. Sanayi İnkılabı sonrası ortaya çıkan yeni nesil turizmin öncülerinden olan Thomas Cook & Son, Suriye-Filistin bölgesine ilk turunu 1869'da yapmıştı. Şirketin Mısır ve Levant bölgesindeki serencamına dair bk. F. Robert Hunter, "Tourism and Empire: The Thomas Cook & Son Enterprise on the Nile, 1868-1914", *Middle Eastern Studies* 40/5 (2004), s. 28-54.

³³⁶ Rus misafirler Mısır'da beş gün kaldıktan sonra Yunanistan'ın Pire limanına uğrayarak İtalya üzerinden Rusya'ya dönecektir. Mısır ziyareti için bk. BOA, Yıldız Perakende, Müfettişlikler ve Komiserlikler Tahrirâtı (Y.PRK.MK), 4/38, 11 Teşrinievvel 1304 (23 Ekim 1888).

³³⁷ BOA, Y.EE, 12/18, Ekim sonu-Kasım başı 1888.

³³⁸ BOA, Y.EE, 63/24, 17 Ekim 1888.

³³⁹ BOA, Y.PRK.EŞA, 9/24, 25 Mart 1889; BOA, HR.TO, 293/61, 30 Mart 1889.

³⁴⁰ BOA, Y.PRK.ASK, 65/125, 6 Rebiülevvel 1308 (20 Ekim 1890); BOA, Y.PRK.MYD, 10/48, 17 Mayıs 1307 (29 Mayıs 1891).

Müller ile eşi Georgina Adelaide Müller'in mihmandarlığıydı.³⁴¹ Hindoloji mütehassısı, mitoloji, mukayeseli diller ve dinler âlimi Max Müller, dinlenmek ve İngiliz büyükelçiliğinde kâtiplik yapan oğlu William Grenfell'i görmek amacıyla eşiyle birlikte Osmanlı topraklarına gelmişti. O esnada geç Viktorya döneminin en iddialı ve cesaret isteyen projelerinden birine³⁴² hayatını adanmış olan Müller'in ülkesine geldiğini öğrenen II. Abdülhamid, bunu kaçırılmaması gereken bir fırsat olan görmüş ve huzuruna kabul ettiği çifte yakın bir ilgi göstererek yaverlerinden Binbaşı Sadık Bey'i mihmandarları olarak görevlendirmişti.³⁴³ Dönemin matbuatına da çeşitli yönleriyle yansıyan çiftin bu seyahatine mihmandar olarak atanmasında Almanca bilgisinin rolü hiç şüphesiz büyük olmalıdır.

Sadık el-Müeyyed'in bu görevi, resmî vazifesi olmayan sivillere mihmandarlık yapması bakımından öncekilerden ayrılmaktaydı. Gerçi onun mihmandarlık yaptığı yegâne sivil misafirler bu çiftten ibaret olmamalıdır. Nitekim *Habeşistan Seyahatnâmesi*'nde adını andığı Macar asıllı müsteşrik ve Türkolog Vámbéry ile görüşmesinden hareketle,³⁴⁴ bu tür başka görevler üstlendiği düşünülebilir.

Henüz padişah tarafından görevlendirilmemişken Teşrifat Nazırı Münir Paşa'nın yeğeni, Yaver Necib Bey ile Topkapı, Dolmabahçe ve Beylerbeyi saraylarını gezse de çiftin seyahatinin çoğuna Sadık Bey refakat etmişti. Bu refakat ile İstanbul ve Bursa'da pek çok mahal ve binayı gezmiş, önde gelen devlet adamı, entelektüel ve sefaret mensubunu ziyaret etmişlerdi. Görevi, sıradan bir tercümanlıktan çok daha fazlası olan Sadık'ın "üniformasının prestiji", "hiçbir bahşişin açamayacağı" kapıların açılmasına

³⁴¹ Mrs. Müller'in seyahat esnasında yazdığı mektupların bir kısmı çeşitli gazete ve dergilerde, kayda değer bir bölümü ise *Longman's Magazine*'de tefrika edilmiştir. Bu neşirlerin bazıları için bk. Mrs. Max Müller, "A Turkish Lady", *New York Times*, 9 Ağustos 1896, s. 22; G. Max Müller, "Letters on Turkey", *Longman's Magazine* 28/164 (1896), s. 135–149. 1897'de kitaplaştırılan, iki kez de Türkçeye çevrilen eserdeki on altı yazıdan dördü kocası Max Müller'e aittir (Mrs. Max Müller, *Letters from Constantinople* (London: Longmans, Green, & Co., 1897).

³⁴² *Sacred Books of the East* (Şark'ın Mukaddes Kitapları) adlı bu proje, Asya inançlarıyla İslâmî metinlerin çevirisini kapsıyordu (Carlo G. Cereti, "Sacred Books of the East", *Encyclopædia Iranica* (Erişim 9 Aralık 2021)).

³⁴³ Padişahın huzuruna kabulü çifti oldukça şaşırttı, Mrs. Müller'in koluna girip kapıya kadar eşlik etmesi ise adeta büyüledi. Çiftle birkaç kez görüşen padişah, çeşitli nişanlar verdi (BOA, İ.TAL, 21/40, 22 Mayıs 1309 (3 Haziran 1893); 27/41, 24 Temmuz 1309 (5 Ağustos 1893); Müller, *İstanbul'dan Mektuplar*, s. 45, 67, 69). Bütün bu içtenlikli yaklaşım, nişanlar ve pahalı hediyelerle padişah amacına ulaşmış gözüküyor; nitekim İstanbul'u ziyaretten önce Türklerden "yarı barbar" olarak dile getiren çiftin kanaati (Mrs. Max Müller, *The Life and Letters of the Right Honourable Friedrich Max Müller* (London, New York, Bombay: Longmans, Green, & Co., 1902), II, s. 294), seyahat sonunda neredeyse tamamen değişmiş gibiydi (BOA, Hariciye Nezareti Londra Sefareti (HR.SFR.3), 417/73, 6 Aralık 1893).

³⁴⁴ Sâdık el-Müeyyed, *Habeş Seyahatnâmesi*, s. 343.

imkân tanımıştı.³⁴⁵ Mihmandarlığı öylesine vurucu bir etki bırakmıştı ki Müller çifti, 26 Mayıs'tan 10 Ağustos'a kadar sürecek bu seyahat esnasında kaleme aldığı mektuplarında ondan ismen sıklıkla bahsetmişlerdi.

Sadık el-Müeyyed Sultanahmet, Süleymaniye, Rüstem Paşa, Fatih ve Kariye gibi camilerin yanı sıra Sultan Süleyman ve II. Mahmud gibi padişah türbelerini ziyaretlerinde çifte eşlik etmiş, restorasyon çalışmalarından ötürü Yeni Cami'ye sokamasa da bitişikteki görkemli hünkâr mahfilini gezdirmişti.³⁴⁶ Keza şehir surları, Yedikule, Adalar ve Boğaziçi gibi şehrin muhtelif semtlerini dolaştırmış, Ahmed Vefik Paşa'nın satılığa çıkarılan kütüphanesine götürmüş ve İstanbul'da şiilerin rağbet ettiği Kербela merasiminde refakat etmişti. Müllerlerin Bursa seyahatlerinde de yanlarında olan Sadık Bey, bir sene önce eşi Esmâ Hanım'ın kaplıca tedavisi için geldiği bu kadim payitahttaki Ulu Cami, Yeşil Türbe, Kapalı Çarşı, Çekirge Hamamı ve İnkaya Çınarı gibi muhtelif mahaller ile yapıları gezdirmişti.³⁴⁷

Çiftin katıldığı piknik ve eğlencelerde bulunmakla yetinmeyip teşvik edici bir rol üstlenmişti. Müllerlerin çocuklarının doğum gününü Büyük Ada'da bir piknikle kutlama fikrini çok beğenmiş ve padişahın istimbollarından birini ayarlayabileceğini söylemişti. Lâkin ummadıkları bir engelle karşılaşmışlar ve benzer bir organizasyonda kazaya kurban gidenleri öne süren II. Abdülhamid'in müdahalesi sonucu adalardan vazgeçilmiş ve piknik Küçüksu Kasrı'nda tertip edilmişti.³⁴⁸

Sadık Bey, Türklerin ev içi hayatına merak salan Mrs. Müller'in İstanbul ekâbirinden birçoğunun eşleriyle tanışmasına aracılık etmişti.³⁴⁹ Hatta eşi Esmâ Hanım'la tanışma arzusunu müspet karşılayıp onu Nişantaşı'ndaki konaklarına götürmüş, öte yandan çiftin başka tanışıklıklar kurmasına da vesile olmuştu. Bir vesileyle Yıldız

³⁴⁵ Müller, *İstanbul'dan Mektuplar*, s. 15, 29–36, 122.

³⁴⁶ Ayasofya'nın esas Cuma günü namaz vakti görülmesi gerektiğini söyleyen Mrs. Müller, ibadetin bir seyir mevzuu edilmesinden hoşlanmayacağını düşündüklerinden Sadık Bey'e kendilerini gezdirmesini teklif etmemişler ve sefaret kavasası aracılığıyla bu arzularını yerine getirmişlerdir (Müller, *İstanbul'dan Mektuplar*, s. 57–64, 75).

³⁴⁷ Müller, *İstanbul'dan Mektuplar*, s. 71–76, 103–114 vd.

³⁴⁸ İngiliz maslahatgüzarının teklifiyle Belgrad ormanlarındaki bentlerde İngiliz ve Alman sefaret mensuplarıyla yaptıkları ikinci piknikte ise muhtemelen Sadık Bey yoktu (Müller, *İstanbul'dan Mektuplar*, s. 78–84).

³⁴⁹ Münir Paşa ile Osman Hamdi Bey bu isimlerdendir (Müller, *İstanbul'dan Mektuplar*, s. 120–124).

Sarayı'na götürdüğü Max Müller'i Cemâleddin Efgânî ile tanıştırması bu cümleden olarak söylenebilir.³⁵⁰

Sadık Bey, misafirleriyle ilgili II. Abdülhamid'i muntazaman bilgilendirmekteydi. Bu doğrultuda, Bursa dönüşünde de rapor verip misafirlerinin teşekkürlerini iletmek üzere hemen saraya gitmişti.³⁵¹ Padişah da iki buçuk ay ülkesinde bulunan çifti birkaç kez huzuruna kabul etmiş, pek kimselerin görme şerefine eremediği hususî kütüphanesi başta olmak üzere pek çok yeri ziyaret etmeleri için Sadık Bey'e özel talimat vermişti. Ülkeden ayrılmadan bir gün önce, 9 Ağustos'taki son görüşmede, yaverini görevlendirdiği için padişaha özel şükranlarını sunan Müller çifti, onun kendilerine tüm vaktini hasrettiğinden, “devamlı ilgisinden ve nezaketinden” bahsettiler.³⁵² Bu görüşmelerde Sadık Bey'in bulunduğu dair kuvvetli karineler yoktur, bilakis pek çoğunda tercümanlık görevini Münir Paşa yerine getirmiştir.

Müller çiftinin mektuplarından hareketle, Sadık Bey'in pasif bir mihmandar olmadığı söylenebilir. Bilakis o, kendisine verilen resmî görevin çerçevesini olabildiğince genişletmiş, hemhâl olduğu misafirlerine tabir câizse adeta yârenlik etmişti. Münasebetlerini şahsî dostluk seviyesine çıkartarak özel geziler tertiplemiş, hatta belli programlara katılmalarını bizzat sağlamıştı. Bu noktada “üniformasının prestiji”ni kullanmaktan hiç çekinmemiş, Kâğıthane ve Sadabad taraflarını misafirlerine “beş çifte [kürekli] bir saltanat kayığı” ayarlayıp gezdirdiği gibi,³⁵³ “Kurban Bayramı'ndaki merasimi mutlaka görmelisiniz. Sefiriniz sizi oraya dahil edemez, fakat padişahın misafirleri sıfatıyla bu kolayca halledilir.” sözleriyle davet ettiği Dolmabahçe Sarayı'ndaki muayede töreni için gerekli izinleri bizzat almıştı.³⁵⁴

Sadık Bey, misafirlerini derinden etkilemişe benziyor. İstanbul'a gelmeyi düşünenler için tavsiyelerini sıralayan Max Müller, rehber seçiminde son derece dikkatli davranılmasını dile getirirken kendilerini bu açıdan “fevkalâde şanslı” görmekte ve Sadık

³⁵⁰ BOA, Y.A.HUS, 276/96, 20 Haziran 1893; Müller, *İstanbul'dan Mektuplar*, s. 69. Max Müller'in üç ciltlik bir başka eserini padişaha takdimi ve hususî kütüphanesine konulursa duyacağı memnuniyeti bildiren mektubu için bk. BOA, Y.PRK.AZJ, 7/12, tahminen 1893 sonları veya 1894.

³⁵¹ Müller, *İstanbul'dan Mektuplar*, s. 111.

³⁵² Müller, *İstanbul'dan Mektuplar*, s. 48-49, 65-68, 127.

³⁵³ Müller, *İstanbul'dan Mektuplar*, s. 71-76, 106-107 vd.

³⁵⁴ Mrs. Müller, merasimde kendilerinden başka sivil misafir olmadığını belirtir (Müller, *İstanbul'dan Mektuplar*, s. 85-87).

Bey’i kastederek “İstanbul’da geçirdiğimiz birçok güzel günler hep onun ilgisi ve dostane tutumu neticesidir.”³⁵⁵ demektedir. Yine bir yazısının kayda değer kısmını ona ayırmıştır:

“Ben majestelerinin İstanbul’da kalışımız boyunca bize eşlik etmek üzere görevlendirdiği bir yaver olan, çok kültürlü Türk, daha doğrusu Arap bir rehberim olduğu için fazlasıyla şanslıydım. Kendisi yalnızca tercümanlık yapmakla kalmadı; aynı zamanda üniformasının prestiji bize bütün kapıları sonuna kadar açtı. Daha önce çok nadiren ortaya çıkarılmış veya hiç sergilenmemiş şeyler bize serbestçe gösterildi. Sadık Bey Almanca, Fransızca, Türkçe ve Arapça konuşabiliyordu. Berlin’de yaşamış olduğundan bizim Şark’a özgü yaşam biçimine bakarken hissettiklerimize kolayca intibak edebiliyor, özellikle Avrupalıların ilgi duyabileceği nesnelere dikkatimizi çekiyordu. O bir Türk subayıydı, bütün kalbiyle bir vatanperverdi, hükümdarına sadakatle, içtenlikle bağlıydı; istenirse, sultanı, ülkesi ve dini için dövüşür ve ölürdü. Ancak çok uğraşarak görülebilecek, ziyaret edilebilecek her şeyi, her yeri bize gösterdi. İstanbul’a güzel vakit geçirmek ve zevk almak üzere geldiğim için burayı tarihe ve Antik Çağ’a dair bir bakış açısıyla incelemek beni aşardı. Bu yüzden de, eski anıtların, harabelerin gözlerimin önünden geçerken bende uyandırdıkları çağrışımları dinlemekle, bu çağrışımların o yapıları bir anda bir şimşek çakmış gibi nasıl aydınlattığını hissetmekle yetindim.”³⁵⁶

Bu bağlamda çiftin padişah, saltanat ve Osmanlı ülkesine dair –ekseriyetle müspet– fikirlerinin oluşmasında, Sadık Bey’le yaptıkları İslâmiyet, Hristiyanlık ve sair temalı konuşmalar ve fikir alışverişlerinin, en az gözlemleri kadar etkili olduğunu öne sürmek mübalağalı olmaz.³⁵⁷ Öyle ki “o kadar çok” gördüklerinden “samimiyet peyda” ettikleri ve “büyük dostumuz” sıfatıyla andıkları Sadık Bey’in adı, mektupların neredeyse hepsinde bir şekilde geçer.³⁵⁸ Öte taraftan o, Müllerler için adeta ideal ‘Osmanlı’ tipinin

³⁵⁵ Müller, *İstanbul’dan Mektuplar*, s. 48.

³⁵⁶ Georgina Adelaide Müller, *On Dokuzuncu Asır Biterken İstanbul’un Saltanatlı Günleri*, çev. Hamdiye Betül Kara (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2010), s. 96–97.

³⁵⁷ Padişahla da *Şark’ın Mukaddes Kitapları* eserinin yanı sıra İslâm ve Hristiyanlık arasındaki ilişki hakkında konuşan Max Müller onu zeki, müsamahakâr ve iyi yürekli biri olarak tanımlamaktaydı (Lourens P. den van Bosch, *Friedrich Max Müller: A Life Devoted to the Humanities* (Leiden: Brill, 2002), s. 157). Müller çifti mektuplarını kitaplaştırdığı sırada Anadolu’nun çeşitli beldelerinde Ermeni olayları vuku bulmuş, Avrupa kamuoyu, basın da yadsınamaz tesiriyle Osmanlı/Türk aleyhtarlığına dönmüştü. Bu atmosferden bir nebze etkilendiği anlaşılan çiftin, meydana gelen olaylar karşısında sessiz kaldığına inandıkları padişahın bu davranışını karakteriyle bağdaştıramadıkları ifadelerinden anlaşılmaktadır (Müller, *İstanbul’dan Mektuplar*, s. 110, 130).

³⁵⁸ Müller, *İstanbul’dan Mektuplar*, s. 86, 123.

bir numunesi olmuştu. Sadık Bey'in şahsında kisveye bürünen bu tip, dindar ve fakat mutaassıp olmayıp Avrupa kültür ve değerlerine yabancılık çekmeyen, yeri geldiğinde dans edip onlarla birlikte piknikte eğlenebilen ve ortama uyum sağlayabilen biriydi.³⁵⁹ Max Müller'in, "İyi tahsil görmüş kültürlü bir Türk'ün arkadaşlığından daha cazip bir şey tasavvur edilemez."³⁶⁰ sözündeki Türk'ün mücessem hâli Sadık Bey'den başkası değildi. Müller her ne kadar Sadık'ın Araplıkla olan bağına vurgu yapsa da İstanbul'un fatihlerini ecdadı olarak nitelendirmekte ve onların icraatlarından "milli bir gurur" duymasını gayet tabii bulmaktaydı.³⁶¹

Sadık el-Müeyyed'in görevi, Müller çiftinin gemiyle geldikleri şehirden Orient Express'le ayrılmasıyla birlikte sona erdi.³⁶² Son derece başarılı geçen görevi sonrasında ödüllendirildiğine ilişkin herhangi bir kayda rastlanmamıştır. Öte yandan terfi için beklemesi gereken asgarî süreyi çoktan tamamlamış olsa da kaymakamlık rütbesine kavuşmak için bir yıl daha beklemesi gerekecekti.³⁶³

2.2.5 II. Wilhelm'in Şark Seyahatinde Üstlendiği Görevler (1898)

Azmzade Sadık'ın bir diğer diplomatik görevi, II. Wilhelm'in Şark seyahati esnasındadır. 19. yüzyıl Avrupası'nın en çok seyahat eden hükümdarlarından olan Wilhelm, bu gezilerinin üçünü Osmanlı ülkesine yapmış, gerek kapsam gerekse önem itibarıyla dikkatleri en çok, payitaht İstanbul'un yanı sıra Hayfa, Kudüs, Şam ve Beyrut gibi Levant bölgesini de içine alan 1898 sonlarında gerçekleştirdiği ikinci ziyareti çekmişti.³⁶⁴ Zira bu seyahat, her ne kadar zahiren Kudüs'teki Alman Protestan kilisesinin (Kurtarıcı Kilisesi/Erlöserkirche) açılış merasimi gibi dinî bir amaç için yapılıyor gözükse/gösterilse

³⁵⁹ Max Müller'e göre "Sadık, hem Kur'an-ı Kerim'i hem de İslâm dininin akidelerini gayet iyi biliyordu. Peygamberine ve dinine çok bağlı bir insandı, fakat mutaassıp değil". Taassuptan kasdettikleri ise yeri geldiğinde bir Avrupalı gibi davranmak, dans etmek veya içki içme hususunda katı olmamaktır. Nitekim Mrs. Müller, Sadık Bey'in içki hususunda kendileriyle birlikteyken pek titiz davranmadığından söz eder (Müller, *İstanbul'dan Mektuplar*, s. 78–81, 110, 128).

³⁶⁰ Müller, *İstanbul'dan Mektuplar*, s. 27.

³⁶¹ Müller, *İstanbul'dan Mektuplar*, s. 75.

³⁶² Müller, *Life and Letters*, II, s. 302.

³⁶³ BOA, İ.TAL, 57/65, 17 Temmuz 1310 (29 Temmuz 1894). 1888'de binbaşı olduğu göz önüne alınırsa, asgarî üç sene gerçekleştirmesi beklenen terfinin altı sene gibi uzun bir süre sonra yapıldığı görülmektedir.

³⁶⁴ Dönemin yerli ve yabancı basını bu geziye yoğun alâka gösterip takip etmiş, gazetelerde pek çok yazılar çıkmıştır. *Sabah* gazetesi aynı yıl okurlarına, seyahati etraflıca anlatan bir kitap hediye etmiş (*Hâtıra-i Seyahat* (İstanbul: Mihran Matbaası, 1316/1898-99)), kimi gazetelerde çıkan yazılar ise sonrasında kitaplaştırılmıştır. Mesela bk. Halil Serkîs, *eş-Şâm kable miet âm: Rihletü'l-imbaratur Gilyum es-sânî, İmbaratur Almanya ve karînetihi ilâ Filistîn ve Sûriye âm 1316 h.-1898 m.*, thk. Hasan es-Semâhî Süveydân (Dimaşk: Dârü'l-Kâdirî, 1997); İbrahim el-Esved, *Kitabü'r-Rihletü'l-İmbaraturiyye fi'l-Memaliki'l-Osmâniyye*, haz. Hayri ez-Zehabî (Dimaşk: el-Hey'etü'l-Ammeti's-Suriyye li'l-Kitab, 2008).

de, esasında kayzerin “dünya siyaseti” (*Weltpolitik*) çerçevesinde Almanya’nın pozisyonunu kuvvetlendirmek için gerçekleştirilecek³⁶⁵ ve Osmanlı-Alman siyaseti ve iktisadî ilişkileri açısından da bir dönüm noktası olacaktır.³⁶⁶

Son yıllarda dış politikada devletin başını fevkalâde ağrıtan Ermeni ve Girit hadiselerinin akabinde gerçekleşen ve sonuçları itibariyle II. Abdülhamid ile devleti rahatlatan³⁶⁷ II. Wilhelm’in Şark seyahatinde Miralay Sadık el-Müeyyed’in de vazifelendirildiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, onun görevinin mahiyet ve kapsamının önceki vazifesi kadar kesin tespiti mümkün gözükmemektedir. Hem arşiv evrakı hem de seyahat anlatılarına nazaran, mihmandarlar heyeti içerisinde yer almadığı açıktır;³⁶⁸ zira onun rütbesi bir imparator mihmandar heyeti için düşüktü ve diplomatik teâmül, daha yüksek rütbedekilere görev verilmesini gerektirmekteydi. Mamafih bazı kritik noktalarda onun adının geçtiği görülür.

Seyahatin İstanbul safhasında aldığı herhangi bir göreve rastlanmayan Sadık Bey’in,³⁶⁹ Beyrut gazetelerinden *Lisânü’l-hâl*’in imtiyaz sahibi Halil Serkis’in anlattıklarından³⁷⁰ hareketle Levant’ta arka planda çalışan bir heyetin içerisinde yer aldığı söylenebilir. Bu heyet, imparatorun uğrayacağı yerlere önceden giderek güvenlik önlemlerinin alınmasının nezareti ve mihmandarlar heyetiyle irtibatlı bir biçimde gereken her türlü hazırlığın kontrolü gibi sahadaki işlerden sorumlu tutulmuştu.³⁷¹

Bu seyahat özelinde Sadık Bey’in adı kaynaklarda sadece Kudüs ve Şam civarında geçmektedir. Bu bağlamda ilk olarak bir başka yaver ve Alman generaller von Wedel ve Scholl ile birlikte Yafa ve Kudüs’e giderek imparatorun geçeceği yol, köprü ve geçitleri denetlemiş, daha sonra General von Wedel ile Nasıra, Cebel-i Tur ve Taberiye’deki

³⁶⁵ François Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, çev. Ali Berkay (İstanbul: İletişim Yayınları, 2020), s. 471; Bayram Soy, “II. Wilhelm, Weltpolitik ve II. Abdülhamid”, *Türkler*, ed. Hasan Celâl Güzel vd. (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), XIII, 31.

³⁶⁶ Ortaylı, *Alman Nüfuzu*, s. 64.

³⁶⁷ Abdul Latif Tibawi, *A Modern History of Syria including Lebanon and Palestine* (London: Macmillan, 1969), s. 194; Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, s. 475.

³⁶⁸ BOA, Y.EE, 81/3, 8 Teşrinisani 1314/20 Kasım 1898. Heyetteki isimler için bk. *Hâtıra-i Seyahat*, s. 144–145.

³⁶⁹ Seyahatin İstanbul safhasını oldukça teferruatlı anlatan *Hâtıra-i Seyahat*’te de herhangi bir ize rastlanmamıştır.

³⁷⁰ Bu seyahat onlarca gazeteci tarafından takip edilmiş, Miralay Sadık’tan doğrudan ve en geniş bahseden gazete ise *Lisânü’l-hâl* olmuştur. Mamafih, Londra mahreçli *Daily News*’te de onunla ilgili mühim bir haber çıkmıştır.

³⁷¹ Bu heyet imparatorla birlikte olma imkânından genellikle mahrum bulunduğu için kendilerini mihmandarlar heyetine kıyasla dezavantajlı addetmekteydi (BOA, Y.EE.d, nr. 878, 4 Teşrinisani 1314 (16 Kasım 1898), s. 22).

hazırlıkların istendiği gibi yapıp yapılmadığını incelemiş, yapılan tedkiklerde çok kısa sürede bütün hazırlıkların tamamlandığı görülmüştü. Ayrıca, bir diğer kontrol görevi için General Scholl’la birlikte Beyrut’a geçmiş, Şam-Baalbek güzergâhındaki yolları kontrol etmiş³⁷² ve imparatoru Yafa’da karşılayan heyet içerisinde yer almıştı.³⁷³

Sadık Bey, imparatorun Kudüs’ten sonraki durağı olan memleketi Şam’da da önemli görevler üstlendi. 18. yüzyıldaki atalarından Esad Paşa’nın yaptırdığı ve Şark usûlü ince işlemeli işçiliğiyle şöhret bulan³⁷⁴ saray yavrusu Azmzade Konağı’nı Kayzer Wilhelm’e gezdiren o idi. Bu ziyaretten çok hoşlanan, özellikle mermer mozaik döşeli avlusuna hayran kalarak buradaki ziyaretini üç saate dek uzatan imparator ile imparatoriçeye Sadık Bey pek değerli üç nadide çini (bir tabak, iki pembe kase) takdim etti;³⁷⁵ keza Alman misafirlere Şam belediye binasında verilen ziyafette³⁷⁶ tercümanlık yaptı, imparatorun yaptığı tarihî konuşmayı çevirdi.³⁷⁷

Onun Şam’daki son icraati Selahaddin Eyyûbî’nin türbesiyle ilgilidir. Türbeyi ziyaret eden imparatorluk çiftinin bir hatıra olmak üzere çiçekten yaptırdığı ve üzerine Arapça ve Almanca olarak “Alman Kayzeri ve Prusya Kralı II. Wilhelm’dan Kahraman Selahaddin Eyyûbî için Bir Hatıra” yazısını yazdırdığı sanatsal çelengin türbeye yerleştirilmesini üstlenen heyetin başkanlığını yaptı,³⁷⁸ son olarak ise Baalbek

³⁷² Serkîs, *eş-Şâm kable miet âm*, s. 19–20.

³⁷³ Başmihmandar Mehmed Şâkir Paşa Hayfa’ya vardığında imparator şehirden ayrılmıştı. Şâkir Paşa karayoluyla giderken, diğer bir grup ise imparatoru karşılamak üzere denizden Yafa’ya geçti. Bunlar arasında Sadık Bey dışında Kampfoevener Paşa, Berlin sefiri Tevfik Paşa, Şeker Ahmed Paşa, Ferik Abdullah Paşa ve Mâbeyn-i Hümayun teşrifat memurlarından İbrahim Bey vardı (Serkîs, *eş-Şâm kable miet âm*, s. 47).

³⁷⁴ Serkîs, *eş-Şâm kable miet âm*, s. 115. Azmzade Sarayı için bk. Renaud Avez, *L’Institut Français de Damas au Palais Azem (1922-1946) : À travers les archives* (Damas: Institut Français de Damas, 1993).

³⁷⁵ *Daily News*, “The Kaiser in Syria”, nr. 16420, 10 Kasım 1898, s. 6; *İkdam*, “Muhabir-i Mahsusumuzun Mektupları: Suriye Hatıratı”, nr. 1569, 21 Kasım 1898, s. 2; Serkîs, *eş-Şâm kable miet âm*, s. 134. İbrahim el-Esved ise bu ziyarete kayzere Azmzade Mehmed Paşa’nın hediye takdim ettiğini belirtir; Sadık Bey’den hiç bahsetmez (el-Esved, *Kitabü’r-rihletü’l-imbaraturiyye*, s. 171).

³⁷⁶ El-Esved, *Kitabü’r-rihletü’l-imbaraturiyye*, s. 110–113; Serkîs, *eş-Şâm kable miet âm*, s. 117, 171. Günler öncesinde başlayan bu ziyafetin hazırlıklarıyla ilgilenmek üzere bir araya gelen heyette Azmzade ailesinden ve vilayet idare meclisi azasından Mehmed Fevzi Paşa ile kardeşi Halil Bey de yer almaktaydı.

³⁷⁷ İmparator uluslararası siyasette uzun süreli etkileri olacak bu konuşmasında “küre-i arzın her tarafındaki üç yüz milyon ehl-i İslâm”ın dostu olduğunu söyleyerek Osmanlı dış politikasına adeta bir cansuyu olmuştu. Bu sözün ve seyahatin yankıları için bk. Bayram Soy, “Kudüs’teki Erlöserkirche’nin Açılışı: II. Wilhelm’in İkinci Doğu Seyahatindeki (1898) Dini Motifler”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar* 6 (Güz 2007-Kış 2008), s. 138–139.

³⁷⁸ Bu çelengin resmi için bk. Ek-5.

harabelerini gezdiği sırada bölge tarihini kaleme alan Mihail Musa Elûf'un eserini imparatora takdim etti.³⁷⁹

Dönemin diplomasi dili Fransızcaya vukufiyetinin yanı sıra bu gezi özelinde daha da önemlisi Almanca bilmesi, Sadık el-Müeyyed'in henüz çok yüksek olmayan rütbesine rağmen bazı mühim noktalarda adının öne çıkmasına vesile olmuştu. II. Wilhelm'in tahta çıkışını kutlamak ve askerî bilgisini geliştirmek üzere Almanya'ya gönderildiği hatıra getirilmelidir. Öte yandan Azmzade ailesine mensubiyeti, seyahatin bilhassa Şam safhasında kritik görevler almasını sağlamış gözükmektedir. Onun ön plana çıkması, bu seyahatte çekilen fotoğraflarda kayzere yakın duruşuyla da tebellür eder.³⁸⁰ Nitekim kayzerin nişan verdikleri arasında o da vardı ve *Aigle Rouge* (Kızıl Kartal) Nişanı'nın ikinci rütbesiyle şereflendirilmişti.³⁸¹ Bu seyahatten birkaç ay sonra, 15 Mart 1899'da ise mirliva (tuğgeneral) rütbesine terfi etti;³⁸² yani artık 'paşa' olmuştu.

2.2.6 Livadya'ya Gelen Rus İmparatoruna Hoş Âmedîye Gidişi (1902)

Sadık el-Müeyyed, Grandük Sergey'in 1888'deki Kudüs ziyareti mihmandarlığından sonra Ruslar nezdindeki ikinci görevini 1902'de Kırım'da icra etti. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rus çarlarının Kırım'daki sayfiyeleri Livadya Sarayı'na gelişlerinde, Osmanlı padişahları *hoş âmedî* (hoş geldin) merasimi için fevkalâde elçi heyeti göndermekteydi. Zahirde nezaketen gönderilen ve zamanla mutad hâle gelen bu heyetler,³⁸³ esasında önemli meselelerin ele alındığı diplomatik temaslarda bulunulmasını sağlıyorlardı.³⁸⁴ Nitekim bu başlık altında ele alacağımız, Sadık Paşa'nın 1902'de içinde bulunduğu bu türdeki bir heyetin faaliyetleri, son derece kritik bölgesel ve ikili meselelerin ele alındığını göstermektedir.

³⁷⁹ Serkîs, *eş-Şâm kable miet âm*, s. 144-145, 153. Eser için bk. Mihâil Musa Elûf el-Ba'albekî, *Târîhu Ba'albek* (Beyrut: el-Matbaatü'l-Edebiyye, 1908).

³⁸⁰ Bu fotoğraflardan biri için bk. Ek-6.

³⁸¹ Nişanın beratı için bk. Ek-7.

³⁸² BOA, İ.TAL, 168/7, 3 Mart 1315 (15 Mart 1899).

³⁸³ Tahsin Paşa, *Abdülhamit ve Yıldız Hatıraları*, s. 62, 94.

³⁸⁴ Söz konusu heyetlerin gönderiliş sebeplerini sorgulayan Mahir Aydın, kimi araştırmacıların meseleyi Kırım'ın hâlâ bir Osmanlı toprağı olarak görülmesine kadar götürdüğünü ve fakat Vakanüvis Ahmed Lütfi Efendi'nin, hududa yakın yerlere gelen imparatorlara hoş geldin merasimine gidilmesinin iki devlet arasında yürürlükte olan barışın devamını teyit edici mahiyette olduğu görüşüyle gerçekçi bir zemine taşıdığını belirtir (Aydın, "Livadya Sefâretleri ve Sefâretnâmeleri", s. 322).

Paşanın Kırım'a gitme süreci, Rus imparatoru II. Nikola'nın yazlık sarayına geçtiği haberinin alınmasıyla başlamış³⁸⁵ ve daha gönderilmeden Avrupa basınının gündemini meşgul etmeyi başaran heyetin gizli bir misyonu olduğu spekülasyonları yapılmıştı.³⁸⁶ Öte yandan Rus tarafının, o sırada İstanbul'a geçen Grandük Nikola'nın makamıyla mütenasip bir heyet gönderilmesi ricası dikkate alınmıştı.³⁸⁷ Ferik Sadık Paşa'nın ilk anda dahil edilmediği heyete başkan olarak oldukça kıdemli bir isim, Şurayı Devlet Mülkiye Dairesi üyesi Turhan Paşa seçilmiş,³⁸⁸ refakatine ise Topçu Feriki Ali Rıza Paşa verilerek bendegândan bir başkasının daha atanacağı bildirilmişti.³⁸⁹ Nitekim bir süre sonra Sadık Paşa'nın eklenmesiyle heyetin üst kademesi tamamlanmış oldu.³⁹⁰

Heyetin üç gün sürecek ziyareti, 28 Ekim 1902 Çarşamba akşamı İzmir kruvazörünün İstanbul'dan hareket etmesiyle başladı.³⁹¹ Verilen görev, padişahın hediyeleriyle nâmesini imparatora teslim etmek, ayrıca kimi bölgesel ve ikili meseleleri görüşmekti. Yalta'da diplomatik nezakete uygun bir biçimde karşılanan heyet, müzeyyen arabalarla –ilk arabada Turhan Paşa, ikinci arabada ise Rıza ve Sadık paşalar olduğu hâlde– Osmanlı bayrağıyla süslenmiş bir zafer tākının altından geçerek ikametleri için ayarlanan saraya gittiler.³⁹²

³⁸⁵ BOA, Y.A.HUS, 435/70, 22 Eylül 1902.

³⁸⁶ Bu spekülasyonlardan biri Hünkâr İskeleyi'ne benzer bir antlaşmanın yapılacağı iddiasıydı (*Le Progrès de la Côte-d'Or*, "Le sultan et le tsar", nr. 34/276, 3 Ekim 1902, s. 3; *La Croix*, "Turquie", nr. 6001, 4 Kasım 1902, s. 3). Yine, Abdülhamid'in şehzadesi Burhaneddin Efendi'nin de heyetle gidebileceği yazılmış ve Rus tarafının bir şehzadenin heyete eşlik etme talebinin Yıldız tarafından kabul görmediği haberleştirilmişse de resmî yazışmalarda bu tür bir hususa rastlanmamıştır (*Le Petit Caporal*, "Mission turque", nr. 27/281, 8 Ekim 1902, s. 2; *Le Matin*, "Le sultan et le tsar", nr. 6817, 25 Ekim 1902, s. 3).

³⁸⁷ BOA, Yıldız Perakende, Hariciye Nezareti (Y.PRK.HR), 32/20, 30 Eylül 1318 (13 Ekim 1902), lef 8.

³⁸⁸ Misyon başkanlığına Turhan Paşa'ya tevdi edilmesi sürpriz olmadı; zira Livadya'ya daha önce iki kez gönderilmişti (BOA, Şûrâ-yı Devlet (ŞD), 3195/24, 19 Eylül 1318 (2 Ekim 1902); Hacer Topaktaş, "Rus Çarına Livadya'da Hoş-Âmedî: Turhan Paşa'nın II. Nikolay Nezinde Fevkalade Elçiliği (1898)", *Osmanlı'da Siyaset ve Diplomasi*, ed. Mehmet Yaşar Ertaş vd. (İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2016), s. 243).

³⁸⁹ BOA, HR.TH, 274/62, 25 Eylül 1318 (8 Ekim 1902).

³⁹⁰ Ayrıca musiki icra etmek üzere Mızıkâ-yı Hümâyün muallimi D'Aranda Paşa ve Zâti Bey ile Mızıkâ-i Hümâyün ve İkinci Fırka-i Hümâyün Mızıkası'na mensup 25 kişinin gönderilmesine karar verildi (BOA, ML.EEM, 421/72, 12 Teşrinievvel 1318 (25 Ekim 1902); BOA, Y.PRK.TŞF, 6/93, 2 Teşrinievvel 1318 (15 Ekim 1902); *Le Soleil*, "L'Ambassade ottomane à Yalta", nr. 30/307, 3 Kasım 1902, s. 3).

³⁹¹ Turhan Paşa, heyetin yolculuğu ile yapılan merasim ve görüşmelerden sefaretnamesinde etraflıca bahseder (BOA, Y.EE, 13/19, 23 Teşrinievvel 1318 (5 Kasım 1902), lef 4. 1902 Misyonu da dahil olmak üzere beş Livadya sefaretnamesi Mahir Aydın tarafından tanıtılmış ve günümüz harflerine aktarılmıştır. Bk. Aydın, "Livadya Sefâretleri ve Sefâretnâmeleri", s. 345–353.

³⁹² BOA, Y.PRK.HR, 32/20, 28 Ekim 1902, lef 5; *Tercüman-ı Hakikat*, "Heyet-i Mahsusanın Yalta'ya Muvasalatı", nr. 7732, 1 Kasım 1902, s. 1; *Sabah*, "Heyet-i Mahsusanın Yalta'ya Muvasalatı", nr. 4671, 1 Kasım 1902, s. 1.

Evvela Rusya Dışışleri Bakanı Kont Lamsdorf ve Rusya'nın İstanbul büyükelçisi Zinovyef'i ziyaret ederek nâme-i hümayununun bir tercümesini veren heyet,³⁹³ aynı gün imparator ve imparatoriçe tarafından kabul edildi. Turhan Paşa, karşılıklı iyi niyet ve temennilerin bildirilmesinin akabinde, Sadık Paşa ve Rıza Paşa ile kruvazörün üst düzey personelini imparatora sundu. Sadık el-Müeyyed ve Ali Rıza paşalara imparatorun emriyle birinci rütbeden *Sainte-Anne* Nişanı verildi. Bu kez heyet halı, seccade, sigara, tütün ve kıymetli kumaşlardan oluşan padişahın hediyelerini sundu; hediyeler arasında ayrıca, değerli eşya ve mücevheratla dolu bir de sandık vardı.³⁹⁴

Hediye faslı ve ziyafetten sonra kahve ve sigaraların içildiği sırada ziyaretin esas konularına geçildi. Padişahın bazı mesajlarını tebliğ edip cevaplarını alan Turhan Paşa birtakım konuları görüşmek istediğini söyleyince Nikola, ertesi gün hususî surette ve sivil olarak paşayı kabul edeceğini bildirdi. Ertesi gün heyet, bir mesirede kuşluk yemeği yedikten sonra Turhan Paşa imparatorla başbaşa bir görüşme yaptı. Yaklaşık bir buçuk saat süren bu görüşmede firari Ermeniler ile Bulgaristan, Makedonya ve Kuzey Afrika gibi ağırlıklı olarak ikili ilişkilere yahut Osmanlı iç meselelerine müteallık konular ele alındı.³⁹⁵ Sefaretname, heyetin başkanı olarak tabiatıyla Turhan Paşa'nın faaliyetlerine odaklandığından, bu sırada Sadık ve Rıza paşaların ne yaptıklarına dair bir bilğimiz yoktur.

Cuma günü yapılan görüşmelerle heyet, esas vazifesini tamamlamıştı; fakat Kırım'da bir gün daha kalarak imparatorun kuşluk yemeğine katıldılar. İmparator önce Turhan Paşa'yı, ardından Sadık ve Rıza paşaları kabul edip yarım saat kadar sohbet etti. Bu sırada imparatoriçenin fotoğrafını çektiği kişiler arasında Sadık Paşa da vardı.³⁹⁶ Nihayet, Pazar günü seher vakti yola çıkan heyet İstanbul'a varınca doğrudan Mâbeyn'e geçti ve çarın mektubuyla faaliyet raporlarını padişaha sundu.³⁹⁷

³⁹³ Zinovyef, heyet yola çıkmadan bir gün önce Yalta'ya varmıştı (*Sabah*, nr. 4670, 31 Ekim 1902, s. 2).

³⁹⁴ Rusya'nın en büyük nişanlarından murassa Saint Alexander Nevsky Nişanı'nı 1900 Misyonu sırasında almış olan Turhan Paşa'ya ise kıymetli altın bir kutu hediye edildi (BOA, İ.TAL, 289/5, 23 Teşrinievvel 1318 (5 Kasım 1902); 232/31, 31 Teşrinievvel 1316 (13 Kasım 1900); BOA, BEO, 1948/146045, 28 Teşrinievvel 1318 (10 Kasım 1902). İstanbul matbuatına göre ise Turhan Paşa'ya murassa altın tütün tabakası, Sadık ve Ali Rıza paşalara *Saint Stanislaus* Nişanı'nın *Grand* kordonu verilmiştir (*Sabah*, "Heyet-i Mahsusanın Avdeti", nr. 4675, 5 Kasım 1902, s. 1; *Tercüman-ı Hakikat*, "Heyet-i Mahsusa", nr. 7736, 5 Kasım 1902, s. 1).

³⁹⁵ BOA, Y.EE, 13/19, 23 Teşrinievvel 1318 (5 Kasım 1902), lef 5, 6, 7.

³⁹⁶ BOA, Y.PRK.HR, 32/20, 2 Kasım 1902, lef 1.

³⁹⁷ *Sabah*, "Heyet-i Mahsusanın Avdeti", nr. 4675, s. 1; *Tercüman-ı Hakikat*, "Heyet-i Mahsusa", nr. 7736, s. 1. Sefaretnamenin aksine gazeteler, heyetin akşamleyin yola çıktığı yazmaktadır. Heyetin Kırım'a gidiş

Mutad bir diplomatik nezaket ziyareti olarak değerlendirilmesi gereken bu misyonun, karşılıklı iyi niyet dileklerinin dile getirilmesi ve birtakım güncel meselelerin ele alınmasının ötesinde bir sonucu olmamıştı. Her iki devlet zaviyesinden bakıldığında zaten bu tür bir beklentinin olmadığı da anlaşılmaktadır. Dikkat çeken bir husus ise gündeme gelen konuların genelde Osmanlı'nın iç meseleleriyle alâkalı oluşudur; mamafih bazı bölgesel hususlar da ele alınmıştır.

Herhangi bir sürprizin yaşanmadığı ziyaretten sonra Sadık Paşa hakkında gerek Turhan Paşa'nın sefaretnamesinde gerekse imparatorun gönderdiği mektupta övücü ifadeler kullanılmıştı. Ayrıca basında, çarın Atina, Karadağ ve Roma seyahatine İstanbul'dan başlama kararı aldığı,³⁹⁸ görüşmelerin müspet geçmesinden çok etkilenen padişahın, geleneklerinin hilafına bir şehzadesini St. Petersburg'a göndereceği söylentileri dahi çıkmıştı.³⁹⁹ Elbette bu tür yazıları doğru bir "haber"den ziyade, şüpheli bir "rivayet" olarak değerlendirmekte fayda vardır. Görevlerini tamamladığında genelde II. Abdülhamid'in bir ihsanına nail olan Sadık Paşa, Kırım dönüşünde birinci rütbeden Osmanî Nişanı'yla taltif edildi.⁴⁰⁰

2.2.7 Habeşistan İmparatoru II. Menelik'i Ziyareti (1904)

Sadık el-Müeyyed yurt dışındaki son diplomatik görevini, 1904 yılı ortalarında Habeşistan'da yerine getirdi. Osmanlı İmparatorluğu'yla bu dönemdeki temasları Kudüs'teki Deyrû's-Sultan Manastırı etrafında gelişen Habeşliler, Mısırlı Kıptîlerin gasp ettiğine inandıkları manastırı geri almak istiyor, bu maksatla İstanbul'a heyetler gönderiyorlardı.⁴⁰¹ Paşanın Afrika'ya üçüncü ve son seyahatinin, gönderilen bu heyetlere mukabil, bir iade-i ziyaret olduğu ilan edilmişti. Bir gazeteye verdiği beyanatta bu konuyu geçiştirmeyi yeğleyen paşa, sonrasında görevinin II. Menelik'e "nâme-i hümayun îsâl

vakti hususunda da sefaretname ile gazete haberleri arasında farklılıklar vardır (*Sabah*, "Heyet-i Mahsusa", nr. 4668, 29 Ekim 1902, s. 1; *Sabah*, "Heyet-i Murahhasa-i Osmaniye", nr. 4674, 4 Kasım 1902, s. 2).

³⁹⁸ *Le Journal*, "La Russie et la Turquie: Le tsar à Constantinople", nr. 3688, 5 Ekim 1902, s. 4; *La Croix*, "Russie", nr. 6003, 6 Kasım 1902, s. 3.

³⁹⁹ *Le Figaro*, "Russie", nr. 48/313, 9 Kasım 1902, s. 2. Tabii ki böyle bir şey vâki olmamıştır.

⁴⁰⁰ BOA, İ.TAL, 289/1, 24 Teşrinievvel 1318 (6 Kasım 1902).

⁴⁰¹ Orhonlu, *Habeş Eyaleti*, s. 163; *Journal des débats politiques et littéraires*, "En Abyssinie", nr. 116/332, 29 Kasım 1904, s. 1. Söz konusu ihtilafın başlangıcı 19. yüzyılın ilk çeyreğine kadar gider (BOA, *Kilise Defterleri (A.İ.DVNS.KLS.d)*, nr. 9, 15 Ağustos 1279 (27 Ağustos 1863), s. 155-156, 196). İki devlet arasındaki ilişkileri genel genel mânâda çerçeveleyen bir çalışma için bk. Yimer - Chekole, "Ethiopia's Relation with the Ottomans", s. 53-76.

etmek” olduğunu söylemekle yetinirken,⁴⁰² başkent Adis Ababa’daki İngiliz diplomatik misyon şefi Sir John Harrington, bunun siyasî önemi olmayan bir nezaket ziyareti olduğunu ve iade-i ziyaretten öte bir mânâ taşımadığını üstlerine raporlamıştı.⁴⁰³ Avrupa basınında dostluk ve ticaret yönü vurgulanan seyahatin esas hedefi diplomatik mahfillerde de oldukça merak edilip tartışılmıştı.⁴⁰⁴ Zira ülkesinin dört bir tarafının Avrupalı emperyalistlerce çevrili oluşunun⁴⁰⁵ Menelik’i yeni ilişkiler kurmaya, muhtemel müttefikler bulmaya ittiği söylenebilir. O hâlde dönem ve siyasî konjonktür perspektifinden, bu seyahatin sıradan bir diplomatik nezaket ziyaretinden fazlası olup olmadığı incelenmeye değerdir.

Esasında Sadık Paşa’nın Habeşistan’a gönderilmesi ilk kez 1897 yılında gündeme gelmişti. Bu dönemde İstanbul’a gelen Habeş heyetindeki –Menelik’in Rus müşaviri– Kont Leontiyef, İngilizleri beraber önleme teklifinde bulunmuş,⁴⁰⁶ *La Politique coloniale* gazetesinin, bu teklifin kabul edildiği ve iki devletin İngiltere’nin Mısır’dan çıkarılması hususunda anlaştığı iddiası gündeme bomba gibi düşmüştü.⁴⁰⁷ Bu sırada hakikaten Menelik’e bir heyetin gönderilmesi söz konusu edilmiş ve heyete başkanlık etmesi muhtemel iki kişiden birinin Sadık el-Müeyyed olacağı gazetelere yansımıştı.⁴⁰⁸ Siyaset çevrelerini oldukça şaşırtan bu seyahatin tasavvur aşamasında kaldığı anlaşılıyor.⁴⁰⁹

⁴⁰² Sâdık el-Müeyyed, *Habeş Seyahatnâmesi*, s. 3.

⁴⁰³ TNA, FO, 1/49, Harrington’dan Lansdowne’a, 28 Haziran 1904, s. 21.

⁴⁰⁴ Mesela bk. *Le Petit Marseillais*, nr. 13113, 6 Mayıs 1904, s. 2; *La Mayenne*, “Mission ottomane en Abyssinie”, nr. 13/113, 11 Mayıs 1904, s. 2; *Le Temps*, “Dépêches télégraphiques”, nr. 15667, 9 Mayıs 1904, s. 1.

⁴⁰⁵ Habeşistan bu dönemde, kuzeyde İtalyan Eritresi, güneyde İngiliz Doğu Afrikası, doğuda İtalyan, İngiliz ve Fransız Somalisi, güneybatıda Uganda Protektorası ve batıda ise İngiliz kontrolündeki Mısır Sudanı ile çevriliydi ve denize çıkışı yoktu (Margery Perham, *Government of Ethiopia* (London: Faber & Faber, 1969), s. 59).

⁴⁰⁶ BOA, Y.PRK.HR, 23/1, 24 Kanunievvel 1312 (5 Ocak 1897).

⁴⁰⁷ *La Politique coloniale*, “Un traité secret”, nr. 6/820, 5 Ekim 1897, s. 2. Leontiyef’in padişahın desteğini almayı başarması durumunda çok yakında Afrika’da ciddi gelişmelerin yaşanacağı öngörülüyordu (J. L., “Les Evénement”, nşr. Edmond Fleury, *La Semaine Religieuse du Diocèse de Rouen* 41 (Ekim 1897), s. 988).

⁴⁰⁸ *La Liberté*, “Dépêches & Correspondances particulières”, nr. 11744, 18 Ocak 1897, s. 1.

⁴⁰⁹ Abdülhamid bu teklife önce sıcak bakmış, fakat büyük ihtimalle Leontiyef’in bir beyanatında İngiliz karşıtı ittifak hedefini açık etmesi üzerine fikrini değiştirmişti (P. Bourdarie, “Le Sultan et Menelick”, *Le Nord*, nr. A43, 16 Eylül 1897, s. 2; *Giornale di Udine*, “Leontieff, Menelik e il Sultano”, nr. 32/24, 28 Ocak 1898, s. 1).

2.2.7.1 Afrika'ya Son Seyahat

Paşanın Habeşistan'a gitmesi, neden akim kaldığı hususunda kesin bilgiye ulaşamadığımız bu teşebbüsten 7 yıl sonra yeniden gündeme geldi. Deyrû's-Sultan meselesine tekrar eğilen Menelik 1904'te Osmanlı ülkesine bir heyet göndermiş,⁴¹⁰ bu heyet henüz İstanbul'a varmadan Habeşistan'a fevkalâde sefaret heyeti göndermeyi kararlaştıran II. Abdülhamid, başkan olarak Ferik Sadık Paşa'yı seçmişti.⁴¹¹ Refakatine ise fahri yaverlerden Binbaşı Talib Bey ile Maiyyet-i Seniyye Tüfenkçi Bölüğü çavuşlarından Yasin Efendi verilmişti.⁴¹²

Bölge hakkındaki bilgisi ve Arapça bilmesi, heyet başkanı olarak Sadık Paşa'nın seçilmesini sağlamış olmalıdır. Nitekim 26 yaşında yaptığı ilk Afrika seyahatinin üzerinden geçen 18 yıl zarfında tecrübesini katlaması ve 1897'deki diplomatik misyonun riyaseti için yine onun adının geçmesi, bu tercihin nedenlerini anlamamıza yardımcı olur. Bu başlıkta, paşanın 28 Nisan 1904 Perşembe başlayıp 29 Temmuz Cuma günü İstanbul'a dönüşüne kadar⁴¹³ tam üç ay süren Afrika Boynuzu'ndaki seyahati incelenecek ve esas gönderiliş maksadı ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Daha önce bu tür görevlere alışkın olduğundan görev emrini alır almaz hazırlıklara girişen Sadık Paşa, ne tür malzemeler gerektiğine tamamen vâkıftı ve bunların pek çoğunu evinde muhafaza ediyordu; fakat bir yıl önceki yangında müştemilatıyla birlikte evinin küle dönmesi sebebiyle bütün hazırlıkları sil baştan görmek zorunda kalmıştı.⁴¹⁴ Deniz seviyesinden yaklaşık 2.500 metre yükseklikteki dağların

⁴¹⁰ BOA, İrade Adliye ve Mezahib (İ.AZN), 56/12, 14 Ocak 1904; *La Mayenne*, "Une Mission abyssine en Turquie", nr. 13/80, 3 Nisan 1904, s. 2; *Le Rappel*, "Un Schisme en Abyssinie", nr. 12487, 19 Mayıs 1904, s. 1.

⁴¹¹ BOA, HR.TH, 302/27, 14 Nisan 1320 (27 Nisan 1904). Cengiz Orhonlu ve Nuri el-Cerrâh, paşanın –seyahatnamesinde de işaret ettiği takvim farkını dikkate almaksızın– Habeşistan'a 1896'da, Levent Öztürk ise 1902'de gittiğini belirtmiş; İdris Bostan ise bu yanlış tashih etmiştir (Orhonlu, *Habeş Eyaleti*, s. 165; Sâdık Bâşâ el-Müeyyed el-Azm, *Rihletü'l-Habeşe mine'l-Âsitâne ilâ Adis Ababa*, haz. Nûri el-Cerrâh (Ebu Zabi, Beyrut: Dârü's-Süveydî, el-Müessesetü'l-Arabiyye, 2001); Sâdık el-Müeyyed, *Habeş Seyahatnâmesi*, s. 472; Bostan, *Sâdık el-Müeyyed Paşa*, "Sâdık el-Müeyyed Paşa", *DİA*, XXXV, s. 400).

⁴¹² BOA, HR.TH, 302/27, 14 Nisan 1320 (27 Nisan 1904); Sâdık el-Müeyyed, *Habeş Seyahatnâmesi*, s. 3–4, 169. Seyahate çıkmadan önce, Hazine-i Hassa'dan Talib Bey ile Yasin Efendi'ye sırasıyla 50 (3.450 \$) ve 20 lira (1.380 \$) daha verilmesi kararlaştırılmış (BOA, ML.EEM, 470/73, 14 Nisan 1320/27 Nisan 1904), fakat ikilinin harcırah talepleri seyahatten sonra da devam etmişti (BOA, DH.MKT, 886/30, 7 Ağustos 1320/20 Ağustos 1904; DH.MKT, 891/37, 23 Temmuz 1320/5 Ağustos 1904). Heyetin bir fotoğrafı için bk. Ek-14.

⁴¹³ Sâdık el-Müeyyed, *Habeş Seyahatnâmesi*, s. 3-4, 484.

⁴¹⁴ BOA, ML.EEM, 1372/69, 5 Kanunisani 1318 (18 Ocak 1903); Sâdık el-Müeyyed, *Habeş Seyahatnâmesi*, s. 5.

üzerinde yer alan ve tren yolu bulunmayan Adis Ababa'ya gidiş, o zamanın şartlarında oldukça uzun ve zahmetli bir macera idi. Paşa, Habeşistan'a kadarki yolculuğunun ilk kısmında deniz, ikinci kısmında demiryolunu kullandı ve son safhayı ise katır sırtında tamamladı.

Onun deniz yolculuğunu Mısır üzerinden yapmak yerine Marsilya'ya giderek yolu neredeyse iki kat uzatması, ilginç ve üzerinde durulmayı gerektiren bir detaydır. Her ne kadar seyahatnamesinde bunu, Fransız Somalisi'ne (*Côte française des Somalis*) yani günümüzdeki Cibuti'ye doğrudan giden bir gemi bulmak düşüncesiyle yaptığını gerekçelendirirse de Marsilya'dan kalkan bir geminin mecburî güzergâhı üzerindeki Mısır limanlarına uğrayacağı göz önünde bulundurulduğunda, bu gerekçesi pek akla yatkın değildir. Kaldı ki yaverinin bu tür bir teşebbüsüne Abdülhamid'in müsaade edeceğini düşünmek de açıkçası biraz safdillik olarak değerlendirilebilir. Öte yandan bazı araştırmacıların bu davranışı Avrupaî seyahat tarzına bağlı bir tercih olarak sunması ise tatminkâr değildir.⁴¹⁵

Marsilya'daki bir beyanatıyla birlikte bu husus değerlendirilebilir. Buradaki birkaç günlük kısa ikameti süresince gazetecilerin ilgi odağı olan paşa, kısa da olsa kendisiyle röportaj yapmayı başaran ve heyetin gidiş maksadını soran *La Patrie* gazetesi muhabirini;

“Hükümdarımın Habeş necaşisi ile uzun zamandır fevkalâde bir münasebeti bulunmaktadır. Beni kendisine göndermesi de bunu teyid içindir. Vazifemin hakiki maksadını size söyleyemez isem de Cibuti'ye gitmezden evvel Dışişleri Bakanınız Mösyö Delcassé ile bir görüşme yapacağımı söyleyebilirim. Menelik tarafından beni karşılamaya gönderilecek bir grup asker, Cibuti'den Adis Ababa'ya kadar eşlik edecek. Yolculuğum ise yaklaşık beş ay sürecektir.”⁴¹⁶

şeklinde oldukça diplomatik bir cevapla geçiştirmişti. Röportajdaki Dışişleri Bakanı Théophile Delcassé'yle görüşeceği bilgisi, işin rengini değiştiren bir unsur olarak görülebilir. Buna paralel bir biçimde, heyetin gizli bir görevi olduğunu ve Osmanlı'nın

⁴¹⁵ Palabıyık, *Ottoman Travellers' Perception*, s. 103.

⁴¹⁶ *La Patrie*, “Mission turque en Abyssinie”, nr. A64, s. 2.

Fransa'yla gizlice anlaştığını öne sürenler de vardır.⁴¹⁷ Hakikaten bunun emareleri yok değildi; Marsilya aktarmalı yolculuk, bakanla görüşme iması, İstanbul'daki Fransız sefiri Ernest Constans'ın heyetin güzergâhındaki misyon şeflerine tavsiyenamele yazıp her türlü kolaylığın sağlanmasını istemesi ve de Çinhindi istikametine giden devasa Fransız La Foudre kruvazörüne misafir olarak heyetin davet edilmesi gibi hususlar, bu cümleden zikredilebilir.

Bununla birlikte, gizli görev ve antlaşma iddialarını teyid edecek karinelerin olmadığı, hatta tam aksine gelişmelerin bulunduğu söylenebilir. Öncelikle bakanla bir görüşme yapmış olması pek mümkün gözükmemektedir; zira onun Marsilya'ya varışından 5-6 gün önce İtalya seyahatinden dönen bakan, paşa Marsilya'dayken Paris'te bakanlar kuruluna Uzakdoğu'yla ilgili bir rapor sunmakla meşguldü.⁴¹⁸ Öte yandan tam da o günlerde Fransa ile İngiltere arasında varılan bir mutabakat, iki ülke arasında muhtemel tüm çatışma nedenlerini ortadan kaldırmakta ve –Leontiyef'in teklifiyle ironik bir şekilde– Mısır'daki İngiliz hâkimiyetini onaylamaktaydı.⁴¹⁹ Bu durumda, söz konusu görüşmenin gerçekleştiğini söylemek mümkün gözükmemekle birlikte, paşanın bu lafı ediş nedeni de bir bağlama oturtulabilmiş değildir.

Sadık Paşa, Adis Ababa'ya seyahatinde pek çok yeri görme imkânına kavuşmuş, ancak zahmet de çekmişti. Deniz yolculuğu boyunca yakaladığı fırsatları değerlendirip İzmir, Atina ve Marsilya'yı gezmiş,⁴²⁰ Cibuti-Diredava arasını trenle geçmiş, yolun kalanını ise katır sırtında tamamlamıştı. Bu son adımda hizmetçi, katırcı ve askerlerle birlikte 40 kişiye ulaşan bir kafilenin başında çıktığı yolda onu, çetin tabiat şartları, gece-gündüz arasındaki aşırı sıcaklık farkı, fırtınalı hava ve sarp yollardan daha fazla yoran, katırcıların bitmez tükenmez yük kavgaları ve birtakım disiplinsiz davranışları olmuş,⁴²¹

⁴¹⁷ İlk olarak paşanın oğlu Gıyaseddin Gökkent tarafından dile getirilen bu iddia aşağıda etraflıca ele alınacaktır.

⁴¹⁸ *L'Aurore*, “Le Voyage de M. Loubet”, nr. 2387, 2 Mayıs 1904, s. 3; *Journal du Cher*, “Dernière heure”, nr. 99/106, 6 Mayıs 1904, s. 3.

⁴¹⁹ Maurice Zimmermann, “Les conventions franco-anglaises du 8 avril 1904”, *Annales de Géographie* 13/69 (1904), s. 280.

⁴²⁰ Sâdık el-Müeyyed, *Habeş Seyahatnâmesi*, s. 7, 11, 13, 26-28, 41, 59.

⁴²¹ Sâdık el-Müeyyed, *Habeş Seyahatnâmesi*, s. 263-264, 291-295, 416-417. Bütün önlemlere rağmen katırcıların disiplinsizliklerinin dönüş yolunda da devam etmesi üzerine Paşa, “İlk günden bunlara mutâvaat edilirse sonra hiç söz dinletemeyiz” diyerek müdahale etmiştir.

ayrıca kimi sağlık sorunları da yakasını bırakmamıştı.⁴²² Bütün bu maceraya karşın, bu son Afrika seyahatinde Sahra’dakinden daha fazla keyif aldığı şüphesizdir. Yerine göre bazen yaklaşık 3.000 metre râkım kadar çıkan paşa, adeta pitoresk bir tabiat manzarası içerisinde seyahat ettiğini kalemiyle kuvvetlice hissettirmiş, yolculuktan duyduğu hayranlığı ve aldığı hazzı her fırsatta dile getirmişti.⁴²³

Heyet Adis Ababa’ya 17 Haziran’da varmış, fakat Menelik tarafından kabulü 25 Haziran’ı bulmuştu.⁴²⁴ Ölen bir torununun mateminden ötürü imparatorun şehirde bulunmadığı paşaya söylenmişse de Menelik’in o zamana dek gönderdiği heyet ve hediyelere rağmen manastır hakkında tatmin edici bir cevap alamadığı düşünüldüğünde, bunun sadece bir bahane olduğu ve o esnada İstanbul’da olan Habeş heyetinden gelecek habere göre hareket etmeyi düşündüğü savunulabilir. Nitekim Osmanlı devlet ricalinin, – Kudüs’teki statüko antlaşmasını değiştirmek anlamına gelen– manastırın mülkiyetinin Habeşlilere verilmesi talebini reddetmesinden sadece iki gün sonra Sadık Paşa’yı kabulü ve devamındaki gelişmeler, bu kanaati pekiştirir.⁴²⁵

İstanbul’dan gelen kötü haber Menelik’in tavırlarına da yansımış, böylece –ikili ittifak gibi– kalıcı sonuçlar üretme potansiyeli bulunan ziyaret sembolik düzeyde kalmıştı. Padişahın nâmesini, hediyelerini ve murassa Mecîdî Nişanı’nı resmî merasimle takdim eden paşa,⁴²⁶ her ne kadar seyahatnamesinde oldukça samimi karşılandığını söyleyip işlerin yolunda gittiği izlenimi vermeye çalışsa da imparatorla özel olarak yalnızca yarım saat görüşebilmesi, bu ifadelerine gölge düşürmektedir.⁴²⁷ Bu kısacık sürede manastır ile Habeş müslümanların umumi vaziyeti haricinde –ittifak gibi– ciddi bir meselenin konuşulmasının pek mümkün olamayacağı aşîkârdır.⁴²⁸ Öte yandan,

⁴²² Neredeyse her gün yağın aşırı yağışlar romatizmalarını azdırıyordu. Üstüne, bu yağışlardan birinde başına “hızlı bir kamçı gibi” hafif bir yıldırım çarpınca şiddetli bir titremeye sarsılmıştı (Sâdık el-Müeyyed, *Habeş Seyahatnâmesi*, s. 138, 158, 220).

⁴²³ Sâdık el-Müeyyed, *Habeş Seyahatnâmesi*, s. 182, 219-223, 233.

⁴²⁴ Sâdık el-Müeyyed, *Habeş Seyahatnâmesi*, s. 358.

⁴²⁵ 23 Haziran’da açıklanan bu kararın telgraf iletişiminin olduğu Adis Ababa’ya kısa sürede iletilmesi, teknik olarak mümkündü (BOA, Y.PRK.NMH, 9/51, 11 Haziran 1320 (24 Haziran 1904), lef 12).

⁴²⁶ Hediyeler bir çay takımı, bir çift şamdan ve at takımı ile bazı kıymetli kumaş ve halılardan ibaretti (BOA, Y.EE, 62/35 (t.y.); BOA, Y.PRK.NMH, 9/51 (t.y.), lef 8).

⁴²⁷ Sâdık el-Müeyyed, *Habeş Seyahatnâmesi*, s. 392–393.

⁴²⁸ Adis Ababa’da cami ve mezarlık ihtiyacı olduğunu öğrenen paşa, imparatora konuyu açtı; Menelik’in bir arsa bağışlaması üzerine müslümanlar cami inşasına girişti. Paşanın İstanbul’a dönüşünden sonra cami için bölgeye para gönderilmesi kararlaştırıldı (*Tercüman-ı Hakikat*, “Devlet-i Aliyye ve Habeşistan”, nr. 8364, s. 2; BOA, İ.HUS, 128/39, 29 Mart 1321 (11 Nisan 1905); BOA, BEO, 2556/191629, 7 Nisan 1321/20 Nisan 1905). Mamafih Abdülfettah Abdulah, şehirdeki ilk caminin Aware meydanında 1898’de Hindistanlı müslüman bir mimar tarafından yapılan Wale Muhammed Camii olduğunu öne sürer (Kemal

Marsilya'daki röportajında 5 ay süreceğini söylediği seyahatin 3 ayda neticelenmesi de buna eklenebilir. Başkentte kaldığı iki hafta zarfında Ras Makonen gibi üst düzey devlet adamlarıyla yaptığı görüşmelerde bu tür meselelerin gündeme gelmesi ise ancak düşük bir ihtimal olarak değerlendirilebilir.

Haftalar süren meşakkatli bir yolculuğun ardından Menelik'le hususî olarak epi topu yarım saat görüşebilen Sadık Paşa'nın sukût-ı hayale uğraması kaçınılmazdı. Nitekim İngiliz misyon şefi Harrington da onun "son derece memnuniyetsiz" gözüktüğünden dem vurmaktaydı.⁴²⁹ Bir süre sonra yağmur mevsimlerinin yaklaşmasını öne sürerek dönüş izni isteyen Sadık el-Müeyyed'e hediye olarak Habeşistan'ın en yüksek nişanı Hâtem-i Süleymanî, raslara⁴³⁰ mahsus üniforma, iki mızrak, bir kılıç-kalkan ve takımıyla beraber imparatorun hususî katırlarından biri gönderilmişse de imparatorla görüşmesi yine mevzubahis olmamıştı.⁴³¹

Neticede Menelik ile eşi Taytu Betul'un mektuplarını alarak 28 Haziran günü çıktığı geri dönüş yolculuğu esnasında da birtakım maceralar yaşamış;⁴³² Cibuti'den Süveyş kanalı kıyısındaki İsmailiye'ye, oradan ise trenle İskenderiye'ye geçip bir Rus gemisiyle İstanbul'a gitmişti. Hemen saraya giderek raporunu sunan Sadık Paşa,⁴³³ seyahat boyunca yardımlarını gördüğü veya taltifinin faydalı olacağını düşündüğü kişilerin ödüllendirilmesini teklif etmişti.⁴³⁴ 1895'teki Sahra Afrikası yolculuğunda olduğu gibi fotoğraf makinesiyle çıktığı bu seyahatte yine günlük notlar tutmuş ve yaşadıklarını selis ve renkli üslubuyla aktararak pek çok ayrıntının günümüze ulaşmasını

Abdulwehab, "Abdulfätah Abdällah, 2008-2010, The History of Addis Abäba Mosques, vol.1 et 2", *Annales d'Éthiopie* 26 (2011), s. 312).

⁴²⁹ TNA, FO, 1/49, Harrington'dan Lansdowne'a, 28 Haziran 1904, s. 21.

⁴³⁰ Arapça reis kelimesinden gelen "ras" unvanının karşılığını düğ, imparatorluk prensi ve küçük kral olarak belirtmiştir (Simon D. Messing, "Changing Ethiopia", *Middle East Journal* 9/4 (1955), s. 425; Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar*, II, s. 571; Harold G. Marcus, *A History of Ethiopia* (Berkeley, London: University of California Press, 1994), s. 44).

⁴³¹ Sâdık el-Müeyyed, *Habeş Seyahatnâmesi*, s. 395-398, 449-450, 467-472.

⁴³² Biri boynuna diğeri göğsüne yediği iki katır çiftesiyle boynu şiştiğinden çenesini bir süre açamamış, bir gün av peşinde dolaşırlarken kafiliden ayrı düşüp ormanda geceleme zorunda kalmış, keza odun bulamayıp yemeklerini tezек ateşinde ısıtıp yedikleri olmuştur (Sâdık el-Müeyyed, *Habeş Seyahatnâmesi*, s. 417, 428-429, 441-444).

⁴³³ TNA, FO, 1/49, Harrington'dan Lansdowne'a, 28 Haziran 1904, s. 21; Sâdık el-Müeyyed, *Habeş Seyahatnâmesi*, s. 399-402, 408, 473-475, 479-484.

⁴³⁴ İmparatorun maiyetinin önemli isimleri ve birtakım mahallî idarecilerin yanında, Adis Ababa'da heyeti ağırlayan tüccar Hacı Ahmed Efendi, *La Foudre* kruvazörü kaptanı Mösyö Gabrat, Cibuti tüccarlarından Suriyeli Gâlib kardeşler, Fransa'nın Somali valisi Mösyö Bonheur ile Harar konsolosu -aynı zamanda Sadık Paşa'nın Beyrut'tan mektep arkadaşı- Mösyö Numan Hûrî bu kişilerdendir (BOA, Y.PRK.MYD, 25/120, 22 Temmuz 1320 (4 Ağustos 1904), lef 3).

sağlamıştı.⁴³⁵ Habeşistan'dan dönüşünden iki buçuk ay sonra ise Hüdavendigâr valisi Reşid Paşa'ya vezaret menşurunu vermek üzere Bursa'ya gönderildi, dönüşünde ise Bulgaristan komiserliğine tayin edildi.

Sadık Paşa'nın dönüşte takdim ettiği rapora ulaşamaması, görevinin mahiyet ve sonuçlarının tam olarak açığa çıkarılmasına engel olmuştur. Bununla birlikte, onun, konjonktürel şartların zorlayıcılığı altında görevlendirildiği söylenebilir. Yeni Sömürgecilik döneminin gerçekleri, mevcut vaziyeti bir ittifakı gerektirecek seviyede kritik hâle getirmişti.⁴³⁶ Zira İtalyan ve İngilizlerin bölgede artan nüfuzu, hem Osmanlı hem de Habeşistan için ciddi bir tehdit oluşturmakta olup muhtemel bir ittifak, her iki devlete ciddi menfaatler sağlayabilecekti.

Bu noktada paşanın oğlu Gıyaseddin Gökent'in bir yazısında Fransız destekli muhtemel bir ittifakın ayak seslerini duymak mümkündür. Gökent'in iddiasına göre, İtalyanların Trablusgarp ve Bingazi'yi işgal planlarını hayata geçireceği istihbaratını Fransızlardan alan II. Abdülhamid, dahiyâne bir siyasî manevra ile Sadık Paşa'yı Menelik'e göndermiş; İtalyanların tıpkı 8 sene önceki gibi Eritre ile Somali üzerinden Habeşistan'a saldırmayı planladığını ve gizlice harp hazırlıklarına başladıklarını bildiren heyet, silah temini için padişahın nakdî yardımını da teslim etmişti. Cibuti'deki Fransız idaresinden bu haberi doğrulayan Habeşistan'ın harp hazırlıklarına başladığını gören İtalya ise Afrika'daki kuvvetlerini Eritre ve Somali dolaylarında yoğunlaştırmak zorunda kalınca işgal gerçekleşmemişti.⁴³⁷

Gökent'in kaynaksız bir şekilde aktardığı bu hadise, bazı araştırmacılar tarafından sorgulanmaksızın doğru kabul edilip tekrarlanagelmıştır.⁴³⁸ Gökent, belki paşa babasından bu tür bir anekdot dinleyip aktarmış olabilir; dahası yazısını neşrettiği dönemde henüz filizlenen ve II. Abdülhamid'in "Kızıl Sultan" imajını reddeden hareketi,⁴³⁹ padişahın dış politikasını överek ve babasının uluslararası diplomasideki rolünü ön plana çıkararak desteklemesi de muhtemeldir. Mamafih, tarihçi her hâlükârda

⁴³⁵ Bu eser hakkında bk. Bölüm 4.2.2.9.

⁴³⁶ Sadık Paşa misyonuyla eşzamanlı olarak İstanbul'da bulunan Habeş heyetinin de bir ittifak yapmayı amaçladığı söylenmekteydi (*La Patrie*, "Angleterre et Abyssinie", nr. A64, 19 Haziran 1904, s. 2).

⁴³⁷ Gökent, "Sultan Hamid'in Siyaseti", s. 21.

⁴³⁸ Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar*, II, s. 570–571; Kavas, "Harar Emirliği'yle Münasebetler", s. 454; Tandoğan, *Afrika'da Sömürgecilik*, s. 71–72. Sonuncu eserin ikinciden cömertçe (!) yararlandığı gözlemlenmiştir.

⁴³⁹ Bu kırılmanın Necip Fazıl'ın bir eseriyle başladığı söylenebilir. Bk. Necip Fazıl Kısakürek, *Ulu Hâkan II. Abdülhamîd Hân* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 1965).

bir iddianın doğruluğunu araştırmakla mükelleftir. İtalya'nın Trablusgarp ve Bingazi'ye sömürgeci meyli bir sır değildi.⁴⁴⁰ Hatta İtalya, yüzyıl başına gelindiğinde Fransa ve İngiltere ile imzaladığı anlaşmalarla işgal emeline bir adım daha yaklaşmıştı.⁴⁴¹ Fakat tek başına bu, söz konusu iddianın doğruluğunu ispatlamaya yetmez. En azından İtalyan birliklerinin Eritre ve Somali taraflarına gönderildiği iddiasının altı doldurulmalıdır. Konuyla ilgili kaynaklar incelendiğinde bu hususu destekleyecek bir delile ulaşılamamıştır. Bilakis gazeteler, İtalya'nın Habeşistan'la olan iyi ilişkilerini vurgulayarak “mükemmel bir dinginliğin hüküm sürdüğünü” belirtmekte; hatta zıt bir şekilde İtalya'nın, iyi komşuluk ilişkilerini göz önüne alarak, tam da bu dönemde bölgedeki asker sayısı ile askerî harcamalarını azaltmaya karar verdiğini bildirmekteydi.⁴⁴²

Bununla birlikte, Gökent'in iddiasının doğrulanamaması, iki devlet arasında bir ittifak kurma çabasının olmadığını da göstermez; sadece olayların bahsi geçtiği şekilde gerçekleşmediğine işaret eder. II. Abdülhamid'in imparatorluğa uzak Hindistan, Japonya ve Güney Afrika gibi coğrafyalarda bu nevi *yumuşak güç* politikalarıyla varlık gösterdiği ve bu ilişkileri büyük devletlere karşı bir koz olarak kullanmaya çalıştığı⁴⁴³ göz önünde bulundurulduğunda, Habeşistan ile bir ittifakın da gündeme gelmesi muhtemeldi. Ancak manastır meselesinin çözümsüzlüğü, Sadık Paşa'nın ziyaretinin fiyaskoyla sonuçlanmasına ve bu da ittifak teşebbüsünün yeterli olgunluğa erişmeden inkıtaat uğramasına sebep olmuştu.

2.2.8 Bulgaristan Komiserliği (1904-1908)

Sadık Paşa'nın II. Abdülhamid döneminde bildiğimiz son görevi 1904-1908 yılları arasındaki Bulgaristan komiserliğidir. 93 Harbi'nin ardından imzalanan Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları'nın bir neticesi olarak kurulan özerk Bulgaristan Emareti/Prensliği, hukuken Osmanlı Devleti'ne bağlı olduğundan, bağımsızlığını ilan edeceği 5 Ekim 1908

⁴⁴⁰ Akarlı, “Defence of the Libyan Provinces”, s. 76–77.

⁴⁴¹ Rachel Simon, *Libya between Ottomanism and Nationalism: The Ottoman Involvement in Libya during the War with Italy (1911-1919)* (Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1987), s. 53.

⁴⁴² *La Vérité*, “Erythrée”, nr. 4002, 29 Temmuz 1904, s. 2; *Le Temps*, “Italie”, nr. 15769, 20 Ağustos 1904, s. 2; *La Dépêche Coloniale*, “Italie”, nr. 2522, 16 Eylül 1904, s. 3; *La France Militaire*, “Italie”, nr. 6194, 16 Eylül 1904, s. 3.

⁴⁴³ Mesela bk. Caesar A. Farah, “Reassessing Sultan Abdülhamid II's Islamic Policy”, *Archivum Ottomanicum* 14 (1995-1996), s. 191–212; Éric Germain, “L'Afrique du Sud dans la politique 'panislamique' de l'empire ottoman”, *Turcica* 31 (1999), s. 109–148.

tarihine kadar ikili münasebetler elçi teatisi şeklinde değil, Sofya'daki "Osmanlı Komiseri" ve İstanbul'daki "Bulgaristan Kapıkethüdası" kanalıyla yürütülmüştü.⁴⁴⁴ Bu başlık altında, resmen idarî bir niteliği olmakla birlikte fiiliyatta fevkalâde diplomatik mahiyeti bulunan bu makamı oldukça kritik bir dönemde dolduran Sadık Paşa'nın icraat ve faaliyetlerinden bahsedilecektir.

2.2.8.1 Tayini ve Göreve Başlaması

Sadık Paşa'nın komiserliğe tayini, önceden planlı olmayıp ani gelişmiştir. 1902'de komiserlik görevine atanan Ali Ferruh Bey'in 20 Ekim 1904'te henüz 39 yaşındayken birden bire vefat etmesi, bu önemli makamın boşalmasına yol açmıştı.⁴⁴⁵ Bu sırada Balkanlarda yeni bir döneme girilmişti ve devlet kronikleşen Makedonya Meselesi'nde daha aktif bir politika izlemek istiyordu. Söz konusu meselenin önemli sacayaklarından birini oluşturan Bulgaristan'a komiser tayini her zamankinden daha önemliydi. Çalışkanlık ve kabiliyetine güvenebileceği birini atamak niyetindeki II. Abdülhamid nazarındaki en ideal adaylardan biri ise Ferik Sadık Paşa'ydı. Bu zamana dek verdiği görevleri genelde emrine uygun olarak tamamlama başarısı gösteren 20 yıllık yaveri, üç ay önce Habeşistan'dan gelmiş, son olarak çıktığı kısa Bursa seyahatinden de henüz dönmüştü. Bazı devlet ricaliyle kısa istişarelerde bulunan padişah, paşayı 25 Ekim 1904'te "Bulgaristan Fevkalâde Komiseri" olarak atadı.⁴⁴⁶

Ahmet Semih Mümtaz'ın anlattığı ve tarih itibarıyla bu tayinle ilgisini kurduğumuz bir anekdot, padişahın komiserliğe neden Sadık Paşa'yı atadığının ipuçlarını taşıması bakımından zikre değerlidir. Bu anlatıya göre "asker ve muktedir bir erkânıharb"i komiserliğe atayacağını Müşir Gazi Edhem'e bildiren padişah, paşanın fikrini sorarak "bir münasibini tavsiye" etmesini ister. Edhem Paşa, siyasî yönü ağır basan bu göreve neden bir askerin atanmak istendiğine akıl sır erdiremese de, yine de emir icabı Osman Nizamî Paşa'yı önerir. Bununla birlikte, ertesi Cuma günü selamlıktan sonra Edhem Paşa'yı huzuruna kabul eden padişah, "Tezkerenizi okudum, fakat sizin gibi

⁴⁴⁴ Aydın, "Bulgaristan Komiserliği", s. 71.

⁴⁴⁵ Ali Ferruh'un raporlarını derleyen bir çalışma için bk. Mesut Bahçepinar, "Ali Ferruh Bey'in Bulgaristan Komiserliği Görevi ve Raporları (1902-1904)" (İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2019).

⁴⁴⁶ BOA, İ.}MTZ.04, 25/1651, 12 Teşrinievvel 1320 (25 Ekim 1904); BOA, Sadaret Eyalet-i Mümtâze (Bulgaristan) (A.}MTZ.04), 122/51, 12 Teşrinievvel 1320 (25 Ekim 1904). Literatürde zikredilen farklı tarihler tashihe muhtaçtır. Mesela bk. Sinan Kuneralp, *Prosopografik Rehber*, s. 47, 118.

düşünmedim. Bizim Osman Nizami Paşa salon paşasıdır, oraya bir gitti mi, yemekler, ziyafetler, çaylarda kadınlar peşine takılır, iş göremez. Halbuki orada muktedir ve çalışkan bir adamımız bulunmalıdır. İcabında karavanada yemek yemelidir.”⁴⁴⁷ cevabıyla kafasındaki komiser tipini tasvir eder. Elhak, asker menşeli Sadık Paşa’nın geçmişte aldığı görevleri itibarıyla padişahın tasavvurundaki profile tam anlamıyla münasip olduğu söylenebilir.

Siyasî ve diplomatik yönü ağır basan komiserliğe bir generalin atanması, uluslararası siyaset çevrelerinin dikkatini çekti, kimilerini de biraz şaşırttı. Bazı yabancı gazeteler atama haberini verirken Sadık Paşa’nın askerî menşesini vurgulamaktaydı.⁴⁴⁸ Fakat kariyeri boyunca üstlendiği görevler, onun diplomat kimliğinin askerliğine galebe çaldığını göstermektedir. Ayrıca selefleri ile kıyaslandığında o, son yirmi yılda ferik rütbesinde bu makama atanan ilk kişiydi.⁴⁴⁹ Öte yandan, padişahın ağırlıklı olarak Arap ve Afrika coğrafyasında görevlendirdiği *persona grata*’sı için Bulgaristan, pek tanıdık bir yer değildi. Sadece son yıllarda Balkan coğrafyasında çeşitli vazifeler almış; bu cümleden olarak mahallî bir kargaşayı dindirmek üzere 1900’de Üsküp’e gönderilmiş,⁴⁵⁰ yine meydana gelen karışıklıklardan ötürü 1903’te İpek ve Yakova’da çeşitli faaliyetler yürütmüştü.⁴⁵¹ Nitekim Bulgar *Dnevnik* gazetesi, paşanın bu yönünü okurlarına şu ifadelerle duyurdu:

“Komiser-i lâhıkı tanımıyor isek de paşa-yı müşârun-ileyhin Memalik-i Şâhâne’de haiz bulunduğu mevkie nazaran fevkalâde kâr-âzmûde [görmüş geçirmiş] ve şu son birkaç sene zarfında Rumeli-i Şâhâne’de cereyan eden hususâta vâkıf bir zat olduğu anlaşılıyor.”⁴⁵²

⁴⁴⁷ Semih Mümtaz S., “Evvel Zaman İçinde: Bazı Hâtıralar”, *Akşam*, nr. 10611, 30 Nisan 1948, s. 4; Ahmed Semih Mümtaz, *Sultan Abdülhamid ve Zamanı*, haz. İsmail Dervişoğlu (İstanbul: Kapı Yayınları, 2008), s. 210–211.

⁴⁴⁸ *La Tribune de l’Aube*, “Turcs et Bulgares”, nr. 1332, 29 Ekim 1904, s. 3; *Le Soleil*, “Nouvelles de l’Etranger”, nr. 32/303, 29 Ekim 1904, s. 2.

⁴⁴⁹ Sadık Paşa, 1879-1885 yılları arasında komiserlik yapan Ferik Nihad Bilinski Paşa ile birlikte paşa rütbesinde komiserlik yapan yegâne kişilerdi. Komiserlerin eksiksiz ve hatasız bir listesi henüz ortaya konmamıştır. Bir liste denemesi için bk. Abidin Temizer, “The Independence Process of Bulgaria and the First Ambassador of the Ottoman Empire to Sofia, Mustafa Asım Bey”, *Belleten* 85/304 (2021), s. 1079.

⁴⁵⁰ Bu görev için bk. Bölüm 3.1.4.

⁴⁵¹ BOA, Y.PRK.BŞK, 69/71, 5 Mayıs 1319 (18 Mayıs 1903); BOA, Y.PRK.BŞK, 69/90, 16 Mayıs 1319 (29 Mayıs 1903).

⁴⁵² BOA, A.}MTZ.04, 123/86, 24 Kasım 1904, lef 3.

Bu vasıflarına karşın, paşanın kimi noksanları da vardı. Mesela Bulgarca bilmiyordu; bu, o zamana kadarki atama gerekçelerinde yer alan “mahallî dile vukufiyet” prensibinin çiğnenmesi anlamına geliyordu. İkinci olarak, daha önce diplomatik pek çok görevde bulunmuş olsa da diplomatlığın bu türünü ilk kez tecrübe edecekti. Doğal olarak bazı teşrifat kurallarından ve muamelelerin tam olarak nasıl yapılacağından habersizdi. En basitinden, sadaretin atama yazısını Bulgaristan prensi ile reis-i nuzzarına (başbakan) nasıl sunması gerektiğini komiserlikteki memurlardan öğrenmesi gerektiği söylenmişti.⁴⁵³ Diğer taraftan, sert karakterinden ötürü bu nazik görevi sıkıntısız atlatıp atlatamayacağı da şüpheliydi; yapacağı bir fevrî davranış, devletin başını fevkalâde ağrıtan bir kriz çıkarabilirdi.

Öteden beri pek hassas ve mühim mevkiini koruyan komiserlik makamının tarih içerisindeki seyrine ve görev tanımına kısaca bakmak, Sadık el-Müeyyed’in buradaki faaliyetlerini anlamlandırmak açısından faydalıdır. Osmanlı Devleti, Bulgaristan’ı müstakil bir devlet olarak zımnen de olsa tanımış olmamak için Sofya’ya bir diplomasi memuru göndermemiş, resmiyette idarî bir görevi yerine getiren komiserine siyasî/diplomatik bir sıfat vermekten de kaçınmış ve onu “evkaf komiseri” olarak adlandırmıştı.⁴⁵⁴ Bulgaristan’daki işler, varlığı Berlin Kongresi kararlarıncı tasdik edilen Osmanlı komiserinin (*Commissaire impérial ottoman*) uhdesine bırakılmıştı.⁴⁵⁵ Yıllar içinde komiserin görev tanımı hukuken değişmemekle beraber, siyasî/diplomatik kimliği fiiliyatta iyiden iyiye ağırlık kazandı. Sadık Paşa devrine gelindiğinde, artık resmî evrakta “evkaf komiseri” tanımlamasına rastlanmamakta ve umumiyetle “Bulgaristan komiseri” ibaresi tercih edilmekteydi.

Sadık Paşa’nın görevi, her ne kadar belli örtüşmeler olsa da sefirlerinkinden pek çok noktada ayrışıyordu. Resmen hâlâ padişaha bağlı olan ve 500 yılı aşkın Osmanlı idaresinin hâkimiyetinde bulunan bu coğrafyayla bağlar oldukça güçlüydü. Paşanın görev alanı, emaret/prenslik toprakları haricindeki –*de jure* mümtaz bir Osmanlı vilayeti olmakla birlikte 1885’ten beri *de facto* prensliğin bir parçası bulunan– Şarkî Rumeli’yi

⁴⁵³ BOA, A.}MTZ.04, 122/73, 14 Teşrinievvel 1320 (27 Ekim 1904), lef 3.

⁴⁵⁴ BOA, A.}MTZ.04, 123/86, 24 Kasım 1904, lef 3.

⁴⁵⁵ İlgili 6. madde için bk. Gabriel Noradounghian, *Recueil d’actes internationaux de l’Empire ottoman, 1878-1902* (Paris: Cotillon, 1903), IV, s. 178.

de kapsıyordu. Bu iki bölgedeki göç ve mukateleler neticesinde takriben 2 milyondan 600 bine düşen müslüman nüfusun vakıf ve maarif işlerinin yanı sıra şer'î ve hukukî meselelerinde de komiserlerin etkin olması isteniyordu.⁴⁵⁶ Fakat bu meseleler, komiser olarak Sadık Paşa'nın meşgalelerinin sadece bir yönünü oluşturunuyordu; bunun dışında Bulgaristan'daki siyasî hadiseleri yakından izleyip gerektiğinde nota vermek ve kançılara hizmetlerini yürütmek gibi diplomatik işlerle de mükellefi.⁴⁵⁷ Paşadan ayrıca devletin emaret üzerindeki hâkimiyetini koruması ve mümkünse kuvvetlendirecek işler yapması bekleniyordu.⁴⁵⁸ Berlin Kongresi'nden sonra Kosova, Selanik ve Manastır vilayetlerinde özellikle Bulgar çetelerin yürüttüğü terör faaliyetlerinin prenslik tarafından desteklenmesini komiser olarak engellemeliydi. Çete mensuplarının durumlarının soruşturulması, paşaya özellikle bildirilen hususlardandı. Keza, prensliğin askerî teçhizat ve tertibat noktasında dikkat çeken hareketlerini inceleyip vakitlice merkeze bildirmesi gerekiyordu.⁴⁵⁹

Sadık Paşa'nın komiserliği, 93 Harbi ve sonrasındaki sürecin doğurduğu Makedonya Meselesi'nin ve buna bağlı olarak Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan edeceği söylentilerinin gölgesinde geçti. Komiser paşa, tâbi ve metbu devletler arasında aşağıda zikredilecek önemli siyasî hadiselerin haricinde, emaret ve eyalet topraklarındaki müslümanların gündelik yaşamlarını etkileyen dinî, ticarî ve sosyal meselelerle de ilgilenmek durumunda kaldı. Cami ve vakıf gibi müslümanlara ait binalara ve müftülük gibi önemli makamlara yönelik prensliğin keyfi tasarrufları, komiserliğe intikal eden başlıca şikâyetlerdendi. Bütün bu meşgalenin yanında entelektüel çalışmalarını da sürdürdü; *İkdam*'da yayınlanan eseri *Habeş Seyahatnâmesi*'ni bu vazifesi esnasında kitaplaştırdı.⁴⁶⁰

Sofya'ya doğru yola çıkmadan önce, bilmesi gereken mevzulara dair Bâbîâlî bürokratlarından brifing aldı, sözlü ve yazılı olarak bilgilendirildi. Bu çerçevede, Bulgaristan ile 1904 yılının başlarında imzalanan itilafnamenin⁴⁶¹ bir suretini de teslim

⁴⁵⁶ BOA, Y.PRK.AZJ, 53/118, h. 1325 (1907).

⁴⁵⁷ Bulgaristan komiserliği üzerine yapılan öncü ve önemli çalışmalardan olan Mahir Aydın'ın iddiasının aksine komiserliğin uğraşlarının daha ziyade siyasî meselelere müteallık olduğu, raporlar ve diğer arşiv evrakından anlaşılmaktadır (Aydın, "Bulgaristan Komiserliği", s. 73).

⁴⁵⁸ BOA, A.}MTZ.04, 123/86, 24 Kasım 1904, lef 3.

⁴⁵⁹ BOA, A.}MTZ.04, 122/73, 14 Teşrinievvel 1320 (27 Ekim 1904), lef 3.

⁴⁶⁰ *İkdam*, "Habeş Seyahatnâmesi", nr. 4124, 30 Kasım 1905, s. 1.

⁴⁶¹ İtilafname metni için bk. BOA, İ.}MTZ.04, 25/1623, 22 Muharrem 1322 (8 Nisan 1904).

aldı. Ayrıca güncel meselelerden haberdar olmak için cari haberleşme ve muamele özetlerinin yanında bazı pratik tavsiye ve talimatlar da almıştı.⁴⁶²

Hazırlıklarını tamamlayıp gecikmeden yola çıktı, 30 Ekim 1904'te Sofya'ya vararak Bulgaristan Komiserliği görevine başladı.⁴⁶³ İlk birkaç gün, sabık komiser Ali Ferruh'un cenaze masrafları, borçlarının ödenmesi ve ailesinin İstanbul'a gönderilmesi gibi işlerle uğraştı.⁴⁶⁴ Öte taraftan sadarettin Prens Ferdinand'a yazılan mektubu ve reisi nuzzara hitaben kaleme alınan tavsiyenameyi sundu.⁴⁶⁵ Prens tarafından sıcak bir şekilde karşılandı. Bu, prensliğin metbuu Osmanlı Devleti ile iyi ilişkilerini sürdürme iradesinin bir tezahürü olarak değerlendirildi.⁴⁶⁶ Yaklaşık bir ay Sofya'da kalan paşa, bazı meseleleri halletmek üzere kısa süreliğine İstanbul'a gitti ve ailesini de yanına alarak görev bölgesine geri döndü.⁴⁶⁷ O dönemde sefirlerin ailelerini yanlarında götürmelerine izin verilmediği göz önüne alındığında, Sadık'ın ailesini Sofya'ya götürebilmesi, görevinin sefaretlerden farklılığını gösteren bir başka noktadır.

Sadık el-Müeyyed, Bulgaristan'daki meselelere hakkıyla vâkıf olmak için çeşitli kaynaklardan bilgi almayı sürdürdü. Bu meyanda, komiseri bilgilendirme amacıyla gönderildiği söylenen mektuplara da bigane kalmıyordu. Kayda değer bir mektup, Bulgar parlamentosu Sobranya'nın eski azasından ve Şura-yı Devlet Bidayet Mahkemesi muavinlerinden Mustafa Sadık Efendi tarafından gönderilmişti. Ömrünün büyük kısmı Bulgaristan'da geçen M. Sadık, kapsamlı ve kıymetli bilgileri içeren mektubunda, prensliğin iç ve dış politikası yanında müslüman ahalinin sorunlarını sıralamış ve aynı zamanda komiserlik personeliyle prenslikteki müslümanların ileri gelenleri hakkındaki kanaatlerini sansürsüz bildirmişti. Mektubu önemseyip "hıfz" edilmesini isteyen paşa üç buçuk yıllık komiserliği müddetince, buradaki bilgilerden yer yer yararlandı.⁴⁶⁸

2.2.8.2 Kronik Meseleler: Mesâil-i Muallaka

Osmanlı Devleti'nin Bulgaristan Eمارeti ile yaşadığı ve kimisi neredeyse 1878 yılından beri süregelen birtakım sorunlar, Sadık Paşa döneminde de gündeme geldi. Bir türlü

⁴⁶² BOA, A.}MTZ.04, 122/73, 14 Teşrinievvel 1320 (27 Ekim 1904), lef 3-7.

⁴⁶³ BOA, A.}MTZ.04, 122/69, 30 Ekim 1904.

⁴⁶⁴ BOA, A.}MTZ.04, 123/28, 23 Teşrinievvel 1320 (5 Kasım 1904).

⁴⁶⁵ *Le Temps*, "Dépêches télégraphiques", nr. 15876, 5 Aralık 1904, s. 1.

⁴⁶⁶ *L'Aurore*, "Les relations de la Bulgarie avec la Turquie", nr. 2604, 5 Aralık 1904, s. 3.

⁴⁶⁷ BOA, A.}MTZ.04, 125/38, 1 Kanunisani 1320 (14 Ocak 1905).

⁴⁶⁸ BOA, HR.SFR.04, 795/112, 29 Kanunievvel 1320 (11 Ocak 1905).

çözümüne kavuşturulamadığı için “mesâil-i muallaka” adıyla anılan otuz civarındaki mesele, İstanbul’da oluşturulan bir komisyonda ele alındı.⁴⁶⁹ Komiser paşa ise meselelerin Sofya’ya bakan yönleriyle ilgileniyordu.

Üç buçuk yıllık görevi müddetince bir şekilde ilgilenmesini gerektirecek bu konular arasında; müftü tayini, tüccar vekillerinin salahiyet ve vazifeleri, Bulgaristan’ın ödeyeceği vergi, komita ve çete teşekküllerinin engellenmesi, vakıf emlakının idaresi ve sınır hattının muhafazası gibi konular bulunmaktaydı. Osmanlı Devleti nokta-i nazarından bu sorunların en önemlilerinden biri “komiserin mevkii” hususundaydı. Söz konusu makamın uluslararası ilişkiler ve teşrifat usulleri açısından prenslik içerisindeki konumunu belirleyen hiçbir düzenlemenin olmayışı, dahası bazı komiserlerin dikkatsiz davranışları, prensliğin komiseri yabancı bir diplomat kategorisine sokma eğilimine yağ sürmüş ve bu mesele, zamanla büyüyen bir probleme dönüşmüştü.⁴⁷⁰

Sadık Paşa’nın da en mühim gündem maddelerinden birini oluşturan bu sorunun görünür olduğu yerler resmî merasimler ve ziyafetlerdi. Bu nevi kabul ve davetlerde diğer devletlerin konsoloslarıyla aynı mevkide tutulmak istemeyen paşa, tıpkı bazı seleflerinin yaptığını yapıyor, hastalık (*temâruz*) veya Sofya’da olmadığı (*gaybûbet*) mazeretini öne sürüyordu. Öte yandan hakiki bir çözümden ziyade pansuman tedaviyi andıran bu tutumuyla pek çok resmî davette bulunamıyor, siyasî ve diplomatik mahfillerden uzakta kalıyor, bu ise devletin aleyhine neticeler doğurabiliyordu.⁴⁷¹

Paşa, görevinin başlarından itibaren bu meseleyi çözmeye azmetti. Bâbîâlî’ye telgraf çekerek, Ali Ferruh Bey döneminde prensin verdiği söze ve İngiliz konsolosunun da teyidine rağmen yeni yıl resepsiyonunda aynı sorunun tekerrür ettiğini bildirdi.⁴⁷² Bâbîâlî’deki devlet ricali ise problemin çözümünde inisiyatif almaktansa, daha aktif ve ısrarcı olması gerektiğini söyleyerek işi Sadık Paşa’nın sırtına yıkmaya çalıştı.⁴⁷³ Böylece son derece mühimsenen bir meselede müşterek bir devlet politikası izlenemedi ve sorun muallakta kalmaya devam etti. Resmî davet ve toplantılara katılmayarak seleflerinin yolundan giden Sadık Paşa, komiserliğin tek başına halledemeyeceğini savunduğu

⁴⁶⁹ BOA, HR.SFR.04, 707/16, 17 Temmuz 1322 (30 Temmuz 1906).

⁴⁷⁰ BOA, İ.HUS, 167/122, 2 Haziran 1324 (15 Haziran 1908).

⁴⁷¹ BOA, Y.PRK.MK, 22/96, 2 Cemaziyelevvel 1326 (2 Haziran 1908).

⁴⁷² BOA, HR.SFR.04, 428/71, 6 Kanunisani 1320 (19 Ocak 1905).

⁴⁷³ BOA, A.}MTZ.04, 126/24, 16 Kanunisani 1320 (29 Ocak 1905).

meselenin çözümünün ancak İstanbul'daki devlet adamlarının da ellerini taşın altına koymasıyla mümkün olabileceği kanaatindeydi:

“... emaret nezdinde ısrar olunmakta ve eslaf-ı çâkerânem tarafından tayin ve takib edilmiş olan usulden inhiraf edilmemekte bulunduğunun ve on seneden beri muallakta kalmış olan işbu meselenin fasl u hasmi hükûmet-i seniyyece katiyyen arzu buyurulduğu takdirde ardı arkası kesilmeyen Bulgar metâlibinden biri üzerine bir itilafnâme akdi zamanında bu meselenin de derc-i vifak-nâme edilmesinde canib-i Bâbîâli'den ısrar buyurulup ...”⁴⁷⁴

Sadık Paşa, öte yandan, lobi faaliyetleri yürüterek bazı yabancı diplomatları bu konuda yanına çekmeye çalıştı,⁴⁷⁵ fakat ciddi bir netice elde edemedi. Akabinde bütün “mesail-i muallaka”nın çözüme kavuşturulması amacıyla İstanbul'da kurulan komisyonda⁴⁷⁶ da gündeme gelse de bu mesele varlığını Bulgaristan'ın bağımsızlığı ilanına dek sürdü.

Sadık'ın başını ağrıtan bir diğer kronik mesele ise müftülerin tayin ve azilleriyle alakalıydı. 1906'nın Nisan ve Mayıs aylarında Filibe müftülüğüyle ilgili Bâbîâli'ye birçok yazı gönderdi.⁴⁷⁷ 3-4 ay önce halk tarafından müftü seçilen Süleyman Faik Efendi'nin sırf prensliğin müslüman vakıflarıyla ilgili menfaatlerine hizmet eden bir gruba alet olmayı reddettiği için görevden el çektirildiğini ve daha da fenası yerine vekâleten bir hristiyanın atandığını bildiriyordu. Paşanın söylediğine göre bu yanıştan dönülmesini isteyen Filibe ahalisi oluşturduğu bir heyeti Sofya'ya göndermişse de reis-i nuzzar tarafından heyete randevu bile verilmemişti.

Esasında Sadık Paşa'nın üst seviyeden gündeme getirdiği bu mesele, Bulgaristan'daki İslâm toplumunun öteden beri yaşadığı müftülük problemine işaret etmekteydi. Zira müftülerin atama ve azillerindeki bu vahim tablo ilk kez meydana gelmiyordu; bilakis bazı durumlardan yararlanma yoluna giden Bulgaristan, ara ara bu

⁴⁷⁴ BOA, A.}MTZ.04, 126/51, 20 Kanunisani 1320 (2 Şubat 1905).

⁴⁷⁵ BOA, A.}MTZ.04, 160/23, 5 Eylül 1323 (18 Eylül 1907).

⁴⁷⁶ BOA, HR.SFR.04, 707/16, 15 Mart 1323 (28 Mart 1907).

⁴⁷⁷ BOA, A.}MTZ.04, 140/24, 25 Mart 1322 (7 Nisan 1906); BOA, A.}MTZ.04, 142/31, 9 Mayıs 1322 (22 Mayıs 1906).

tür hâkimiyet denemeleri yapmaktaydı.⁴⁷⁸ Daha önce örnekleri görüldüğü halde bu son meseleyi Sadık Paşa nazarında önemli kılan durum ise Sofya'dan sonra en önemli müftülük olarak görülen Şarkî Rumeli'nin merkez şehri Filibe'deki müftülük makamı için bu tasarrufun kullanılmış olmasıydı.

Mesele paşanın bildirdiği derecede vahimdi. Jön Türk gazeteleri de dahil olmak üzere Bulgaristan'daki Türkçe matbuat ve diğer birtakım kanallardan gelen bilgiler onu genel anlamda doğruluyordu. Bu noktada müftülük kurumunun toplum için öneminin vurgulanması gerekir.⁴⁷⁹ Bulgaristan'daki müslüman toplumunun müftülerden beklediği sadece *muamelât-ı diniyenin* icrasını yürütmekten ibaret değildi. Millî eğitim (*maarif-i milliye*) ile İslâmî okullar ve vakıfların encümenlerine nezaret etmek de dahil olmak üzere eğitim, yargı ve toplumsal meselelerde mühim bir yere sahip olan müftüler, 600 bin civarındaki müslüman toplumunun adeta mahallî temsilcileri konumundaydılar.⁴⁸⁰

Komiser Sadık Paşa'ya Filibe'deki meseleye ilişkin İstanbul'dan gelen talimat, Bulgaristan'ın bu işleri sürdürmesi halinde “tedâbir-i mümâsile”ye başvurulacağını bildirmekteydi. Paşa İstanbul'dan gelen emir üzerine gerekli bazı görüşmeler yaptı.⁴⁸¹ Bununla birlikte, mesele görüldüğünden de giriftti, zira müslüman halk kendi arasında bölünmüştü. Öyle ki Bulgarların bir süre sonra müftü olarak atadığı Şükrü Osmanof'un bazı taraftarları, Meşihat'ın adayı Süleyman Faik Efendi'yi “Türk konsolosluğunun hafiyesi” olmakla suçlayacak kadar ileri gitmişti.⁴⁸² Prensliğe bu cüretkâr adımları atma fırsatı veren husus da tam olarak müslümanlar arasındaki bu tefrikaydı. Sadık Paşa, bu olayın birkaç ay öncesinde kendisine Razgrad'dan gönderilen bir arzuhalde ve Eskicuma müftüsünün halkın şikâyeti üzerine azledilip yerine bir başkasının atanması sırasında

⁴⁷⁸ BOA, HR.SFR.04, 472/13, 24 Kanunisani 1320 (6 Şubat 1905). Daha 1887'de Meşihat'a bir rapor gönderen Rumeli-i Şarkî Cemaat-i İslamiye nazırı Cemaleddin Efendi, Şarkî Rumeli'de Osmanlı Devleti tarafından atanan müftü naiblerinin mahallî hükümetçe tanınmadığını ve bölge müslümanlarının itirazına karşın mezhep işlerine dair nizamnamenin uygulamaya konduğunu bildirmişti (BOA, Sadaret Mektubî Kalemi Nezaret ve Devair (A.)MKT.NZD), 1706/50, 3 Ocak 1887).

⁴⁷⁹ BOA, HR.SFR.04, 795/112, 29 Kanunievvel 1320 (11 Ocak 1905); *Balkan*, “Bulgaristan'da Umur-ı İslâm veya Müftilik ve Vakıf İdareleri”, nr. 351, 16 Kanunisani 1323 (29 Ocak 1908), s. 1–3.

⁴⁸⁰ *Tuna*, “Müftü İntihabı”, nr. 378, 7 Kanunievvel 1322 (20 Aralık 1906), s. 2. Ayrıca Bulgaristan'da 1878 sonrasında müftülük kurumunun mevkii ve yetkilerine dair bk. Hüseyin Memişoğlu, “Bulgaristan'da Müftülükler ve Şer'iyye Mahkemeleri”, *Vakıflar Dergisi* 27 (1998), s. 213–229.

⁴⁸¹ BOA, İ.}MTZ.04, 26/1710, 30 Mart 1322 (12 Nisan 1906).

⁴⁸² Bulgaristan'daki Jön Türklerden, gazeteci Edhem Ruhi ise casusluk iddiasını dile getiren bu grubu “iki dinli” olmakla itham etmişti (*Balkan*, “Sirke Köpürmüş”, nr. 10, 23 Temmuz 1322/5 Ağustos 1906, s. 2).

yaşananlardan, bu tefrikanın küçük yerleşim birimlerine kadar yayıldığını görmüş olmalıydı.⁴⁸³

O, meselenin Sofya'daki kısmıyla ilgilenirken İstanbul'daki devlet adamları da gerekli adımları attılar. "Misliyle mukabele" politikasına başvurulacağını ilanı, ilk etapta Bulgar yetkilileri geri adım atmaya zorlasa da⁴⁸⁴ sorun hemen çözülmedi. Şükrü Osmanof'un müftülüğünü onaylamayan Şeyhülislâmlık, meşru müftünün Süleyman Faik Efendi olduğunu bildirdi. Sadık Paşa da bu politikanın bir parçası olarak S. Faik Efendi'nin imzası dışında müftü imzası tanımadığını ve komiserlikte bu tür evrakın işleme alınmayacağını duyurdu. Öte yandan bilfiil görevde olmamasından ötürü S. Faik'in imza atmasının imkânsızlığı, meselenin nihayetinde en büyük mağdurunun işleri aksayan müslüman ahali olması sonucunu doğurdu.⁴⁸⁵

Sadık Paşa, meselenin halli için yoğun bir mesai harcadı; birtakım teşebbüslerde bulundu, çeşitli görüşmeler yaptı. Bu minvalde Bulgar Hariciye Nazırı İstançef'le görüştüğü gibi birkaç günlüğüne Sofya'ya gelen Kapıkethüdası Naçoviç'le de uzun uzadıya konuştu. Bu görüşmelerde müftülüklerin Bulgaristan elinde birer oyuncak (*mel'abe*) haline geldiği, sebepsiz yere görevden alınan müftülere hıristiyan kâtiplerin vekâlet ettiği ve vakıf hesaplarının Bulgarca tutulmaya zorlandığı gibi itirazlarını üst seviyeden dile getirdi:

"Biz müftilerin keyfe-ma-yeşa azl ü nasbindan gayrı bir şey istemediğimiz hâlde buna da muvaffakiyet hâsıl olmuyor. ... Daha geçen gün Filibe müftisi azl olunarak yerine hıristiyan bir vekil ik'ad olundu ve Köstendil'de dahi bir Bulgar aylarca müfti vekâletinde bulunup komiserlikle de bu sıfatla muhâbereye kalkıştı. Acaba bir metropolidin veya adi bir papazın yerine farz-ı muhal olarak bir müslüman tayin edilse ne derdiniz? El-hasıl emaret ne taahhüdât-ı vâkıasını ve ne de suret-i hususiyede mün'akid mukavelât ahkâmını

⁴⁸³ Sâkin ve hür bir ortamda gerçekleştirilen seçimle Salih Halilof Efendi'nin müftü seçildiğini bildiren Razgradlı bir grup müslüman, diğer aday Hacı Bey'in işi bozma tehdidinde bulunduğunu söyleyerek yardım istemekteydi (BOA, HR.SFR.04, 805/88, 1 Kanunievvel 1321/14 Aralık 1905). Nitekim yeni müftü tasdik edilmek için dört ay beklemek zorunda kaldı (*Tuna*, "Razgrad Havadisi: Müfti İntihabı Tasdik Olmuş", nr. 146, 24 Şubat 1321/9 Mart 1906, s. 2; *Tuna*, "Yeni Müfti Tayini", nr. 223, 29 Mayıs 1322/11 Haziran 1906, s. 2).

⁴⁸⁴ BOA, Y.PRK.MK, 21/107, 29 Mart 1322 (11 Nisan 1906).

⁴⁸⁵ *Rumeli*, "Dahiliye", nr. 30, 7 Temmuz 1322 (20 Temmuz 1906), s. 3.

ve ne de iddia edegeldiği meslek-i ihlas ve musâdakatın kânunen mümkünü'l-icra olan icabatını adem-i îfâda musır ve ber-devamdır.”⁴⁸⁶

Osmanlı komiserlerinin müftü seçimlerindeki rolünü sorgulayan gazeteci Edhem Ruhi (Balkan), bu sorunun uzun süre komiserlerce ihmal edildiğini söyler. Ona göre Necib Melhame'nin tamamen ihmalkâr kaldığı bu önemli konuyu ciddi biçimde ilk ele alan Ali Ferruh Bey'di; fakat onun da ömrü vefa etmemişti.⁴⁸⁷ II. Abdülhamid idaresine muhalif olmakla birlikte Sadık Paşa hakkında oldukça müspet fikirleri olan Ruhi, söz konusu problemin hallinde paşanın meseleyi ciddi biçimde ele almasının yattığını belirtir:

“Sadık el-Müeyyed Paşa hazretleri ki bu mühimme-i siyasîyi derpîş-i im‘ân ve vicdan eyleyerek Gospodin İstançoğ’un Mezahib Nezareti’ne gelmesine kadar cidden ictihad eyledi, müftüler mes‘elesini layık olduğu ehemmiyet-i siyasiyesiyle, salâhiyet-i kâmileleriyle merciine anlatmağa muvaffak oldu. Biraz da diğer cihetden tâli‘ yardım etti. Zira Mezahib Nezareti’ne Gospodin İstançoğ gibi Prens hazretlerinin mutemedi olmağa beraber Bulgaristan’ın en güzide, en afif ve munsıf bir diplomatı geldi. Bu güzide diplomat Sadık el-Müeyyed Paşa hazretlerinin müddeasını hep haklı buldu. ... Hulâsa-i kelâm, Sadık el-Müeyyed Paşa hazretleri gibi saf ve vicdanlı, müslüman yürekli bir komiserin hulus-ı niyetiyle şimdiki Mezahib Nazırı’nın istikamet-i vicdaniyesi selamet-i mesleği eseri olarak şu müfti meselesi hükûmet-i seniyye ile Bulgaristan arasında oldukça şâyân-ı memnuniyet bir surette hall ü fasl edilmiş olduğunu Gospodin İstançoğ geçen Sobranya’da irad eylediği nutk-ı siyasîde dahi ikrar ve izah eylemiştir.”⁴⁸⁸

Sadık Paşa’nın uzun süren çabaları nihayetinde meyvesini vermişti; Süleyman Faik Efendi’nin yeniden Filibe müftüsü olarak atanmasıyla birlikte müftü meselesi çözüldü.⁴⁸⁹ Mamafih, Edhem Ruhi’nin de dikkat çektiği gibi bu palyatif bir çözümdü ve İstançoğ’un Mezahib Nezareti’nden ayrılması veya Sadık Paşa’nın izleyeceği yol ve

⁴⁸⁶ BOA, Y.MTV, 287/46, 15 Mayıs 1322 (28 Mayıs 1906). İstançoğ’la olan görüşmesine dair bk. BOA, A.}MTZ.04, 150/67, 6 Teşrinisani 1322 (19 Kasım 1906).

⁴⁸⁷ *Balkan*, “Müftülük ve Vakıf İdareleri”, nr. 351, s. 1–2.

⁴⁸⁸ *Balkan*, “Müftülük ve Vakıf İdareleri”, nr. 351, s. 1–2.

⁴⁸⁹ BOA, HR.SFR.04, 475/8, 1 Kanunisani 1321 (14 Ocak 1906).

yöntemde değişikliğe gitmesi gibi konjonktürel değişiklikler, mevzubahis problemin yeniden nüksetmesine neden olabilecekti.⁴⁹⁰

Sadık Paşa'nın müftü seçimleri vesilesiyle gündeme getirdiği bir diğer mesele ise yukarıda da işaret edilen müslüman halk arasındaki bölünme ve tefrika idi. Politik bir tercihten ziyade, bir şahıs veya grubun körü körüne savunulmasını belirten “partizanlık”, paşanın İstanbul'a gönderdiği birçok yazısında da vurguladığı üzere, müftü seçimleri başta olmak üzere vakıfların idaresi, mekteplere muallim tayini, nikâh kısılması ve İslâm meclislerine üye seçimi gibi sırf müslümanlara has konulardaki ihtilaflardan faydalanan Bulgar makamlarının, vakıf idarelerini ele geçirmesine, bu da maddî-manevî büyük kayıplara yol açıyordu.⁴⁹¹

Bu tefrikayı bitirmek için Sadık Paşa'nın neler yaptığını bilemiyoruz. Sivil toplum hareketlerinin revaçta olduğu bu dönemde, partizanlık gibi problemlerin panzehiri, belki en geniş paydada bir araya gelme yani cemiyetleşme teşebbüslerini desteklemek olabiliirdi. Nitekim bu yıllarda gazetelerde, cemiyetleşme ve dernekleşmenin faydalarına değinilmekte ve Bulgaristan'da yaşayan müslümanların bu konudaki eksiklikleri gündeme getirilmekteydi.⁴⁹² Gerçi müslüman toplum çeşitli kongreler tertiplemiş, Cemiyet-i Hayriye-i İslâmiye gibi teşekküller oluşturmuştu, lâkin siyasî bir birliktelikten hâlen çok uzaktaydılar.⁴⁹³

Ulaşılabilen kaynaklar Sadık Paşa'nın bu tür sivil inisiyatiflerin teşkil, tesis veya idamesinde herhangi bir rol alıp almadığı hususunda sessizdir. Daha ziyade İttihad ve

⁴⁹⁰ BOA, HR.SFR.04, 480/53, 5 Haziran 1323 (18 Haziran 1907); *Balkan*, “Müftilik ve Vakıf İdareleri”, nr. 351, s. 1–2. Öte yandan müftülerle ilgili tek mesele tayin ve azilleriyle ilgili değildi, Osmanlı ülkesinin diğer beldelerinden alınan veraset ve sair ilamlar Bulgaristan'daki müftülüklerce muteber kabul edilmiyor ve bu da mağduriyetlere yol açıyordu. Yine komiserlikteki Bulgar katipler vasıtasıyla şer'î mahkemelerin komiserlikle olan yazışma ve muameleleri bir tür gözetim altında tutuluyordu. Bütün bunların Mesail-i Muallaka Komisyonu'nca görüşülmesi gündeme gelmiştir.

⁴⁹¹ Bulgaristan İslâm toplumunun, Bulgarlar gibi birleşmektense birbirleriyle uğraşmayı tercih ettiği, dönemin basınında sıklıkla zikredilegelen hususlardandı. Edhem Ruhi'nin gazetesinde bu hususta dile getirdiği problemler, Sadık Paşa'nın İstanbul'a gönderdiği ihtarlarla paralellik göstermekteydi (*Balkan*, “Sirke Köpürmüş”, nr. 10, s. 1). Partizanlık meselesini *Balkan* gazetesi merkezinde ele alan bir çalışma için bk. Levent Düzcü, “Balkan Gazetesinin Yazar ve Okur Köşesinden Bulgaristan Türklerinin Sorunları (1906-1908)”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 4/5 (2018), s. 33–81. Mesela II. Mahmud'un Rumeli seyahati hatırasına Şumnu'da inşa ettirdiği dergâh, 1907'de komisyon vasıtasıyla Bulgarlara satılmak istenmişti (BOA, Y.PRK.AZJ, 53/118, h. 1325/1907).

⁴⁹² Düzcü, “Bulgaristan Türklerinin Sorunları”, s. 45.

⁴⁹³ 1905'te müslüman çingenelerin oy hakkının geri verilmesi için bir kongre düzenlenmiş, 1906'da ise Rusçuk'ta Cemiyet-i Hayriye-i İslâmiye kurulmuş ve müslüman öğretmenlerin birliğini ve okul programlarının düzenlenmesini hedefleyen Muallimin-i İslâmiye Kongresi toplanmaya başlamıştı (Ömer Turan, “Bulgaristan'da Prenslik Döneminde Türklerin Sosyal ve Siyasal Kurumlaşma Çalışmaları”, *Belleten* 64/239 (2000), s. 94–98).

Terakki güdümünde gözükmeleleri, onun bu tavrını anlamlı hâle getirir. Zaten İstanbul, ona 600 bin müslümanı yönlendirmek gibi bir görev de yüklememişti. Bununla beraber, eğer paşa müslüman toplumun partizanlıkta harcadığı enerjiyi *yumuşak güç* politikalarına sevk etmeyi başarabilseydi, hem Bulgar hükûmeti nezdinde çok daha aktif bir politika üretilmesi mümkün olabilir, hem de Osmanlı Devleti'nin bölgedeki nüfuzu muazzam derecede artardı. Sonuç olarak bu kitlenin enerjisi harekete geçirilemedi ve söz konusu potansiyel değerlendirilemedi.

2.2.8.3 Çetelerle Mücadele

Sadık Paşa'nın komiserliği döneminde gündemden hiç düşmeyen meselelerden biri, belki de birincisi Makedonya Meselesi'ydi. Ayastefanos Antlaşması'yla "Büyük Bulgaristan"a kavuşan Bulgarlar, kendilerine Ruslarca bahşedilmiş toprakların çoğunun birkaç ay sonra Osmanlı'ya geri verildiğine görünce Kosova, Manastır ve Selanik vilayetleriyle, özerk Şarkî Rumeli vilayetinden mürekkep bu toprakları tekrar ele geçirmeyi millî hedef hâline getirdiler. Böylece Makedonya Meselesi olarak literatüre geçen ve 30-35 yıl boyunca devletin başını ziyadesiyle ağrıtan bir problem ortaya çıktı.⁴⁹⁴ Prenslik hükûmeti ve desteklediği çetelerin faaliyetlerinin, 1885'te Şarkî Rumeli'nin ilhakının ardından yoğunlaşması, bölgedeki Sırp, Rum ve Arnavutların başını çektiği müslüman ahalinin de silahlı çeteler oluşturmaya yol açtı.⁴⁹⁵ Osmanlı Devleti ise gerek askerî icraatlar gerekse birtakım ıslahat programlarıyla meseleyi çözmeye çalışıyordu.

Sadık Paşa, Bulgaristan komiseri olarak Makedonya Meselesi'yle ilgili önde gelen aktörlerden biriydi. Ondan öncelikli olarak beklenen, Bulgaristan ve Şarkî Rumeli'den komitacılara yapılan erzak ve silah lojistiğini kesmesi ve ikincisi de komitacıların bölgede teşkilâtlanmalarını ve propaganda yapmalarını engellemesiydi. Bulgaristan politikasında şahin kanattan olan paşa, Makedonya'daki ayrılıkçı hareketlerin ilk teşvikçisi ve koruyucusunun Bulgaristan hükûmeti ile prensinin olduğunun "güneş gibi zâhir" olduğu düşüncesini daima korudu, İstanbul'un politikasını bu çerçevede

⁴⁹⁴ Kemal Beydilli, "II. Abdülhamid Devrinde Makedonya Mes'eleli'ne Dair", *Osmanlı Araştırmaları* 9 (1989), s. 90.

⁴⁹⁵ Kaya Bayraktar, "Makedonya Sorunu ve Avrupa Müdahalesi (1902-1905)", *Bilgi* 69 (Bahar 2014), s. 6; Mahir Aydın, "Arşiv Belgeleriyle Makedonya'da Bulgar Çete Faaliyetleri", *Osmanlı Araştırmaları* 9 (1989), s. 209.

yönlendirmeye çalıştı.⁴⁹⁶ Dolayısıyla onun komiserliğini bu bakış açısıyla değerlendirmek gerekir.

Paşanın göreve başladığı ilk ayların çete faaliyetleri açısından sakin geçmesi doğaldı. Zira Bâbîâli ile prenslik arasında Mart 1904'te imzalanan itilafname ile Bulgaristan, çetelerin teşekkülünü, Osmanlı Devleti'ne karşı bütün provokatif fiilleri önlemeyi ve Makedonya'da kamu güvenliğini bozan Bulgaristan vatandaşlarına şiddetli cezalar vermeyi taahhüt etmişti.⁴⁹⁷ Bununla birlikte, Makedonya'ya dair emellerinden vazgeçmeyen prensliğin ilerleyen aylarda verdiği sözleri tutmaması Sadık Paşa açısından hiç şaşırtıcı olmadı.⁴⁹⁸

Komiser olarak icra salahiyeti bulunmayan Sadık Paşa'nın mücadelesi, hâliyle siyasî ve diplomatik çerçevede kaldı. Bu minvalde bir yandan komitacıların faaliyet ve hareketlerini izleyip İstanbul'a iletti, diğer taraftan gerekenleri yapması için Bulgar hükûmeti nezdinde teşebbüslere girişti. Göreve başladığı ilk aylardan azledilinceye kadar, hükûmetten komitacıları engellemeye yönelik pek çok talepte bulundu, duruma göre nota verdi.⁴⁹⁹ Sadece hükûmet yetkilileriyle değil, başta prens olmak üzere, ara sıra Sofya'ya gelen kapıkethüdası ve eksarh gibi ileri gelen Bulgar yetkililerle de irtibattaydı. Bununla birlikte, Avrupa'dan satın aldığı silahlarla günden güne ordusunu modernleştirip kuvvetlendiren Bulgar hükûmeti, işi her seferinde geçiştirdi. Yetkililer, genellikle öteleyici ve oyalayıcı cevaplar verdi, bazen de Osmanlı askerinin Bulgarlara karşı Rum ve Sırp çetelerine yardım ettiğini öne sürdü.⁵⁰⁰

⁴⁹⁶ BOA, A.}MTZ.04, 162/50, 17 Zilkade 1325 (22 Aralık 1907).

⁴⁹⁷ BOA, İ.}MTZ.04, 25/1623, 22 Muharrem 1322 (8 Nisan 1904); R. J. Crampton, *A Concise History of Bulgaria* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), s. 129.

⁴⁹⁸ Crampton, yapılan antlaşmanın sonraki yıllarda bölgede istikrarın sağlanmasına yardımcı olduğunu savunmakla birlikte, Osmanlı arşivi iki tarafın birbirini antlaşma mugayirinde hareket etmekle suçladığı evrakla doludur (R. J. Crampton, *Bulgaria* (Oxford: Oxford University Press, 2007), s. 168).

⁴⁹⁹ Mesela meşhur komitacı Boris Sarafof'un yakın adamlarından olan ve o sırada Bulgaristan'da bulunan Gronief'in cezalandırılmasını talep etti (*La Nouvelle Presse*, "Les révolutionnaires macédoniens", nr. 18/20, 20 Ocak 1905, s. 1).

⁵⁰⁰ Esasında bu iddianın bir yere kadar doğruluğu olabilir; nitekim Balkanların en kuvvetli devleti olma yolunda hızla ilerleyen Bulgaristan'ı dizginlemek isteyen Osmanlı, diğer Balkan devletleriyle bir ittifak arayışına girmiş, bu amaçla başta Paris büyükelçisi Salih Münir Paşa olmak üzere Osmanlı diplomatları bölgede faaliyetler yürütmüştü (Kasım Hızlı, "Paris Büyükelçisi Salih Münir Paşa'nın (Çorlu) Hayatı ve Faaliyetleri (1857-1939)" (İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, 2020), s. 131–186; Salih Münir Paşa (Çorlu), *Geçmiş Zamanlar: II. Abdülhamid Devri Osmanlı Diplomasisi, İstanbul ve Paris Hatıraları*, haz. Ali Birinci, Selma Günaydın (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015), s. 69–85).

Sadık Paşa, Bulgar çetelerinin 1906 baharında bir kalkışma için hazırlık yaptığı istihbaratını alınca, Reis-i Nuzzar Raço Petrof'la görüşerek Avrupalı konsolosların da onayladığı bu konuyu gündeme taşıdı; prensliğin komitacılara yardım ettiği iddiasını dile getirdi. Bu tür görüşmelerinde komitacılardan ele geçirilen Bulgar ordusuna ait silahları delil olarak muhataplarına gösterdi.⁵⁰¹ Mamafih, aldığı cevap küstah olmasa da cüretkâr: Rum ve Sırp çetelerin baskınlarına Osmanlı askerinin göz yumduğunu öne süren Petrof, hiçbir hükûmetin Bulgar kamuoyunu galeyana getirebilecek bu tür faaliyetler karşısında çeteleri durdurmayacağını, bilakis “belki hükûmetin de ahali ve komita ile tevhid-i harekette muztar kalacağı”nı söyledi. Böylece Petrof, bir taraftan örtülü bir tehditte bulunuyor, öte yandan meydana gelebilecek olaylarda hükûmetin mesuliyetinin olmayacağını söyleyerek ön alıyordu.⁵⁰²

Sadık Paşa, çete faaliyetlerine dair Avrupalı diplomatlarla da sıklıkla görüştü. Hatta bu görüşmelerde Rus ve Avusturyalı diplomatların desteklerini almayı başardı. Zira komiser olduğu dönemde Japonya'yla savaşmakta olan Rusya, dikkatlerini Uzakdoğu'dan ayırmak istemediğinden Balkanlarda statükonun dondurulmasına taraftardı. Bu sebeple Avusturya'yla anlaşarak Bulgaristan'ın Makedonya'daki komita faaliyetlerini desteklemesine karşı çıktı.⁵⁰³ Bununla birlikte, Sadık Paşa'nın diplomatlarla görüşmeleri –müspet veya menfi geçmelerinden bağımsız bir biçimde– kalıcı sonuçlar üretmek açısından başarılı olmadı. Ekseriya Bulgaristan'dan yana tavır alan İngiltere, Makedonya'da ıslahat yapılmasını gündeme getirip duruyordu. Üç maymunu oynayan Fransız konsolos ise Bulgar komitalarını kendi kamuoylarına “hayır cemiyetleri” olarak sunma eğilimindeydi.⁵⁰⁴ Zira paşanın raporladığına göre Sofya'daki konferansta bir araya gelen kimi çeteler, İstanbul'un baskılardan kaçınmak üzere “hayır cemiyetleri” adıyla teşkilatlanmayı kararlaştırmış ve 1906 yılı başlarında bunu hızla tatbik başlamışlardı. Bu tür gelişmeleri anında İstanbul'a bildiren paşa, komitalarla Bulgar hükûmetinin ilişki seviyesini açıkça gösteren noktaları vurgulamayı da hiçbir zaman ihmal etmedi.⁵⁰⁵

⁵⁰¹ BOA, Y.MTV, 272/114, 20 Muharrem 1323 (27 Mart 1905).

⁵⁰² BOA, Y.PRK.MK, 21/78, 13 Kanunisani 1321 (26 Ocak 1906), lef 1.

⁵⁰³ Crampton, *A Concise History of*, s. 127; Çorlu, *Geçmiş Zamanlar*, s. 115–119.

⁵⁰⁴ BOA, Y.PRK.MK, 21/81, 12 Kanunisani 1321 (25 Ocak 1906).

⁵⁰⁵ Mevzubahis “hayır cemiyetleri” ile ilgili gönderdiği raporlarında, komitacıların gazeteyle ilan ettikleri beyannamenin suretini İstanbul'a ileten paşa, beyannamede bazı kamu görevlilerinin isimlerinin bulunmasını ve toplanan paraların Ziraat Bankası'na yatırılması talebini prensliğin komitalara açık bir desteği olarak bildirmişti (BOA, Rumeli Müfettişliği Sefaret Evrakı (TFR.I.SFR), 1/99, 18 Kanunisani 1321 (31 Ocak 1906); BOA, Y.PRK.MK, 21/78, 31 Kanunievvel 1321 (13 Ocak 1906), lef 2).

Nitekim 1906 baharında prensliğin komita faaliyetlerine göz yummasının alenileştiğini kimi örneklerle haber verdi, İstanbul'un etkili tedbirler almasını istedi.⁵⁰⁶

Sadık Paşa, aynı dönemde Bulgar ordusunun harp hazırlığına giriştiğine ilişkin birtakım emarelerden de bahsetmekteydi. Bölgedeki muhbir ve çeşitli yetkililerden gelen raporlarda, Bulgaristan'ın Alman ve Fransız şirketlerle askerî kontratlar imzaladığı,⁵⁰⁷ seferberlik durumunda hayvanların sahipleri tarafından 24 saat zarfında merkeze getirilmelerinin talep edildiği,⁵⁰⁸ bazı lojistik hazırlıkların yapıldığı ve yedek askerlerin silah altına alınacağı gibi bilgilerin gelmesi üzerine İstanbul, Sadık Paşa'dan kapsamlı bir tahkikat yapmasını istedi.⁵⁰⁹

O yıl Bulgar ordusunda herhangi bir savaş durumu meydana gelmedi, fakat Sadık Paşa'nın raporlarıyla harekete geçirilen Osmanlı birlikleri, baharın başında beklendiği üzere hareketlenen çetelere büyük bir darbe vurdu. Doğru istihbarat sonucunda isabetli ve etkili tedbirler alınmış, çoğunluğu Bulgar olmak üzere Rum veya Sırp çeteleri şiddetli takibata uğratılmış, teslim olmayanların birçoğunun öldürülmesiyle komitalara ağır darbe indirilmişti.⁵¹⁰ Sadık Paşa'nın bildirdiğine göre çetelerin moral motivasyonları öylesine düşmüştü ki meşhur komitacı General Sonçef'in Sofya'daki adamları, iase ve ibate masrafları artık karşılanmadığından han sahibi tarafından kovulmuş, bazı komita reisleri ise büyük bir ümitsizliğe kapılmıştı.⁵¹¹

2.2.8.4 İstihbarî Faaliyetler, Basının Takibi ve Komiserliğin İhtiyaçları

Komiser olarak Sadık Paşa'nın en önemli vazifelerinden biri, emaret ve eyalet dahilinde devlet veya padişaha müteallık meseleler hakkında istihbarat toplayarak merkeze bildirmek ve böylece İstanbul'daki karar alıcıların politika üretmelerine katkı sağlamaktı. Paşanın açık bilgi kaynaklarının başında hiç şüphe yok ki gazeteler gelmekteydi. II. Abdülhamid devrinde nasıl ki sefirlerden bulundukları ülkenin basınına takip etmeleri

⁵⁰⁶ BOA, Y.PRK.MK, 21/99, 3 Mart 1322 (16 Mart 1906).

⁵⁰⁷ *Le Soleil*, "Nouvelles de l'Etranger", nr. 32/303, s. 2; *La Tribune de l'Aube*, "Turcs et Bulgares", nr. 1332, s. 3; BOA, Y.PRK.MYD, 26/14, 25 Kanunisani 1320 (7 Şubat 1905); BOA, BEO, 2705/202865, 5 Teşrinisani 1321 (18 Kasım 1905).

⁵⁰⁸ BOA, Y.PRK.MK, 21/66, 14 Kanunievvel 1321 (27 Aralık 1905).

⁵⁰⁹ BOA, İ.}MTZ.04, 26/1705, 24 Kanunisani 1321 (6 Şubat 1906).

⁵¹⁰ BOA, Y.PRK.MK, 21/108, 29 Mart 1322 (11 Nisan 1906), lef 1.

⁵¹¹ BOA, Y.PRK.MK, 21/117, 13 Nisan 1322 (26 Nisan 1906). Çetelerle mücadeleye dair ayrıca bk. Zekeriya Türkmen, "Makedonya Meselesi ve Osmanlı Ordusunun Makedonya Bölgesinde Eşkiya ile Mücadelesi", *XIX. ve XX. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti, Türkiye ve Balkanlar, Dokuzuncu Askerî Tarih Semineri Bildirileri* (22-24 Ekim 2003) (Ankara: Gnkur. ATASE Bşk.lığı Yayınları, 2005), s. 287-319.

ısrarla bekleniyorsa,⁵¹² aynısı Bulgaristan komiserinden de istenmekteydi. Buradaki Türkçe ve Bulgarca matbuatın takibine kayda değer vakit ayıran ve günü gününe takip ettiren Sadık Paşa, ilgili haberleri İstanbul'a iletiyor, devletin aleyhine yapılan yayınları mahallî hükûmetle görüşerek yasaklatmaya çalışıyor, gerektiğinde ise tekzip veya propaganda amaçlı haberler yayınlıyordu.⁵¹³

Sadık Paşa ve komiserlik personelinin haber alma kanalları muhtelifti. Hususî veya resmî nitelikli çeşitli ziyaretlerin yanı sıra Sofya'daki Askerî Kulüp'te düzenlenen balo ve benzeri cemiyetler, bilgi edinmek ve lobi faaliyeti yapmak için elverişli alanlardı. Özellikle kulüpte Bulgar/yabancı diplomat, memur veya devlet ricaliyle yapılan görüşmeler, nabız yoklama ve haber alma açısından mühimdi.⁵¹⁴

İstihbarat açısından önemli görülen Askerî Kulüp'ün müdavimleri arasında paşanın damadı ve aynı zamanda komiserliğin Fransızca başkâtibi Mehmed Salih Bey de bulunuyordu. Makedonya hususunda iki ülke arasında pek çok sorun yaşanmasına karşın komiserlik kâtiplerinin Bulgar aileleri nezdinde hâlâ çok iyi karşılandığını ve kimi kâtiplerin balolarda diplomatlara yaklaşabilecekleri Bulgar hanımlarla gösterişli bir şekilde flört ettiğini yazan müzmin Osmanlı karşıtı Bulgar gazetesi *Veçerna Pošta*, “çapkınlığını” vurguladığı Salih Bey'i “Sofya salonlarının gözdesi” olarak vasıflandırmaktaydı.⁵¹⁵ Bu, onun aktif olarak kulübe devam eden personelden biri olduğuna işaret eder. Onun “çapkınlığı” hususunda mevcut kaynaklar yorum yapmamıza imkân vermemekle birlikte, gazetenin söz konusu ettiği balo ve flört meselesini, komiserlik personelinin kulüpteki bilgi edinme faaliyetleri çerçevesinde değerlendirmek daha doğru olsa gerektir.

Eskiden olduğu gibi Sadık Paşa döneminde de komiserliğin malî bakımdan desteklediği muhbirler, gizli kanallardan bilgi akışının sürmesini sağlıyordu. Sadece Türkler değil aynı zamanda pek çok Bulgarın da muhbirlik yaptığı arşiv kayıtlarından

⁵¹² Akyıldız, *Sürgün Sefir*, s. 129. Tahsin Paşa'ya göre II. Abdülhamid, “bilhassa matbuatın tesirlerine pek ehemmiyet” vermekteydi (Tahsin Paşa, *Abdülhamit ve Yıldız Hatıraları*, s. 173). Ayrıca bk. Bostan, *Osmanlı Hariciyesinin Modern Temelleri*, s. 193–195.

⁵¹³ BOA, HR.SFR.04, 812/30, 11 Aralık 1906. Nitekim Paşa, ara sıra Viyana Ataşemiliteri Şükrü Paşa aracılığıyla *Freie Presse* gazetesinde devletin hukukunu müdafaa eden yazılar neşretmiştir (BOA, A.}MTZ.04, 133/35, 30 Temmuz 1321/12 Ağustos 1905).

⁵¹⁴ Sofya'daki bu tür kulüpler hakkında bk. Dobrinka Parusheva, ““We Are All Members of the Same Club”: Bulgarian Political Elite and the Union Club”, *Bulgarian Historical Review/Revue Bulgare d'Histoire* 3-4 (2012), s. 62–72.

⁵¹⁵ BOA, HR.SFR.04, 453/53, 9 Şubat 1905.

anlaşılmaktadır. Bu muhbirler arasında Bulgaristan ve Şarkî Rumeli topraklarında öğretmenlik yapan müslümanlar olduğu gibi bazen müftülük görevlilerine de rastlanmaktaydı.⁵¹⁶ Paşa, Sofya'daki komiserlik dışında emaret ve eyalet çapındaki teşkilâtlanmadan da faydalanıyordu: Filibe ve Burgaz'da komiserlik ikinci kitâbetleri ile muhtelif şehirlerdeki Osmanlı tüccar vekâletleri, bir yandan adeta konsolosluk gibi çalışan, diğer taraftan ise paşaya istihbarat sağlayan önemli bürolardı.

Sadık el-Müeyyed komiserlik yaptığı süre boyunca, Sobranya'nın açılışı, Prens Ferdinand başta olmak üzere devlet adamları tarafından mecliste atılan nutuklar, alınan kararlar, yine prensin yurt içi ve yurt dışı seyahatleri, velhasıl devleti ilgilendirebilecek siyasî, sosyal, iktisadî ve askerî her türlü meseleyi İstanbul'a düzenli bir biçimde raporladı.⁵¹⁷ Raporlarından anlaşıldığına göre bazı görevlere gerektiğinde birden fazla muhbir göndermekteydi. Mesela Popova'daki manevralar hakkında araştırma yapmak üzere üç muhbir göndermiş, bunlardan biri gözetim altında tutulduğundan geri dönmek zorunda kalmış, ikincisi sadece genel tabloyu resmeden bir rapor hazırlayabilmiş, nihayet asker olan sonuncusu ise işin askerlik yönüne dair ciddi değerlendirmeler yapabilmisti.⁵¹⁸

Sadık Paşa'nın istihbarat raporlarında sıklıkla mevzubahis edilen alanlardan biri hiç şüphesiz komitacılıktı. Bu raporlarında Bulgar çete reisleri ve mensuplarının emaret ve eyalete giriş-çıkışları, Sofya ve diğer beldelede yaptıkları gizli-açık toplantılar,⁵¹⁹ dinamit ve benzeri patlayıcı madde üretimleri⁵²⁰ gibi hususları sıklıkla gündeme getirdi. O, Bulgaristan'da örgütlenen Ermenilerle de ilgiliydi. Bulgar ordusundaki bir Ermeni yüzbaşının Dubnice ve Radomir taraflarındaki birer manastırda Ermeni ve Bulgarlara dinamit üretim dersleri verdiğini haber alınca merkeze bildirmişti.⁵²¹ Keza, Bulgar çetelerinin kendi aralarında veya Sırp ve Rum çeteleriyle birleşme gayretleri de komiserin merkezle paylaştığı bilgiler arasındaydı.⁵²²

⁵¹⁶ Edhem Ruhi, Komiser Necib Melhame'nin en mühim siyasî vazifesinin "müftüleri casusluğa teşvik" etmek olduğunu söylemektedir (*Balkan*, "Müftülük ve Vakıf İdareleri", nr. 351, s. 2).

⁵¹⁷ BOA, Y.PRK.MK, 20/24, 1 Kasım 1904; BOA, Rumeli Müfettişliği Sadaret (TFR.I.A), 27/2611, 29 Teşrinievvel 1321 (11 Kasım 1905); BOA, Y.PRK.MYD, 26/15, 16 Şubat 1320 (1 Mart 1905).

⁵¹⁸ BOA, A.}MTZ.04, 123/21, 31 Teşrinievvel 1320 (13 Kasım 1904).

⁵¹⁹ BOA, HR.TH, 316/31, 26 Şubat 1320 (11 Mart 1905); BOA, Y.PRK.MK, 21/108, 30 Mart 1322 (12 Nisan 1906), lef 2.

⁵²⁰ Makedonya'da kullanılan umumiyetle prenslikte üretildiği düşünülüyordu (BOA, TFR.I.SFR, 2/198, 27 Ağustos 1323/9 Eylül 1907).

⁵²¹ BOA, Zabtiye Nezareti Belgeleri (ZB), 24/1, 3 Mart 1324 (16 Mart 1908).

⁵²² BOA, Y.PRK.MK, 21/12, 13 Ağustos 1321 (26 Ağustos 1905); BOA, TFR.I.SFR, 1/99, 12 Kanunisani 1321 (25 Ocak 1906).

Bütün bunlara bakıldığında Sadık Paşa'ya sürekli bir bilgi akışı olduğu iddia edilebilir. Fakat paşa için gelen bilgilerin niteliği ve sıhhat derecesi her zaman için bir problemli. Bu ise onun öteden beri eksikliğini hissettiği ve istihbarî faaliyetleri aksatan iki önemli noktadan kaynaklanıyordu: Maddî zorluklar ve Bulgarca bilen insan kıtlığı. Daimî personel maaşlarının bile düzenli ödenemediği bir vasatta, kısıtlı kaynakların dikkatli bir şekilde sarf edilme zorunluluğu açıktı. Elden geldiğinde tecrübeli ve güvenilir (*mücerreb ve mutemed*) muhbirler istihdamına yönelen, fakat yetersiz bütçe nedeniyle güçlükler yaşayan Sadık Paşa, güvenilirliği tecrübe edilmemiş –çoğu Bulgar– muhbirlere faydalanarak bu açığı kapatmaya çalıştı. Özellikle komitacıların hareketliliğine karşı paşaya bu tavsiyeyi veren ise Şura-yı Devlet Bidayet Mahkemesi Muavini Mustafa Sadık Efendi'den başkası değildi.⁵²³ İhbarda bulunmak üzere komiserliğe gelen muhbirlere alınan bilgilere dayanan bu sistem, hâliyle oldukça sağlıklı ve istismara açıktı. Öyle ki suistimalleri engellemek isteyen paşa, bir muhbirin, ancak verdiği istihbaratın “semereci husûlünden sonra” mükâfatının verilebileceğini ve bu bilgiyi edinmesi için yolculuk yapması gerekirse yol ve konaklama gibi masrafları kendisinin karşılaması gerektiğini söylüyor; ancak bu yolla komiserlikten “para koparmağa mahsus planlar tertib” edenlerin ayırt edilebileceğini savunuyordu.⁵²⁴

Bulgarca bilen, gelen istihbaratı değerlendirip yorumlayabilecek en azından bir personele ihtiyaç duyan paşa, Tophane İskeleyi'nde Rüşumat Muhafaza Memurluğu'nda çalışan Hacı Kamil Efendi'nin “polis komiseri” sıfatıyla komiserlikte görevlendirilmesini Bâbîâli'den istedi.⁵²⁵ Daha önce Necib Melhame'nin komiserliği döneminde iki polis komiseri bu görevi yürütmüş, fakat onun görevinin bitişiyile birlikte polisler de ayrılmıştı. Ali Ferruh'un talebi üzerine Sofya'ya gönderilen bir başka polis ise normal personel maaşının üçte biri gibi oldukça düşük bir maaşla çalışmayınca bu mühim kadro münhal kalmıştı. Melhame döneminde görevlendirilen personelin “komiser” değil “müfettiş” sıfatıyla çalıştığını söylemekle birlikte, Sadrazam Avlonyalı Ferid Paşa yine de bu tayine sıcak baktı.⁵²⁶ Burada dikkati mucip esas nokta, devletin, hâkimiyetini 500 yıldan fazla

⁵²³ “Sofya'da merkez komite cem'îyyetinin mukarrerâtıyla hatt u hareket-i fesâdiyeleri yine aç ve sefil Makedonyalıları vasıtasıyla tedkik ve tahkik edilebilir” (BOA, HR.SFR.04, 795/112, 29 Kanunievvel 1320/11 Ocak 1905).

⁵²⁴ BOA, HR.SFR.04, 601/130, 8 Nisan 1323 (21 Nisan 1907).

⁵²⁵ BOA, DH.MKT, 910/83, 28 Teşrinievvel 1320 (10 Kasım 1904).

⁵²⁶ Nitekim Ali Ferruh Bey'in bir yazısında da söz konusu personel “polis müfettişi” sıfatıyla geçmektedir (BOA, İ.İ.MTZ.04, 22/1473, 6 Şubat 1317 (19 Şubat 1902), lef 2-3).

sürdürdüğü bir beldedeki temsilciliğinde mahallî dile vâkıf personel sıkıntısının çekilmesidir.

Sadık Paşa'nın komiserlik dönemi, istihbarat faaliyetleri açısından çok parlak geçmedi. Bunda, Bulgaristan'ın yürüttüğü karşı istihbarat faaliyetleri, en azından maddî zorluklar kadar etkili oldu. Bir seferinde komiserlikteki Türkçe Başkâtip Muavini Mehmed Ali Bey'in evinde sakladığı evrak, hizmetçi tarafından çalınarak Bulgaristan zabıtasına verilmiş; bu ise komiserlik adına çalışan iki muhbirin 15 yıl hapse mahkûm olmasına, söz konusu kâtibin de Sofya'dan alınmasına yol açmıştı.⁵²⁷ Daha sonra, bir diğer kâtip Şükrü Bey'in evinin etrafında bir Bulgar jandarmasının sivil kıyafetle dolaştığı anlaşılmıştı.⁵²⁸ Bunların üstüne bir muhbirin belediye bahçesinde öldürülmesi, bir başkasının ise Köstendil'de tutuklanması ile karşı istihbarat faaliyetlerinin Osmanlı istihbaratını bir düzeyde zaafa uğratmayı başardığı söylenebilir. Nitekim Sadık Paşa, bu hadiselerin akabinde pek çok muhbirin komiserlikten el çektiğini, geri kalanların çoğunun ise maaşlarını muntazaman alamadıkları için hizmeti bıraktığını ve işlerin aksadığını merkeze bildirmişti.⁵²⁹

Sadık Paşa, bu tür aksaklıklardan ötürü zaman zaman İstanbul'un târizlerine uğradı, eleştirildi. Sadrazam Ferid Paşa, komiserden en çok beklenenin “tavr u meslek-i emaretin bihakkın anlaşılmasından ibaret olmağla, memurîn-i mahalliye ve ecnebiye ile mülâkat ve vesâit-i hususiyeye bi'l-müracaa icra-yı tahkikat” olduğunu bildirdi ve son günlerde gönderilen raporların yalnızca mahallî basına dayandığı eleştirisinde bulundu. Bu eleştirileri şahsen göğüslemek yerine komiserlik personelini de işin içine katmayı tercih eden Sadık Paşa, cevap olarak gönderdiği uzunca izahatta, bütün personelin görevini hakkıyla yaptığını, hiçbir vakit gayretsizlik veya gevşeklik gösterilmediğini söyleyerek iddiaları kesin bir dille reddetti. Söylediğine göre zaten yaz mevsimi geldiğinden başta reis-i nuzzar olmak üzere birçok Bulgar devlet ricali Sofya'ya uğramaz olmuştu, prens ise aylardan beri yurt dışındaydı. Konsolosluklarda bu mevsimde ziyafet ve müsamereleler de düzenlenmediği için bu tür görüşme imkânları kışa nispeten daha kısıtlıydı. Uzun cevabında Sadık Paşa, son dönemde merkeze gönderdiği raporların muhtevasını genişçe özetleyerek sadrazama şu çarpıcı soruyu sordu: “[Bu] gibi ahvâl dahi

⁵²⁷ BOA, HR.SFR.04, 276/48, 24 Teşrinievvel 1320 (6 Kasım 1904).

⁵²⁸ BOA, A.}MTZ.04, 158/30, 5 Haziran 1323 (18 Haziran 1907).

⁵²⁹ BOA, A.}MTZ.04, 133/35, 30 Temmuz 1321 (12 Ağustos 1905).

... bu heyet-i hükûmet-i şerîrenin harekât-ı fesâdiyeye müzâheretini göstermeğe acaba kifâyet etmiyor mu?”⁵³⁰

Paşanın cevabı sadece Ferid Paşa’yla yaşadığı ve aşağıda bir başka örnekle açıklanacak olan ihtilafların bir cüzünü göstermiyordu, aynı zamanda komiserliğin en temel problemlerinden birine de işaret ediyordu: Personel maaşlarının ödenmesindeki intizamsızlık. Komiserin Sofya’dan merkeze gönderdiği birçok yazıdan anlaşıldığı üzere, maaş ödemelerindeki birkaç aylık gecikme *vakâ-yı âdiyeden* idi.⁵³¹ “Bu hâle bundan ziyâde tahammül[ün] mümkün olmadığın[ı]”⁵³² söyleyerek kadrolu personel maaşlarının ödenmesindeki aksaklıklara dikkat çeken paşanın muhbirlere yeterli tahsisat ayırabilmesi elbette mümkün değildi. Bu problem, hem düzenli bir biçimde istihbarat toplamaları gereken muhbirlerin istihdamına engel oluyor hem de komiserlik personelini, kulis faaliyeti yapabilecekleri siyasî ve diplomatik muhitlerden uzak tutuyordu. Nitekim paşanın ifadesine göre Bulgar veya yabancı, diplomat, memur ve bürokratlarla tanışıp görüşmek, fikir alışverişi yapmak ve böylece belli bir hukuk peyda etmek maksadıyla komiserliğin üst düzey personeli, söz konusu çevrelerin Sofya’daki uğrak mekânı olan Askerî Kulüp’e üye olmuşlarsa da emsallerine nazaran zaten düşük olan maaşlarını bir de gecikmeli almaları sebebiyle kulübün aidatını bile ödemekte zorlanıyorlar, ilave harcamalar yapmaları gerektiğinden kimi zaman kulübe gitmiyorlardı.⁵³³

Sadık Paşa, komiserliğin yaşadığı maddî zorlukları dile getirirken personel eksikliğinden de yakınmış, defalarca talep ettiği bazı kadrolara yeni personel atamasının yapılmadığını, dolayısıyla “gayet mühim ve ayrıca bir meşgale olan umur ve hususât-ı askeriyenin takib ve tefahhusunda” güçlük çekildiğini dile getirmiştir. Öte yandan Cuma, Pazar demeyerek gece gündüz vazifesi başında bulunan komiserlik heyetinin pek çok zorlukla işini icra etmeye çalıştığını söylerken, bir bakıma komiserliğin beklenen işleri eldeki imkânlarla hakkıyla yapmaya çalıştığını, bununla birlikte sadaretin de maaş

⁵³⁰ BOA, A.}MTZ.04, 133/35, 30 Temmuz 1321 (12 Ağustos 1905).

⁵³¹ Mesela bk. BOA, A.}MTZ.04, 130/55, 4 Temmuz 1321 (17 Temmuz 1905). Maaş ödemelerindeki düzensizlik o dönemde herkes tarafından hissedilen bir meseleydi. Nitekim hanedan üyelerinin de tahsisatlarını aylardır alamadığı vâkiydi (Ali Akyıldız, *Nazime: Aydın ve Dindar Bir Sultan* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2020), s. 137–138).

⁵³² Aydın, “Bulgaristan Komiserliği”, s. 122.

⁵³³ BOA, A.}MTZ.04, 133/35, 30 Temmuz 1321 (12 Ağustos 1905). Bütün bu zorlukları anlatan Sadık Paşa, şekerin kilosunun 5 (3,3 \$), bir karpuzun ise 4 (2,64 \$) veya 5 kuruş (3,3 \$) olduğu gibi ilginç detaylar vermektedir.

ödemeleri ve personel istihdamı gibi konularda üzerine düşen mesuliyeti yerine getirmesi gerektiğini nazikçe hatırlatmıştır.⁵³⁴

2.2.8.5 Ailevî İşleri ve Sadrazam Avlonyalı Ferid Paşa ile Yaşadığı İhtilaf

Sadık Paşa'nın sefirlerden farklı olarak ailesi Sofya'dayken görev yaptığından yukarıda söz edilmişti. Atanmasının ardından çok geçmeden ailesini şehre getiren paşa, kızı Masûne Hanım'ı 7 Haziran 1905'te komiserlikte Fransızca başkâtibi olarak çalışan Mehmed Salih (Şendil) Bey'le evlendirdi ve bu mutlu haber, şu telgrafla Mâbeyn'e iletildi:

“Lutf ü sıhhatle ve sâye-i Hazret-i Şehriyâr-ı A‘zamîde bugün komiserlik Fransızca Başkâtibi Salih Beğ bendeleriyle kerîmem cariyelerinin emr-i mesnûn-i akidleri icra olunup bu vesile ile de bi'l-cümle hâzirun ile beraber tevâfûr-i ömr ü afiyet ve tezâyüd-i şân u şevket-i Hazret-i Veliyyü'n-nimet-i Bî-minnet-i A‘zamî duasının tekrarıyla tarsî'-i elsine-i rıkiyyet eylediğimiz ve komiserhânede bu münasebetle bulunan bi'l-cümle ahali-i İslâmiye atebe-i felek-mertebe-i hilafet-penahîye tecdid-i ubûdiyet eyledikleri ma‘ruzdur.”⁵³⁵

Ertesi gün düğün velimesi verilmiş, bir sonraki gün ise Banyabaşı Camii'nde mevlid-i şerif okutulmuştu.⁵³⁶ II. Abdülhamid, evlilik haberini alınca paşanın eşi Esmâ Hanım'ı tebdilen birinci, kızı Masûne Hanım'ı ise tebdilen ikinci rütbeden Şefkat Nişanı'yla taltif etti.⁵³⁷

Sadık Paşa'nın ailevî bir diğer meselesinde, Sadrazam Ferid Paşa ile yaşadığı anlaşmazlık su yüzüne çıktı. Bu mesele, amcası Şefik'in oğlu Vâsık el-Müeyyed'i⁵³⁸ komiserliğe kâtip olarak almak istemesinden kaynaklanmıştı. Anlaşmazlığın sürdüğü hengâmda Ferid Paşa, yukarıda dile getirdiğimiz eleştirilerini yöneltmişti. İki devlet adamının yıldızlarının barışmamasının nedeni sarîh olmamakla birlikte, Sadık Paşa'nın, hemşehrisi ve akrabası olan Mâbeyn İkinci Kâtibi Ahmed İzzet Holo Paşa'yla yakın

⁵³⁴ BOA, A.}MTZ.04, 133/35, 30 Temmuz 1321 (12 Ağustos 1905).

⁵³⁵ BOA, HR.SFR.04, 799/83, 25 Mayıs 1321 (7 Haziran 1905).

⁵³⁶ BOA, Y.PRK.MK, 20/151, 28 Mayıs 1321 (10 Haziran 1905).

⁵³⁷ BOA, İ.TAL, 366/17, 26 Mayıs 1321 (8 Haziran 1905).

⁵³⁸ Şefik el-Müeyyed'in oğlu Vâsık Bey hakkında bk. BOA, *DH.SAİD.d*, 113/351, 17 Şubat 1320 (2 Mart 1905); el-Azm, *el-Üsre* (1960), s. 75.

ilişkisinin etkisi olduğu düşünülebilir; zira sadrazamın Holo'yla geçinemediği bilinen bir gerçektir.⁵³⁹

Mesele, Sadık Paşa'nın komiser olarak atanmasının hemen sonrasında Düyûn-ı Umumiye İdaresi kâtiplerinden Vâsık'ı Fransızca kitâbeti kadrosuna almak istemesi ve nihayetinde 1.500 kuruş (990 \$) maaşla atanmasına dair padişah iradesini çıkartmayı başarmasıyla başladı.⁵⁴⁰ Sadık hiç ummadığı bir engelle karşılaşmıştı; Ferid Paşa hemen ertesi gün, bütçede karşılığı olmadığı, personel fazlalığı olduğu, komiserlikte zaten bir Fransızca başkâtibi bulunduğu, ayrıca Türkçe başkâtibinin de Fransızcaya vâkıf olduğu gerekçeleriyle bu tayine karşı çıktı.⁵⁴¹ Öte yandan bu atamanın Bâbîâli tarafından daha önce “tervic” olunacağını söylendiğini bildiren Sadık Paşa, komiserlikte fiilen beş aydır çalışmakta olan Vâsık Bey'in atama iradesinin gönderilmesi talebini yineledi⁵⁴² ve maaşının “fevkalâde masraflar” kaleminden karşılanmasını istedi. Bu konuda ikinci bir iradenin çıkması⁵⁴³ da Ferid Paşa'yı durdurmaya yetmedi, bilakis muhalefetin dozunu artırarak bu kez Sadık Paşa'yı açıktan hedef aldı. Bütçeden karşılıksız maaş tahsisinin iradeyle yasaklandığına dikkat çekerek, Sadık Paşa'nın talebinin kanunen imkânsız olduğunu bildiren sadrazam, atamadaki söz konusu gecikmenin de bütçede bir karşılık bulma hususundaki yazışmalardan kaynaklandığını öne sürdü. Ayrıca Sadık Paşa'yı lüzumsuz personel istihdam etmeye çalışmak ve tahsisat aramakla suçlayıp bunu yapmak yerine prenslikteki tüccar vekâletlerinden veya diğer bazı memuriyetlerdeki münhal kadrolardaki tahsisattan bir karşılık göstermesi gerektiğini ekledi.⁵⁴⁴

Vâsık'ın atamasını engelleyememekle birlikte Ferid Paşa'nın işin peşini bırakmaması, Sadık Paşa'ya yönelik şahsî bir meselesi olduğunu düşündürür. Zira sadaret, maaş tahsisatına dair çıkan irade üzerine işi Hariciye Nezareti'ne havale etmek durumunda kalmış ve 1.500 kuruş (990 \$) yerine “1.000 kuruş (660 \$) kadar bir şey” tahsisi için muhasebece çalışılması, kalanının ise komiserlikçe karşılanmasını istemişti.⁵⁴⁵

⁵³⁹ Abdulhamit Kırmızı, *Avlonyalı Ferid Paşa: Bir Ömür Devlet* (İstanbul: Klasik, 2021), s. 225.

⁵⁴⁰ BOA, İ.}MTZ.04, 26/1671, 20 Nisan 1321 (3 Mayıs 1905).

⁵⁴¹ BOA, Y.A.HUS, 486/169, 21 Nisan 1321 (4 Mayıs 1905).

⁵⁴² BOA, Y.PRK.MK, 20/138, 13 Mayıs 1905.

⁵⁴³ BOA, İ.}MTZ.04, 26/1681, 5 Haziran 1321 (18 Haziran 1905).

⁵⁴⁴ BOA, Y.A.HUS, 488/57, 5 Haziran 1321 (18 Haziran 1905).

⁵⁴⁵ BOA, A.}MTZ.04, 130/25, 28 Haziran 1321 (11 Temmuz 1905), lef 1.

Tam da bu sırada Bulgaristan'dan İstanbul'a gönderilen ve dolaylı olarak Sadık Paşa'yı hedef alan bir ihbarnamede muhtemelen sadrazamın parmağı vardı. Hahambaşı kâtabi Salamon İsak imzasını taşıyan bu ihbarda kullanılan dil oldukça tehditkârdı:

“Takdim eylediğim iki kartdan anlaşılacağı üzere bu adam komiserlikte kâtib değildir. Lâkin kâtib gibi kart yaptırmıştır. Bunun bu sahtekârlığını bizim Bulgar gazeteleri ile ilan edeceğim. Türkiye'nin bu derece cesaretine şaşıtm. Artık çocuklar[ı] da bu derece paye ve sahtekârlığa alıştırmak muvafık değildir.”⁵⁴⁶

İhbardaki çocuk vurgusu boşuna değildi, zira Vâsık o esnada henüz 20 yaşında bir delikanlıydı. Aradan neredeyse bir yıl geçmiş, fakat maaş meselesi hâlâ çözülememişti.⁵⁴⁷ Aslında Ferid Paşa bir yönden hiç de haksız sayılmazdı; zira maddî muzayaka, inkârı imkânsız bir hakikatti. Daha mevcut komiserlik personelinin maaşı bile doğru dürüst ödenemiyordu.⁵⁴⁸ Nitekim maaş ödeme problemini, “Allah aşkına, Peygamber aşkına, padişah efendimizin ve devlet-i ebed-müddetin şan ü haysiyeti nâmına maaşatımızın irsaliyle şu hâl-i esef-iştimalden halasımızı tekrar ale't-tekrar istirham mecburiyetinde bulunduğum mâruzdur.” sözleriyle haykırarak en üst perdede dile getirenlerden biri de Sadık Paşa'dan başkası değildi.⁵⁴⁹ Keza, dışarıdan bakıldığında paşanın akrabasını 1.500 kuruş (990 \$) maaşla kâtip yapma isteği nepotizmle ilişkilendirilmeye de oldukça uygundu. Mamafih bunlar, sadrazamın engelleme teşebbüslerinin masumâne olduğu anlamına gelmemelidir. Zira aynı yıl komiserlikte çalışmaya başlayan Edhem Ruhi'nin istihdam sürecinde benzer hiçbir tartışma yaşanmamış, üstelik Edhem 1.500 kuruş (990 \$) maaşla işe başlarken Vâsık'ın maaşı 1.000 kuruşta (660 \$) kalmıştı.⁵⁵⁰

Komiser Sadık'ın iş tutuş tarzından hoşlanmayan⁵⁵¹ sadrazamın engellemeleri sonraki yıllarda da sürdü. Nitekim Vâsık'ın 1907'de İstişare Odası Muavinliği'ne geçme

⁵⁴⁶ BOA, A.}MTZ.04, 130/25, 28 Haziran 1321 (11 Temmuz 1905), lef 2-5.

⁵⁴⁷ BOA, İ.}MTZ.04, 30/1975, 1 Eylül 1321 (14 Eylül 1905); BOA, A.}MTZ.04, 135/5, 12 Eylül 1321 (25 Eylül 1905).

⁵⁴⁸ Maaşlar genelde birkaç ay gecikmeli yatıyordu (BOA, A.}MTZ.04, 133/35, 13 Ağustos 1321/26 Ağustos 1905).

⁵⁴⁹ BOA, A.}MTZ.04, 131/46, 13 Temmuz 1321 (26 Temmuz 1905), lef 2; Aydın, “Bulgaristan Komiserliği”, s. 122.

⁵⁵⁰ BOA, A.}MTZ.04, 134/81, 7 Eylül 1321 (20 Eylül 1905).

⁵⁵¹ Bu pek bilinmeyen bir husus değildi, nitekim basına kadar da düşmüştü (*Balkan*, “Bulgaristan Komiserliği'nde Tebeddülât”, nr. 434, s. 2).

isteği nezaretçe kabul görse de muavin sayısının “hadd-i muayyenî” aştığı gerekçesiyle sadaretçe reddedildi.⁵⁵²

Sadık el-Müeyyed’in komiserken ailevî başka işlere mesai sarf ettiği de vâkidir. Nebk kaymakamı olan kardeşi İklil Bey’in daha düşük seviyede bir kaymakamlıkla becayışının engellenmesi için aracı oldu;⁵⁵³ Bâb-ı Seraskerî’de tutuklu bulunan diğer kardeşi Doktor Gâlib’in cülûs sene-i devriyesi münasebetiyle affını talep etti.⁵⁵⁴ Netice itibariyle paşa bir yandan devlet işleriyle uğraştı, bu sırada rütbesi birinci ferikliğe yükseltildi,⁵⁵⁵ öte yandan nepotizmle itham edilebileceği çeşitli ailevî girişimlerde bulundu, nitekim bunlar da muarızları tarafından siyasete malzeme edildi.

2.2.8.6 İstanbul’a Dönüşü ve Azli

Sadık Paşa, ihtiyaç hissettikçe II. Abdülhamid’den aldığı izinle ya da padişahın çağırması üzerine İstanbul’a gidip gelirdi. Bu gidişlerinde genellikle gündemdeki konulara dair istişareler edilir ve fikirleri sorulurdu. Yine böyle bir iş için çağrıldığını sanan paşa, bir Nisan günü Sirkeci’de trenden iner inmez soluğu Mâbeyn’de almıştı, fakat bunun Sofya’dan son gelişi olduğundan muhtemelen kendisi de habersizdi. Zira 26 Nisan 1908’de saraya gittiğinde komiserlikten “afv buyurulmuş olduğu ve yerine münasib birinin intihab ve ferman buyurulacağı” konusunda padişah iradesi çıkmış,⁵⁵⁶ böylece Sadık Paşa’nın yaklaşık 3,5 yıllık Bulgaristan Fevkalâde Komiserliği sona ermişti.

Azil sebeplerine dair bilhassa Bulgar gazeteleri pek çok söylenti ortaya attı. Bunlar ve İstanbul siyasî mahfillerinden sızan bilgiler, Edhem Ruhi’nin sansürden âzâde *Balkan* gazetesinde sıklıkla yer buldu. Söz konusu söylentilerden biri, paşanın Bulgaristan Prensesi Eleonora’yı resmî ziyaretinde büyük tören üniformasını giymemesi ve bunun üzerine Prens Ferdinand’ın gücendiğini İstanbul’a bildirmesiydi. Keza, paşanın şahin siyasî tavrının ve tuttuğu yolun bu azlin esas sebebi olduğunu söyleyenler de yok değildi.⁵⁵⁷

⁵⁵² BOA, BEO, 3215/241110, 12 Kanunievvel 1323 (25 Aralık 1907).

⁵⁵³ BOA, DH.MKT, 1137/40, 9 Kanunievvel 1322 (22 Aralık 1906).

⁵⁵⁴ BOA, HR.SFR.04, 385/6, 19 Ağustos 1321 (1 Eylül 1905).

⁵⁵⁵ BOA, İ.TAL, 413/59, 18 Kanunisani 1322 (31 Ocak 1907).

⁵⁵⁶ BOA, İ.}MTZ.04, 27/1762, 13 Nisan 1324 (26 Nisan 1908); BOA, A.}MTZ.04, 165/59, 14 Nisan 1324 (27 Nisan 1908). Azline dair *Balkan*’da çıkan bir haber için bk. *Balkan*, “Hâricî”, nr. 431, 18 Nisan 1324 (1 Mayıs 1908), s. 3.

⁵⁵⁷ *Balkan*, “Sâdik el-Müeyyed Paşa’nın Sebeb-i Azli”, nr. 432, 19 Nisan 1324 (2 Mayıs 1908), s. 3.

Görevden el çektilişi konusunda bir diğer olağan şüpheli ise Sadrazam Ferid Paşa'ydı. Yaşanan son hadiseleri, öteden beri memnuniyetsiz olduğu komiserliğin gidişatına gerekçe gösterip Sadık el-Müeyyed'i azlettirdiği gazetelerde yazılıp çiziliyordu⁵⁵⁸ ki umumi manzara bunu pek muhtemel kılmaktaydı. Komiser olarak Sadık'ın Bâbiâli'den aldığı desteğin sınırlı kalması söz konusu iddiaları destekler. Hatta İstanbul'dan sızan bazı bilgilere göre bu azil öteden beri düşünülmekteydi. Zira komiserin siyasî tutumundan uzun zamandır müşteki olan Sofya'daki bazı politikacılar, Osmanlı Devleti ile Bulgaristan'ın daima gergin bir vasatta bulunmasının asıl müsebbibi olarak onu görüyorlardı. Nitekim bu görev değişikliğiyle birlikte devletin Bulgaristan Prensliği'yle ilişkilerini yeniden düzeltme niyetinde olduğu haberleri, sanki bütün problemin Sadık Paşa'nın yönetim anlayışından kaynaklandığı intibasını kamuoyuna vermek içindi.⁵⁵⁹

Paşanın sonuç odaklı, kimi zaman sert ve tavizsiz tavrı ile mazeret kabul etmez dediğim dedikçi karakterinin, bir miktar “salon paşalığı” gerektiren ve en üst düzeyde hassasiyet içeren bu türde bir diplomatlık için uygunluğu tartışılabilir. Bununla birlikte, yukarıdaki söylenti ve sızıntıları nakleden Edhem Ruhi'nin kapanış cümlesi, herhalde meselenin tek yönlü veya birtakım siyasî çekişmelerden âzâde olmadığının resmini ortaya koyar: “Kim bilir iş içinde neler var!”⁵⁶⁰

Paşanın azlinin esas sebebinin yanı sıra halefinin kim⁵⁶¹ ve yeni görevinin ne olacağı söylentileri de kamuoyunu bir süre meşgul etmiş gözüküyor.⁵⁶² Komiserlikten el çektilirdikten sonra, çoktan beridir münhal olan Petersburg veya Tahran sefirliğine atanmasının planlandığı siyaset çevrelerinde konuşulmaktaysa da⁵⁶³ bu hiçbir vakit gerçekleşmedi. Paşadan iki gün sonra komiserliğin Fransızca başkâtipliğini yürüten

⁵⁵⁸ *Balkan*, “Bulgaristan Komiserliği'nde Tebeddülât”, nr. 434, s. 2.

⁵⁵⁹ *Balkan*, “Hâricî”, nr. 436, 24 Nisan 1324 (7 Mayıs 1908), s. 3.

⁵⁶⁰ *Balkan*, “Hâricî”, nr. 436, s. 3.

⁵⁶¹ Adaylar arasında Hariciye Nezareti Başkâtibi Lütfi Bey, Elsine-i Ecnebiye Müdürü Safa Bey ve komiserlik Fransızca Başkâtibi Refik Bey'in isimleri geçse de nihayetinde Bükreş Başşehbenderi Kâmil Bey'de karar kılındı (BOA, Hariciye Nezareti Siyasî Kalemi (HR.SYS), 334/1, 09 Mayıs 1908, lef 1; *Balkan*, “Hâricî”, nr. 433, 20 Nisan 1324 (3 Mayıs 1908), s. 3; *Balkan*, “Bulgaristan Komiserliği'nde Tebeddülât”, nr. 434, s. 2; *Balkan*, “Son Haberler”, nr. 435, 23 Nisan 1324 (6 Mayıs 1908), s. 4).

⁵⁶² *Balkan*, “Hâricî”, nr. 433, s. 4.

⁵⁶³ *Balkan*, “Son Haberler”, nr. 435, s. 4.

damadı Salih Bey de azledildi.⁵⁶⁴ Muhtemelen paşa, damadıyla kızının yanında kalmasını arzulamış ve bu azli kendisi istemişti. Bu çerçevede damadının mevcut maaşıyla birlikte “Hariciye Nezareti devâirinden birine” atanmasına ilişkin bir irade çıktı.⁵⁶⁵ Bu atama kararı, dönemin basınında –doğru bir biçimde– Sadık el-Müeyyed’in haricî bir memuriyete gönderilmeyeceğinin işareti olarak yorumlandı. Zira bir sefarete atanacaksa damadıyla birlikte gitmesi bekleniyordu. Gerçek şu ki paşa bir şekilde gözden düşmüş, bunun neticesinde de kızağa çekilmişti ve artık yapması gereken yegane şey, sıradan bir “yâver-i hazret-i şehriyârî” gibi Cuma günleri selamlık merasiminde isbat-ı vücut etmekten ibaretti.⁵⁶⁶

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Bulgaristan komiserliği, onun II. Abdülhamid devrindeki son görevi oldu. Paşa pasif göreve alındıktan üç ay sonra ilan edilen II. Meşrutiyet’le birlikte başına gelen belaların büyüklüğünü düşününce, herhalde komiserliği süresince Ferid Paşa’yla yaşadığı çekişmeler ona incir çekirdeğini doldurmayacak tatlı hatıralar mesabesinde gözükecekti.

⁵⁶⁴ *Balkan*, “Bulgaristan Komiserliği'nde Tebeddülât”, nr. 434, s. 2. Salih Bey’in ayrılmasıyla boşalan başkâtipliğe Vâsık Bey getirildi (BOA, İ.}MTZ.04, 27/1766, 25 Mayıs 1324 (7 Haziran 1908); BOA, A.}MTZ.04, 167/35, 25 Mayıs 1324/7 Haziran 1908).

⁵⁶⁵ BOA, İ.HUS, 165/67, 16 Nisan 1324 (29 Nisan 1908). Salih Bey, Bâbîâli İstişare Odası Muavinliği’nde göreve başladı.

⁵⁶⁶ *Balkan*, “Hâricî”, nr. 436, s. 4.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AZMZADE SADIK EL-MÜEYYED’İN TEFTİŞLERİ VE DİĞER GÖREVLERİ

3.1 Teftişleri

Bu bölümde Sadık el-Müeyyed’in imparatorluğun çeşitli bölgelerinde yaptığı teftiş ve inceleme mahiyetindeki dört görevi mercek altına alınacaktır. Bunlardan ilki, 1895 yılında Almanya’dan davet edilen Dr. Rudolf Emmerich ile birlikte kolera salgınının yayılmasını engellemek maksadıyla İstanbul’un çeşitli semtlerinde yaptıkları teftişler; ikincisi, Anadolu’nun pek çok vilayetinde meydana gelen Ermeni olaylarına dair 1896’da yaptığı bir dizi teftiş ve soruşturma; üçüncüsü, Zor Mutasarrıflığı’ndan gelen bir şikâyet üzerine bölgeye gönderilmesine karar verilen Sadık el-Müeyyed’in bir şekilde atamasının durdurulması ve teftiş için bir başkasının bölgeye gönderilmesi ve son olarak ise 1900 yılı başlarında Üsküplü müslümanların protestolarıyla başlayıp ayaklanmaya doğru evrilme istidadı gösteren bir krizi çözmek üzere bölgeye gönderilmesi ve oradaki icraatlarıdır.

3.1.1 “İllet-i Müdhişe” ile Mücadele: Dr. Rudolf Emmerich ile Kolera Teftişleri (1895)

Merkezî idarenin güvenilir adamı olarak vazifelerinin kâhir ekseriyeti İstanbul dışında olan Sadık Bey’in imparatorluk merkezindeki nadir görevlerinden biri, kolera salgınıyla mücadele için 1895’te davet edilen Dr. Rudolf Emmerich’e, kısa süren ikameti boyunca refakat etmektir. Tıbbî bir konuda görevlendirilmesinin yegâne sebebi ise Almanları tanınması ve dillerine vâkıf olmasıydı. Bu dönemdeki kolera salgınını incelemek, alınan tedbirlerin ayrıntısına değinmek veya bunların tıbbî değerlendirmesini yapmak bu biyografinin amacı, ilgisi ve kapsamı dışındadır. Dolayısıyla bu bölümün amacı, Sadık

el-Müeyyed'in Alman doktorla gerçekleştirdiği teftişlerin mahiyeti ile salgının önlenmesine yönelik sunulan tedbirlerden bahsetmekle sınırlı olacaktır.⁵⁶⁷

1892'de birçok Avrupa ülkesinde hüküm süren kolera salgınının bütün önlemlere rağmen bir yıl sonra Osmanlı payitahtına ulaşması, Kaymakam Sadık Bey'in bu teftişle görevlendirilmesinin yolunu açmıştır. Bir süre ağır seyreden, fakat alınan tedbirlerle etkisi hafifleyen salgında başvurulacak çarelerden biri, çoğunluğu Fransız olan Avrupalı mütehassıslardan faydalanmak olmuştur. Vaka sayısının Ocak 1895'te yeniden yükselmesi üzerine önceki uzmanlardan farklı bir ekolü temsil eden Alman Doktor Max von Pettenkofer'in, o olmazsa takipçisi Münih Üniversitesi hocalarından Bakteriyolog Rudolf Emmerich'in davet edilmesi gündeme gelmiş,⁵⁶⁸ nitekim yapılan görüşmelerin akabinde gelmeyi kabul eden Dr. Emmerich ile asistanı Dr. Eisenlohr, 26 Mart'ta Münih'ten Şark sürat treniyle yola çıkıp üç gün sonra İstanbul'a varmıştı.⁵⁶⁹

Almanya'dan bir mütehassısın gelişi, bir-bir buçuk yıl boyunca eğitim gördüğü bu ülkenin dilini bilen Sadık Bey'in salgında vazife almasını sağlamıştı. Onun bu konuda tespit edebildiğimiz ilk görevi, Mâbeyn'e gelen Emmerich'i Bâbiâli'ye götürerek Sadrazam Ahmed Cevad Paşa'yla görüştürmek olmuş, sadrazamın doktorun bir otele yerleştirilmesini ve refakatine de "Sadık Bey'in veya Almanca bilen diğer bir yaverin tayini"ni istemesi göreve devamını sağlamıştı.⁵⁷⁰ Vazifesi, Emmerich ile birlikte İstanbul'un muhtelif semtlerini dolaşmak, yapılacak müzâkereler, araştırmalar ve diğer çalışmalara göre doktorun hazırlayacağı raporların tercümesini ve şahsî gözlemlerini

⁵⁶⁷ 1893-1895 Kolera Salgını'nın etraflı tarihi ve incelemesine dair bk. Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera*; Nuran Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık Tarihi: Sağlık Teşkilatı, Salgın Bulaşıcı Hastalıklar ve Mücadele Koruyucu Sağlık Kurumları, Hastaneler, Tıp Eğitimi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi; İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti, 2010), s. 80–89.

⁵⁶⁸ Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera*, s. 197–198; Nuran Yıldırım – Hakan Ertin, "1893-1895 İstanbul Kolera Salgınında Avrupalı Uzmanlar ve Osmanlı Devleti'nde Sağlık Modernizasyonuna Katkıları", *Anadolu Kliniği Tıp Bilimleri Dergisi* 25/Supplement 1 (2020), s. 86–88, 96; BOA, Y.PRK.BŞK, 39/79, 11 Şubat 1895; BOA, Sadaret Mektubî Mühimme Kalemi (A.}MKT.MHM), 596/1, 18 Mart 1895, lef 7. Salgının kontrol altına alınması maksadıyla Avrupa'dan gelen son uzman olan Emmerich, kendisine koşulan, kolera ile ilgili tecrübelerini Heyet-i Sıhhiye üyeleri ile Mekteb-i Tıbbiye öğrencilerine aktarmak şartlarını kabul etmiştir. Padişahın hizmetlerini karşılıksız bırakmayacağından emin bir şekilde – muhtemelen büyük bir ihsan alacağını da umarak– herhangi bir maddi talepte bulunmamış, otel masrafiyle bilet ücretlerinin karşılanması için yeterli olduğunu bildirmiştir (BOA, İ.HUS, 35/53, 2 Mart 1311 (14 Mart 1895); BOA, A.}MKT.MHM, 596/1, 3 Mart 1311 (15 Mart 1895), lef 2).

⁵⁶⁹ *London Standard*, 28 Mart 1895, s. 5; *Glasgow Herald*, 29 Mart 1895, s. 7.

⁵⁷⁰ BOA, Y.PRK.BŞK, 40/42, 2 Şevval 1312 (29 Mart 1895), lef 12. Doktor, Bristol Oteli'ne yerleştirilmiştir (*Sabah*, nr. 2030, s. 1).

padişaha sunmaktan ibaretti.⁵⁷¹ Öteden beri salgınla yakından ilgilenen II. Abdülhamid,⁵⁷² yaverinin bu raporları sayesinde gidişattan günbegün haberdar olmuştu.

Sadık Bey, Bâbîâli'deki görüşmenin akabinde İstanbul Şehremaneti'ne götürdüğü doktoru, burada oluşturulan Hıfzıssıhha-i Umumî Komisyonu⁵⁷³ başmüfettişi Dr. Ferik Ömer Paşa ve diğer üyelerle tanıştırmış, yapılan toplantıda vakaların yoğun olarak görüldüğü Boğaziçi civarından teftişlere başlanması kararlaştırılmış⁵⁷⁴ ve Sadık Bey o akşamdan itibaren Yıldız'a rapor vermeye başlamıştı.⁵⁷⁵

Ertesi sabah (31 Mart) başlayan denetlemeler gayet yoğun geçen beş günün sonunda tamamlandı. Genel olarak Dr. Emmerich, Dr. Eisenlohr, Dr. Ferik Ömer Paşa, Dr. İstekuli (Stécoulis) ve Kaymakam Sadık Bey'den oluşan heyet ilk gün Yeniköy ve İstinye'ye gitmiş,⁵⁷⁶ sonraki günlerde ise sırasıyla Galata, Sirkeci, Bayezid, Laleli, Aksaray; Haydarpaşa ve Üsküdar; Gülhane ve Haseki ve nihayet son gün Kasımpaşa, Hasköy, Balat ve Ayvansaray olmak üzere salgın boyunca vakaların yoğun görüldüğü muhtelif semtler dolaşmıştı. Denetlenen yerler arasında Haydarpaşa, Haseki Nisa ve Gureba (Valide) hastahaneleri, Gülhane'deki dulhane, yetimhane ve askerî dikimhane, Sirkeci'deki muhacir barakaları, Selimiye Kışlası, Bâbîâli ve Üsküdar karakolhaneleri ile cadde, kuyu, lağım, bataklık ve sarnıç gibi enfeksiyonu yayma ihtimali olan yerler vardı.⁵⁷⁷

Bulgu ve değerlendirmelerini heyet üyeleriyle müzakere ederek raporlaştıran Emmerich,⁵⁷⁸ daha sonra bunları özetliyor, Sadık Bey ise bu rapor özetlerini günlük

⁵⁷¹ Sadrazam görüşmede, teftişlerde doktora yardımcı olmaları hususunda devlet kademelerine gerekli emirleri vereceğini söylemiş, doktordan çalışmaları neticesinde elde edeceği bilgi, bulgu ve mütalaalarını ilgililerle paylaşmasını rica etmiştir (*İkdam*, “Şuûnât”, nr. 244, 2 Nisan 1895, s. 1; BOA, Y.PRK.BŞK, 40/42, 18 Mart 1311 (30 Mart 1895), lef 2).

⁵⁷² Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera*, s. 350.

⁵⁷³ *Sabah*, nr. 2031, 3 Nisan 1895, s. 1.

⁵⁷⁴ Vakalar günlük olarak gazetelerde ilan edilmekteydi. Mesela bk. *İkdam*, “Mart'ın On Dördüncü Salı Günü Saat Altıdan On Beşinci Çarsamba Günü Saat Altıya Kadar Kolera Vukûâtına Dair Alınan Mâlûmâtı Mütezammın Cedveldir”, nr. 239, 28 Mart 1895, s. 1; *Sabah*, nr. 2028, 31 Mart 1895, s. 2.

⁵⁷⁵ BOA, Y.PRK.BŞK, 40/42, 18 Mart 1311 (30 Mart 1895), lef 2.

⁵⁷⁶ Sadık Bey ile şehremanetine giden Emmerich, ilk günkü müşahedeleriyle alınması gereken sağlık tedbirlerini içeren raporunu sundu ve Şehremini Rıdvan Paşa'yla uzunca bir görüşme yaptı. Neticede zikrettiği tedbirlerin tamamının uygulanması kararlaştırıldı (*Sabah*, nr. 2032, 4 Nisan 1895, s. 1; *İkdam*, nr. 251, 9 Nisan 1895, s. 1). Bu tedbirler daha sonra basın aracılığıyla kamuoyuyla da paylaşıldı (*Sabah*, “Dersaadet'te Kolera ve Doktor Emerih”, nr. 2052, 24 Nisan 1895, s. 2–3).

⁵⁷⁷ BOA, A.}MKT.MHM, 596/10, 4 Nisan 1895, lef 4; BOA, Y.MTV, 117/55, 4 Nisan 1311 (16 Nisan 1895).

⁵⁷⁸ Daha önce gelen uzmanlardan farklı olarak koleranın topraktan bulaştığı, İstanbul'un sarp ve dik arazi yapısının yanı sıra hava durumunun da salgının yayılmasında etkili olduğu tezini savunan Emmerich'in tavsiyeleri arasında kanalizasyonların ıslahı, atık suların düzenli akması ve kamusal alanların temizliğine

olarak Türkçeye çevirip padişaha sunuyordu.⁵⁷⁹ Bu sırada salgının hızını iyiden iyiye kesmesi üzerine Meclis-i Umur-ı Sıhhiye'nin aldığı bir kararla şehre gelenlerin sadece muayene olmalarının yeterli olacağının kararlaştırılması, 48 saatlik karantina uygulamasına son verilmesi⁵⁸⁰ ve Emmerich'in "Dersaadet'de Koleranın Esbâb-ı Tevessüü" başlıklı bir sonuç raporu hazırlayıp⁵⁸¹ 18 Nisan Perşembe günü İstanbul'dan ayrılmasıyla birlikte Sadık Bey'in görevi de sona erdi.⁵⁸²

Sahadaki teftişlerin tamamlanmasının hemen ardından rütbesinin bir derece artırılmasına karar verilen Sadık Bey, böylece terfi için beklemesi gereken asgarî süre bitmeden, 8 ay gibi çok kısa bir zamanda kaymakamlıktan miralaylık rütbesine yükselmiş oldu (5 Nisan 1895).⁵⁸³ Bir süre sonra validesinin vefat haberini alınca, bazı işlerini de yoluna koymak gerekçesiyle padişah'tan izin alarak Şam'a gitti.⁵⁸⁴

3.1.2 Ermeni Olayları: Vilâyât-ı Sitte ile Halep Vilayetindeki Teftişleri (1896)

10 yılı aşkın zamandır padişah yaverleri arasında bulunan Sadık el-Müeyyed, İstanbul'daki kolera teftişlerinden bir süre sonra çıktığı ikinci Sahra seyahatinde Senûsî Şeyhi ile görüşmüş ve böylece II. Abdülhamid'in bendegânı arasındaki mevkiini iyiden iyiye güçlendirmişti. Siyasî iktidarın merkezini Bâbîâlî'den saraya taşıyan padişah ise kritik görevlere daima güvenebileceği kişileri atama eğilimindeydi. O yüzden Anadolu'nun pek çok yerinde 1894-1896 yılları arasında meydana gelen Ermeni olaylarına dair bölgeye gönderilen heyetler içinde Sadık Bey'in de yer alması sürpriz olmadı.

Söz konusu heyetin faaliyetlerine geçmeden evvel, konunun daha iyi anlaşılabilmesi için meydana gelen olayların gelişimine kısaca göz atmakta fayda vardır.

özen gösterilmesi gibi suyla alâkalı hususlar da vardı. Hocası Dr. Max von Pettenkofer tarafından geliştirilen bu görüş ve kolera ile ilgili dönemin tıbbî tartışmaları için bk. Yıldırım - Ertin, "1893-1895 Kolera Salgını", s. 86-87. Pettenkofer'un bu tezi daha sonra çürütülmüş ve koleranın su kaynaklı bir hastalık olduğu görüşü kabul edilmiştir (Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık Tarihi*, s. 89).

⁵⁷⁹ BOA, Y.PRK.BŞK, 40/42. Emmerich'in raporlarına farklı fonlarda rastlamak da mümkündür. Sadarete sunulan bir raporu için bk. BOA, A.}MKT.MHM, 596/8, 25 Mart 1311 (6 Nisan 1895), lef 3.

⁵⁸⁰ *İkdam*, nr. 248, 6 Nisan 1895, s. 1; *Sabah*, nr. 2034, 6 Nisan 1895, s. 1.

⁵⁸¹ BOA, A.}MKT.MHM, 596/10, [Nisan 1895], lef 2; BOA, Y.PRK.TKM, 31/48, [16 Nisan 1895]; BOA, Y.MTV, 118/24, 4 Nisan 1311 (16 Nisan 1895).

⁵⁸² BOA, A.}MKT.MHM, 596/15, 4 Nisan 1311 (16 Nisan 1895); *İkdam*, nr. 259, 17 Nisan 1895, s. 2. Hafif seyreden salgın da Mayıs ayı itibarıyla etkisini yitirdi. Salgının seyri ve bitişi hakkında etraflı bilgi için bk. Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera*, s. 150-157.

⁵⁸³ BOA, İ.TAL, 75/46, 24 Mart 1311 (5 Nisan 1895); *İkdam*, nr. 254, 12 Nisan 1895, s. 1; *Sabah*, "Tevcihât: Askeriye", nr. 2040, s. 1.

⁵⁸⁴ BOA, Y.MTV, 124/50, 28 Haziran 1311 (10 Temmuz 1895).

1878 Berlin Antlaşması'nın Ermenilerin yaşadığı vilayetlerde ıslahat yapılmasını öngörmesi ve ardından büyük devletlerin bu konuyu kaşması 1890'larda İstanbul ve Anadolu'da bir dizi kalkışma ve terör olayına yol açmış,⁵⁸⁵ bu cümleden olarak Hınçak ihtilâl komitesine bağlı Ermenilerin Maraş'ın Zeytun kazasında 1895'te başlattıkları isyan kısa sürede büyüyerek bölgeye teftiş heyetlerinin gönderilmesine neden olmuştu.⁵⁸⁶

Sadık Bey'in bir komisyonla birlikte gönderilmesine yol açan hadise ise Terra Santa (Kutsal Toprak) Fransisken Tarikatı mensubu, Fransız himayesindeki İtalyan Rahip Salvator ile 11 arkadaşının Osmanlı askerlerince öldürülüp yakıldıkları iddiasıydı.⁵⁸⁷ Fransız sefir Paul Cambon'un, Maraş'a bağlı Yenicekele'nin Mucukderesi köyünde misyonerlik faaliyetleri yürüten rahibin akıbetini araştırmakla görevlendirdiği Halep Konsolos Yardımcısı Adrien Barthélemy'nin dile getirdiği bu iddia, meseleyi uluslararası bir sorun hâline getirerek devleti zora sokmuş,⁵⁸⁸ Fransa'nın talebi üzerine önce bölgedeki askerî kuvvetlerin kumandanı Müşir Edhem Paşa bir soruşturma yürütmekle görevlendirilmişse de⁵⁸⁹ II. Abdülhamid, içinde yaverlerinin de yer aldığı bir komisyon kuracağını Cambon'a iletmişti. Komisyona bir Fransız temsilci de eşlik edecekti.⁵⁹⁰ Yabancı temsilci bulundurulmasında güdülen amaç ise, hiç şüphesiz, soruşturmanın objektif yapıldığı imajını Avrupa kamuoyuna sunmaktır.

⁵⁸⁵ Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, s. 396.

⁵⁸⁶ İsyan hakkında geniş bilgi için bk. Yahya Bağçeci, "1895 Zeytun Ermeni İsyanı" (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, 2008); Ahmet Eyicil, "1895 Maraş ve Zeytun İsyanı", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)* 11 (2000), s. 157–210.

⁵⁸⁷ Rahibin tam adı Salvatore Lilli di Cappadocia'dır. Yenicekele'deki üç manastırın en kıdemli rahibi olan Salvator, sıradan bir papazdan kesinlikle daha fazlasıydı (Aghassi, *Zeïtoun, depuis les origines jusqu'à l'insurrection de 1895*, çev. Archag Tchobanian (Paris: Édition du Mercure de France, 1897), s. 248). Bu hadisenin Osmanlı hariciye politikası açısından arz ettiği önemin fevkalâdeliği ile Zeytun İsyanı'nı ele alan müstakil akademik çalışmalarda bile neredeyse hiç yer bulamaması arasındaki tezat, hakikaten hayreti muciptir.

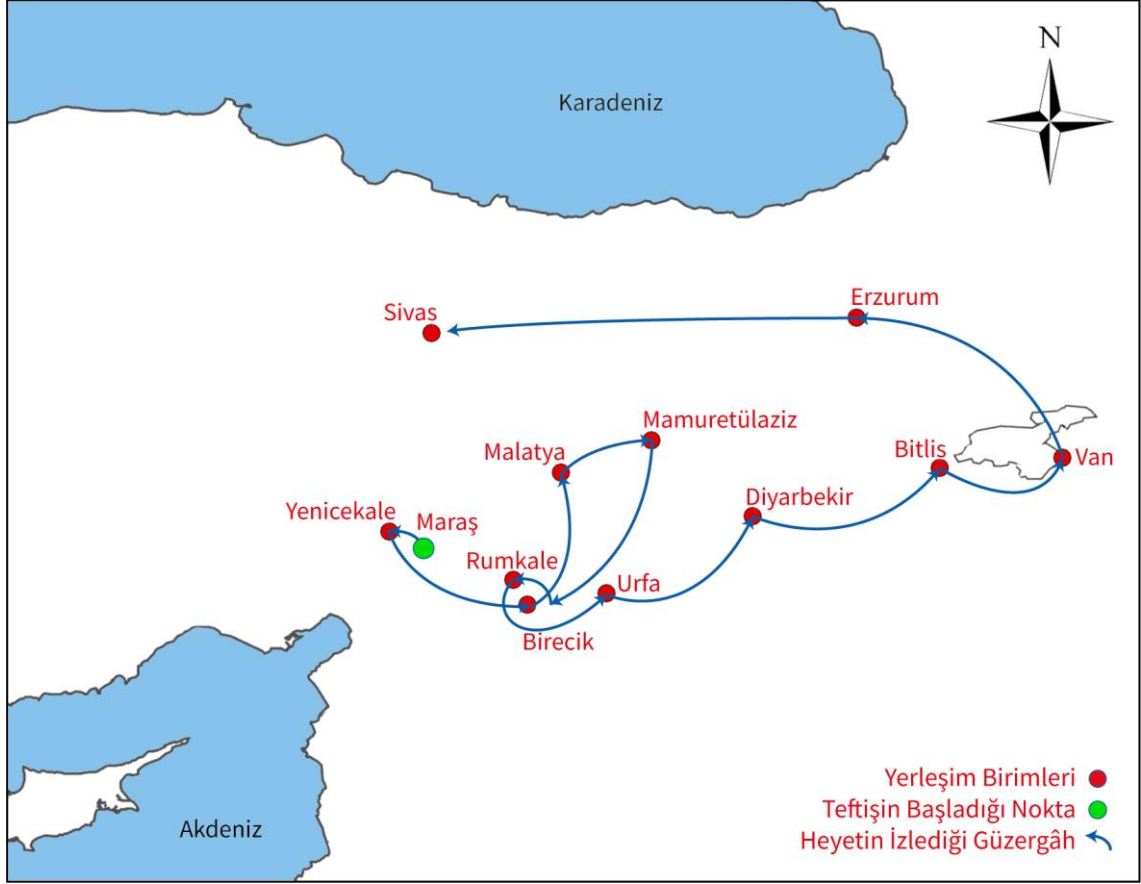
⁵⁸⁸ M. Louis Renault, *Archives diplomatiques: Recueil mensuel international de diplomatie et d'histoire (Deuxième serie)* 42 (Avril, Mai, Juin 1897), s. 185–186, 207–208; France, Ministère des affaires étrangères, *Documents diplomatiques: Affaires arméniennes, Projet de réformes dans l'Empire Ottoman, 1893–1897 [Livre jaune/Sarı Kitap]* (Paris: Imprimerie nationale, 1897), s. 78, 218–219; BOA, A.}MKT.MHM, 648/4, 22 Mart 1896, lef 30; TNA, FO, 78/4712, Despatch nr: 626, 6 Ağustos 1896, s. 3.

⁵⁸⁹ BOA, A.}MKT.MHM, 648/4, 23 Mart 1896, lef 31; 648/4, 16 Mart 1312 (28 Mart 1896), lef 28.

⁵⁹⁰ Padişahın bu jesti Cambon'u fevkalâde memnun etmiş gözükmetedir (France, Ministère des affaires étrangères, *Documents diplomatiques [Sarı Kitap]*, s. 220–221; Renault, "Archives diplomatiques, 42", s. 209; Karacakaya vd., *Ermeni İsyanları*, III, s. 50.).

Harita 1

Sadık Bey'in Dâhil Olduğu Teftiş Heyetinin Güzergâhı

Böylece 1896'nın Nisan ayı başlarında, İstanbul Bidayet Mahkemesi Hâkimi Seyyid Mehmed Emin Efendi, Beyoğlu Bidayet Mahkemesi Hâkimi Zirak Ohannes Torosyan Efendi, yaver zümresinden Miralay Sadık el-Müeyyed ve Binbaşı Abdürrahim Nafiz Bey'den bir komisyon oluşturuldu.⁵⁹¹ Abdülhamid, doğrudan kendisine karşı sorumlu tuttuğu⁵⁹² dört kişilik heyette güvendiği iki yaverinin bulunmasını uygun bulmuş, ayrıca bir hâkimi de özellikle Ermeni kökenliler arasından seçmişti. Vazifeleri Rahip Salvator olayının aslını araştırıp cinayetin fâillerini bulmak olsa da sonrasında

⁵⁹¹ BOA, Yıldız Sadaret Resmi Evrakı (Y.A.RES), 79/68, 26 Mayıs 1312 (7 Haziran 1896); BOA, Y.EE, 7/2, 6 Nisan 1312 (18 Nisan 1896).

⁵⁹² Bu sebeple heyet yazışmalarını Mâbeyn Başkitâbeti üzerinden yürüttü. Daha önce gönderilen bazı heyetler ise doğrudan saraya değil, Anadolu Umum Müfettişi sıfatıyla bölgede bulunan Ahmed Şakir Paşa'ya karşı sorumluydular (Ali Karaca, *Anadolu Islahâtı ve Ahmet Şakir Paşa, 1838-1899* (İstanbul: Eren, 1993), s. 61).

heyete iki ayrı görev daha verildi: (1) Birecik, Rumkale ve Urfa'daki toplu ihtida iddialarıyla bazı kiliselerin camiye çevrildiği söylentilerini soruşturacak ve (2) isyanlar sırasında meydana gelen zararları yerinde incelemek üzere Vilâyet-i Sitte'yi (Mamuretülaziz, Diyarbekir, Van, Bitlis, Erzurum ve Sivas) dolaşacaklardı.⁵⁹³ Heyetin görevleri son derece kritikti, zira soruşturmanın sonuçları, reformları bir müdahale aracı gibi gören Avrupa devletleriyle Osmanlı Devleti'nin münasebetlerinde belirleyici olacaktı.⁵⁹⁴

Gayemiz meydana gelen hadiselerin sebepleri, gelişimleri veya sonuçlarını incelemek değil, yalnızca Sadık Bey'in ve komisyonun bölgedeki faaliyetlerini ortaya koymak olduğundan burada olayların teferruatına girilmeyecektir.

3.1.2.1 İtalyan Misyoner Rahip Salvator'un Katlinin Araştırılması

Hazırlıklarını tamamlayan komisyon üyeleri, deniz yoluyla Mersin'e geçip oradan Maraş'a gitmek üzere 7 Nisan 1896 Salı günü İstanbul'dan ayrıldı. Komisyonla birlikte yola çıkan Fransız temsilci Ataşemiliter Binbaşı Henri de Vialar ise civardaki Fransız misyonlarına uğramak gayesiyle İskenderun'a geçmişti.⁵⁹⁵ Fransız temsilci gelmeden cinayeti araştırmanın uygun olmayacağını düşünen heyet, 18 Nisan'da şehre vardıklarında boş durmak yerine, Maraş ve Zeytun'daki karışıklıkların ortaya çıkış sebepleri üzerine bir inceleme yapmayı kararlaştırdı. Bu minvalde Zeytun, Maraş, Halep ve İstanbul dörtgenindeki tüm yazışmaları etraflıca inceleyip önemli gördüklerinin kopyasını aldılar.⁵⁹⁶

Sadık Bey ve heyet üyeleri, 22 Nisan'da Henri de Vialar'ın Maraş'a varışıyla birlikte –beraberlerinde İtalyan konsolosu da olduğu halde– Salvator cinayetini soruşturmaya başladılar. Maraş'ın merkezî bölgesinde, iki hafta içinde pek çok asker ve siville görüşüp ifadeleri alındı.⁵⁹⁷ Bunlar arasında katliamla suçlanan Miralay Mazhar Bey de vardı. Ayrıca bölgedeki askerî harekâtın mahiyeti hakkında da araştırma

⁵⁹³ BOA, Y.EE, 7/1, 15 Teşrinisani 1312 (27 Kasım 1896).

⁵⁹⁴ Islahat sürecine dair bk. Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi (1877-1914)*, haz. Uğurhan Demirbaş – Ali Osman Çınar – Mücahit Demirel vd. (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı, 2001), s. 50–71.

⁵⁹⁵ Renault, "Archives diplomatiques, 42", s. 213; Karacakaya vd., *Ermeni İsyamları*, III, s. 50.

⁵⁹⁶ Karacakaya vd., *Ermeni İsyamları*, III, s. 50–53.

⁵⁹⁷ TNA, FO, 78/4712, Despatch nr: 626, 6 Ağustos 1896, s. 4-5; Karacakaya vd., *Ermeni İsyamları*, III, s. 54.

yapıldı.⁵⁹⁸ Soruşturma raporunu tutmaya başladıklarında Fransız temsilcinin statüsü hususunda Osmanlı heyetiyle De Vialar arasında ciddi bir ihtilaf çıktı.⁵⁹⁹ Temsilcinin gayriresmî statüye sahip olduğunu savunan Türk tarafı, çelişkili bir şekilde yine de onun imzasının resmî raporda yer almasının faydalı olacağını düşünmekteydi. Tam tersini savunan De Vialar ise şahsî raporunu resmî temsilci kimliği üzerinden kamuoyuyla paylaşma derdindeydi. İki taraf arasındaki gerilim, soruşturma bitinceye dek devam etti.

Maraş'taki çalışmalarını tamamlayan Sadık Bey ve heyet Yenice kale taraflarına geçtiler. Bu esnada olay mahallinin bulunduğu haberi gelmiş ve Henri de Vialar, burada hadiseyle ilgili pek çok kanıt bulunduğunu iddia etmişti. Türk tarafına göre ise bunlar sadece yanmış birtakım kalıntılardan ibaretti. Envanteri hazırlanarak mühürlenmiş bu kalıntılar Mâbeyn Başkitâbeti'ne gönderildi.⁶⁰⁰ Soruşturmaya ilgili zabıt defteri de tamamlanarak hemen ertesi gün yollandı. Heyet üyeleri, defteri Fransız ve İtalyan temsilcilere imzalatmayı ihmal etmediler.⁶⁰¹ Böylece soruşturmanın tarafsız ve ortak bir şekilde yürütüldüğü gösterilerek Avrupa nezdindeki tepkilerin yumuşatılması hedeflenmekteydi. Öte yandan heyet, zabıt defterinin sonuna bir de sonuç raporu ilaştırdı. Bu rapor, soruşturma boyunca elde edilen bilgi ve bulgulardan hareketle cinayet ve yakma cürümlerinin Osmanlı askerlerince işlenmediği tezini delillendirmeyi amaçlıyordu.⁶⁰²

Soruşturma sırasında Türk ve Fransız delegelerin çeliştiği en önemli noktalardan biri askerlerin, rahip ve beraberindekileri “Körsulu suyunun içinden geçerek maktel olmak üzere gösterilen Küçük nam mevkie götürüp katl ü ihrak ettikleri” iddiasıyla ilgiliydi. Cinayete itham edilen Miralay Mazhar'ı kurtarmayı hedefleyen Sadık Bey ve heyet, söz konusu iddialara, güzün kabaaran derenin Kasım ayında geçit vermediği, verse

⁵⁹⁸ BOA, Y.MTV, 141/44, 24 Nisan 1312 (6 Mayıs 1896); Renault, “Archives diplomatiques, 42”, s. 213.

⁵⁹⁹ Cambon, ataşemiliterin padişahın arzusu üzerine soruşturmaya dâhil edildiğini belirttiği bir yazısında De Vialar'a “sûret-i gayr-i resmiye” ifadesinin üstünü çizmesini emretmiş, Hariciye nazırından da aynı minvalde talimat göndermesini, aksi takdirde De Vialar'a ayrı bir soruşturma yürütmesini söyleyeceği tehdidini savurmuştur. Paris'e gönderdiği bir başka yazıda ise padişahın ayrı bir soruşturmada kaçınmak amacıyla bu ifadenin çıkarılmasına razı olduğunu rapor etmiştir. Fakat elimizde aslı bulunan raporlarda bu ifadenin üzerinin çizik olmaması, Cambon'un sözünü boşa çıkarmaktadır (Renault, “Archives diplomatiques, 42”, s. 213; TNA, FO, 78/4712, Despatch nr: 626, 6 Ağustos 1896, s. 3; BOA, Y.EE, 7/2, 6 Nisan 1312/18 Nisan 1896).

⁶⁰⁰ TNA, FO, 78/4712, Despatch nr: 626, 6 Ağustos 1896, s. 10-11.

⁶⁰¹ BOA, Y.EE, 7/1, 15 Teşrinisani 1312 (27 Kasım 1896).

⁶⁰² Henri de Vialar ise ayrıca kaleme aldığı raporunda, sürpriz olmayan bir biçimde, tamamen zıt bir görüşü savunarak Miralay Mazhar Bey'in hemen tutuklanması gerektiğini bildirdi (TNA, FO, 78/4712, Despatch nr: 626, 6 Ağustos 1896, s. 11).

bile üç tabur askerin kış mevsiminde herhangi bir mecburiyet olmaksızın normal yol ve köprüyü kullanmak yerine, yaklaşık 2,5 saatlik mesafede sapa bir yerde bulunan bu mevkiden elbise ve çizmelerini çıkartmak suretiyle suyun içinden geçmelerinin rasyonel ve askerlik açısından uygun olmadığı gerekçesiyle karşı çıkıyordu. Vurguladıkları bir diğer husus ise soruşturma kapsamında dinlenen ve sorgulanan çok sayıda kişinin ifade ve cevaplarında ciddi ihtilafların olduğuydu.⁶⁰³ De Vialar’a göre ise ifadelerde herhangi bir tenakuz yoktu.

Soruşturma süresince arada su yüzüne çıkan bu tür gerilimler, tarafların meseleye yaklaşımının, ülkelerinin kamuoyu ile millî menfaatleri doğrultusunda şekillendiği izlenimini verir. Zira mesele, sıradan bir cinayet olayı olmaktan çıkarak siyasî bir kisveye bürünmüştü. Dolayısıyla taraflar, olayları işlerine geldiği şekilde yorumlamaktan kaçınmamış, raporlarını da kendi zaviyelerinden bakarak hazırlamışlardı. Raporlar bir taraf için taleplerin hukukî altyapısını tamamlayan birer araçsa diğer taraf için de suçlamaların asılsızlığını kanıtlama vasıtasıydı. Sadık Bey’in buradaki şahsî tavrının ne yönde olduğuna dair bir kayda rastlamasak da onu heyetin genelinden ayırt etmek anlamsızdır, zira padişahın adamı olarak, devlet aleyhinde hayatî sonuçları olabilecek bir olayda kendisinden beklenen tavır belliydi.

Sadık Bey’in de içerisinde bulunduğu Osmanlı heyetini, kendisini “ahlakî karantina”ya alarak dışlamak ve tarafgir olmakla suçlayan ve “Onlar için sadece tahkikat ve yemek saatlerinde var oldum.” diyen Fransız temsilci De Vialar;

“Her ne kadar düşünceli ve nezaket dolu meslektaşlar olsalar da [Osmanlı üyeleri] gerçek her ne ise onu keşfetme arzusuyla yeterince cevval işbirlikçiler olarak bulamadık. Türk ordusunu tehlikeye atan acı dolu bir geçmişe perde çekme tasası, onları hâkimiyeti altına almış görünüyordu.”

“... komisyonun en azından bazı üyeleri gerçeği gizlemek, cinayeti işleyen askerleri temize çıkarmak ve sorumluluğu olabildiğince diğerlerine, yani Zeytunlulara veya Başibozuklara yüklemek konusunda istekliydi.”

⁶⁰³ BOA, Y.EE, 7/1, 15 Teşrinisani 1312 (27 Kasım 1896).

sözleriyle çeşitli eleştirilerde bulunuyordu, fakat bu konularda kendi yaklaşımı da hiç farklı değildi. Nitekim rahibin Osmanlı askerleri tarafından öldürüldüğü peşin hükmü ile soruşturmasına başlamış ve bu sonuca ulaşmasını sağlayacak verileri hiçbir tenkide tâbi tutma ihtiyacı hissetmemişti.⁶⁰⁴

3.1.2.2 Birecik, Rumkale ve Urfa'daki Toplu İhtidalar

Komisyonun Maraş'taki görevi, soruşturma raporunun Yıldız Sarayı'na gönderilmesiyle tamamlanmış ve Fransız temsilci İstanbul'a dönmek üzere şehirden ayrılmıştı.⁶⁰⁵ Sadık Bey ve diğer üç üyenin ise Vilâyât-ı Sitte'de yapmaları gereken teftişler vardı, fakat Yenice kale'de soruşturma sürerken Mâbeyn'den gelen bir telgraf, bu görevlerini erteleyerek Birecik'e gitmelerini emretmişti. Heyet üyeleri, bunun üzerine Salvator soruşturması biter bitmez 20 Mayıs'ta yola çıktılar.⁶⁰⁶

Birecik, Rumkale ve Urfa'da yapılacak soruşturmanın konusu, Ermeni-Müslüman çatışmaları esnasında pek çok hristiyanın toplu halde ihtida ettiklerini, yani müslüman olduklarını duyurmaları ve kiliselerini camiye çevirmeleriyle ilgiliydi.⁶⁰⁷ Can korkusundan kaynaklanan toplu ihtidalara Avrupa farklı nazarla bakıyor, zorlama yapıldığı iddiasıyla Osmanlı Devleti'ni sorumlu tutuyordu. 1896 Şubat'ında işin aslını

⁶⁰⁴ TNA, FO, 78/4712, Despatch nr: 626, 6 Ağustos 1896, s. 3-5, 11. Aslında Henri de Vialar da üstünden beş aydan fazla bir zaman geçen olayın izlerinin ve delillerin bu sürede muhafazasının son derece zor olduğunun, dolayısıyla tam anlamıyla aydınlatılmasındaki zorluğun açık bir şekilde farkındaydı (TNA, FO, 78/4712, Despatch nr: 626, 6 Ağustos 1896, s. 5). De Vialar'ın anlatısı bazı kitaplara kaynaklık etmiştir. Mesela bk. Yves Terson, *Ermeni Tabusu* (İstanbul: Belge, 1993), s. 139–141. Salvator hadisesini dönemin Paris sefiri Salih Münir Paşa ve Hınçaklı komitacılar Agasi farklı şekilde anlatırlar. Mevcut kaynaklar ile anlatısının rivayet üslubundan, Münir Paşa'nın olayı çok net hatırlamadığı ve sefir olarak muttali olduğu bilgileri, otuz küsur yıl sonra aklında kaldığı kadarıyla yazıya döktüğü söylenebilir (Çorlu, *Geçmiş Zamanlar*, s. 366–367). Agasi'nin görgü tanıklarına dayandırarak yazdığını iddia ettiği cinayet anlatısı ise De Vialar'ınkiyle benzerlikler içerse de kritik noktalarda çelişir (Aghassi, *L'Assassinat du Père Salvatore par les soldats turcs*, çev. Archag Tchobanian (Paris: Édition du Mercure de France, 1897), s. 29, 40, 42). Agasi, aynı yıl neşrettiği *Zeitoun* kitabında bu tezatı itiraf ederek tashihe gider (Aghassi, *Zeitoun*, s. 251).

⁶⁰⁵ *La Croix*, “Dernières Nouvelles”, nr. 4010, 23 Mayıs 1896, s. 4; *Le Petit Marseillais*, “Dépêches Etrangères”, nr. 10247, 18 Haziran 1896, s. 3.

⁶⁰⁶ BOA, Y.EE, 7/4, 2 Mayıs 1312 (14 Mayıs 1896).

⁶⁰⁷ 1895 yılı sonlarında Urfa ve civarında meydana gelen çatışmaların sığırdığı Birecik'te 1 Ocak 1896'da yaşanan mukateleden sonra kazadaki tüm hristiyanlar müslüman olduklarını ilan etmişlerdi. Birecik olaylarına dair bk. Halil Özşavlı, *Urfa Ermenileri: (Sosyal-Siyasi ve Kültürel Hayat)* (Ankara: Gazi Kitabevi, 2013), s. 71–73. Selim Deringil'in ihtida tarihini 18 Şubat 1311'in Miladi karşılığı olarak sehven 3 Mart 1895 belirtmesi (doğrusu 1 Mart 1896 olmalı) literatürde teyid ihtiyacı hissedilmeden yaygın biçimde kullanılmıştır (Selim Deringil, “‘The Armenian Question Is Finally Closed’: Mass Conversions of Armenians in Anatolia during the Hamidian Massacres of 1895–1897”, *Comparative Studies in Society and History* 51/2 (2009), s. 364; Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)* (İstanbul: YKY, 2002), s. 94; TNA, FO, 424/186, Antep'teki Amerikan Misyonerlerinden Birleşik Devletler Halep Temsilcisine, Ocak 1896, 228; 424/186, Barnham'dan Currie'ye, Şubat 1896, s. 184; BOA, Y.A.HUS, 352/1, 18 Şubat 1311/1 Mart 1896).

araştırmak üzere bölgeye bir komisyon gönderilmiş,⁶⁰⁸ ancak komisyonun çalışmaları tansiyonu düşürememişti. II. Abdülhamid, Avrupalı sefirlerin, üst düzey asker ve sivillerden mürekkep yeni bir komisyonun görevlendirilmesi yönündeki baskıları üzerine Rahip Salvator komisyonunun Birecik’e gitmesini emretti.⁶⁰⁹

İlk heyetten yaklaşık üç ay sonra Birecik’e varan Sadık Bey’in de üyesi olduğu ikinci heyet, sadece bir gün süren ve hiçbir derinliği olmayan göstermelik bir soruşturma yapmakla yetinmiş ve tozpembe bir ihtida portresi çizmişti. Heyetin raporuna göre kazadaki 1.200’ü aşkın hristiyan, “hîn-i iğtişâşda” –sanki birden aydınlanmışçasına– İslâm’ı kabul etmiş, isim ve giyimlerini değiştirmişti. Hatta bununla da yetinmeyip kiliselerini camiye çeviren bu “mühtediler”in çoğu güya sünnet olarak eski müslümanlarla kız alıp vermeye bile başlamışlardı.⁶¹⁰

Sadık Bey ve komisyon üyeleri, camiye çevrilen üç mabedi ziyaret edip “yeni müslümanlar”la birlikte namaz kıldılar ve “zâhir-i hâle nazaran” bu insanların müslümanlıklarında samimi olduklarını İstanbul’a bildirdiler.⁶¹¹ Sarayın kendilerinden zevahiri kurtaracak türden bir rapor beklediği zehabıyla hareket eden heyet üyeleri, bu ifadelerine kendileri de inanmıyorlardı ve bin küsur insanın bir anda din değiştirmesinin halisâne duygulardan ziyade bir korku ve savunma mekanizmasının mahsulü olduğunun hiç şüphesiz farkındalardı.⁶¹² Hiç de uzak olmayan bir gelecekte, mevcut durumu doğru yansıtmaktan uzak, işin kühünü ıskalayan bir rapor hazırladıklarını görecektik ve meselenin halli için daha esaslı bir çalışmanın içerisine gireceklerdi.

⁶⁰⁸ Bu heyet, Halep Evkaf Muhasebecisi Ali Rıza Efendi, Halep Bidayet Mahkemesi Reisi Mustafa Efendi ve İngiltere’nin İzmir Konsolos Yardımcısı Gerald Fitzmaurice’ten müteşekkildi. Mevcut literatürde ikinci komisyonun faaliyetlerinin ya gözden kaçtığı –dolayısıyla tüm işlerin ilk komisyona atfedildiği– yahut da Fitzmaurice’in çalışmalarına haddinden fazla değer atfedildiği göze çarpmaktadır. Mesela bk. Deringil, *İktidarın Sembolleri*, s. 94–96; Özşavlı, *Urfa Ermenileri*, s. 74–78; İhsan Burak Birecikli, “Birecik’te Uluslararası Krize Dönüşen Bir İhtida Hadisesi”, *İslam Tarihi ve Medeniyetinde Şanlıurfa Sempozyumu Tebliğleri*, ed. Kasım Şulul vd. (Ankara: Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı, 2017), II, 485–505; Selim Deringil, *Conversion and Apostasy in the Late Ottoman Empire* (Cambridge University Press, 2012), s. 229–231.

⁶⁰⁹ Padişahın bu hareketi elçiler tarafından memnuniyetle karşılandı (Renault, “Archives diplomatiques, 42”, s. 217; France, Ministère des affaires étrangères, *Documents diplomatiques: Affaires arméniennes (Supplément, 1895-1896) [Livre jaune/Sarı Kitap]* (Paris: Imprimerie nationale, 1897), s. 93).

⁶¹⁰ BOA, Y.EE, 7/1, 15 Teşrinisani 1312 (27 Kasım 1896); 7/4, 11 Mayıs 1312 (23 Mayıs 1896).

⁶¹¹ BOA, Y.EE, 7/1, 15 Teşrinisani 1312 (27 Kasım 1896); 7/4, 11 Mayıs 1312 (23 Mayıs 1896).

⁶¹² Bu ihtida iddiaları devletçe hiçbir zaman resmen tanınmadı. Zira bunların can korkusundan ileri geldiği ve “bazılarının sûret-i ifade ve iddialarından fikr-i rücû’un” hissedildiği daha Mart ayında Halep valisi tarafından bildirilmişti (BOA, HR.TH, 171/47, 4 Mart 1312/16 Mart 1896). Fransız belgelerinde de aynı husus belirtilmiştir (M. Louis Renault, *Archives diplomatiques: Recueil mensuel international de diplomatie et d’histoire (Deuxième serie)* 43 (Juillet, Août, Septembre 1897), s. 123).

Bu kısa incelemeden hemen sonra Vilâyât-ı Sitte tahkikatına başlamak üzere Mamuretülaziz’e doğru yola çıksalar da Malatya’ya vardıklarında Yıldız’dan aldıkları bir telgraf gereği Birecik’e geri döndüler.⁶¹³ Heyet, ihtida meselesinin “ecnebi entrikası” olabileceğinden şüphelenen saray tarafından asayişini tamamen sağlamak ve hristiyanları eski dinlerine döndürmekle görevlendirilmişti.⁶¹⁴ Nitekim görünüşte de olsa kazada hiçbir hristiyanın kalmaması Avrupa’nın işine gelmeyeceği gibi ilerleyen tarihlerde Ermenilerin zorla ihtida ettirildiklerine dair devleti şikâyet etmeyeceklerinin de bir teminatı yoktu.⁶¹⁵ Bu tehlikenin tamamen farkında gözüken İstanbul’daki padişah ve diğer siyâsîler, kazadaki kaotik ortamı sona erdirmeleri hususunda heyeti fevkalâde salâhiyetlerle donatmışlardı.

Komasyon üyeleri yeniden Birecik’e giderek Ermenilerin bir an evvel eski dinlerine dönmelerini temel uğraş edindiler. Nispeten uzun bir süre kaldıkları kazada gizli veya açık yürüttükleri soruşturmada ulaştıkları neticeler kesinlikle daha etraflı ve tutarlıydı. Kaleme aldıkları raporda ihtidaların sahteliğine değinerek en azından bir kısmının ilk fırsatta eski dinlerine dönmesinin uzak bir ihtimal olmadığı notunu düştüler.⁶¹⁶ Bu esnada İstanbul’un onayını alarak heyetle birlikte incelemeler yapmak üzere çıkagelen İngiliz diplomat Gerald Henry Fitzmaurice Birecik, Rumkale ve Urfa’da komisyonla birlikte soruşturmalarla katılacaktı. Heyet, uzun süreli gayretlerinin meyvelerini ancak iki buçuk ayın sonunda alabildi; içlerinden bir bölümünün eski dinlerine sağ salım döndüklerini gören kazadaki bütün hristiyanlar Müslümanlık iddialarından vazgeçmiş ve bu sırada kazada asayişini bozacak herhangi bir olay yaşanmamıştı.⁶¹⁷

Birecik’teki tahkikatın devam ettiği günlerde Rumkale ve Urfa’ya gitmelerini emreden bir telgraf alan⁶¹⁸ Sadık Bey ve komisyon üyelerinin görevi, aynı şekilde, İslâm’ı

⁶¹³ BOA, Y.EE, 7/4, 16 Mayıs 1312 (28 Mayıs 1896); Karacakaya vd., *Ermeni İsyanları*, III, s. 58–59.

⁶¹⁴ BOA, A.}MKT.MHM, 652/2, 18 Temmuz 1312 (30 Temmuz 1896), lef 1; BOA, Y.A.HUS, 355/38, 3 Temmuz 1312 (15 Temmuz 1896). Meselede yabancı parmağının varlığına soykırımcı *janrı* benimseyen tarihçiler tarafından da işaret edilmiştir. Mesela bk. Deringil, *İktidarın Sembolleri*, s. 96.

⁶¹⁵ Avrupa’da hristiyanların zorla müslümanlaştırıldıkları propagandası özellikle 19. yüzyılda kuvvetli bir şekilde işlenmekte ve Osmanlı bunun sorumlusu gösterilmekteydi. Kamuoyundaki bu algıyı besleyen Fitzmaurice’in abartılı raporlarını merkeze alarak biyografisini yazan Berridge, Osmanlı kaynaklarını kullanmadığından mukayese imkânından mahrum kalmış ve tartışmalı iddiaları sorgulamaksızın tekrara mecbur olmuştur (Berridge, *Gerald H. Fitzmaurice*, s. 40–48).

⁶¹⁶ BOA, Y.EE, 7/1, 15 Teşrinisani 1312 (27 Kasım 1896); 7/4, 2 Haziran 1312 (14 Haziran 1896).

⁶¹⁷ BOA, Y.EE, 7/4, 7 Temmuz 1312 (19 Temmuz 1896); 7/1, 15 Teşrinisani 1312 (27 Kasım 1896).

⁶¹⁸ BOA, A.}MKT.MHM, 652/2, 29 Temmuz 1312 (10 Ağustos 1896), lef 3.

benimsediğini iddia eden hristiyanların esas dinlerine dönmelerini sağlamak oldu. Birecik'teki tecrübelerini buraya aktaran heyet, çabalarının neticesini çok daha hızlı bir biçimde almıştı. Rumkale'de sadece üç dört gün içinde eski dinlerine dönen Ermeniler ayinlerini icraya başlamıştı. Keza Urfa'da da yapılan çağrılar büyük oranda müspet karşılık bulmuş, sadece Birecik ve Rumkale'nin aksine yüz kadar Ermeni, müslüman kalmakta ısrar etmişti.⁶¹⁹ Komisyonun Birecik'teki problemi barışçıl yöntemlerle çözmesi ve sonrasında asayiş bozucu bir taşkınlığın meydana gelmeyişi, buralarda alınan hızlı sonuçlarda şüphesiz büyük paya sahipti. Heyet üyeleri, ayrılmadan önce beldelerin ileri gelenlerini toplamış, can korkusundan ötürü ihtida edip bilahare esas dinlerine dönenlere “şer‘an mürted nazarıyla bakılamayacağı” yönünde nasihat ve uyarılar yapmış ve bir güvenlik probleminin meydana gelmemesine uğraşmışlardı.⁶²⁰

Üç beldede alınan müspet sonuçlar üzerine Fitzmaurice şehirden ayrılmış, böylece heyetin Urfa'da durmak için bir sebebi kalmamıştı. Yaklaşan kış mevsiminde yolların karla kaplanması durumunda teftişlerin sürdürülmesinin imkânsız olacağını söyleyerek bir an önce Vilâyât-ı Sitte soruşturmasına devam etmek için saraydan izin isteyen heyet, bir hafta sonra Mâbeyn'den gelen cevapla birlikte 17 Eylül'de Diyarbekir'e doğru yola çıktı.⁶²¹

3.1.2.3 Vilâyât-ı Sitte Teftişleri

İlk olarak Rahip Salvator cinayeti sebebiyle bölgeye gönderilen teftiş heyeti –kendi ifadeleriyle– esas vazifelerini, Vilâyât-ı Sitte adıyla bilinen Van, Bitlis, Erzurum, Diyarbekir, Mamuretülaziz ve Sivas'ta yapacakları soruşturma olarak zikretmekteydi. O sıralar Avrupa'da epey gündemde olan Ermeni olaylarının güç kullanılarak bastırılması yönünde saraydan veya merkezî hükûmetten talimatlar gönderildiği iddiasının⁶²² asılsız olduğunu ortaya koymak üzere çatışmaların yaşandığı bölgeye Sadık Bey ile diğerlerinin

⁶¹⁹ BOA, Y.EE, 7/4, 26 Ağustos 1312 (7 Eylül 1896).

⁶²⁰ BOA, Y.EE, 7/4, 16 Ağustos 1312 (28 Ağustos 1896). Bu nasihatlerin gayet geçerli bir sebebi vardır; zira İslâm hukukuna göre bir müslümanın dininden çıkması yani “irtidat” etmesinin cezası ölümdür. İrtidat bahsi için bk. İbn-i Âbidîn, *Reddül-Muhtar Ale'd-Dürri'l-Muhtar*, çev. Ahmed Davudoğlu (İstanbul: Şamil Yayınevi, [t.y.]), 9, s. 5–92.

⁶²¹ BOA, Y.EE, 7/4; 7/1. Heyet şehirden ayrılmadan evvel Mâbeyn'e bir rapor daha göndermiş ve burada, kendilerine görev verilmediği halde Halep'e bağlı şehirlerdeki karışıklıkların sebeplerine de değinmişlerdir. Rapor için bk. Karacakaya vd., *Ermeni İsyanları*, III, s. 59–60; BOA, Y.EE, 7/2, 29 Ağustos 1312 (10 Eylül 1896).

⁶²² Berridge, *Gerald H. Fitzmaurice*, s. 44.

gönderilmesi kararlaştırılmıştı. Resmî emre göre heyetin görevi, karışıklıkların ortaya çıkış sebepleri ve gelişimleri ile meydana gelen can ve mal kayıplarının tahkik ve tespitinden ibaretti.

Rahip Salvator soruşturmasının akabinde Birecik, Rumkale ve Urfa teftişlerinin gündeme gelmesi, heyet üyelerinin Vilâyât-ı Sitte tahkikatına hemen başlamalarına engel olmuş, ancak Birecik'ten sonra Mamuretülaziz'e doğru giderken Malatya'da geri dönüş emri alsalar da hemen dönmek yerine yol üzerindeki Mamuretülaziz'e uğrayarak buradaki tahkikatı tamamlamışlardı.⁶²³ Eylül ayı ortalarına kadar ihtida iddialarıyla ilgili incelemelerde bulunduktan sonra sırasıyla Diyarbekir, Bitlis, Van, Erzurum ve Sivas vilayetlerine geçtiler ve böylece 1896'nın Kasım ayının ortalarına gelindiğinde Vilâyât-ı Sitte tahkikatını tamamladılar.⁶²⁴ Soruşturmaya ilgili nihaî raporlarını 16 Kasım 1896 tarihinde Sivas'tan gönderen komisyonun Anadolu'nun doğusu ile Halep yöresindeki vazifeleri böylece son buldu ve Aralık ayında İstanbul'a döndüler.⁶²⁵

Sadık Bey ve heyetin diğer üç üyesi, soruşturmalar neticesinde, biri olayların sebep ve gelişimine yoğunlaşan, diğeri ise hasar tespitine dayanan iki rapor hazırladı.⁶²⁶ İncelemenin daha ziyade devletin iç işleyişine yönelik olduğunu gösteren ilk rapor, genelde merkezî idarenin, özelde ise padişahın olaylarda herhangi bir mesuliyetinin olmadığını ispata yönelikti. Bu çerçevede merkezden verilen emirlerin yerel yöneticiler tarafından hakkıyla yapılıp yapılmadığını, güç kullanarak olayların bastırıldığı iddiasını ve emirlere aykırı işlerin gerçekleşip gerçekleşmediğini anlamak üzere şifreli-açık bütün merkez-taşa yazışmalarını kontrol ettiklerini ve yazışmalarda dikkati mucip bir aksaklık veya yasadışı bir bulguya tesadüf etmediklerini raporladılar.⁶²⁷ Teftiş heyeti gerçekten bütün yazışmaları incelediğini zannetse veya belirtse de işin aslı bundan farklıydı. Heyet

⁶²³ Karacakaya vd., *Ermeni İsyamları*, III, s. 55.

⁶²⁴ Heyetin her bir vilayetten gönderdiği raporların tarihleri şöyledir: Mamuretülaziz 1-2 Haziran, Diyarbekir 24 Eylül, Bitlis 4 Ekim, Van 12 Ekim, Erzurum 23 Ekim ve Sivas 16 Kasım.

⁶²⁵ *La Petite Presse: Journal républicain*, "Lettre de Constantinople: Le Massacre d'une mission catholique", 19 Aralık 1896, s. 1.

⁶²⁶ Bu defterler ve lâyiha sırasıyla şunlardır: BOA, Y.EE, 7/2, Mayıs-Kasım 1896; 7/3, Mayıs-Kasım 1896; 7/1, 15 Teşrinisani 1312 (27 Kasım 1896). Heyetin tuttuğu zabıt defterlerinden biri (Y.EE, 7/2) günümüz harfleriyle neşredilmiştir (Karacakaya vd., *Ermeni İsyamları*, III, s. 49-86). Ayrıca heyet, yaptığı üç ayrı vazifenin (Salvator, Birecik-Rumkale-Urfa ve Vilâyât-ı Sitte) mahiyet ve sonuçlarına ilişkin bir de sonuç lâyihası kaleme almıştır.

⁶²⁷ BOA, Y.EE, 7/1, 15 Teşrinisani 1312 (27 Kasım 1896); BOA, Dahiliye Nezareti Tesrî-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Muamelat (DH.TMIK.M), 15/43, 10 Eylül 1312 (22 Eylül 1312); Karacakaya vd., *Ermeni İsyamları*, III, s. 50.

daha vilayetlerde soruşturmaya başlamadan valilerle yazışan saray, Mâbeyn'le yapılan yazışmaların “hususî” olduğu gerekçesiyle kesinlikle kimseye gösterilmemesini emretmiş,⁶²⁸ valilik de gizli yazışmaların farklı bir deftere kaydedildiğini söyleyerek verilen emri yerine getirdiği cevabını vermişti.⁶²⁹ Bir diğer ifadeyle Sadık ve heyetteki diğer üyeler, oyununu kuran satranç ustası padişahın sahaya sürdüğü piyonlardan ibaretti ve kendilerine verilen görevi yerine getirmekteydi.

Müslüman ve gayrimüslim ahalinin nüfus, bina ve mal bakımından uğradığı zararın tespiti amacıyla tutulan ikinci rapor ise 1894-1896 olaylarının altı vilayetteki genel bir bilançosunu ortaya koyma iddiasındaydı. Her iki tarafın ölü ve yaralı sayılarıyla birlikte yakılmış, yıkılmış veya yağmalanmış cami, mektep, medrese, kilise, dükkân ve evler tablolar halinde raporda belirtilmiş, ayrıca yağmalanan mallardan bulunup geri verilenler kayıt altına alınarak iadesi yapılan malların oranları rapora eklenmişti.⁶³⁰

Sadık Bey'in gidiş-dönüş yolculuklarıyla beraber 8 aya varan Anadolu ve Halep teftişleri, devletin dış politikada en çok sıkıştırıldığı zaman dilimine denk düşmekteydi. Merkezî idarenin veya daha doğru bir ifadeyle padişahın has adamlarından biri olarak ondan beklenen, teftişlerin, devleti uluslararası münasebetlerde zora sokacak şekilde sonuçlanmamasını sağlamaktı ve bunu da bir yere kadar sağladılar. O halde bir yandan, tuttukları raporların ve yaptıkları teftişlerin mizansen tarafının olduğu söylenebilir; öte yandan ise en azından Birecik, Rumkale ve Urfa'daki tansiyonun Sadık Bey'in de içinde bulunduğu heyetin gayretleriyle düşürüldüğü, yabancı gözlemciler tarafından da dile getirilmiştir.

⁶²⁸ “... Mâbeyn-i Hümayun-ı mülûkâne [ile] cereyân eden muhâbere husûsî olduğundan buna dâir evrâkın zinhâr kimseye irâe ve i'tâ olunmaması ve bunun hakkında hiçbir ma'lûmât dahi verilmemesi ...” (*Sultan İkinci Abdülhamid ile Erzurum Vilayeti Arasındaki Yazışmalar (1894-1904)*, haz. Muammer Demirel (İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2007), s. 50).

⁶²⁹ “irâde-i seniyye-i hazret-i pâdişâhiyi mübellîğ mahrem tutulması icâb etmeyen ba'zı telgrafnâmelerin mukayyed olduğu defter-i mahsûs bir kat daha gözden geçirildikten sonra ... tevdi olunmuş, ... Mâbeyn[']den] ... mahremâne sûretde ahz ve telakkî edilen bi'l-cümle evâmîr ve irâdât-ı seniyye-i hazret-i veliyy-i ni'met-i a'zamîyi ve bu kabilden sâir cevâbı mütekaddim ma'rûzât-ı kemterânemi teşkil eyleyen telgrafnâmeler zaten sûret-i mahremânede başkaca kayd ve hıfz edilmekde olmağla mûmâ-ileyhime gösterilmediği ...” (*Abdülhamid ile Erzurum*, s. 50).

⁶³⁰ BOA, Y.EE, 7/3, Mayıs-Kasım 1896.

3.1.3 Bir Muamma: Sadık Bey Zor Mutasarrıflığına Müfettiş Olarak Gönderildi mi? (1896)

Sadık Bey, yorucu Halep ve Vilâyât-ı Sitte görevlerinin ardından Aralık ayında İstanbul'a vardığında imparatorluğun bir başka bölgesine müfettiş olarak atandığını öğrendi. Zor Mutasarrıflığı'na bağlı Deyrizor kazasından Şeyh Mustafa, Bâbîâli'ye bir arzuhal göndermiş ve çeşitli yolsuzluklardan şikâyet etmişti.⁶³¹ Bunun üzerine 10 Aralık 1896 tarihli bir iradeyle, Sadık Bey'in, şeyhin iddialarının incelenmek üzere bölgeye gönderilmesi ve refakatine hükûmetten birinin verilmesi emredildi.⁶³²

Bu atama kararı ve iradeden hareketle, literatürde Sadık Bey'in Zor'da incelemeler yaptığı belirtilmişti.⁶³³ Bununla birlikte, başkaca hiçbir kayda rastlanmaması, bu görevlendirmenin hayata geçmediğine işaret eder. Eldeki veri ve bulgulara istinaden, mevzubahis şikâyet büyük ihtimalle uzun zamandır halka zarar veren, mültezimlerle memurların kurduğu bir şebekeyle ilgiliydi. Sadık el-Müeyyed'in müfettiş sıfatıyla tayini, birkaç gün sonra bilemediğimiz bir sebepten ötürü durdurulmuş ve Zor'a mutasarrıf olarak atanan Divan-ı Muhasebat Reisi İsmail Zühdü Bey, teftiş görevini de icra etmek üzere bölgeye gönderilmişti.⁶³⁴

3.1.4 Uzaktan Kumandayla Kriz Yönetimi: Üsküp'teki Karışıklıkların Dindirilmesi (Mart 1900)

Sadık el-Müeyyed'in teftiş mahiyetindeki son vazifesi, Balkanlardaki ilk görevi olmasının yanı sıra "paşa" olarak da ilk ve tek teftişidir. Bu görevi aynı zamanda, 20. yüzyıl dönümünde imparatorlukta bir krizin nasıl yönetil(eme)diğine, merkez-taşra arasında çok başlılıktan kaynaklanan bir dizi yetki kargaşası ile idareciler arasındaki çıkar çatışmasının ne tür problemlere yol açabileceğine dair çarpıcı bir örnektir. Paşanın Kosova vilayetine gönderildiği dönemde Bulgar, Sırp, Yunan ve müslüman unsurların mücadeleleri sebebiyle Makedonya'da tansiyon günden güne yükselmekteydi. Debre'de

⁶³¹ BOA, İ.HUS, 50/132, 2 Teşrinisani 1312 (14 Kasım 1896), lef 1.

⁶³² Kuvvetle muhtemel bölge insanını tanıması, bu görevin ona verilmesine yol açmıştı (BOA, İ.HUS, 50/132, 28 Teşrinisani 1312 (10 Aralık 1896), lef 2; BOA, BEO, 880/65931, 1 Kanunievvel 1312/13 Aralık 1896).

⁶³³ Bostan, "Giriş", s. 17–18; Bostan, *Sâdık el-Müeyyed Paşa*, "Sâdık el-Müeyyed Paşa", *DİA*, XXXV, s. 399.

⁶³⁴ Zühdü Bey'in bölgedeki ilk faaliyetleri bu kanaati kuvvetlendirmektedir (BOA, DH.TMIK.M, 24/55, 30 Teşrinisani 1312/12 Aralık 1896).

zuhur eden isyandan⁶³⁵ üç ay sonra bir başka karışıklık Üsküp'te meydana gelmiş, 16 Şubat 1900'de çoğu Arnavut yaklaşık 2.000 kişi hükûmet konağı önünde nümayiş yapmıştı.⁶³⁶ Vali Hafız Paşa idaresinden kaynaklanmış gözüken⁶³⁷ bu nümayişin meydana gelmesinde Bulgarların tahrikleri ile milliyetçi taleplerin de önemli bir etkisi olduğu düşünülüyordu.⁶³⁸ Önemsiz bir gösteriyle başlayan hadiseyi sakinleştirmek üzere bölgeye gönderilen teftiş heyetinin aldığı bir karar, insanların tekrar camilerde toplanmasına sebebiyet vermiş, bu ise padişah yaverlerinden Ferik Edib Paşa ile Mirliva Sadık Paşa'dan mürekkep ikinci bir heyetin bölgeye gönderilmesine yol açmıştı.⁶³⁹ 11 Mart'ta şehre varan iki paşa, kendilerini bir krizin tam orta yerinde buldular.⁶⁴⁰

Sadık ve Edib paşalara verilen ilk emir, elebaşlarının “hüsn-i suretle” İstanbul'a gönderilmelerini ve toplanan kalabalığın dağıtılmasını sağlamaktı. Verilen talimatnamede, “çıbanbaşının koparılmaması”na itina gösterilmesi, yani olayların kontrolden çıkması, devletin dış politikada başının ağrmasına yol açacak durumlara meydan verilmemesi emredilmiş; kan dökülmesine, toplanan kalabalığın artmasına veya hadisenin daha kötü bir hâl almasına sebep olabilecek hallerden de katiyetle kaçınmaları vurgulanmıştı.⁶⁴¹

Vazifeleri çerçevesinde yoğun bir çalışmanın içine giren müfettiş paşalar, öncelikle toplanan kalabalıkla doğrudan görüşüp sorunları çözme yoluna gitmiş, fakat bu minvalde camiye giden Sadık Paşa müspet bir neticeye ulaşamamıştı. Valinin azlinin hadiseleri dindireceğine kanaat getirdikten sonra ise Hafız Paşa'nın bir süreliğine

⁶³⁵ BOA, Y.PRK.ASK, 157/60, 24 Kanunievvel 1315, lef 3; TNA, FO, 294/24, Fontana'dan Biliotti'ye, 16 Aralık 1899, s. 133-134.

⁶³⁶ TNA, FO, 294/24, Fontana'dan O'Conor'a, 17 Şubat 1900, s. 144; 294/24, Fontana'dan Biliotti'ye, 14 Mart 1900, s. 159-160; *Le Rappel*, “Troubles en Macédoine”, nr. 10952, 6 Mart 1900, s. 3. O dönemde 15 yaşında bir delikanlı olan Yahya Kemâl'in bu isyan manzarasını tasvir eden manzumesi halk arasında yayılan ilk eseridir (Nihad Sâmî Banarlı, *Yahya Kemâl'in Hâtıraları* (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yahya Kemal Enstitüsü, 1960), s. 74-75).

⁶³⁷ Saraya bildirilen isteklerin başında, yolsuzlukla suçlanan Belediye Reisi Salih Bey ile buna göz yumduğu ve haksız vergi saldığı gerekçesiyle Kosova Valisi Hafız Mehmed Paşa'nın azli vardı (TNA, FO, 294/24, Fontana'dan O'Conor'a, 17 Şubat 1900, s. 144; 294/24, Fontana'dan Biliotti'ye, 22 Şubat 1900, s. 138, 141, 157-160).

⁶³⁸ *L'Indépendant du Blanc*, “En Albanie”, nr. 10/12, 25 Mart 1900, s. 2.

⁶³⁹ BOA, Y.PRK.UM, 49/79, 5 Şubat 1315 (17 Şubat 1900); TNA, FO, 294/24, Fontana'dan Biliotti'ye, 22 Şubat 1900, s. 139-140; 78/5057, O'Conor'dan Salisbury'ye, 8 Mart 1900, nr. 80.

⁶⁴⁰ BOA, Y.PRK.MYD, 23/7, 27 Şubat 1315 (11 Mart 1900).

⁶⁴¹ BOA, Y.PRK.ASK, 159/68, 7 Mart 1316 (20 Mart 1900), lef 12; BOA, Y.PRK.UM, 49/116, 9 Mart 1316 (22 Mart 1900), lef 1.

İstanbul'a gönderilmesini sağlamışlar ve bunun üzerine gerçekten de kalabalık dağılmış ve dükkânlar yeniden açılmıştı.⁶⁴²

Müfettişlerin ufak bir tedbiriyle her şey normale dönmüşken, sadece birkaç gün sonra ortalığı tekrar karıştıran hareket, vali vekili olarak atanan Mehmed Reşad Bey'in Kumandan Ferik Memduh Paşa'dan aldığı askerî destekle baskın yapması ve elebaşlarından İdris Hoca'yı yakalayarak İstanbul'a göndermesi oldu. Bu teşebbüs, padişah yaverlerinin kendilerine "afv-ı şâhâne"yi tebliğine rağmen baskın yapıldığını öne süren öfkeli kalabalığın, bu kez hem de silahlı olarak Gazi İsa Bey ve Sultan I. Murad camilerinde toplanmasına yol açtı.⁶⁴³ Öte yandan Sadık ve Edib paşaların baskını durdurabilmek için yapabilecekleri hiçbir şey yoktu; zira vali vekili, bunu saraydan gelen bir telgrafa dayanarak yapmıştı.

Teftiş heyetinin vali vekili ve kumandanla bir araya gelerek fikir birliğine varmasını emreden sarayın bir diğer talimatı, İstanbul'dan gönderilen müfettiş paşaların kendi başlarına karar verme salâhiyetinden mahrum olduğunu gösterdiği gibi aynı zamanda üst düzey idareciler arasındaki menfaat çatışmalarını da su yüzüne çıkarmıştı. Toplantıda ortaya atılan fikirlerin "mübâlâtsiz" (gelişigüzel) olduğunu öne süren, gece gündüz çalışılsa da ortak kanaatte buluşamadıklarını belirten Sadık ve Edib paşalar, müşterek fikirlerini sunmak yerine kendi düşüncelerini saraya iletmiş ve hadiseyi sonlandırabilecek iki tercih sunmuşlardı.⁶⁴⁴ Buna göre (1) eğer kalabalığın "kan dökülmeksizin hemen bir an evvel" dağıtılması istenirse, elebaşları salıverilmeli ve tedipleri, olayların unutulacağı aylar sonrasına tehir edilmeliydi. (2) Şayet "satvet ve şevket-i padişahînin şimdiden gösterilmesi" arzu edilirse, bu durumda cami ablukaya alınmalı, dışarıdan insan ve gıda akışı kesilmeliydi; böylece aç bırakılan kalabalığın günden güne azalacağı öngörülüyordu. Müfettişler, ertesi gün gönderdikleri bir başka telgrafla hatırlarına üçüncü bir seçeneğin "hutûr" ettiğini bildirdiler. Neticeye varmanın vakte ihtiyaç duyacağını söyledikleri bu üçüncü yolda İdris Hoca iade edilmeyecek, toplanan kalabalık asker vasıtasıyla nezaret altına alınacak, iş ve güçlerinden mahrum

⁶⁴² *Le Matin*, "Affaires Turques", nr. 5864, 16 Mart 1900, s. 3; *Express*, "Dépêches particulières de l'Express", nr. 24/63, 16 Mart 1900, s. 3; BOA, Y.PRK.ASK, 159/68, 7 Mart 1316 (20 Mart 1900), lef 11.

⁶⁴³ BOA, Y.PRK.UM, 49/116, 9 Mart 1316 (22 Mart 1900), lef 1; TNA, FO, 294/24, Fontana'dan O'Conor'a, 19 Mart 1900, s. 168. İngiliz konsoloslu Fontana, işlerin çok ciddi bir boyut kazanmaya başladığını raporunda yazmaktadır (TNA, FO, 294/24, Fontana'dan Biliotti'ye, 27 Mart 1900, s. 171-172).

⁶⁴⁴ BOA, Y.PRK.ASK, 159/68, 6 Mart 1316 (19 Mart 1900), lef 14.

birakılarak usandırma politikası güdülecekti.⁶⁴⁵ Heyetin sunduğu tercihlerden ilki kumandan, ikincisi ise vali vekili tarafından kabul görmüş, dolayısıyla bir mutabakat sağlanamamıştı.

Sadık ve Edib paşalar, kriz yönetiminde aktif rol üstlenen ve bölgede kendileri dışında vali vekili ve kumandanla da yazışarak yönlendirmeler yapan saraydaki Teftiş-i Askerî Komisyonu'na mevcut tabloyu aktarmakla yetinmiş ve yetki(sizlik) problemini zımnen eleştirmişlerdi. Güya olayları dindirmek üzere gönderilmişlerdi, ama “davul birinin boynunda, tokmak bir başkasının elinde” iken sıhhatli kararlar alıp uygulayabilmek elbette imkânsızdı. Nitekim heyetin valiyi geçici olarak İstanbul'a göndermesi gibi basit bir tedbirle dağılma istidadı gösteren kalabalık, olayların soğuması beklenmeden “çıbanbaşının koparılması” yüzünden, eskisinden de kötü bir şekilde yeniden meydanlara taşınmıştı. En mühim problem, mesuliyet ve salâhiyet sınırlarının belirsizliği, diğer bir ifadeyle çok başlılıktı. Bununla birlikte heyet, abluka gibi asker kullanımını gerektirecek kimi tedbirlerde kumandan paşanın vetosuna takılmıştı: “Kuvve-i askeriye kâfi ise de kumandası elimizde değildir.”⁶⁴⁶ Hulâsa saray, yeterli yetkiyle donatmadığı müfettişler göndermiş ve hadiseyi çözmelerini beklemişti, fakat uzaktan kumanda ile kriz yönetme çabasının belli bir bedelinin olması kaçınılmazdı.

Müfettişlerin faaliyet alanı, alınan bir istihbaratla daha da daraldı; kalabalık, ikisinden birinin camiye gelmesi durumunda rehin alıp İdris Hoca'yla takas etmeyi düşünüyordu.⁶⁴⁷ Her ne kadar valiyi şehirden göndermek suretiyle taleplerini yerine getirmiş olsalar da baskın hadisesinden ötürü, müfettişlerin sözleri kalabalık tarafından artık itibar görmüyordu.⁶⁴⁸ Mahalle muhtarları vasıtasıyla girişilen son bir teşebbüsün de boşa çıkması üzerine dört devlet adamı Mâbeyn'e ortak bir telgraf çekerek kalabalıkta “emare-i isyan” görüldüğünü bildirdi; vilayetin nazik bir coğrafyada bulunması hasebiyle örfî idarenin ilanını ve dağılmayanların divan-ı harb-i askerîde yargılanmalarını istedi.⁶⁴⁹

⁶⁴⁵ BOA, Y.PRK.UM, 49/116, 9 Mart 1316 (22 Mart 1900), lef 1; BOA, Y.PRK.ASK, 159/68, 7 Mart 1316 (20 Mart 1900), lef 12.

⁶⁴⁶ BOA, Y.PRK.ASK, 159/68, 7 Mart 1316 (20 Mart 1900), lef 12.

⁶⁴⁷ BOA, Y.PRK.ASK, 159/68, 6 Mart 1316 (19 Mart 1900), lef 1, 2; 159/68, 7 Mart 1316 (20 Mart 1900), lef 12; BOA, Y.PRK.UM, 49/126, 6 Mart 1316 (19 Mart 1900), lef 2.

⁶⁴⁸ Nitekim bu sırada konuşmak üzere camiye gönderilen zabtiye alay kumandanı, polis komiserleri, jandarma ve polisten ibaret bir başka heyet, bir söz söylemesine bile fırsat verilmeksizin kovulmuştu (BOA, Y.PRK.UM, 49/126, 6 Mart 1316 (19 Mart 1900), lef 2).

⁶⁴⁹ BOA, Y.PRK.ASK, 159/68, 6 Mart 1316 (19 Mart 1900), lef 7, 9; TNA, FO, 294/24, Fontana'dan Biliotti'ye, 27 Mart 1900, s. 172-173.

Üst düzey idareciler arasındaki huzursuzluk, hadiseyi sakinleştirme çabalarının zaman zaman önüne geçiyor ve çözümsüzlüğü körüklüyordu. Memduh Paşa'nın askerî salâhiyetini kişisel çıkarlarına alet ettiğine kanaat getiren Sadık ve Edib paşalar, onun kumandanlıkla valiliği birleştirip uhdesine alma planı güttüğünü öne sürüp buna karşı çıktılar.⁶⁵⁰

Bu sırada camideki kalabalıktan, 24 Mart'a kadar istekleri yerine getirilmediği takdirde hep birlikte silahsız bir şekilde İstanbul'a giderek şikâyetlerini padişaha bildirecekleri haberi geldi.⁶⁵¹ Toplu bir şekilde imparatorluk merkezine gitme tasavvuru, sarayı alarma geçirmeye yetti. Paşalara gelen emir, toplu girişimleri engellemeye ve içlerinden sadece bir temsilciye izin vermeye yönelikti.⁶⁵² "Besa ve teminatla" şifahen tebliğ edilen bu emir, kalabalığın yeterli görmemesi üzerine yazılı bir şekilde de verildi.⁶⁵³

Devletin haysiyetini ayaklar altına alan bu hadisede ne müfettiş paşalar ne de diğer idarecilerin, kendiliklerinden bir inisiyatif alma imkânı vardı; her hareketlerini saraya bildirip Teftiş-i Askerî Komisyonu'ndan gelecek cevaba göre davranmaktaydılar. Ancak şehirdeki kaotik ortamın bir ayı aşmasıyla işlerin giderek sarpa sarma ihtimali, Üsküp'teki bütün idarecilerin nihayet ortak bir noktada buluşmalarını sağladı.

22 Mart'ta Edib ve Sadık paşalar, aldıkları provokasyon duyumlarını dile getirip saraya bir an evvel karara varılması gerektiğini söyleyen bir telgraf çekti ve "silah patlamaksızın" bu işin sonlandırılması gerektiğini bildirdi.⁶⁵⁴ Benzer endişeleri paylaşan Memduh Paşa da yabancıların "şu ufak hâdiseyi büyük ve siyâsî bir gâile" hâline dönüştürebilecekleri uyarısında bulundu.⁶⁵⁵ Bu ihtarlar, bir iç meselenin uluslararası renge bürünmesinden fevkalâde çekinen II. Abdülhamid'in nihaî bir karara varmasını sağladı. Aynı gecenin geç saatlerinde gönderilen ve umumî affın ilan edildiğini, halkı memnun edecek bir valinin atanacağını ve vergilerin azaltılacağını bildiren bir telgraf

⁶⁵⁰ BOA, Y.PRK.MYD, 23/8, 8 Mart 1316 (21 Mart 1900), lef 4, 5.

⁶⁵¹ BOA, Y.PRK.ASK, 159/68, 8 Mart 1316 (21 Mart 1900), lef 15, 21. Camidekiler İstanbul'a gitme isteklerini, kendileri hakkında Avusturya-Macaristan uyruğuna geçtikleri yönündeki çeşitli suçlamalara dayandırmaktaydı (BOA, Y.PRK.MYD, 23/8, 8 Mart 1316 (21 Mart 1900), lef 1; TNA, FO, 294/24, Fontana'dan Biliotti'ye, 27 Mart 1900, s. 172-173).

⁶⁵² BOA, Y.PRK.ASK, 159/71, 9 Mart 1316 (22 Mart 1900), lef 3; BOA, Y.PRK.MYD, 23/8, 8 Mart 1316 (21 Mart 1900), lef 1.

⁶⁵³ BOA, Y.PRK.MYD, 23/8, 9 Mart 1316 (22 Mart 1900), lef 6.

⁶⁵⁴ BOA, Y.PRK.UM, 49/116, 9 Mart 1316 (22 Mart 1900), lef 1

⁶⁵⁵ BOA, Y.PRK.ASK, 159/71, 9 Mart 1316 (22 Mart 1900), lef 2. Bu, altı boş bir uyarı değildi. Nitekim İngiliz konsolosu, bölgedeki Sırpların toplanan kalabalığa karşı bir hayranlık duymaya başladığını yazıyordu (TNA, FO, 294/24, Fontana'dan O'Conor'a, 23 Mart 1900, s. 170).

şehirdeki tansiyonu düşürdü, camide toplanan kalabalık dağıldı, sabah yeniden açılan çarşı ile birlikte şehir normal görünümüne kavuştu.⁶⁵⁶ Emniyetin tekrar sağlanmasıyla görevleri sona eren Sadık ve Edib paşalar da İstanbul'a döndüler.

Bu olayın kaybedeni, başarısız kriz yönetimiyle otoritesi zedelenen merkezî idare oldu. Üsküp'teki İngiliz konsolosu hadiseyi, "dört padişah yaveri (Debre'den Memduh Paşa, İstanbul'dan Mehmed, Edib ve Sadık paşalar) ile dört tabur askerin gönderildiği şehirde hükûmetin, kendi temsilcisine [vali] karşı, en dikkat çekici üyesi nalbant olan bir kalabalığın mantıksız bir protestosuna boyun eğmesi" şeklinde yorumlamıştı.⁶⁵⁷ Kalabalığın sayıca ehemmiyetsizliği Osmanlı devlet adamlarınca da sıklıkla dile getirilmişti;⁶⁵⁸ fakat bir yandan çok başlılık, öte yandan şahsî menfaatlerin vazife şuurunun önüne geçmesi ve krizin uzaktan kumandayla yönetilme garabetinin tabii bir sonucu olarak gerekli tedbirlerin zamanında alınamayışı, meseleyi tahmini güç bir noktaya savurmuştu.

⁶⁵⁶ BOA, BEO, 1444/108278, 11 Mart 1316 (24 Mart 1900), lef 2; TNA, FO, 294/24, Fontana'dan Biliotti'ye, 27 Mart 1900, s. 173; TNA, FO, 78/5057, O'Conor'dan Salisbury'ye, 28 Mart 1900, nr. 111.

⁶⁵⁷ TNA, FO, 294/24, Fontana'dan Biliotti'ye, 27 Mart 1900, s. 174.

⁶⁵⁸ BOA, Y.PRK.ASK, 159/68, 8 Mart 1316 (21 Mart 1900), lef 5.

3.2 Diğer Görevleri

Üstlendiği çeşitli diplomatik görev ve teftişler dışında Sadık Paşa'ya verilen başka vazifeler de vardı. Bunların başında Suriye'den Hicaz'a uzatılacak telgraf hattının inşaa sorumluluğu zikredilebilir. O, imparatorluk merkezini kabloyla mukaddes beldelele bağlayan bu hattın inşası için pek çok engelle mücadele etmiş ve ancak Medine'ye kadar inşasına muvaffak olabilmışti. Akabinde Hicaz Demiryolu İnşaat ve Muamelat Nazırı Müşir Kâzım Paşa'nın bir süreliğine muavinliğini yapmışti. Bölgede atandığı son görev ise Hicaz Demiryolu Hayfa şubesinin teftiş ve idaresinin nezareti olmuştu. Tayini resmen yapılmışsa da bu görevi fiilen yerine getirmediği anlaşılmaktadır. Bu bölümde, Sadık Paşa'nın söz konusu telgraf hattı ile demiryolu projesinde üstlendiği görevler anlatılacak, sonrasında ise 1904 yılında Bursa'ya yaptığı kısa bir seyahatten bahsedilecektir.

3.2.1 Hicaz Telgraf Hattı Temdidi Nazırlığı: Suriye-Hicaz Telgraf Hattının İnşası

3.2.1.1 Salt ile Medine Arasında İnşa Edilen Büyük Başarı Hikâyesi

1900 Nisan'ının başlarında Üsküp'ten dönen Sadık Paşa, henüz bir ay bile geçmeden bu kez imparatorluğun uzak bir bölgesinde son derece kritik bir göreve atandı. Yaklaşık bir buçuk yıl sürecek olan bu görev, Suriye'den Hicaz'a bir telgraf hattının uzatılmasını kapsıyordu. Siyasî yetkilerin ekseriya Hicaz valisi ile Mekke emiri arasında paylaşıldığı Hicaz'da⁶⁵⁹ merkezî hükûmetin nüfuzunu artırmanın ve dış tehditleri vaktinde haber almanın yolu, bölgeyi telgrafla imparatorluk merkezine bağlamaktan geçiyordu. 1882'de Mısır üzerinden yapılan ilk teşebbüs, Kızıldeniz jeopolitiğinin hızla değişmesi sebebiyle istenen neticeyi vermemişti.⁶⁶⁰ Öte yandan 1884-1885 Berlin Konferansı'na istinaden bir toprak üzerinde hak iddia etmenin en ucuz ve etkili yolunun telgraf hattı inşası oluşu,⁶⁶¹ Şam-Hicaz-Yemen güzergâhında bu tür hatların yapılmasını zaruret hâline getirmişti. Devletin deniz altı telgraf teknolojisine sahip olmayışı ise hattın toprak üstünden çekilmesini gündeme getirmiş,⁶⁶² nihayetinde günümüzde Ürdün sınırları içerisindeki Salt'tan başlayarak geleneksel surre güzergâhını takip eden bir hattın Medine'ye,

⁶⁵⁹ Ochsenwald, *The Hijaz Railroad*, s. 17.

⁶⁶⁰ İlk Hicaz telgraf hattının tarihçesi için bk. Minawi, *Osmanlılar ve Afrika Talanı*, s. 148–161.

⁶⁶¹ Bir bölge üzerindeki iddiaların hukukî dayanağı olabilecek yolları tanımlayan “fiilî işgal” kavramı (35. Madde) için bk. Minawi, *Osmanlılar ve Afrika Talanı*, s. 80–81.

⁶⁶² Minawi, *Osmanlılar ve Afrika Talanı*, s. 149, 158.

ardından da Mekke'ye uzatılması kararlaştırılmıştı.⁶⁶³ Bu başlıkta, uluslararası boyutları olan söz konusu projenin başına atanmasından itibaren Sadık Paşa'nın icraatları ele alınacak ve sahadaki hikâyesine odaklanılacaktır.

Devletin pek çok kurumunun devreye sokulduğu bu büyük organizasyonun başına Hicaz Telgraf Hattı Temdidi Nazırı sıfatıyla atanan Sadık Paşa, projenin bütün inşaat işlerinden sorumluydu. Mesuliyeti, atalarının emirü'l-hac ve cerde başbuğu sıfatıyla aynı coğrafyada yaptıkları görevle benzer bir amaca hizmeti simgeliyordu. Üstlendiği birçok görevdeki hızı ve iş bitiriciliği malum olan paşanın çetin iklim şartlarında çalışabilme kabiliyetinin yanında Şam'ın önde gelen ailelerinden birine mensubiyeti, mahallî dile vukufiyeti ve nihayet çöl insanı bedevilere dair yadsınamaz Afrika tecrübesi, atanmasındaki en büyük etkenlerdendi. Ne var ki bu kez ekonomik, teknik ve bilhassa jeopolitik rekabetten kaynaklanan pek çok zorluk onu beklemekteydi.

Sadık Paşa'nın hususî maiyetinde Suriye vilayeti jandarma alayından bir yüzbaşı, iki çavuş, iki onbaşı ve altı nefer süvari vardı.⁶⁶⁴ Kadrosunu güçlendirmek isteyen paşa, Kudüs jandarma taburundan Ma'arratünnûmanlı mülazım-ı sâni Salih Efendi'yi de yanına aldı.⁶⁶⁵ Bu kişi, onun Afrika ve Anadolu'daki kimi görevlerinde yanında bulunan ve seyahatnamesinde⁶⁶⁶ çeşitli vesilelerle adını andığı muzip, nüktedan ve fakat becerikli Salih Çavuş'tan başkası değildi. Öte yandan teknik kadroyu da kuvvetlendirmek gayesiyle Beyrut telgraf müfettişi Hamdi Bey'in görevlendirilmesini sağladı.⁶⁶⁷ Tamamen yerli mühendislikle inşa edilecek projenin teknik işlerini, zorlu çalışma şartlarına dayanıklı Hassa Ordusu'na mensup 60 askerden mürekkep Telgraf Bölüğü üstlenmiş,⁶⁶⁸ tüm noksanları⁶⁶⁹ giderilmeye çalışılan işçilerin tıbbî işleriyle ilgilenmek

⁶⁶³ 1892'de Medine'ye kadar gitmesi düşünülen hattın, 1896 yılında Kudüs-Mekke arasında yapılması önerildi. Salt'tan başlayarak sahil boyunu takip etmesine dair başka bir teklif ise dış tehlikeler gözetilerek devre dışı bırakıldı (BOA, Y.MTV, 67/72, 5 Eylül 1308 (17 Eylül 1892); BOA, İ.HUS, 4/25, 15 Eylül 1308 (27 Eylül 1892); BOA, Meclis-i Vükela Mazbataları (MV), 90/67, 18 Kanunievvel 1312 (30 Aralık 1896); BOA, BEO, 1169/87639, 22 Temmuz 1314/3 Ağustos 1898).

⁶⁶⁴ BOA, İ.AS, 37/3, 26 Haziran 1317 (9 Temmuz 1901), lef 2.

⁶⁶⁵ BOA, İ.AS, 33/5, 19 Haziran 1316 (2 Temmuz 1900).

⁶⁶⁶ Sâdık el-Müeyyed, *Sahrâ-yı Kebîr'de Seyahat (Latinize)*, s. 34, 69 vd.

⁶⁶⁷ BOA, DH.MKT, 2378/104, 10 Temmuz 1316 (23 Temmuz 1900); BOA, İrade Telgraf ve Posta (İ.PT), 11/26, 25 Temmuz 1316 (7 Ağustos 1900), lef 4.

⁶⁶⁸ BOA, Y.MTV, 201/29, 27 Mart 1316 (9 Nisan 1900), lef 1, 2.

⁶⁶⁹ Mesela gerektiğinde yerde veya hayvan üstünde kullanılabilecek sedyeler Beşinci Ordu marangozhanesinde yapılmış ve Sadık Paşa'ya teslim edilmişti. Resimler için bk. *Mâlûmât*, nr. 1154, 3 Ağustos 1900, s. 1.

üzere tabip, cerrah ve eczacıdan mürekkep bir sağlık ekibi görevlendirilmişti. İki bölük süvari ise koruma görevi için Şam'da refakatlerine verildi.⁶⁷⁰

Hükûmet, bu çetin projede çalışacak personelin güçlü bir motivasyonla işe başlamalarını sağlamak için kesenin ağzını iyice açmıştı. Sadık Paşa ve diğer görevliler, projede bulundukları müddetçe üç kat maaş alacak, proje tamamlandığında da padişahın mükâfatına mazhar olacaktı. Zabıt ve askerlere ayrıca işe başlamadan ikişer maaş verilmesi kararlaştırılmıştı. “Belde-i Mübâreke'ye âit” bu hizmete harcanacak gayretlerin “ahiretçe de nâil-i ecr u mesûbât” olacağı (ahirette de sevap ve mükâfatını görecekları) hatırlatılarak imparatorluğun uzak bir bölgesinde çalışacak ekibin manevî yönden teşviki de unutulmadı.⁶⁷¹

Yola çıkmadan II. Abdülhamid tarafından altın imtiyaz madalyasıyla ödüllendirilmesi,⁶⁷² Sadık Paşa'nın artan bir motivasyonla yeni görevine başlamasını sağladı. 22 Nisan 1900'de İdare-i Mahsusa'nın Şark vapuruna binen Hassa Telgraf Bölüğü, 2 Mayıs'ta Beyrut üzerinden Şam'a ulaştı.⁶⁷³ Bu sırada projede bir gecikme yaşanmaması için her türlü tedbir alınmış, çalışmalar için gerekli alet ve makinelerin siparişi daha yola çıkmadan verilmişti.⁶⁷⁴ Yine de paşanın son hazırlıkları tamamlayıp inşaatı başlatması Temmuz ayını buldu.

Hat inşaatına başlamak için 7 Temmuz Cumartesi günü Şam'dan ayrılan Sadık Paşa, iki gün sonra Salt'a vardı. Kalması için burada hususî bir yer ayarlanmışsa da⁶⁷⁵ Hicaz'a doğru ilerleyen inşaat ekibiyle birlikte sahada bulunmayı tercih ettiğinden buradaki ikameti birkaç günü aşmayacaktı. 11 Temmuz'da eşraf ve halk ile mülkî ve askerî memurların katıldığı oldukça görkemli bir temel atma merasimi yapıldı. İstanbul basınında etraflıca yer bulan haberlere göre rutin ritüellerden sonra bir çukur kazılmış ve dualar, kurbanlar eşliğinde hattın ilk direği dikilmişti. Akabinde Sadık Paşa merdivenle direğe çıkarak ilk teli fincana bizzat bağlamıştı.⁶⁷⁶ Fotoğraf tutkusu bilinen paşa,

⁶⁷⁰ BOA, Y.MTV, 201/29, 25 Mart 1316 (7 Nisan 1900), lef 1; *İkdam*, “Hususi Telgraflar”, nr. 2155, 30 Haziran 1900, s. 2.

⁶⁷¹ BOA, ML.EEM, 337/37, 6 Nisan 1316 (19 Nisan 1900); BOA, Y.MTV, 201/29, 27 Mart 1316 (9 Nisan 1900), lef 1. Sadık Paşa'ya 150 lira (10.350 \$) harcırah verildi (BOA, BEO, 1472/110351, 4 Nisan 1316/17 Nisan 1900).

⁶⁷² BOA, İ.TAL, 207/54, 9 Nisan 1316 (22 Nisan 1900).

⁶⁷³ TNA, FO, 78/5058, Richards'tan O'Conor'a, 3 Mayıs 1900, nr. 176; BOA, Y.PRK.ZB, 25/53, 9 Nisan 1316 (22 Nisan 1900).

⁶⁷⁴ BOA, ML.EEM, 341/31, 2 Mayıs 1316 (15 Mayıs 1900).

⁶⁷⁵ *İkdam*, “Hac Yolunda Meberrât-ı Seniyye 3”, nr. 2194, 8 Ağustos 1900, s. 3.

⁶⁷⁶ *İkdam*, “Hac Yolunda Meberrât-ı Seniyye”, nr. 2187, 1 Ağustos 1900, s. 3.

gelişmeleri telgrafla saraya bildirmenin yanı sıra merasimde çekilen fotoğrafları göndermeyi de ihmal etmedi.⁶⁷⁷ O akşam Salt'a 9-10 kilometre mesafedeki Aynülhummer'e⁶⁷⁸ vararak ilk haberleşmeyi yapabilmek adına, Telgraf Bölüğü'ne daha önce dikilen direklerle telleri takmalarını emretti, kendisi de onlara katıldı. Bu arada Salt telgrafhanesine üçüncü bir makine koydurtmuş ve çalışır vaziyete getirtmişti. O akşama yetiştiremese de ertesi sabah ilk telgrafı gönderebildi (12 Temmuz 1900).⁶⁷⁹

Hattın inşası boyunca en dikkat çekici hususlardan biri, projenin ilerleyişindeki sürattir. Direkler paşanın nezaretinde hızla dikildi, teller çekildi. İlk ara istasyon olan 45 kilometre uzaklıktaki Me'deba'ya bir haftadan daha kısa bir sürede ulaşıldı.⁶⁸⁰ Sonra sırasıyla Kerek,⁶⁸¹ Taffile,⁶⁸² Ma'an, Şâmiyye, Müdevvere, Tebük, el-Ahdar,⁶⁸³ el-Muazzam,⁶⁸⁴ Medâin-i Salih,⁶⁸⁵ Bi'rü Cedid, Hediye⁶⁸⁶ ve Biyâr-ı Nâsîf'a hat çekilerek telgraf merkezleri kuruldu. Hattın göz alıcı hızla inşası, projeyi yakından gözlemleyen İngiltere Şam konsolosu William Richards'ı da şaşırtmıştı.⁶⁸⁷ Konsolos, Sadık el-Müeyyed'in nezaretindeki projeyi “şayan-ı dikkat bir başarı” (a remarkable feat) şeklinde nitelendiriyordu.⁶⁸⁸ Bölgeden gönderdiği son durum telgrafları ve diğer bazı vesilelerle dönemin basınında sıklıkla yer alan⁶⁸⁹ projenin süratinden Yıldız da etkilenmiş

⁶⁷⁷ Temel atma töreni fotoğrafı için bk. Ek-12.

⁶⁷⁸ Günümüzde el-Hummer (الحمير) olarak geçen, Amman'a bağlı bir beldedir.

⁶⁷⁹ BOA, BEO, 1514/113506, 4 Temmuz 1316 (17 Temmuz 1900), lef 5; *İkdam*, “Hususi Telgraflar”, nr. 2155, s. 2; *İkdam*, “Hac Yolunda”, nr. 2187, s. 3; *Sabah*, “Hicaz Telgraf Hattı”, nr. 3849, 1 Ağustos 1900, s. 2.

⁶⁸⁰ BOA, BEO, 1514/113506, 6 Temmuz 1316 (19 Temmuz 1900), lef 4.

⁶⁸¹ BOA, BEO, 1514/113506, 19 Temmuz 1316 (1 Ağustos 1900), lef 6; BOA, Y.MTV, 205/15, 17 Temmuz 1316 (30 Temmuz 1900).

⁶⁸² BOA, Yıldız Perakende, Posta ve Telgraf (Y.PRK.PT), 20/16, 23 Temmuz 1316 (5 Ağustos 1900).

⁶⁸³ BOA, Y.MTV, 207/69, 27 Eylül 1316 (10 Ekim 1900).

⁶⁸⁴ TNA, FO, 78/5452, Richards'tan De Bunsen'a, 19 Ekim 1900, s. 33-35.

⁶⁸⁵ *İkdam*, “Tebliğât-ı Resmiye”, nr. 2280, 2 Kasım 1900, s. 1; BOA, DH.MKT, 2429/13, 5 Teşrinisani 1316 (18 Kasım 1900).

⁶⁸⁶ BOA, Y.MTV, 209/130, 3 Kanunievvel 1316 (16 Aralık 1900).

⁶⁸⁷ TNA, FO, 78/5452, Richards'tan De Bunsen'a, 19 Ekim 1900, s. 33-35. Richards telgraf inşaatının başlangıç tarihi olarak Mart sonunu işaret ederek yedi ayda 368 mil (592 km) gibi etkileyici bir hızla Muazzam'a ulaşıldığını bildirmiştir. Ancak Sadık Paşa'nın gelişinden önce sadece 25 km civarında direğin dikildiği ve inşaatı Haziran-Temmuz gibi başladığı göz önünde bulundurulursa buradaki süratin daha fazla olduğu anlaşılır (*İkdam*, “Hususi Telgraflar”, nr. 2155, s. 2).

⁶⁸⁸ TNA, FO, 195/2075, Richards'tan O'Conor'a (Quarterly Report), 4 Ekim 1900, s. 476; 195/2097, Richards'tan De Bunsen'a, 10 Ocak 1901, nr. 4.

⁶⁸⁹ Telgraf hattı anısına Şam'a dikilecek sütunun çizimleri de gazetelere yansımıştır (*Servet-i Fünûn*, nr. 489, 13 Temmuz 1316/26 Temmuz 1900, s. 4). İmparatorluğun varlığının yanı sıra halife kimliğini zihinlere nakşetmek isteyen padişah, saray mimarı Raimondo D'Aranco'dan bir sütun tasarlamasını istemiş, Yıldız Camii maketinin tepesini süslediği bir sütunda karar kılınmıştır. Bu dönemde inşa edilen bu tür abidevi eserlere dair bk. Klaus Kreiser, “Public monuments in Turkey and Egypt, 1840-1916”, *Muqarnas* 14 (1997), s. 103-117.

gözükmekteydi. Nitekim paşanın, çalışkanlığı ve muvaffakiyeti sayesinde padişahın hususî selamına mazhar olduğu gazetelere yansdı.⁶⁹⁰

Şüphesiz projenin doğru ve hızlı bir şekilde yapılması emredilmişti, fakat bu hız aynı zamanda Sadık Paşa'nın tabiatıyla de ilgiliydi. Zira o, yaşanacak hiçbir aksaklığın gecikmeye mahal vermesine razı değildi. Karşılaşılan sorunların yanında muhtemel problemlerin de önünü almaya çalıştı ve inşa sırasında yaptıklarıyla planlama ve organizasyon becerisine sahip olduğunu gösterdi. Bu cümleden olarak, Avrupa'ya verilen siparişlerin gecikmesi nevinden bir aksaklıktan inşaatın etkilenmemesi için kurulan telgraf merkezlerinde tel ve izolator gibi teknik malzemenin ihtiyaten yüzde 5 fazlasının bulundurulması kararlaştırılmıştı.⁶⁹¹ Bu hususta büyük bir sorunla karşılaşılması, paşanın sahada lojistik planlamayı doğru yaptığına delalet eder.

1.500 kilometreyi aşkın bu uzun ve büyük kısmı çölden geçen hattın inşaatı veya muhafazasında görevli personel ile hayvanların günlük gıda ihtiyaçlarının sevkıyatı da dikkatli planlanması gereken meselelerdendi. Gecikmelere tahammülü olmayan Sadık Paşa, bu tür malzemelerin işçilerin gidişinden önce bölgelere nakledilerek depolanmasını istedi, ancak bu hususta Posta ve Telgraf Nezareti'nin engeliyle karşılaştı.⁶⁹² Bütün bunlar bir yana, onun Medine'ye kadar karşılaştığı en büyük güçlük, yöredeki yük arabalarının yetersizliğinin tetiklediği, direklerin vaktinde sevk edilememesi problemi.⁶⁹³

Muhtemel bir gecikmeye sebep olabilecek bir diğer husus ise insan kaynaklarıyla ilgiliydi. İnşaat umulduğundan daha hızlı ilerliyor, neredeyse her 10-15 günde bir İstanbul'a yeni bir telgraf merkezinin kurulduğu müjdesi iletiliyordu. Bu ise bahsi geçen merkezlerde istihdam edilecek kalifiye eleman ihtiyacının çok daha erken gündeme gelmesine yol açtı. Durumu vakitlice fark eden Sadık el-Müeyyed, yeni kurulan her bir merkezin teknik kontrolünü yapıp teslim alacak memur ve çavuşların vakit kaybedilmeksizin gönderilmesini belli aralıklarla dile getirdi.⁶⁹⁴ Nihayet Eylül ayında 8

⁶⁹⁰ *İkdam*, "Selam-ı Selamet-encam-ı Hazret-i Padişahî Tebliği", nr. 2193, 7 Ağustos 1900, s. 2.

⁶⁹¹ BOA, DH.MKT, 2414/34, 30 Eylül 1316 (13 Ekim 1900); BOA, İ.PT, 12/5, 31 Ağustos 1316 (13 Eylül 1900). Nitekim sipariş edilen izolatorların zamanında gelmemesiyle gecikme riski başgöstermiş, bunun üzerine Hicaz Telgraf Hattı Komisyon-ı Âlisi üyelerinden İzzet Holo, bu malzemelerin Beyrut üzerinden gönderilmesini sağlamıştı (BOA, ML.EEM, 345/28, 19 Haziran 1316/2 Temmuz 1900).

⁶⁹² BOA, BEO, 1542/115644, 17 Ağustos 1316 (30 Ağustos 1900).

⁶⁹³ TNA, FO, 195/2097, Richards'tan De Bunsen'a, 10 Ocak 1901, nr. 4.

⁶⁹⁴ BOA, Y.A.RES, 108/19, 17 Temmuz 1316 (30 Temmuz 1900), lef 2; BOA, DH.MKT, 2414/73, 1 Teşrinievvel 1316 (14 Ekim 1900); BOA, İ.PT, 12/7, 26 Teşrinievvel 1316 (8 Kasım 1900), lef 3.

kavas, 38 çavuş, müdür ve pek çok memurdan oluşan bir grup, uygun yerlere tayin edilmesi için Sadık Paşa'ya gönderilmişti.⁶⁹⁵

Sadık Paşa, inşaatın ilerlemesiyle ilgili çok ciddi bir zorluğa göğüs germek zorundaydı. Bu zorluk, çölü kendine yurt edinen bedevilerin hat inşasına yönelik saldırılarıydı. Daha inşaatın ilk ayında bedevi saldırılarından kaynaklanan üç asayiş problemi kayıtlara geçmiş, ilerleyen aylarda benzer saldırılar bildirilmeye devam etmişti. Hattın fiziksel kalıcılığının tabii bir sonucu olarak sürekli korunma ihtiyacı, çölde yüzyıllardır süren statükoyu sona erdirmek üzereydi. Buna bağlı olarak bedevilerle yapılan işbirliğinin doğasındaki yapısal değişimin –diğer bir ifadeyle dönemsellikten daimîliğe geçişin– yeni sorunlar doğurabileceği aslında işin başında öngörülmüş; bu topluluklara ödenegelen geleneksel urbân surresinin kâfi gelmeyeceği bildirilmiş ve yeni tahsisatları içeren ilave tedbirlerin alınması tavsiye edilmişti.⁶⁹⁶

İşte Sadık Paşa, hatla birlikte bu yeni düzenin inşasından da birinci derecede mesuldü; zira proje başına atanmasındaki en büyük unsurlardan biri de bedevi aşiretleriyle bu tür pazarlıklara girişebilecek ehliyeteye sahip görülmesiydi. Bu bağlamda, aşiretlerden işbirliğine yanaşarak imparatorluk sistemine girmeye meyilli olanlar ödüllendirildi; telgraf direklerinin nakli ile nakdî ianenin tahsili gibi işlerde yararlılıkları görülen Bikâ', Salt, Kerek ve civardaki eşraf ile aşiretlerin ileri gelenleri çeşitli şekillerde taltif edildi.⁶⁹⁷

Habeş Seyahatnâmesi'nde Hicaz'a dair hâtıratından da bahseden paşa, refakatindeki Telgraf Müfrezesi'yle çadırdaki kaldığı 6 aylık inşa süresince bedevilerle

⁶⁹⁵ *Mâlûmât*, “İradât-ı Seniyye ve Muvaffakiyât-ı Celile-i Hazret-i Hilâfet-Penahi”, nr. 1156, 5 Ağustos 1900, s. 2; *İkdam*, “Hicaz Telgraf Hattı”, nr. 2192, 6 Ağustos 1900, s. 2; BOA, Y.PRK.UM, 51/74, 28 Ağustos 1316 (10 Eylül 1900).

⁶⁹⁶ Minawi, bedevilere daima iyi davranmak, yevmiyelerini tam ve zamanında ödemek, şeyhlerini ödüllendirmek ve demiryolu projesinde uygun bir memuriyette istihdam etmek gibi maddelerden oluşan bu tavsiyelerin sehven Müşir Şâkir Paşa'ya ait olduğunu söyler. Oysa belgede zikredilen kişi esasında padişahın hususî kütüphane memurlarından Hacı Şâkir Bey'dir (BOA, Y.PRK.BŞK, 62/60, 6 Temmuz 1316 (19 Temmuz 1900)); Minawi, “Beyond Rhetoric”, s. 88; Minawi, *Osmanlılar ve Afrika Talanı*, s. 178). Hac güvenliğinin farklı yönlerine dair bk. Barbir, *Ottoman Rule in Damascus*, s. 108–177; Adil Erken, “XVIII. Yüzyıl Osmanlı Şam Valilerinin Emirü'l-Hacc Olarak Hizmetleri” (Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, 2017); Suraiya Faroqhi, *Hacılar ve Sultanlar: Osmanlı Döneminde Hac (1517-1638)* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yarınları, 1995), s. 58–85.

⁶⁹⁷ BOA, DH.MKT, 2419/55, 12 Teşrinievvel 1316 (25 Ekim 1900); BOA, DH.MKT, 2422/116, 19 Teşrinievvel 1316 (1 Kasım 1900); BOA, DH.MKT, 2441/28, 9 Kanunievvel 1316 (22 Aralık 1900). Ödüllendirilenler sadece mahallî destekçilerden ibaret değildi; başarılı memur, zabıt ve askerler de rütbe ve nişanlarla taltif edilmekteydi (BOA, DH.MKT, 2441/60, 9 Kanunievvel 1316/22 Aralık 1900).

“hayliden hayli ülfet” ettiğini söyler. Davet ettiği bazı bedevi şeyhleriyle birlikte çadırda yemek yemiş, sohbet etmiş, bazen de şeyhlerin davetlerine katılmıştı. Keza telgraf hattında çalışması gereken birbirine düşman aşiretlerin şeyhlerini bir araya getirerek bir senelik mütareke akdetmeyi başarmıştı. İşbirliğine yanaşanlar hizmetlerini müteakip taltif edilmiş, mükâfat verilmiş, yine telgraf merkezlerinin açılış merasimlerinde şeyhlere hilat giydirilmişti.⁶⁹⁸

Diğer taraftan bedevi gruplar, kendi içlerindeki anlaşmazlıkları aşiretin töre ve kurallarına göre çözerken diğer aşiretlerle aralarındaki bazı anlaşmazlıklarda devlet ricalinin hakem olmasına sıcak bakıyorlardı.⁶⁹⁹ Nitekim hattın inşası sırasında Beni Atıyye ile Huveyyat aşiretleri arasında halledildiği sanılan bir ihtilafın⁷⁰⁰ yeniden alevlenmesi, hakem olarak Sadık Paşa’nın devreye girmesine yol açtı.⁷⁰¹ Onun hakemliğinin mahiyeti hakkında bir bilgiye sahip değiliz. Bununla birlikte,⁷⁰² bu tür olaylar hem imparatorluğun/padişahın hem de onun sahadaki temsilcisinin –bu örnekte Sadık Paşa– bedevi idrâkindeki yerini gösteren mühim örneklerdir. Sadık el-Müeyyed veya bir başka devlet ricalinin arabulucu sıfatıyla kabulü, devletin belki “hâkim” değil, ama “hakem” rolünün bedevilerce benimsendiği anlamına gelmekteydi.

Neticede saldırılar telgraf inşaatının sürdürülmesine mâni olamamış, Ekim ayında 600 kilometreye yakın hat tamamlanmış, Kasım başında ise Medâin-i Salih’e varılmıştı.⁷⁰³ Nihayet 5 Ocak 1901’de telgraf hattı Medine’ye ulaştı. Bir yılda bitmesi planlanan hattın üçte ikisi sadece altı ayda tamamlanmıştı. Bu gerçekten büyük bir başarıydı. Sadık Paşa, ne kadar hızlı ve başarılı olduğunu ifade etmek istercesine, son 75

⁶⁹⁸ Sadık el-Müeyyed, *Habeş Seyahatnâmesi*, s. 35–38, 50.

⁶⁹⁹ Bu konuya dair etraflı bilgi için bk. M. Talha Çiçek, *Negotiating Empire in the Middle East: Ottomans and Arab Nomads in the Modern Era, 1840–1914* (Cambridge: Cambridge University Press, 2021), s. 230–256.

⁷⁰⁰ BOA, DH.MKT, 2335/127, 10 Nisan 1316 (23 Nisan 1900).

⁷⁰¹ Sadık Paşa olaya müdahil olduğunda, yağmalanan malları geri vermeyen Huveyyatlılardan biri öldürülmüş ve iş, kan davasına evrilmişti. Saldırmazlık sözü veren Beni Atıyye şeyhi Harb, nerede istenirse bir araya gelip kan davasını “usûl-i aşâir”e uygun surette bitirmeye hazır olduğunu söylüyordu. Huveyyat şeyhi Ulyân’ın bu davete icabet etmemesi, Harb’in konuyu yerel idareciler kanalıyla İstanbul’a ulaştırmasına neden oldu. Zira önceki sene aralarını bulan da devletin bir görevlisiydi. Ulyân’ın o esnada Tebük’te bulunan Sadık Paşa’ya gönderilmesine ve kan davasının çözülmesine dair İstanbul’dan bir emir geldi (BOA, DH.MKT, 2414/13, 30 Eylül 1316/13 Ekim 1900). Minawi’nin bu belgeyi yorumlayışının hatalı olduğunu belirtmek lazımdır; zira muarız aşiretlerin her ikisinin de isimleri belirtilmiştir, ayrıca Sadık Paşa’nın hakemliği bedevilerin doğrudan kendisine müracaatı sonucu değil, İstanbul’dan gelen emir üzerine gerçekleşmiştir (Minawi, *Osmanlılar ve Afrika Talamı*, s. 177–178).

⁷⁰² Sonraki yıla ait bir başka vesikadan aynı problemin nüksettiği anlaşılmaktadır (BOA, DH.MKT, 2505/100, 19 Haziran 1317/2 Temmuz 1901).

⁷⁰³ Minawi, *Osmanlılar ve Afrika Talamı*, s. 183.

kilometrenin sadece üç günde tamamlandığını özellikle vurgulamaktaydı.⁷⁰⁴ Bu son acelecilikte maksat, muhtemelen, Ramazan ayının 15'inde özel bir merasimle icra edilen Hırka-i Şerif ziyaretine bu müjdeli haberi yetiştirmek arzusuydu.⁷⁰⁵

Medine'den gönderdiği ilk telgrafın teberrüken Hz. Peygamber'in defnedildiği Hücre-i Saadet'e sokularak şereflendirildiğini ve telgrafhanede özel bir mahfaza içerisinde hürmetle saklanacağını belirten paşa, telgrafhanenin açılışını mülkî, askerî bütün memurlar, mücavirler ve ahalinin katıldığı, topların atılıp kurbanların kesildiği mutantan bir merasimle yaptı.⁷⁰⁶ Âdeti olduğu üzere fotoğraflarla bu resm-i geçidi ebedileştirmeyi ve bunları İstanbul'a göndermeyi ihmal etmedi.⁷⁰⁷ Buradaki başarısından ötürü birkaç gün sonra birinci rütbeden Mecidî Nişanı'yla ödüllendirildi.⁷⁰⁸

3.2.1.2 Mekke-Medine Arasındaki Zorluklar ve Telgraf Hattının Akıbeti

Herhalde Sadık Paşa da Şam'daki İngiltere konsolosu William Richards gibi Mekke-Medine etabının çok daha kısa vakitte ve kolayca tamamlanacağına inanıyordu. Zira başlıca sorunlardan biri olan direk nakli meselesini, deniz yoluyla Cidde'ye yaptırdığı sevkiyatla büyük oranda çözmüş, geriye sadece direklerin iki şehir arasındaki farklı noktalara taşınması ve gerektiğinde buradan tedariki kalmıştı.⁷⁰⁹ Fakat Sadık Paşa'nın altı ayda inşa ettiği büyük başarı hikâyesi uzun ömürlü olmadı. Projenin üçte birlik kısmını oluşturan bu safhada yaşanan çeşitli aksaklık ve sabotajlar karşısında inşaat bir türlü ilerleme kaydedemedi. Paşanın Medine'ye kadar her ara istasyonda gönderdiği müjde telgraflarının yerini, artık çeşitli engelleme anlatıları almaya başladı ve nihayetinde süreç, görevden el çektilmesiyle sonuçlandı.

Medine'ye vardktan sonra bir an evvel hat döşemeye başlamak isteyen Sadık Paşa, Hicaz'daki sonunun başlangıcına geldiğinin farkında değildi. Medine'ye kadar arada sırada bildirilen bedevi saldırıları dikkat çekici bir biçimde artmıştı. Neredeyse her

⁷⁰⁴ Sahadaki personel cihetinden vaziyet ele alındığında, eldeki vesikaların işçilerin çalışma şartlarını detaylandırmaktan uzak olduğu not edilmelidir.

⁷⁰⁵ Telgraf hattının tamamlandığına dair müjdeli haber, Hırka-i Saadet ziyareti haberinin hemen ardından verilmektedir (*İkdam*, “Ziyaret-i Hırka-i Saadet”, nr. 2345, 6 Ocak 1901, s. 1).

⁷⁰⁶ *Tercüman-ı Hakikat*, “Tebliğât-ı Resmiye”, nr. 7078, 6 Ocak 1901, s. 1; *İkdam*, “Tebliğât-ı Resmiye”, nr. 2345, 6 Ocak 1901, s. 1; *Sabah*, “Tebliğât-ı Resmiye”, nr. 4004, 6 Ocak 1901, s. 1.

⁷⁰⁷ Açılış merasiminden bir fotoğraf için bk. Ek-13.

⁷⁰⁸ BOA, İ.TAL, 237/23, 27 Kanunievvel 1316 (9 Ocak 1901); *İkdam*, “Nişan”, nr. 2350, 11 Ocak 1901, s. 1.

⁷⁰⁹ TNA, FO, 195/2097, Richards'tan De Bunsen'a, 10 Ocak 1901, nr. 4.

gün telgraf hattına saldırılıp direklerin yıkıldığına ve tellerin kesilip çalındığına dair raporların gelmeye başlaması yetmezmiş gibi⁷¹⁰ Mekke-Medine arasındaki asayiş problemleri de çarpıcı biçimde tırmanışa geçmişti. Paşayı güzergâh emniyeti sağlamaksızın herhangi bir inşa faaliyetine girişmekten alıkoyan bu durum aylarca sürdü.

Öte taraftan, projenin başında kesenin ağzını açmakta tereddüt etmeyen devlet, gelir kaynaklarını daha önemli gördüğü demiryolu projesine yönlendirince⁷¹¹ maddî zorluklar açığa çıktı. Sadık Paşa, personel maaşlarının ödenmesinde yaşanan uzun süreli aksaklıklardan şikâyetçiydi. Cûlûsun sene-i devriyesi münasebetiyle bir maaş gönderileceği söylenmiş, fakat üzerinden üç ay geçmesine karşın yalnızca üçte biri ödenebilmişti. Konuyla ilgili zaman zaman İstanbul'a yazmaya devam eden paşa hem kalan meblağı hem de Ramazan ve bayram vesilesiyle birer maaş daha gönderilmesini istedi.⁷¹²

Ne var ki bu aşamada, maddî zorluklardan daha çetin güçlükler bedevilerle ilgiliydi. Merkezîleşmeyi ifade eden telgrafın gelişi, serbest ve bağımsız yaşamaya alışmış bedevi aşiretlerinin nazarında hiç şüphesiz ciddi bir tehdit olarak algılanıyordu. Bu grubun telgraf ve demiryolu projesi için ifade ettiği coğrafi ve stratejik önemin ve buradan kaynaklanabilecek muhtemel problemlerin farkında olan merkezî hükûmet, yarı göçebe bu topluluklara karşı “havuç ve sopa” yaklaşımını temel politika olarak benimsemişti. İmparatorluk sistemine entegre olmayı seçenlere devletin şefkat elinin gösterilip ödüllendirildiği,⁷¹³ başkaldıranlara ise gazap elinin askerî müdahaleye varacak şekillerde tecelli edip cezalandırıldığı bu siyasetin sahadaki baş aktörlerinden olan paşa, aşiretlerle iyi ilişkiler geliştirmeyi önceleyerek hattı güvence altına almayı amaçladı. Bu minvalde, Medâin-i Salih ile Medine arasındaki bazı bedevi şeyhlerini sisteme katmayı başardı; durumu görüp “kendilerinin de hisse-mend olmalarını” isteyen diğer bazı şeyhlerin nişanlarla taltifini sağladı.⁷¹⁴ Öte yandan hat güvenliği, bedevi aşiretler arasındaki sorunların giderilmesiyle de yakından alâkalı olduğundan, ihtilaf yaşayan

⁷¹⁰ BOA, DH.MKT, 2527/103, 18 Ağustos 1317 (31 Ağustos 1901).

⁷¹¹ Minawi, *Osmanlılar ve Afrika Talanı*, s. 191.

⁷¹² BOA, Y.MTV, 223/99, 23 Teşrinisani 1317 (6 Aralık 1901).

⁷¹³ Ödüllendirme sistemi maaş bağlamak, nişan ve hilatle onurlandırmaktan ibaretti. Sonrasında buna Kur'ân, elifba cüzü, ilmihal, risaleler ve hatta Osmanlı haritası göndermek gibi yeni unsurlar eklendi (BOA, Maarif Nezareti Mektubî Kalemi (MF.MKT), 533/14, 9 Teşrinievvel 1316 (22 Ekim 1900); 554/36, 17 Nisan 1317/30 Nisan 1901).

⁷¹⁴ BOA, İ.PT, 13/39, 28 Temmuz 1317 (10 Ağustos 1901), lef 2.

taraflar çağrılarak “nesâyih-i müessire ve tenbîhat-ı şedîde”,⁷¹⁵ yani havuç ve sopa gösterilerek meselelerin halledilmesi amaçlandı.

Bedevilerle geliştirilecek iyi ilişkilere “maslahaten şiddetle lüzum” gördüklerini dile getiren Sadık Paşa ve bölgedeki diğer bazı aktörler, İstanbul’dan umumiyetle destek görüyordu.⁷¹⁶ Zira onlara göre bu ilişkiler sadece hattın muhafazasını sağlamakla kalmayacak, aynı zamanda çeşitli lojistik faydalar getirecek ve iletilmesinde pek çok güçlük çekilen memur maaşlarının gönderilmesi gibi önemli meselelere derman olacaktı.⁷¹⁷ Nitekim kurduğu ilişkilere güvenen Sadık Paşa, bedevilerden gerektiğinde ücretsiz işgücü olarak yararlanılabileceğini de düşünüyordu. Bu bağlamda, Hediye ve Biyâr-ı Nâsîf’ta çadırdaki telgraf memurlarına yapılacak bina için taşıyıcı direk ve işçi tedarikini bölgeden iane yoluyla halletmeyi önerdi.⁷¹⁸ Benzer bir şekilde, Ma’an tarafında fırtınadan yıkılan direkler, bedevi işçiler sayesinde tekrar dikilmiş ve haberleşme yeniden sağlanabilmişti. Paşa bu tür olaylarda yararlılıkları görülen memurların ödüllendirilmelerini de sağladı.⁷¹⁹

Bedevilerin memurlarla ilişkilerinin de dengede tutulması şarttı. Nitekim, bunlar arasında meydana gelen bir cinayeti haber alan Sadık Paşa’nın intikam peşindeki Veled-i Ali aşiretinin, hat tedarik yollarını kapatmasının önünü alması çok zahmetli oldu. Paşa, hattın intizamının bozulmaması ve memurların “emniyet-i kalbiyeleri”nin yok olmaması için bu tür karşılaşmaların engellenmesini sağlayacak adımlar atılması hususunda hükûmeti uyardı.⁷²⁰ Oysa aynı aşiretin şeyhi daha birkaç ay önce sadakatini arz etmişti;⁷²¹ zira iyi ilişkiler kurmak, sadece merkezî hükûmetin arzuladığı bir şey değildi. Aşiretler de devletle işbirliği yapmanın –belki çoğu zaman– kazançlı bir yol olabileceğinden haberdardılar.⁷²²

Bu gelgitler, bedevi toplulukların davranış modellerinin ne derece değişkenlik arz edebileceğini göstermesi bakımından çarpıcıdır. Ayrıca Sahra Afrikası’ndaki Senûsiye

⁷¹⁵ BOA, Y.PRK.UM, 69/72, 10 Nisan 1320 (23 Nisan 1904).

⁷¹⁶ BOA, İ.PT, 13/39, 6 Eylül 1317 (19 Eylül 1901), lef 4.

⁷¹⁷ BOA, İ.PT, 13/39, 28 Temmuz 1317 (10 Ağustos 1901), lef 2.

⁷¹⁸ BOA, İ.PT, 12/47, 1 Şubat 1316 (14 Şubat 1901), lef 2; 13/17, 30 Nisan 1317 (13 Mayıs 1901), lef 2.

⁷¹⁹ BOA, DH.MKT, 2490/92, 15 Mayıs 1317/28 Mayıs 1901.

⁷²⁰ BOA, DH.MKT, 2580/132, 15 Kanunisanı 1317/28 Ocak 1902.

⁷²¹ Ölen babasının maaşının kendisine tahsisini isteyen şeyh, “dâimâ evâmir-i hükûmete mutâvaat ile ibraz-ı meâsir-i sadâkat” edeceğini söylemişti (BOA, DH.MKT, 2521/57, 29 Temmuz 1317/11 Ağustos 1901.).

⁷²² Nitekim Salt civarında yaşayan Arap İbad aşireti şeyhi Hindi er-Reşid’in, aşiretinden bir Hamidiye Alayı teşkil edilmesini istemesi, devletle işbirliğinin sınırlarının genişliğini gösterebilecek bir örnek olarak zikredilebilir (BOA, Y.PRK.AZJ, 42/10, 15 Nisan 1317/28 Nisan 1901).

türü bir liderlikten yoksun olması, Hicaz bedevilerinin ilişkilerindeki kırılmalığı artırmakta ve manipölasyona daha açık hâle getirmekteydi.⁷²³ Nitekim bu yapısı onları, Mekke Emiri Avnürrefik Paşa ile Hicaz Vali ve Kumandanı Ahmed Râtib Paşa'nın kurduğı menfaat birlikteliğinin, telgraf hattını engelleme yolundaki en kullanışlı sabotaj araçlarından biri yaptı. Merkezî hükûmetin Hicaz'a aracısız ulaşmasını iktidar alanları açısından riskli gören ikili, mesul oldukları bedevi saldırıları ve lojistik meselelerle ilgilenmek yerine, telgrafın bir felaket olacağı diskuruyla bedevileri kışkırttılar. Bunun telgraf hattı üzerindeki etkisi ise son derece tahripkâr oldu.⁷²⁴ Merkezden yapılan hattın taarruzlardan korunması ikazlarına rağmen çeşitli taktiklerle her seferinde işi ötelemeyi başardılar. Söyledikleri, üzerlerine düşen tüm sorumlulukları hakkıyla yaptıkları, hatta maddî sorunlara rağmen Sadık Paşa'dan gelen talepleri de karşıladıkları yönündeydi.⁷²⁵

Vali ve emirden oluşan Mekke İttifakı'nın bedevileri kışkırtmasında "dış mihrak" şüphesi de mevzubahisti; nitekim "İngiliz âmâline hizmet etmek", devlet ricali arasında kopan kavgada Avnürrefik ile Râtib paşaların suçlandığı hususlardan biri oldu.⁷²⁶ İddiaları reddeden ikili, "Şamlı" İzzet Holo ile Bahriye Nazırı Hasan Hüsnü Paşa'nın başını çektiğı grubu suçlamaktaydı.⁷²⁷ Sadık'ın İzzet Bey'le aynı hizipten olduğunu ima eden Râtib, ikisinin de isimlerini anarken başına "Şamlı" sıfatını eklemekten kendini alamıyordu. Binaenaleyh hat inşaatının başındaki kişi olarak Sadık Paşa, bu ittifakın ilk başta dolaylı, daha sonra ise doğrudan taarruzlarına maruz kaldı. Ortaya atılan, hattın teknik açıdan sorunlu bir şekilde inşa edildiğı, dolayısıyla kesintilerin tek sebebinin

⁷²³ Minawi, *Osmanlılar ve Afrika Talanı*, s. 180.

⁷²⁴ TNA, FO, 195/2097, Richards'tan O'Conor'a (Quarterly Report), 6 Nisan 1901, nr. 26. Literatürde, Râtib-Avnürrefik ikilisinin hat inşaatına mâni olduğu yönündeki anlatı, doğru olmakla birlikte eksik olmalıdır. Padişahın bizzat finansmanını karşılayıp ileri derecede önemseydiği böylesine kritik bir projeyi akâmete uğratmak, imparatorluk merkezinde çok güçlü ve derin bağlantılar olmaksızın pek mümkün değildir. Diğer taraftan, bedevi toplulukların reel politikteki etkinliğı sadece "kışkırtmaya açık bir nesne" olmaktan çok daha öteydi. Böyle bir anlatı için bk. Minawi, "Beyond Rhetoric", s. 85–86; Minawi, *Osmanlılar ve Afrika Talanı*, s. 186–187.

⁷²⁵ BOA, Y.PRK.UM, 52/103, 17 Kanunisani 1316/30 Ocak 1901. İstanbul'dan sürekli para talebinde bulunan Râtib Paşa, para gönderilmezse Telgraf Müfrezesi'ne erzak tedarik edilemeyeceğinden, dahası urban surresi tam ödenmediğı için hac kervanının geri dönemeyeceğinden bahsediyordu (BOA, Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR), 257/56, 5 Mart 1317 (18 Mart 1901); BOA, Y.MTV, 213/31, 12 Mart 1317/25 Mart 1901).

⁷²⁶ BOA, Y.PRK.UM, 54/111, 16 Temmuz 1317/29 Temmuz 1901; BOA, Y.MTV, 230/57, 12 Safer 1320 (21 Mayıs 1902).

⁷²⁷ Mekke İttifakı ayrıca bedevilerin Şerif Hüseyin, Şeyh Ebülhüda ve Şerif Mühenna'nın başını çektiğı bir hizip tarafından kışkırtıldığını iddia ederek, bunların idamla yargılanmalarını padişahın isteyecek kadar ileri gitti (BOA, Y.PRK.UM, 54/111, 16 Temmuz 1317/29 Temmuz 1901).

bedevi saldırıları olmadığı iddiasını reddeden, paşanın yakın çalışma ekibinden teknik müfettiş Hamdi Bey oldu.⁷²⁸

Sadık Paşa altı ay boyunca boş durmamıştı. Bu zaman zarfında Mekke cihetinde kayda değer bir ilerleme olmamakla birlikte, Şam-Medine arasında birtakım çalışmalar, iyileştirmeler yapıldı. Medine’de bir yandan güzergâh güvenliğinin sağlanmasını bekleyen paşa, diğer taraftan bedevi saldırıları sonucu tahrip olan veya çalınan tel ve direklerin onarımı için teknik ekip ve işçileri yönlendirmekle meşguldü. Öte yandan Salt’tan itibaren uygun bulunmayan direkler yenileriyle değiştirildi. İlerleyen vakitte Şam ile Salt arasındaki hattın elden geçirilmesi ihtiyacı ortaya çıkınca, buradaki direk ve tellerin yenilenmesine karar verildi. Yine ikinci bir hattın çekilmesi gündeme gelen Şam-Medine hattında çalışmalar devam etti.⁷²⁹ Bütün bunlar inşaat sorumlusu Sadık Paşa’nın uhdesinde olsa da bu, teknik ekibin çoğunun aylardır Medine’de muattal bir şekilde beklediği gerçeğini değiştirmiyordu.⁷³⁰

İzzet Holo, yaşanan aksaklıklar neticesinde padişahın projeyi iptale yeltendiğini, fakat kendisinin çabalarıyla Tophane-i Amire erkânından Ferik Mahmud Şevket Paşa’nın görevi devraldığını iddia eder.⁷³¹ Gerçek yahut değil, fark etmez, neticede Temmuz ayına geldiğinde halen bir ilerleme görülmemesinin faturası Sadık Paşa’ya kesildi.⁷³² Projenin başından alınmakla birlikte bir süre daha projede çalışmayı sürdürdü.⁷³³ Bu esnada İstanbul’dan yola çıkmak üzere olan Şevket Paşa’nın, “muvaffakiyeti[nin] her hâlde vali ve emir kulları cânibinden muâvenetine mütevakkıf” olduğunu padişaha bildirmesi, Hicaz’daki problemi çarpıcı bir şekilde resmetmekteydi.⁷³⁴

⁷²⁸ BOA, DH.MKT, 2535/115, 10 Eylül 1317 (23 Eylül 1901).

⁷²⁹ BOA, DH.MKT, 2434/55, 20 Teşrinisani 1316 (3 Aralık 1900); BOA, İ.PT, 13/16, 21 Haziran 1317/4 Temmuz 1901. Ayrıca Kızıldeniz kıyısındaki Lit üzerinden bir hat çekilerek Yemen’in Mekke’ye tellerle bağlanması kararlaştırıldı (BOA, İ.HUS, 83/95, 4 Ağustos 1316 (17 Ağustos 1900); BOA, BEO, 1583/118651, 29 Teşrinievvel 1316 (11 Kasım 1900), lef 4).

⁷³⁰ Arap İzzet Holo Paşa, *Abdülhamid'in Kara Kutusu Arap İzzet Holo Paşa'nın Günlükleri*, der. Ahmet Semih Mümtaz, haz. İbrahim Küreli (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019), s. 312.

⁷³¹ Arap İzzet Holo Paşa, *Abdülhamid'in Kara Kutusu*, s. 313.

⁷³² Güzergâh güvenliğinin tesis edilememesi farklı çözüm önerilerini de gündeme getirmiştir. Padişah yaverlerinden Bahriye miralayı Hikmet Bey, İngiliz kamuoyunda o esnada sıklıkla gündeme gelen telsiz telgraf teknolojisinden bahsetmiş, bütün hazırlığı yapılan Mekke-Medine arasında olmasa bile Mekke-Yemen kısmında bunun uygulanabileceğini dile getirmişti (BOA, Y.PRK.UM, 54/35, 14 Mayıs 1317 (27 Mayıs 1901), lef 1).

⁷³³ Dolayısıyla zamalı maaşı da devam etti (BOA, BEO, 1698/127335, 19 Temmuz 1317 (1 Ağustos 1901); BOA, İ.AS, 37/3, 26 Haziran 1317/9 Temmuz 1901).

⁷³⁴ BOA, Y.PRK.BŞK, 62/74, 7 Temmuz 1317 (20 Temmuz 1901).

Bu sırada doğu yönünden netice alınamayacağı anlaşıncı hat güzergâhı sahil şeridine çevrilmiş, inşaatın iki koldan başlaması kararlaştırılarak Sadık Paşa'ya teknik ekibin yarısını Cidde'ye götürmesi bildirilmişti. Fakat iki büyük sorun vardı. Telgraf Müfrezesi'nin ikiye ayrılması ne Cidde ne de Medine'ye yetebileceği anlamına geliyordu. İkinci olarak, zaten tehlikeli olan Cidde-Medine yolundaki güvenlik problemleri iyice çetrefilleşmişti. Bölgeden gelen ve telgraf memurlarının artık bedevilerin doğrudan hedefinde olduğunu bildiren haberler hiç de iç açıcı değildi.⁷³⁵ Posta ve Telgraf Nezareti, meselenin telgraf memurlarının katline kadar varması üzerine, Râtib Paşa'nın mesuliyetini bildiren bir yazı gönderdi.⁷³⁶ Râtib Paşa ise Mahmud Şevket Paşa başta olmak üzere memur ve ahalinin katılımıyla Cidde'de telgraf hattının inşasına başladıkları müjdesini vermesinin⁷³⁷ hemen ardından İstanbul'a gönderdiği ikinci bir telgrafla istifa resti çekti.⁷³⁸

Çektiği telgrafta Sadık Paşa'yı önce dolaylı, daha sonra ise doğrudan hedefine alan Râtib, Hamdi Bey'in tayinini kastederek nezaretin “ötekinin berikinin iltimasıyla” atadığı müfettişlerin “tekmîlen dolandırıcı” olduğunu söylüyordu. Esasında burada işaret ettiği kişi ise bu atamayı isteyen Sadık Paşa'nın ta kendisiydi. Hızını alamayan Râtib, kendisiyle ilgili suçlamaların asıl kaynağı olduğunu düşünerek, “Şamlı Sadık Paşa burada oldukça ve iâne ile yapılan masrafi sû-i isti'mal eyledikçe, birtakım kifâyetsiz sözleriyle iş görülemez.” diyerek açıkça görevden alınması gerektiğini belirtti. Sadık'ın suçlandığı iki husustan biri, bölgede asayişin olmadığı yönünde raporlar göndermesi, diğeri ise hemşehrilerini kayırmasıydı. Râtib Paşa, ardından, İngilizlerden rüşvet almakla suçladığı İkinci Kâtip İzzet Bey'in de işten el çektirilmesini istedi.⁷³⁹ Onun vasıtasıyla atanan Suriyelilerin kayırıldığından ve fazla maaşla çalıştırıldıklarından bahsediyordu. Bu memurların başında ise hiç şüphe yok ki sürekli “Şamlı” sıfatıyla andığı, hemşehrisi olmanın ötesinde sıhriyet bağının bulunduğu Sadık Paşa geliyordu.⁷⁴⁰ Telgraf hattının yapılabilmesi için ya onların ya da kendisinin görevden alınmasını isteyen Râtib Paşa,

⁷³⁵ BOA, Y.PRK.PT, 21/122, 18 Teşrinisani 1317 (1 Aralık 1901).

⁷³⁶ BOA, BEO, 1749/131122, 10 Teşrinisani 1317 (23 Kasım 1901).

⁷³⁷ BOA, İ.HUS, 92/2, 29 Teşrinisani 1317 (12 Aralık 1901).

⁷³⁸ BOA, Y.A.HUS, 423/5, 29 Teşrinisani 1317 (12 Aralık 1901).

⁷³⁹ İzzet Holo da Râtib Paşa'yı İngilizlerle iş tutmakla itham ederek, Hicaz'daki telgraf piyasasını tekelinde bulunduran Eastern Telegraph Company'den ikramiye adı altında 25 bin altın rüşvet aldığını öne sürmektedir (Arap İzzet Holo Paşa, *Abdülhamid'in Kara Kutusu*, s. 313).

⁷⁴⁰ İzzet Holo'nun annesi Azmzadelerdendi (Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar*, II, s. 572).

padişahı bir karar almaya zorladı. Nihayetinde Sadık el-Müeyyed feda edildi ve projeden tamamen el çektirildi.

Râtib Paşa'nın bu resti, İzzet Bey'in mevkiini sarsmasa bile Sadık Paşa'nın bölgeden gönderilmesine neden oldu. Bununla birlikte, hemen ertesi gün Hicaz Demiryolu İnşaat ve Muamelat Nazırı Müşir Kâzım Paşa'nın muavinliğine getirildi (13 Aralık 1901).⁷⁴¹ O esnada Mekke'de bulunan Sadık Paşa, Mahmud Şevket Paşa ile devir teslim işlemlerini “nizâmı dâiresinde icrâyâ vakit bulmaksızın” Şam'a doğru hareket etti.⁷⁴² Böylece telgraf hattıyla ilgili tüm bağlantısı kesilmiş oldu.

Bu noktada, paşanın Hicaz'dayken haccedip etmediği akla gelebilir; hiçbir vakit “hacı” unvanıyla anılmadığını göz önünde bulundurarak hac mevsiminde görevi icabı gittiği Medine'de bulunduğundan haccedemediği, fakat sonradan geçtiği Mekke'de umre yapabildiğini söylemek doğru olur.

Çok kısa bir süre sonra Hicaz Valiliği'nin sorumluluklarını yerine getirmediğinden şikâyet eden ve “her gün bir suretle su'ûbât ihdas edildiği”ni söyleyen Şevket Paşa⁷⁴³ da Sadık Paşa'nın kaderini paylaşarak görevini tamamlayamadı.⁷⁴⁴ Hat inşa edilmeyecek ise çürümeye başlayan malzemelerin İstanbul'a naklini bildiren iki buçuk yıl sonraya ait bir kayıt, İstanbul'un artık bu projeden büsbütün ümidini kestiğini gösterir.⁷⁴⁵ Hasılı, Râtib ve Avnürrefik paşaların başını çektiği yerel direnişin gücü ve bedevi topluluklarını manipüle edişi karşısında merkezî hükûmetin bölgedeki varlığının sınırlılıkları, projenin kaderini belirlemiş ve telgraf hattı ancak Medine'ye kadar gidebilmiştir.

Bölgedeki iktidar mücadelelerinin doğası, Mekke İttifakı'nın İstanbul uzantısı,⁷⁴⁶ padişahın bu konudaki tavrı ve bedevi toplulukların rollerinin mahiyeti gibi konular daha

⁷⁴¹ BOA, İrade Maliye (İ.ML), 48/14, 19 Kanunievvel 1317 (1 Ocak 1902); BOA, BEO, 1774/133046, 25 Kanunievvel 1317 (7 Ocak 1902).

⁷⁴² BOA, Y.MTV, 225/86, 9 Kanunisani 1317 (22 Ocak 1902), lef 2.

⁷⁴³ BOA, Y.MTV, 225/86, 21 Kanunisani 1317 (3 Şubat 1902), lef 1.

⁷⁴⁴ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Sadrazamlar* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1982), IV, s. 1870.

⁷⁴⁵ BOA, Y.MTV, 247/137, 30 Haziran 1319 (13 Temmuz 1903).

⁷⁴⁶ Hicaz'ın çeşitli bölgelerinde görev yapan son Yemen valisi Mahmud Nedim Bey, Hicaz'daki vali ve emirler arasındaki ilişkilere ışık tutan hatıralarında, Avnürrefik'in İstanbul'daki Feraşet Vekili Said Esad ile Ebülhüda'ya bel bağladığından bahseder. Bununla birlikte, Avnürrefik ve Râtib paşaların birlikte kaleme aldıkları bir yazıda, aralarındaki düşmanlığın “cümlece ma'lum” olduğunu açıkça yazdıkları Ebülhüda'nın, içinde bulunduğu hiziyle birlikte idamla yargılanmasını talep etmeleri, bu ilişkinin doğasının çok daha girift ve izaha muhtaç olduğunu göstermektedir (Mahmud Nedim Bey, *Arabistan'da Bir Ömür: Son Yemen Valisinin Hatıraları veya Osmanlı İmparatorluğu Arabistan'da Nasıl Yıkıldı?*, der. Ali Birinci (İstanbul: Isis, 2001), s. 71–74).

ayrıntılı tahlilleri hak etmekle birlikte bütün bu konular, bu biyografinin ilgisi ve amacı dışında kalmaktadır. Bununla birlikte, Sadık Paşa'nın bu görevi esnasında tuttuğu, birinci elden kaynak olabilecek günlüğünün kısa bir süre sonra küle dönen konağıyla birlikte yanması, olayları en azından onun penceresinden etraflıca değerlendirmemizi engelleyen belki de en büyük talihsizlik olmuştur.

3.2.2 Hamidiye Hicaz Demiryolu Projesinde Aldığı Görevler

Telgraf projesinde çıkan krizde Yıldız tarafından feda edilen Sadık Paşa İstanbul'a çağrılmak yerine, yaklaşık bir buçuk yıldır bölgede edindiği tecrübeden faydalanılmak üzere Hicaz Demiryolu projesinde görevlendirildi. Demiryolu projesinin ana idare merkezi, İstanbul'daki Komisyon-ı Âlî idi; Suriye'de ise demiryolu inşasına dair işleri yürütmek amacıyla kurulan Şam Komisyonu vardı.⁷⁴⁷ Paşanın yeni görevi, Şam Komisyonu'na bağlı olan ve kısa bir süre önce ihdas edilen Hicaz Demiryolu İnşaat ve Muamelat Nezareti'nin muavinliği idi.

O zamana kadar demiryolunun inşaat işleriyle Şam Komisyonu başkanı sıfatıyla Suriye valisi ilgilenmekteyken, iş yükünün doğurduğu güçlükten ötürü İnşaat ve Muamelat Nezareti'nin kurulması kararlaştırılmış ve başına da o esnada İşkodra vali ve kumandanı olan Kâzım Paşa getirilmişti.⁷⁴⁸ Sadık Paşa ise bir ay sonra, 13 Aralık 1901'de nazır yardımcılığına atandı,⁷⁴⁹ sonraki süreçte de Şam Komisyonu'nun üyesi oldu. Bu komisyonda birlikte çalıştığı isimlerden biri de Azmzade ailesinin Şam'daki önemli isimlerinden Mehmed Fevzi Paşa'ydı.⁷⁵⁰

Demiryolundaki görevi sahada bulunmayı gerektiren Sadık el-Müeyyed, telgraf projesindeki pek çok tecrübesini burada tatbik imkânı bulmuş olmalıdır.⁷⁵¹ Zira birçok açıdan daha girift olan demiryolu projesine bağlı bu nezaretin epey geniş iş tanımının tamamını sahayla ilgili konular oluşturuyordu. Nezaret bu çerçevede, inşa faaliyetlerinin mahallinde bizzat takibinden işçi ve diğer personelin çalışma düzenlerinin kontrolüne, görevli zabıt, asker, memur ve mühendislerin uygunsuz durumlarına engel olmaktan işlerin kontratlara uygun yapılıp yapılmadığının teftişine, başmühendis tarafından

⁷⁴⁷ Gülsoy, *Hicaz Demiryolu*, s. 107–110.

⁷⁴⁸ BOA, İ.ML, 47/49, 31 Teşrinievvel 1317 (13 Kasım 1901).

⁷⁴⁹ BOA, İ.ML, 48/14, 19 Kanunievvel 1317 (1 Ocak 1902); BOA, BEO, 1774/133046, 25 Kanunievvel 1317 (7 Ocak 1902).

⁷⁵⁰ Ochsenwald, *The Hijaz Railroad*, s. 27, 31.

⁷⁵¹ Bu husus Ochsenwald tarafından da dile getirilmiştir (Ochsenwald, *The Hijaz Railroad*, s. 31).

gönderilen faaliyet jurnallerinin tedkikinden sahada yapılacak ihale ve satın almalara kadar pek çok konudan sorumluydu.⁷⁵²

Sadık Paşa, Hicaz Demiryolu Müzeyrib'in 39 kilometre güneyine ulaşmadan hemen önce Şam'a varmıştı.⁷⁵³ Der'a-Zerka etabının inşası sürerken İstanbul'a döndü ve feriklik rütbesine yükseltildi.⁷⁵⁴ Kısa bir süre sonra ise hizmetlerinin karşılığı olarak Kâzım Paşa ile birlikte Altın Hicaz Madalyası'na layık görüldü.⁷⁵⁵ Böylece telgraf projesinden rahatsız edici bir biçimde el çektirilen sadık yavere itibarı iade edilmiş oluyordu.

Paşa demiryolu işleri için bir daha Şam'a dönmedi, fakat İstanbul'da bulunduğu süre zarfında Hicaz Demiryolu İnşaat ve Muamelat Nazır Muavini unvanını resmen taşımaya devam etti ve muhtelif görevler üstlendi. Bu çerçevede, Temmuz-Ağustos 1902'de Bingazi'ye üçüncü kez gönderilmesi gündeme geldiyse de bu seyahatin gerçekleşmediği anlaşıyor.⁷⁵⁶ Ekim ayında ise Rus Çarı II. Nikola'nın Kırım'a gelmesi münasebetiyle Livadya Sarayı'na gönderilen karşılama heyetinde yer aldı.⁷⁵⁷

Sadık Paşa, 1903 yılı başında demiryolu projesinde yine sahada çalışmasını gerektirecek bir başka göreve atandı. Bu seferki vazifesi, Hicaz Demiryolu'nun Hayfa şubesi inşaatına nezaret etmektir. Bir deniz bağlantısından mahrum olan demiryolu projesinin Akdeniz'e bağlanmasının bölgeye başta ekonomik ve lojistik olmak üzere pek çok avantajlar sağlayacağı düşünüldüğünden, daha önce bir İngiliz şirketine verilen Der'a-Hayfa demiryolu imtiyazı hükümetçe satın alınıp demiryolu komitesine devredildi.⁷⁵⁸ Bu işlemlerin ardından Şam'dakine benzer bir şekilde kurulan Beyrut Komisyonu'nun⁷⁵⁹ uhdesinde yürütülecek 161 kilometrelik hattın nezaretine ilk başta Ferik Hamdi Paşa atansa da kısa süre sonra bu karar değiştirildi. Tecrübeli, mahallî lisana vâkıf ve hat boyunda sürekli dolaşabilecek birinin işin daha kolay ve hızlı

⁷⁵² BOA, İ.ML, 47/49, 31 Teşrinievvel 1317 (13 Kasım 1901).

⁷⁵³ TNA, FO, 78/5452, 24 Şubat 1902, nr. 89.

⁷⁵⁴ BOA, İ.TAL, 281/9, 11 Temmuz 1318 (24 Temmuz 1902).

⁷⁵⁵ BOA, İ.TAL, 284/45, 17 Ağustos 1318 (30 Ağustos 1902).

⁷⁵⁶ BOA, İ.HUS, 98/118, 16 Temmuz 1318 (29 Temmuz 1902); BOA, BEO, 1895/142108, 18 Temmuz 1318 (31 Temmuz 1902).

⁷⁵⁷ BOA, HR.TH, 274/72, 28 Eylül 1318 (11 Ekim 1902). İlgili görev için bk. Bölüm 2.2.6.

⁷⁵⁸ Özyüksel, *Hicaz Demiryolu*, s. 145–146; Gülsoy, *Hicaz Demiryolu*, s. 110, 130. İmparatorluk hükûmetinin bu hattı satın alma kararı yerli ve yabancı basında da büyük etki uyandırmıştı. *Le Moniteur Oriental*'deki bir haber için bk. TNA, FO, 78/5452, 18 Mart 1902, nr. 129.

⁷⁵⁹ BOA, İ.HUS, 95/20, 3 Mart 1318 (16 Mart 1902).

tamamlanmasını sağlayacağı gerekçesiyle o esnada İstanbul'da bulunan Sadık Paşa bu göreve getirildi; Şam'daki ekibi de refakatine verildi.⁷⁶⁰

Buradaki iş tanımı, bir önceki göreviyle neredeyse tamamen örtüşmekteydi. Diğer bir deyişle o ana dek edindiği tecrübe, atamayla mütenasıpti. Ne var ki bölgeye gitmeyip İstanbul'da kalmaya devam etti. Bunun en önde gelen sebebi, atamadan hemen sonra Nişantaşı'ndaki konağının bir sabotaj sonucu yanması olmalıdır.⁷⁶¹ Bununla birlikte, resmen bu unvanı taşımayı sürdürdü. Nihayet Kasım 1903'te "bu me'muriyetinden sarf-ı nazar olunarak kemâ-kân burada [İstanbul] kalması"na dair irade çıktı.⁷⁶²

3.2.3 Hüdavendigâr Valisi Reşid Mümtaz Paşa'ya Vezaret Menşurunu Götürmesi (Ekim 1904)

Livadya'daki hoş âmedî ziyaretinin akabinde 1904'te üç aylık Habeşistan seyahatine çıkan Sadık Paşa, buradan dönüşünden iki buçuk ay sonra Bursa'ya kısa bir seyahat yaptı. Bizzat II. Abdülhamid tarafından verilen görevi, paşalık rütbesine layık görülen⁷⁶³ Hüdavendigâr Valisi Reşid Mümtaz Paşa'ya vezaret menşurunu götürmekten ibaretti.⁷⁶⁴ Bu vesileyle Bursa'ya üç dört günlük bir ziyarette bulunan Sadık Paşa'nın padişaha sunduğu raporundan, görevinin sadece berat tesliminden ibaret olmadığı, aynı zamanda şehrin umumî hâliyle vilayetteki icraatların bir tür teftişini kapsadığı söylenebilir.

21 Ekim Cuma günü yola çıkıp deniz yoluyla Mudanya'ya varan Sadık Paşa, burada Reşid Paşa'nın oğlu, Âmedî-i Divan-ı Hümayun hulefasından Semih Mümtaz Bey başkanlığındaki bir heyet tarafından karşılandı.⁷⁶⁵ Trenle geçtikleri Acemler istasyonunun bahçesinde başta vali olmak üzere, şehrin önde gelen mülkî ve askerî

⁷⁶⁰ BOA, Y.MTV, 238/50, 10 Şevval 1320 (10 Ocak 1903).

⁷⁶¹ Paşa, arzuhalinde evinin meçhul biri tarafından kundaklandığını belirtir (BOA, ML.EEM, 1372/69, 5 Kanunisani 1318/18 Ocak 1903). Paşanın üçüncü kuşak torunlarından İklil Azmzade, dedesi Gıyaseddin Bey'den nakille, konağın işten çıkarılan seyis tarafından yakıldığını ifade eder.

⁷⁶² BOA, BEO, 2221/166507, 3 Teşrinisani 1319 (16 Kasım 1903).

⁷⁶³ *Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâme-i Resmîsi: 1322 Sene-i Hicriyesine Mahsus (31. Def'a)* (Bursa: Matbaa-i Vilayet, 1322/1904), s. 48; BOA, İ.TAL, 344/48, 30 Ağustos 1320 (12 Eylül 1904); BOA, BEO, 2408/180598, 31 Ağustos 1320 (13 Eylül 1904). Reşid Paşa'nın teşekkürü için bk. BOA, Y.PRK.UM, 70/124, 3 Recep 1322 (13 Eylül 1904).

⁷⁶⁴ Menşur 26 Eylül'de hazırlanmıştır (BOA, İ.DH, 1427/33, 5 Teşrinievvel 1320/18 Ekim 1904). Beyrut ve Hüdavendigâr valilikleri, İstanbul şehreminiliği ve mütarake devrinde Dahiliye nazırlığı yapan Reşid Mümtaz Paşa hakkında bk. R. Ruveyda Okumuş, "II. Abdülhamid Devrinde Yıldızı Parlayan Bir Devlet Adamı: Reşid Mümtaz Paşa (1856-1928)", *Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi* 2/2 (2020), s. 113–140.

⁷⁶⁵ Abdulhamit Kırmızı, *Abdülhamid'in Valileri: Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908* (İstanbul: Klasik, 2016), s. 162–163.

memurları, eşraf, ulema ve meşayih tarafından bir karşılama merasimi yapıldı ve Sadık Paşa, Semih Bey'in evinde ağırlandı. Menşur teslim töreni ise Cumartesi günü belediye dairesi önünde düzenlenmişti. Paşanın valiye beratını tesliminde, resmî davetliler arasında olmadıkları hâlde konsoloslar da bir jest yaparak resmî tören kıyafetleriyle hazır bulundular. Merasimi etraflıca anlatan paşa, akşamki ziyafette Reşid Mümtaz'ın nutkuyla buna verdiği cevabı da yine raporuna aynen kaydetmiştir.⁷⁶⁶

Sonraki günlerde yaptıklarına dair pek teferruat vermeyen paşa, sadece Berat Kandili'ne tesadüf eden Pazar günü Bursa Mevlevihanesi'nde "âyîn-i tarîkat" izlediklerinden, Pazartesi akşamı ise valinin belediyede verdiği ziyafetten ve bu esnada "i'mâr-ı bilâd ve terfih-i tebaa vü ibâd"a dair çekilen nutuklardan bahsetmiş, Salı sabahı ise şehirden ayrıldığını eklemiştir.⁷⁶⁷ Raporundan, onun şehirdeki bazı yenilik ve gelişmelere dair bilgi almakla yetindiği, birtakım faaliyetleri ise bizzat yerinde görüp incelediği anlaşılmaktadır.

26 Ekim tarihli raporun ikinci kısmı, valinin bir yıllık kısa görevi boyunca vilayetteki –çoğunlukla imara dair– faaliyetlerini konu edinmektedir. Bursa'ya daha önce en az iki kez⁷⁶⁸ gelen Sadık Paşa, şehrin mevcut hâlini öncekiyle kıyaslama imkânına sahipti ve bu durum müşahedelerinin değerini artırmaktaydı. Belki de zaten bu tecrübesi sebebiyle, menşuru vermek bahanesiyle gönderilmiş ve aynı zamanda vilayetin genel manzarasını gözlemleyip incelemesi istenmişti. Raporunda bayındırlık ve altyapı projeleri dışında vilayetteki eğitim, sağlık ve güvenlik konularındaki projelere de değinmiş, ayrıca belediye gelirlerinin Reşid Paşa'nın valiliğinde önemli ölçüde arttığını dillendirmiştir.⁷⁶⁹

Sadık Paşa'nın ziyaretinden herkes memnundu; Reşid Paşa, *ihsan-ı şâhâne*ye nail olmanın yanı sıra padişahın has bendegânından birine icraatlarını sergileme imkânına kavuşmuştu. Sadık Paşa da gerek karşılamada "her tarafça menşûr-ı âlî hakkında fevkalâde ta'zimât" gösterilmesinden gerekse şehrin umumî vaziyetinden oldukça

⁷⁶⁶ Sadık Paşa Cumartesi günü yola çıktığını zikredip birkaç satır aşağıda "ferdası Cuma-ertesi günü ... Pazar günü" şeklinde anlatımına devam etmiştir. Belgenin muhtevassından, Sadık el-Müeyyed'in zühul eseri olarak iki kez Cumartesi gününü ifade ettiği, yola çıkışının ise Cuma günü olduğu anlaşılmaktadır (BOA, Y.EE, 58/21, 16 Şaban 1322/26 Ekim 1904).

⁷⁶⁷ BOA, Y.EE, 58/21, 16 Şaban 1322 (26 Ekim 1904).

⁷⁶⁸ Raporunda dört ve yedi yıl önce Bursa'ya geldiğini söyleyen Sadık Paşa yanlış veya eksik hatırlıyor olmalıdır; zira eşi Esma Hanım'ın tedavisi için kaplıcalara ve 1893'te Müller çiftinin mihmandarı olarak – yani 11-12 sene önce– en az iki kez daha Bursa'ya gelmişti (Müller, *İstanbul'dan Mektuplar*, s. 109).

⁷⁶⁹ BOA, Y.EE, 58/21, 16 Şaban 1322 (26 Ekim 1904).

etkilenmiş ve bu memnuniyetini hem ziyafet esnasında hem de yazdığı raporda açıkça belirtmişti. Öte yandan Sadık Paşa'nın vali ve vilayet hakkında baştan sona övücü ifadelerle doldurduğu bu raporu, Reşid Paşa'nın ikbali açısından da müspet bir tesir meydana getirdi. Nitekim iki sene sonra İstanbul şehreminiliğine atanan paşa, Meşrutiyet'e kadar bu görevini sürdürecekti.⁷⁷⁰

⁷⁷⁰ Okumuş, “Reşid Mümtaz Paşa (1856-1928)”, s. 124–125.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

YAVERLİK SONRASI HAYATI VE ŞAHSİYETİ İTİBARI İLE AZMZADE SADIK EL-MÜEYYED

Bu bölüm, Sadık Paşa'nın hayatında bir başka önemli merhaleyi oluşturan II. Meşrutiyet'in ilanını izleyen gelişmeleri ele almaktadır. Bu dönemde II. Abdülhamid idaresinin aldığı ölümcül darbeden doğrudan etkilenen grup içerisinde bulunan Sadık Paşa'nın yaverlik görevinin sonlandırılması, tenzil-i rütbe ile paşalık unvanı ve getirdiği imkânlardan mahrum bırakılması, akabinde son görev yeri Cidde'ye gönderilerek İstanbul'dan uzaklaştırılması ve nihayet rahatsızlanarak vefat etmesi üzerinde durulacak; ayrıca kaleminden çıkan eserlerle birlikte, fikirleri ve şahsiyeti mercek altına alınacaktır.

4.1 II. Meşrutiyet Dönemi: İkbâlden Zevâle

4.1.1 Yaverlikten İhracı ve Rütbesinin Tenzili

II. Meşrutiyet'in ilanı, II. Abdülhamid devri devlet ricalinin pek çoğu gibi Sadık Paşa için de bir dönüm noktası oldu; tabir caizse hayatındaki “ikbâl” devrinin kapanıp “idbâr” safhasına geçişi simgeleyen bu dönemde iki büyük darbe yedi: Evvela 1884'ten beri, yani tam 24 yıldır içinde bulunduğu yaverân zümresinden çıkartıldı, daha sonra ise tenzil-i rütbeye tâbi tutularak paşalık unvanı elinden alındı.

Jön Türk İhtilâli ile devlet idaresindeki ağırlığını tedricî bir şekilde artırma yoluna giden İttihad ve Terakki Cemiyeti, birincisi II. Abdülhamid'i etrafındaki güç aldığı bendegânından mahrum edip boşalan kadroları yenilemek, ikincisi de mevcut bürokratik sistemi modernleştirmek yönünde bir siyaset izledi.⁷⁷¹ Bu doğrultuda devlet kadrolarında kapsamlı bir düzenlemeye gidilerek saray görevlisi, asker ve devlet memurlarından binlercesi tensikata tâbi tutuldu. Tensikat, esasında, Osmanlı devlet idaresinde öteden beri yer yer başvuru, maaşların indirilmesi veya kamu istihdamının azaltılması, diğer bir

⁷⁷¹ Abdulhamit Kırmızı, “Meşrutiyette İstibdat Kadroları: 1908 İhtilalinin Bürokraside Tasfiye ve İkame Kabiliyeti”, *100. Yılında Jön Türk Devrimi*, ed. Sina Akşin vd. (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010), s. 335.

ifadeyle tasfiye anlamlarına gelen düzenlemelerin genel adıydı.⁷⁷² Aslında tam da meşrutî rejimin arifesinde, devletin malî problemlerine ilişkin bürokratlarca sunulan önerilerde tensikat faydasız görülerek uzak durulması tavsiye edilmişti,⁷⁷³ fakat 33 yıllık bir iktidarın biriktirdiklerinden arınmak isteyen yeni rejim, tasfiye hareketini vazgeçilmez görüyordu.

Bu dönemdeki tensikat iki merhalede gerçekleşti. Sadık Paşa'nın da maruz kaldığı 31 Mart Vakası öncesindeki ilk safha, plansız tasfiye mahiyetinde idi. Güç merkezi yer değiştirir değiştirmez başlayan “temizlik” ameliyesinde üst düzey memur, bürokrat ve nazırlardan kimi tasfiye kimi de tevkif edilmişti.⁷⁷⁴ Bu ilk plansız tensikattan öncelikle ve en çok etkilenen zümrelerden biri, tabii olarak padişahın yakın çevresi ile saray görevlileri oldu. Sadık Paşa'nın da içinde olduğu çok sayıda saray görevlisi, Abdülhamid taraftarı olduğu, jurnalcilik veya hafiyelik yaptığı gerekçesiyle görevden el çektirildi. Saray kadrolarına yapılan bu operasyonun gerekçelerinden bir diğeri, inkârı güç, kadrolardaki şişkinlik iddiasıydı. II. Abdülhamid, Bâbîâli'yi devreden çıkarıp neredeyse tüm devlet mekanizmasını yavaş yavaş saray merkezli teşkilâtlandırmak istediğinde, Mâbeyn bürokrasisi başta olmak üzere saray teşkilâtının kadroları önceki dönemlerle kıyaslanamayacak bir sayısal artış kaydetmişti.⁷⁷⁵

14 Eylül 1908'de, birinci ferik rütbesindeki Sadık Paşa'nın başını çektiği 217 yaver-i harbden –müşir rütbesinden mülazım rütbesine kadar– yarısından fazlasını oluşturan 116'sı yaverlik silkine veda etti. Böylece Mâbeyn-i Hümayun'un personelce en büyük kısmını oluşturan Yaverân teşkilâtı, Meşrutiyet'in ilanı üzerinden henüz iki ay bile geçmemişken tensikattan nasibini almış oldu.⁷⁷⁶ Sadık Paşa'nın da içerisinde bulunduğu ferik ve liva rütbelerindeki yaverlerin görevlerine son verilme gerekçesi olarak birçoğunun yaverlik nöbetlerini yerine getirmeyip başka memuriyetlerde

⁷⁷² Osmanlı son asrındaki tensikat uygulamalarına dair bk. Sevil Sadıkoğlu, “Mahmud Nedim Paşa'nın Bürokraside Gerçekleştirdiği Büyük Tenkihat: 7 Eylül 1871-31 Temmuz 1872” (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2013); Erkan Tural, *Son Dönem Osmanlı Bürokrasisi: II. Meşrutiyet Dönemi'nde Bürokratlar, İttihatçılar ve Parlamenterler* (Ankara: Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, 2009).

⁷⁷³ Tural, *Son Dönem Osmanlı Bürokrasisi*, s. 9, 54. O dönemlerdeki tensikat korkusunun edebiyattaki güzel bir yansıması, Nahid Sırrı Örik'in bir gümrük memurunun iç dünyasını anlattığı “Muhafaza Memuru Abdurrahman Efendi” adlı hikâyesidir (Nahid Sırrı Örik, “Muhafaza Memuru Abdurrahman Efendi”, *Eve Düşen Yıldırım* (İstanbul: Oğlak Yayınları, 2009), s. 111–120).

⁷⁷⁴ Kırmızı, “Meşrutiyette İstibdat Kadroları”, s. 338.

⁷⁷⁵ Ali Akyıldız, “II. Abdülhamid'in Çalışma Sistemi”, s. 287–288.

⁷⁷⁶ Karaca, “Abdülhamid'in İdareyi Kontrol Mekanizmaları”, s. 1704.

görevlendirilmeleri belirtilmişti.⁷⁷⁷ Sadık el-Müeyyed özelinde konuşmak gerekirse, bu gerekçenin gerçeklik payı olmakla birlikte, esas mesele onun neredeyse çeyrek asırdır II. Abdülhamid'in yakın çevresinde bulunmasıydı.

Meşrutiyet devrinde onun yediği ikinci darbe ise belirtildiği gibi, paşalık rütbesinin elinden alınmasıdır. Hareket Ordusu Komutanlığı, ordudaki tasfiyeleri hukukî bir çerçeveye büründürme iradesi gösterince 7 Ağustos 1909'da Tasfiye-i Rütbe-i Askeriye Kanunu çıkarıldı ve emekli maaşından dahi mahrum bırakılan –çoğu alaylı– kayda değer sayıda askerin orduyla ilişkisi kesildi; pek çok subay ise tenzil-i rütbeye tâbi tutuldu.⁷⁷⁸ Bir yıl önce yaverlikten çıkarılan Sadık Paşa için rütbesinin indirilmesi kesinlikle sürpriz olmadı. O dönemde “birinci ferik” (korgeneral) olan rütbesi, on beş yıl önceki “miralay” (albay) seviyesine düşürüldü; yani artık “paşa” değil, “bey” unvanını kullanacaktı.⁷⁷⁹

Rütbesinin indirilmesine gücenen Sadık Bey emekli olmak istedi,⁷⁸⁰ fakat kaderin onun için başka planları vardı. Birkaç ay sonra bazı büyük dedelerinin de idarecilik yaptığı Cidde'ye, en üst düzey mülkî ve askerî amir olarak gönderilecekti.⁷⁸¹ Onun Cidde'ye atandığı dönemde, kendisi gibi *enkaz-ı istibdaddan* pek çok yaver ve devlet

⁷⁷⁷ 116 yaverden beşi müşir, on biri ferik, on altısı mirliya, yirmi ikisi miralay, onu kaymakam, on ikisi binbaşı, on biri kolağası, yirmi dördü yüzbaşı ve beşi mülazımdı. Yaver-i ekremlerin tasfiye gerekçesi, aynı anda yaver-i harb olarak da kayıtlı olmaları sebebiyle iki tahsisat almaları, daha düşük rütbeli ümera ve zabitanın gerekçesi ise sayıca fazlalıklarıydı (BOA, Y.PRK.MYD, 26/104, 1 Eylül 1324/14 Eylül 1908). Üç ay sonraya ait bir yaveran listesinde artık Sadık el-Müeyyed'in adı zikredilmemektedir (BOA, Y.MRZ.d, nr. 14374, 7 Kanunievvel 1324/20 Aralık 1908).

⁷⁷⁸ Zekeriya Türkmen, “II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Ordusunda Ordu-Siyaset İlişkileri”, *Erdem* 12/35 (2000), s. 578. Kanun metni için bk. *Askerî Tekâüd ve İstifa Kanunu, Tasfiye-i Rütbe-i Askeriye Kanunu* (Takvim-i Vekayi Matbaası, 1325), s. 27–32.

⁷⁷⁹ Vefatını müteakip yayınlanan *Nevsal-i Osmânî*'de rütbesinin kaymakamlığa indirildiği kaydedilmiştir. Bu veriye ihtiyatla yaklaşmak gerekir, zira tenzil-i rütbeden yaklaşık beş ay sonraki atama evrakında rütbesi “piyade miralay” şeklinde verilmiştir. O vasatta, beş ay gibi çok kısa bir zaman zarfında terfi etmesi ihtimal dâhilinde değildir (Ekrem Reşad – Osman Ferid, *1327 Sene-i Maliyesine Mahsus Musavver Nevsal-i Osmânî: Üçüncü Sene* (İstanbul: İkbâl Kitabhanesi, 1327-1329), s. 216; BOA, İ.DH, 1479/37, 11 Kanunisani 1325 (24 Ocak 1910), lef 1; BOA, İ.DH, 1479/37, 18 Kanunisani 1325 (31 Ocak 1910), lef 4; BOA, BEO, 3697/277208, 19 Kanunisani 1325/1 Şubat 1910).

⁷⁸⁰ “Tasfiye-i ahîrede kâimmakamlığa tenezzül etmiş ve ihtiyâr-ı tekaüd eyledikten sonra ...” (Ekrem Reşad – Osman Ferid, *Nevsal-i Osmânî* (1327), s. 216).

⁷⁸¹ Daha evvel Azmzade ailesinden Cidde idareciliğini deruhde edenler Sadeddin Paşa ile Nasuh Paşa'dır (Rafeq, *Province of Damascus*, s. 200–202; Şeyh Ahmed el-Bediri Hallak, *Osmanlı Taşra Hayatına İlişkin Olaylar: Berber Bediri'nin Günlüğü, 1741-1762*, çev. Hasan Yüksel, nşr. Ahmet İzzet Abdülkerim, münekkîh. Mehmet Said el-Kasımî (Ankara: Akçağ Basım Yayın Pazarlama A.Ş., 1995), s. 169). Nasuh Paşa, Cidde'ye bizzat gitmemiş, vekil olarak kahyâsını göndermişti (Shamon Shamir, “The Azm Walis of Syria (1724-1785): The period of dynastic succession in the government of the Walayahs, Damascus, Sidon and Tripoli” (Michigan: Princeton University, 1961), s. 9).

ricali sürölmek, askeriye ile ilişîğı kesilmek, açığa alınmak veya emekliye sevk edilmek suretiyle tasfiyeye tâbi tutuldu.

İzzet Holo gibi II. Abdülhamid devrinin sembol isimlerinden biriyle hemşehrîlik ve sıhriyet bağlarıyla bağli ve yakın ilişkide biri olmasına karşın,⁷⁸² Sadık el-Müeyyed'in bazı bendegân ve devlet ricalinin yaptığı gibi fîrara yeltenmeyişî, ayrıca herhangi bir surette adlî tahkikat veya kovuşturmayaya uğradığına dair bir bilgiye rastlanmayışî kayda değeri bir husustur. Bunun sebepleri arasında, evvela onun jurnalcılık ve hafiyelik yaptığına dair bir emarenin olmaması, ikinci olarak İttihadçılara karşı bir vazifede görevlendirilmemesi⁷⁸³ ve son olarak da siyasî mahfillerde boy göstermemesi ihtimalleri sayılabilir. Nitekim Bulgaristan komiseriyken Jön Türklere karşı sert bir tavır takınmayan paşanın "iyi ve hürriyete taraftar bir adam" olduğunu söyleyen ve el altından muhalifleri desteklediğini öne süren Edhem Ruhi, kâtiplik yaptığı komiserlikten ayrılırken kendisine "Maksatlarını biliyorum, oğlum. Allah seni muvaffak etsin!" dediğinden bahseder.⁷⁸⁴

Meşrutîyet devrinde, tüm eski kadroların tasfiyesi mevzubahis olamayacağından hareketle, "enzâr-ı âmmeye medhul olmayanların" yani halk nazarında mimlenmemiş kişilerin muhtelif devlet hizmetlerinde istihdamları yoluna gidilmişti.⁷⁸⁵ Sadık Bey de bu çerçevede Cidde'ye atandı.⁷⁸⁶ Halk nazarında mimli veya İttihadçılar açısından tehlikeli olarak görölmese de imparatorluğun uzak bir köşesine tayini, herşeye rağmen onun İstanbul'da kalmasının mahzurlu görölmesiyle açıklanabilir. Aslında devlet adamlarının bir memuriyet verilerek merkezden uzaklaştırılmaları öteden beri yaygın bir uygulamaydı. Mamafih, tayin süreci ve bölgedeki ihtiyaç göz önüne alındığında, atama

⁷⁸² Bernhard Stern, *II. Abdülhamit Yıldız Sarayı ve Haremi 1901*, çev. Güray Beken (İstanbul: Truva Yayınları, 2014), s. 109.

⁷⁸³ Bu noktada Paris sefiri Salih Münir Paşa dile getirilebilir. *Jön Türk Avcısı* olarak tavsif edilen Münir Paşa, Meşrutîyet'in ilanından sonra uzun bir müddet İstanbul'a dönememiş, Avrupa'da kalmaya devam etmişti (Kasım Hızlı, *Paris Büyükelçisi Salih Münir Paşa*, s. 83–109).

⁷⁸⁴ *Canlı Tarihler: Ethem Ruhi Balkan Hatıraları* (İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1947), VI, s. 32.

⁷⁸⁵ BOA, BEO, 3582/268649, 7 Haziran 1325 (20 Haziran 1909). Bu belgeden beni haberdar eden Dr. Kasım Hızlı'ya teşekkür ederim.

⁷⁸⁶ Bununla birlikte, "medhul" olmayıp devlet görevinden uzaklaştırılan üst düzey devlet adamları da mevcuttur (Abdurrahman Şeref Efendi, *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi: II. Meşrutîyet Olayları (1908-1909)*, haz. Bayram Kodaman – Mehmet Ali Ünal (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996), s. 136–142). Meşrutîyet devrinde kurulan, Sadık Bey'in amcası Şefik el-Müeyyed Bey'in kurucuları arasında yer aldığı Cemiyetü'l-İhâî'l-Arabiyyi'l-Osmânî (Osmanlı Arap Kardeşliği Cemiyeti), bu dönemde tasfiye edilen Arap kökenli devlet ricalinin yeniden göreve getirilmeleri hususunda lobicilik faaliyetleri yürütmekteydi. Akrabalık bağı ve yakın ilişkileri göz önüne alındığında Şefik Bey'in –veya Cemiyet'in–, Sadık Bey'in tekrar devlet görevine alınmasında –düşük de olsa– bir payı olabileceği dile getirilebilir. Cemiyet'in benzer bir girişimi için bk. BOA, BEO, 3435/257595, 24 Teşrinievvel 1324 (6 Kasım 1908).

kararının örtülü bir sürgün mü, yoksa sıradan bir görevlendirme mi olduğu hususu müphemlik arz etse de seçeneklerin ilki ağır basar. Aldığı darbelerden ötürü emekliliği düşünme aşamasına gelen Sadık Bey'in bu fıkirden vazgeçip görevi kabul ediş sebebi ise belki de artık eski tadı kalmayan İstanbul'dan bir süreliğine uzaklaşma arzusundan kaynaklanıyordu.

4.1.2 Uzatmalı Bir Tayin Kararı: Cidde Vali Kaymakamlığı (Mutasarrıflığı) ve Mevki Kumandanlığı

Mekke'nin *dehlizi* yani giriş kapısı olan Cidde, Sadık Bey'in idarecilik yaptığı 20. yüzyıl başlarında 25-30 bin civarında nüfusa sahip nispeten büyük bir şehirdi. Buharlı gemilerin hac taşımacılığındaki payının artması ve Süveyş Kanalı'nın faaliyete geçmesiyle birlikte hacı sayısı fevkalâde artan Hicaz yarımadasının bu kozmopolit şehrinin nüfusu, hac mevsiminde üçe beşe katlanmaktaydı. Her şeyin bir şekilde hacla bağlantılı olduğu bu liman şehrinin ekonomisini ayakta tutan en önemli faktör de ticaret ağlarının birleştiği hac güzergâhında bulunmasından başka bir şey değildi.⁷⁸⁷ Ayrıca Avrupalı misyon şefleri, gayrimüslimlere yasak olan Haremeyn bölgesine giremedikleri için burayla olan irtibatlarını, ticarî ve diplomatik faaliyetlerini yine Cidde üzerinden yürütüyorlardı.

Bu istisnaî özellikleri, şehrin idarecilerinin çeşitli vasıflara sahip olmasını gerekli kılıyor, İstanbul'daki karar alıcılar da bazı atamalarda buna dikkat çekiyorlardı. Arapçanın yanında Fransızca bilmek, bölgeyi tanımak ve askerî konularda muktedir olmak bu vasıflardan birkaçıydı. Meşrutiyet devrine gelindiğinde bu özelliklere bir de “devr-i cedîdin ruh-ı kemâlini hâiz” olmak retoriği eklenecekti. Cidde vali kaymakamlığının ticarî, siyasî, askerî ve diplomatik veçhelere sahip bu özel konumu, onu idarî teşkilâtlanmada bağlı olduğu vilayet merkezi Mekke'den zaman zaman daha kritik bir mevkiye taşımaktaydı.

Sadık Bey en yüksek mülkî ve askerî âmir olarak atandığında Cidde'nin genel manzarası işte bu şekildeydi. Görev yaptığı dönemin Meşrutiyet'in ilanının hemen sonrasına denk düşmesi, onun icraatlerinin, yeni rejimin şehre ve bölgeye getirdiği

⁷⁸⁷ “Mekke'nin dehlizi” ifadesi daha çok mahallinde kullanılmış, Osmanlı kayıtlarında ise umumiyetle “Mekke-i Mükerrreme'nin iskelesi” tabiriyle karşılığını bulmuştur (Şemseddin Sami, “Cidde”, *Kâmûsü'l-A'lâm* (İstanbul: Mihran Matbaası, 1306/1889), III, s. 1774). Şehrin “dehliz” sıfatıyla ilgili değerlendirmeler için bk. Ulrike Freitag, *A History of Jeddah: The Gate to Mecca in the Nineteenth and Twentieth Centuries* (Cambridge: Cambridge University Press, 2020), s. 11-17, 84-85.

değişiklik ya da yenilikler bağlamında değerlendirilmesine ve çeşitli mahfillerce gözlemlenerek raporlanmasına yol açmıştır. Bilhassa İngiliz diplomatları tarafından tutulan raporlar, onun Cidde'deki idareciliğinin mahiyetini ortaya koyabilmemizden en önemli kaynakları oluşturmuştur.

Merkez ile Hicaz arasında birtakım mücadelelere sahne olan Sadık el-Müeyyed'in Cidde'ye atanması sürecinin birkaç aya uzanan bir serüveni vardır. Bazı idarecilerin değiştirilmesini isteyen Hicaz Valisi Fuad Paşa'nın Mekke Şerifi Hüseyin'le yaşadığı anlaşmazlıklar neticesinde azledilmesi⁷⁸⁸ üzerine görevi devralan Mehmed Emin Bey, bu istekleri ufak değişikliklerle yinelemiş,⁷⁸⁹ bu çerçevede Cidde Vali Kaymakamı Abdülgani Paşa'nın azli kararlaştırılmışsa da⁷⁹⁰ yerine kimin getirileceği hemen kesinlik kazanmamış, Harbiye'den de somut bir cevap alınamamıştı.⁷⁹¹ Bu esnada Cidde'de vuku bulan bir hadise, aylardır sonuçlandırılmayan azil sürecinin hızlanmasını sağladı: Abdülgani Paşa'nın bir dostunun dolandırdığı Mısırlı hacılar, mahkemeye müdahale ettiği gerekçesiyle hükûmet dairesini basıp paşa ile Bidayet Mahkemesi reisine saldırdılar. Kısa sürede büyüyen hadise, telgrafhaneyi işgal eden hacılarla valilik arasında saatlerce süren görüşmeler neticesinde ancak yatıştırılabildi.⁷⁹²

Olayın duyulması üzerine Abdülgani Paşa, 21 Ocak 1910 tarihinde derhal görevden el çektirildi.⁷⁹³ Dahiliye Nezareti, daha önce teklif ettiği iki kişiden birinin⁷⁹⁴ veya bir başkasının acilen seçilmesini, aksi takdirde bir mülkiye memurunu atayacağını Harbiye Nezareti'ne bildirdi.⁷⁹⁵ Bir hafta sonra Mahmud Şevket Paşa imzasıyla Harbiye'den gelen bir yazıda, Dahiliye'nin önerdiği isimlere hiçbir atıf yapılmaksızın, Fransızca ile mahallî lisanı bilmesi ve gereken diğer özelliklere de sahip olması nedeniyle

⁷⁸⁸ BOA, BEO, 3652/273883, 11 Teşrinievvel 1325 (24 Ekim 1909), lef 1; BOA, Dahiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi (DH.MUI), 21/27, 28 Eylül 1325 (11 Ekim 1909), lef 3; British Library (BL), India Office Records and Private Papers, IOR/R/15/5/7, Kasım 1907, [47r] (93/110).

⁷⁸⁹ BOA, DH.MUI, 34-2/26, 27 Teşrinievvel 1325 (9 Kasım 1909).

⁷⁹⁰ BOA, Dahiliye Nezareti Mütenevvia (DH.MTV), 3/1, 22 Teşrinisani 1325 (5 Aralık 1909), lef 12.

⁷⁹¹ BOA, DH.MTV, 3/1, 17 Kanunievvel 1325 (30 Aralık 1909), lef 10; 3/1, 3 Kanunisani 1325 (16 Ocak 1910), lef 13.

⁷⁹² BOA, DH.MTV, 3/1, 3 Kanunisani 1325 (16 Ocak 1910), lef 16; BOA, DH.MUI, 55-2/2, 30 Kanunievvel 1325 (12 Ocak 1910), lef 3; 55-2/2, 19 Kanunisani 1325 (1 Şubat 1910), lef 13; TNA, FO, 195/2350, Monahan'dan Lowther'a, 27 Mart 1910, s. 65-67.

⁷⁹³ Yerine vekâleten Hicaz Vilayeti İdare Meclisi başkâtibi Faik Efendi atandı (BOA, DH.MTV, 3/1, 8 Kanunisani 1325 (21 Ocak 1910), lef 15).

⁷⁹⁴ Bu kişiler Erkân-ı Harbiye Binbaşlarından Mahmud Kâmil Bey ile Seyyar Topçu Birinci Nümune Alayı Kumandanı Binbaşı Mehmed Fuad Bey'dir.

⁷⁹⁵ BOA, DH.MTV, 3/1, 3 Kanunisani 1325 (16 Ocak 1910), lef 13.

Piyade Miralayı Sadık el-Müeyyed Bey'in atanmasının uygun görüldüğü bildirilmekteydi. Atama kararına ilişkin padişah iradesi 31 Ocak'ta çıkan Sadık Bey,⁷⁹⁶ Harbiye Nezareti'nin kararıyla vali kaymakamlığına ilaveten, Cidde mevki kumandanlığı olarak da adlandırılan garnizon komutanlığına atandı (22 Şubat 1910). Böylece selefinden farklı olarak hem idarî hem de askerî teşkilâtın başına geçmiş oluyordu.⁷⁹⁷

Sadık Bey gerçekten de tayin için aranan şartların çoğunu hakkıyla karşılamaktaydı: Çok iyi seviyede Fransızca bilmesinin yanı sıra Arapça zaten anadili mesabesindeydi. Salt-Medine telgraf hattının inşa süreci ile Hicaz Demiryolu projesinde görev alması sayesinde bölgenin coğrafyasını ve toplumsal yapısını yakînen tanıma imkânı bulmuştu. Askerî işlerdeki vukufiyeti belki su götürür bir mesele olarak değerlendirilebilirse de uzun yıllara dayanan idarî ve diplomatik tecrübesi bu konudaki açığını kapatabilirdi. Tek kusuru II. Abdülhamid devri bakiyesi olmaktı. İronik bir şekilde, “devr-i cedîdin ruh-ı kemâlini hâiz” ve “ruh-ı Meşrutiyet”i hikmet ve basiretle tatbik ederek “zavallı memleketi her türlü mânâsıyla eski devrin gubar ve enkazı altında[ki] tefessühden kurtarma”sı⁷⁹⁸ beklenen idareci olarak nihayetinde II. Abdülhamid'in en üst düzey yaverlerinden Sadık el-Müeyyed seçilmişti.

4.1.2.1 Cidde'ye Varışı ve İlk Faaliyetler

Sadık Bey, Mart ayının ilk haftasında Cidde'ye vardığında hac vazifesi tamamlanmış, ancak hac sezonu henüz kapanmamıştı; hacıların şehirde oluşturduğu yoğunluk sürüyordu.⁷⁹⁹ Yaklaşık bir hafta sonra gittiği Mekke'de iki hafta kalarak geri döndü. Eskiden Hicaz'a atanan valiler, eyalet merkezi Cidde olmasına rağmen öncelikle Mekke'ye gider ve tayinlerini burada halka duyurarak göreve başlarlardı.⁸⁰⁰ Onun da ilk olarak Mekke'ye gitmesi, bir anlamda bu kadim geleneğin devamı gibiydi. Cidde'ye varışı, İngiliz konsolosu Monahan tarafından İstanbul'daki büyükelçi Sir Lowther'a

⁷⁹⁶ BOA, İ.DH, 1479/37, 11 Kanunisani 1325 (24 Ocak 1910), lef 1; 1479/37, 18 Kanunisani 1325 (31 Ocak 1910), lef 4 BOA, BEO, 3697/277208, 19 Kanunisani 1325 (1 Şubat 1910).

⁷⁹⁷ BOA, DH.MTV, 3/1, 9 Şubat 1325 (22 Şubat 1910), lef 5; TNA, FO, 195/2350, Dr. Abdurrahman'dan Lowther'a, 9 Ağustos 1910, s. 329; 195/2350, Monahan'dan Lowther'a, 23 Mart 1910, s. 51.

⁷⁹⁸ Bunlar Cidde vali kaymakamlığına atanacak kişide aradan vasıflar arasında zikredilmekteydi (BOA, DH.MTV, 3/1, 27 Teşrinievvel 1325/9 Kasım 1909, lef 12).

⁷⁹⁹ 1910 yılında hac sezonu 1.600 yoksul Hintli hacının iki buharlı gemiyle 29 Mart'ta şehirden ayrılmasıyla sona ermiştir (TNA, FO, 195/2350, Hajj report for the year 1909–1910, 1 Mayıs 1910, s. 161).

⁸⁰⁰ Ahmed Emin Osmanoglu, “Hicaz Eyaletinin Teşekkülü (1841-1864)” (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2004), s. 39.

raporlanan Sadık Bey'in kariyerinin sefaretçe gayet iyi bilindiğine vurgu yapılmış ve bir vali kaymakamı olarak umut vaad ettiği bildirilmişti.⁸⁰¹

Sadık Bey Mekke'deki iki haftalık ikametinde Hicaz vali vekili, kumandanı ve Mekke emiri ile birkaç kez bir araya geldi; Cidde'nin sorunları ve çözüm yolları üzerine müzakerelerde bulundu. Mekke'de gerçekleştirilen haccın dinî boyutuyla herhangi bir ilgisi olmamasına rağmen, neredeyse tüm meseleleri hacla bir şekilde irtibatlı olan şehrin kronikleşmiş sorunları vardı. Yoksul hacıların memleketlerine gönderilmesi, içme suyu sıkıntısının giderilmesi, günün ihtiyaçlarına uygun bir limanın inşası, Cidde-Mekke arasında bir demiryolu hattı yapılması ve kamu sağlığına ilişkin tedbirlerin alınması gibi hacca dair meselelerin yanı sıra kamu güvenliğinin temini, iâşe ve lojistik işlerinin düzenli yürütülmesi, bedevi saldırılarının engellenmesi gibi konular bu cümledendi.⁸⁰²

Atandığı dönemde "vali kaymakamlığı" olan idarî makamın adının "mutasarrıflık"a dönüştürülmesini sağlamak, Sadık Bey'in Cidde'deki ilk icraatlerinden biri olarak görülebilir. Bu değişikliğin daha iyi anlaşılmasını sağlamak için şehrin idarî arkaplanına kısaca göz atmak gerekir. Merkezi Cidde olan Hicaz Eyaleti, 1868 yılında vilayete dönüştürülünce Mekke vilayet merkezi olmuştu; ancak Avrupalı hristiyan konsolosların Cidde'den Mekke'ye taşınamayacağı açıldı. Böylece, normal şartlarda bir mutasarrıf tarafından yönetilmesi gereken Cidde'ye, istisnaî konumuna atfen, Mekke'deki valinin vekili anlamında "vali kaymakamı" unvanlı idareciler atanmaya başlandı.⁸⁰³ Esasında Mekke şerifinin etkinliğini sınırlandırmak ve merkezî idarenin ağırlığını artırmak amaçlarını taşıyan bu değişiklik, Cidde'deki idarecinin öneminin günden güne artmasına vesile oldu.

7 Nisan 1910 tarihinde, yani Sadık Bey göreve başladıktan yaklaşık bir ay sonra, Dahiliye Nezareti'ne bir mazbata gönderen Hicaz Vilayeti, "Cidde Vali Kaymakamlığı" unvanının "Cidde Mutasarrıflığı"na çevrilmesini istedi. Öne sürülen gerekçe ise ilginçti: Resmî teşkilâtlanmanın derecelerinden habersiz olan halk, hakkıyla değerlendirme

⁸⁰¹ TNA, FO, 424/224, Monahan'dan Lowther'a, 7 Haziran 1910, s. 3; 195/2350, Monahan'dan Lowther'a, 27 Mart 1910, s. 67.

⁸⁰² Sadık Bey zikredilen devlet ricaliyle birkaç kez bir araya gelerek demiryolu konusunda görüştüklerinden bahsetmektedir (BOA, BEO, 3758/281798, 10 Mart 1326/23 Mart 1910, lef 9). Ancak hiç kuşkusuz, bölgenin belli başlı meseleleri üzerine konuşmuş olmalıdırlar.

⁸⁰³ Zekerîya Kurşun, "Hicaz (Osmanlı Dönemi)", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998), XVII, s. 438.

yapamamakta ve kaymakamlık makamını küçük görmekteydi. 10 Mayıs 1910 tarihinde talebin uygun bulunmasıyla birlikte Cidde Mutasarrıflığı unvanı resmiyet kazandı.⁸⁰⁴

Şehre varışının hemen sonrasına rastlaması sebebiyle Sadık el-Müeyyed'den gelmesi pek kuvvetle muhtemel olan bu isteğin, yalnızca halk nazarındaki itibar kaybı endişesinden kaynaklanmadığı savunulabilir. Zira o, bu değişiklikle öncelikle selefi Abdülgani Paşa döneminde yaşanan hadiseyi unutturmayı hedeflemiş olmalıdır. Ayrıca devlet otoritesini daha görünür hâle getirerek sadece sıradan halkın değil, aynı zamanda çeşitli konularda mücadeleye girişmek zorunda kalacağı Cidde eşrafı nezdinde kurmayı arzuladığı hâkimiyetini perçinlemek istemiş olabilir. Öte yandan, bu yeni unvan ile bulunduğu makamın manevî ağırlığı, sürekli temas kurmak zorunda kalacağı yabancı misyon şefleri nazarında daha dengeleyici bir seviyeye ulaşmıştır. Nihayet Sadık Bey'in şehirde yaptıkları ve yapmak istediklerine baktığımızda, onun vizyonunun, bulunduğu makamın halk nazarındaki imajını önemsemekle birlikte, bununla sınırlı kalmamak olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü sahip olduğu yetkilerini sınırları zorlarcasına kullanma eğiliminde olduğu, hem icraatlerinden hem de hakkında yazılanlardan anlaşılmaktadır.

4.1.2.2 Hintli Hacıların Geri Dönüş Sorunu

Sadık Bey'in Cidde'de başını ağrıtan en büyük meselelerden biri, çoğu Hintli beş parasız hacıların şehirde oluşturdukları problemdi. Hicaz Demiryolu'nun 1908'de hizmete girmesiyle birlikte deniz taşımacılığı önemini kaybetmemiş, bilakis deniz yoluyla hacca gelenlerin sayısında yıldan yıla hatırı sayılır bir artış yaşanmıştı. Bunun önemli sebeplerinden biri, şirketlerin Bombay-Cidde istikametindeki rekabetleriydi. Fiyatlardaki düşüş Hindistan'dan gelen yoksul hacı sayısını artırmış, bu da özellikle Cidde için öteden beri var olan fakir Hintli hacıların geri dönüş probleminin ağırlaşmasına neden olmuştu.⁸⁰⁵ Zira sadece tek yön bilet parasını denkleştiren hacılar, dönüş vakti gelip çıktığında bilet parası bulamıyorlardı. Şirketlerin dönüş güzergâhında fiyatlarda düşüşe sebep olacak bir rekabete kalkışmamaları, yoksul hacıların Hicaz'daki ikametlerinin daha da uzamasına yol açmaktaydı. Bu hacıların bir kısmı Haremeyn'de gönüllü olarak kalıp hayatlarının son demlerini burada geçirmeyi yeğlerken, dönmek isteyen büyük çoğunluk

⁸⁰⁴ BOA, DH.MUİ, 92/43, 3 Mayıs 1326 (16 Mayıs 1910), lef 2; BOA, İ.DH, 1481/43, 27 Nisan 1326 (10 Mayıs 1910), lef 2; BOA, BEO, 3747/281012, 27 Nisan 1326 (10 Mayıs 1910), lef 1.

⁸⁰⁵ TNA, FO, 685/3, Hajj report for the year 1905-1906, Haziran 1906, s. 48-49.

için son durak genelde Cidde oluyordu. Kamu güvenliğini tehdit eden bu durum, halk sağlığının ihlaline ve salgın hastalıklara yol açabilmekteydi. Zira sadece son hacda bin civarında Hintli hacının Cidde’de öldüğü kayıtlara geçmişti.⁸⁰⁶ Şehirdeki hastanelerse mevcut durumu kaldırabilecek kapasiteye sahip değildi.

İşte Sadık Bey tam da hacıların dönüş zamanı şehre vardığında çoğu Hintli binlerce hacının memleketlerine dönemeyip yoksulluk içinde yaşamaya çalıştığına şahit oldu.⁸⁰⁷ Cidde mutasarrıflığı ile belediyesinin bütçe ve imkânlarının bu problemin üstesinden gelebilecek seviyede olmadığını bildiğinden, bir çözüm bulabilmek üzere Hindistan’ı boyunduruğu altında bulunduran İngiliz makamlarıyla irtibata geçti. Aslında çözüm basitti; başka ülkeler tarafından yıllardır uygulanagelen “zorunlu dönüş bileti sistemi”, yani hacca niyetlenenlerin dönüş biletlerini de satın almış olarak Hicaz’a gelmeleri sağlanmalıydı. Uluslararası sağlık konferanslarında bu sistemin hayata geçirilmesi gündeme gelmiş, hatta 1894 Paris Sağlık Konferansı’nda Osmanlı, İngiltere ve Britanya Hindistanı’nın itirazlarına rağmen bu yönde bir madde kabul edilmişti.⁸⁰⁸ Pek çok ülkenin bu maddenin gereklerini uygulamasına veya alternatif çözümler üretmesine karşın Britanya Hindistanı’ndan gelen hacılar için kayda değer bir gelişme yaşanmamıştı.⁸⁰⁹

⁸⁰⁶ TNA, FO, 195/2350, Hajj report for the year 1909–10, 1 Mayıs 1910, s. 167. Sadık Bey’in göreve yeni başladığı zamanda şehirdeki hastanelerin durumu için bk. TNA, FO, 195/2350, Monahan’dan Lowther’a, 10 Mart 1910, s. 44-49.

⁸⁰⁷ Bu yoksul hacılar, Hindistanlı tüccar ve hayırseverler tarafından kurulmuş olan Encümen-i Himayetü’l-Hüccac ve Jubilee Relief Fund’ın gayretleriyle ancak 29 Mart’ta Cidde’den ayrılabilirdiler (TNA, FO, 195/2350, Monahan’dan Lowther’a, 5 Mayıs 1910, s. 158; 195/2350, Hajj report for the year 1909–1910, 1 Mayıs 1910, s. 161).

⁸⁰⁸ Ministère des affaires étrangères, *Conférence sanitaire internationale de Paris, 7 février-3 avril 1894: Procès-verbaux* (Paris: Imprimerie nationale, 1894), s. 143, 227. Bu madde sonraki konferanslarda daha açık bir şekilde ifade edilmiştir (Ministère des affaires étrangères, *Conférence sanitaire internationale de Paris, 10 octobre-3 décembre 1903: Procès-verbaux* (Paris: Imprimerie nationale, 1904), s. 177; Ministère des affaires étrangères, *Conference Sanitaire internationale de Paris, 7 Novembre, 1911-17 Janvier, 1912: Proces-verbaux* (Paris: Imprimerie nationale, 1912), s. 208). Karşı çıkan ülkelerin gerekçeleri tutanaklara yansımamıştır.

⁸⁰⁹ Mısır, İngiliz hâkimiyetinde olmasına rağmen bu maddeyi uygulamaya koymuştur (Jean Toy, *La réglementation de la défense sanitaire contre la peste, la choléra, et la fièvre jaune d’après la Convention de Paris, 1903* (Paris: J.-B. Baillière et fils, 1905), s. 151). İran’dan gelen hacıların deniz taşımacılığında kullandığı Nâsirî Denizcilik Şirketi ise her yıl yoksul İranlı hacı ve dervişlere yüzlerce ücretsiz bilet veriyordu (Hossein Kazem-zadeh, *Relation d’un pèlerinage à la Mecque en 1910-1911* (Paris: Ernest Leroux, 1912), s. 8). Akdeniz cihetine giden, çoğunluğu Osmanlı tebaası yoksul hacı da genelde Osmanlı Devleti tarafından tahsis edilen gemilerle ücretsiz taşınmaktaydı. Mesela bk. BOA, DH.MKT, 475/11, 3 Muharrem 1320/30 Mart 1318 (12 Nisan 1902), lef 3; BOA, MV, 102/65, 16 Rebiülevvel 1319/20 Haziran 1317 (3 Temmuz 1901); BOA, A.}MKT.MHM, 578/11, 5 Muharrem 1317/4 Mayıs 1315 (16 Mayıs 1899), lef 1; TNA, FO, 195/2350, Monahan’dan Lowther’a, 5 Mayıs 1910, s. 159

Sadık Bey, önce İngiliz konsoloslusuna bir çözüm geliştirilmesi hususundaki taleplerini ilettiler, sonrasında baskı yapmaya başladı.⁸¹⁰ Öyle ki Monahan, İstanbul'daki sefir Lowther'a yazdığı "gizli ve özel" ibareli raporunun bir yerinde Sadık Bey'in gönderdiği mektuplardan yakınıyor, kendisine Hindistan'dan gelen hacıların konakladıkları bazı misafirhanelerin koşullarından ve hacıların kimi çirkin alışkanlıklarından haksız bir şekilde şikâyetlendiğinden bahsediyordu. Sadık Bey ayrıca, gelecekte hiçbir Hintli hacının dışarda uyumasına izin verilmeyeceğini ve her gelenin dönüş biletini alarak gelmesi gerektiğini de eklemekteydi.⁸¹¹

Aslında şehirdeki İngiliz misyonları da çözüm noktasında Sadık Bey'le hemfikir idi. Bir başka raporunda Sadık el-Müeyyed'in konuyla ilgili ciddiyetine değinerek,

"Anladığım kadarıyla Cidde valisi eğer sokak veya caddelerde geceleyen bir Hintli hacı bulursa, kalacak yer bulmam için bana gönderecek ki bunun üstesinden gelmek benim için imkânsız... Eğer mecburi dönüş bileti sistemi uygulamaya konulursa, barınaksız hacı vakalarının kâhir ekseriyetinin ortadan kalkacağı kesindir."

diyen Monahan, taleplerini kuvvetlendirici bir argüman olarak Sadık Bey'in mektubunun tercümesini raporuna ekledi:

"Hacıların sokakta yatmasını önlemek için tedbirler alınması hıfzıssıhha-i umumî açısından gaye edinilmiştir. Binaenaleyh Britanyalı tebaayı önümüzdeki hacdan önce bilgilendirmeniz hususunu rica ederiz. İlâveten, burada kalmakta olan fakir hacıların buharlı gemi tekelinin ağına düşmelerini ve bu ülkeye bir yük olmalarını engellemek için tüm hacıların seyahate çıkmadan evvel dönüş biletine sahip olacak şekilde organize edilmeleri hususu rica olunur."⁸¹²

⁸¹⁰ TNA, FO, 195/2350, Hajj report for the year 1909–1910, 1 Mayıs 1910, s. 167.

⁸¹¹ TNA, FO, 424/224, Monahan'dan Lowther'a, 7 Haziran 1910, s. 3.

⁸¹² TNA, FO, 195/2350, Monahan'dan Lowther'a, 9 Haziran 1910, s. 230-233.

O sene gelen toplam 19.080 Hintli hacının yaklaşık yüzde 20'sinin Hicaz'da hayatını kaybettiğini bildiren İngiliz konsolos yardımcısının vekili Dr. Abdurrahman da geri dönüş probleminin en makul ve tatbiki mümkün çözümünün, birçok devlet tarafından da uygulanagelen 'dönüş bileti sistemi' olduğunu vurguluyordu.⁸¹³ Bununla birlikte İngiltere, bu problemi çözmek üzere Cidde konsolosluğuna neredeyse hiçbir inisiyatif alma yetkisi vermemişti. Dolayısıyla Sadık el-Müeyyed'le aynı çözümü savunsalar bile ne bütçeleri vardı, ne de mevcut irade ve kapasiteleri bir çare oluyordu. Netice itibarıyla, kısa görev süresi içinde her ne kadar birtakım tedbirler almaya çalışmışsa da bunların bir işe yaramadığı ve aynı problemin sonraki yıllarda da sürdüğü, çeşitli kayıtlardan anlaşılmaktadır.⁸¹⁴

4.1.2.3 Kamu Sağlığı, Şehircilik İşleri ve Hacıların Konaklaması Meselesi

Sadık Bey Cidde'ye vardığında hafif seyretmekte olan veba salgınından dolayı yılın ilk dört ayında 78 kişi hayatını kaybetmiş, 10 da yeni vakaya rastlanmıştı.⁸¹⁵ Veba veya diğer sağlık sorunları yüzünden yaşanan ölümlerin asgariye indirilmesi, şehrin genel temizliği ile konaklama mekânları ve hastahane gibi kamusal alanların sağlık ve fizikî standartlarının yükseltilmesini gerekli kılmaktaydı. Hâlbuki Sadık Bey'in varışından kısa bir süre önce Cidde'deki hastahaneleri dolaşan Dr. Abdurrahman'ın raporu, mevcut durumun pek de iç açıcı olmadığını gözler önüne seriyordu.⁸¹⁶

Mutasarrıflığı esnasında büyük çaplı hıfzıssıhha projeleri üzerinde çalışmaya başlayan Sadık Bey, şehrin hastahane ihtiyacını karşılamaya çalışmış, fakat yüksek finansman ihtiyacı bu projelerin tamamlanmasına engel olmuştur.⁸¹⁷ Onun bu işe

⁸¹³ İkinci yol, dönüş biletini karşılayacak bir meblağın emaneten konsolosluğa verilmesini sağlamak, üçüncüsü ise gemi şirketlerini belli oranda fakir hacıyı ücretsiz taşımaya zorlamaktı (TNA, FO, 195/2350, Hajj report for the year 1909-1910, 1 Mayıs 1910, s. 166-167). Üçüncü seçenek Osmanlı tarafından da uygulanmaktaydı; gemiler yüzde beş oranında yoksul hacıyı ücretsiz taşıyorlardı (BOA, DH.MUİ, 62-1/55, 7 Şubat 1325 (20 Şubat 1910), lef 5).

⁸¹⁴ İngilizlerin bir sonraki yıla dair tuttıkları hac raporuna göre Hindistan hükûmeti nihayet meseleyi gündemine almaya karar vermişti, fakat hac mevsimine dek sorun yine halledilemedi (TNA, FO, 195/2376, Hajj report for the year 1910-11, 30 Nisan 1911, s. 273, 275).

⁸¹⁵ TNA, FO, 195/2350, Hajj report for the year 1909-1910, 1 Mayıs 1910, s. 166, 169, 172; William Ochsenwald, *Religion, Society and the State in Arabia: The Hijaz under Ottoman Control, 1840-1908* (Columbus: Ohio State University Press, 1984), s. 65-68.

⁸¹⁶ TNA, FO, 195/2350, Municipal Hospital, Jeddah, 28 Şubat 1910, s. 48-49.

⁸¹⁷ TNA, FO, 424/224, Monahan'dan Lowther'a, 7 Haziran 1910, s. 3 8 Ocak 1911 tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre şehirde bir hastane yapımına başlanmıştı. Fakat hastalığı sebebiyle İstanbul'a giden Sadık Bey'e vekâlet eden kumandan çeşitlik zorluklar çıkarmaktaydı. Bunun üzerine yeni mutasarrıf gelinceye kadar vilayet tahrirat müdürünün görevi devralmasına karar verildi (BOA, DH.MUİ, 47/10, 26 Kanunievvel 1326/8 Ocak 1911).

girişmesinde Dr. Abdurrahman'ın, Cidde'nin en azından 100 yatak kapasiteli yeni bir hastahaneye ihtiyaç duyduğunu Türk yetkililere söylemesi etkili olmuştur denebilir.⁸¹⁸ Bu yönüyle Sadık Bey'in İngiliz misyonlarıyla belli konularda fikir alışverişi yaptığı ve koordineli çalıştığı anlaşılmaktadır ki bu mesele aşağıda etraflıca ele alınacaktır.

Sadık Bey, İngiliz konsolosluğunun toplam 2.000 sterlin (günümüzde yaklaşık 251.015 £)⁸¹⁹ harcayarak Hintli hacılara yönelik hizmet vermek amacıyla bir hastahane inşa düşüncesini de uygun bulmakla beraber, arazi ve hastahane binasının Osmanlı uyruklu birisinin üzerinde kayıtlı olması gerektiğini belirtir. Bununla birlikte İngiliz konsolosu Monahan, elçiliğin araya girmesiyle bu “sorun”un üstesinden gelinebileceğini ümit etmektedir.⁸²⁰

Hacıların dönüş problemi ile şehirdeki su kıtlığının halledilmesi ve salgın hastalıkların önlenmesine yönelik hayati öneme sahip işlerin yanı sıra şehrin peyzajı ve beledi işleri gibi talî meselelere de el atan Sadık Bey'in bu hususta yaptıklarına dair Osmanlı arşivleri suskundur ve en kapsamlı malumat İngiliz arşivlerinde vardır. Sadık'ı şehre beledi ve sosyal reformlar getirmek konusunda oldukça enerjik bulan Monahan⁸²¹ ve yardımcısı Dr. Abdurrahman'ın, şehrin ayrı bir belediye teşkilâtı ve belediye başkanı olmasına rağmen, yapılan şehircilik ve belediyecilik faaliyetlerini veya eksiklikleri onun hanesine yazmaları dikkati çekicidir. Bunda, onun idareciliğini belediyecilik sahasına yaymasının da bir rolü olabilir.⁸²²

Şehircilik konusunda imza attığı yenilikler, şehrin caddelerini yüzlerce petrol lambasıyla donatması, şehrin çeşitli yerlerindeki cadde ve mahallelere bilgilendirme tabelaları astırması ve tüm evleri numaralandırması olarak sayılabilir. Görüntü kirliliğiyle de mücadele etmiş; şehrin metruk mahalleriyle, harap olmuş evlerinin etrafını duvarlarla

⁸¹⁸ Şehirde hâlihazırda Hintli hacılara hizmet veren bir konsolosluk dispanseri de vardı (TNA, FO, 195/2350, Municipal Hospital, Jeddah, 28 Şubat 1910, s. 48-49).

⁸¹⁹ UK Inflation Calculator, “Official Inflation Data, Alioth Finance” (Erişim 30 Mayıs 2022). Hesaplama 30 Mayıs 2022 tarihi esas alınmıştır.

⁸²⁰ Dr. Abdurrahman'ın üzerinde çalıştığı bu projede hastahane isminin King Edward Memorial Hastahanesi olması önerilmişti (TNA, FO, 195/2350, Monahan'dan Lowther'a, 30 Mayıs 1910, s. 204-206).

⁸²¹ TNA, FO, 424/224, Monahan'dan Lowther'a, 7 Haziran 1910, s. 3.

⁸²² İlgili raporlarda belediyeden bahsedilmesine karşın başkanının adı hiçbir surette geçmemektedir. Nitekim Ulrike Freitag da dönemin diğer Osmanlı belediyelerinin aksine Cidde'deki bayındırlık hizmetlerinin farklı devlet kurumları tarafından üstlenildiğini söyleyerek belediyenin pasifliğine dikkat çekmiştir (Freitag, *A History of Jeddah*, s. 119).

çevirtmiştir.⁸²³ Öte yandan deniz taşımacılığına da el atarak bir nizama sokmaya çalıştığı görülür. Bu çerçevede kayık, sembuk ve mavna türü deniz araçlarına numara verdirmesinin yanı sıra şehirdeki hamal ve gemici esnafına, üzerinde numaralarını gösteren pirinç rozetler dağıtmıştır.⁸²⁴ Denizcilikle ilgili olan liman ıslah çabaları aşağıda ayrıca incelenecektir.

Sadık Bey'in belediyeçilik hususunda ilgilendiği konulardan bir diğeri, şehrin genel temizliğidir. Mutasarrıflığı hac sezonu sonrasına rastladığı için her yıl bu dönemde yapılması mutad olan sur içindeki caddelerin baştan sona süpürülmesi ve temizlenmesi işleriyle ilgilenir. Şehrin temizlik işleriyle ilgili esas imtihanının, hacıların yoğun oldukları geliş ve dönüş vakitleri olduğunu söyleyen Monahan ise yeni mutasarrıfın sur içine nazaran sur dışının temizliğine neredeyse hiç önem vermediğini belirtir.⁸²⁵

Onun bu işlerin harcamalarını karşıladığı kaynak ise genelde belediye sandığıdır. Bu dönemde sandığın tükenme noktasına geldiğini söyleyen Monahan, belediyenin bir İngiliz firmasından fahiş kira ve müzayede bedeli isteyerek sandığı doldurmaya çalışmasından şikâyetçidir. Gerçekten de Cidde belediyesinin finansman konusunda ciddi sıkıntı içine girdiği ve kaynak temininde zorlandığı anlaşıyor. Cadde ve sokak aydınlatmasıyla temizlik işlerinin giderlerini karşılamak üzere salınan vergilerin tahsili, bu minvalde zikredilebilir.⁸²⁶

Yaptığı şehircilik çalışmalarına bir bütün olarak bakıldığında Sadık el-Müeyyed'in Cidde'yi modern ve Avrupaî bir çehreye büründürmeye çalıştığını, bu çabasında da kısmen başarılı olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. O, nihayetinde "ibnül-vakt", yani döneminin çocuğudur; Avrupa'ya, bilhassa Almanya ve Fransa'ya çeşitli vesilelerle yaptığı seyahatlerde gördüğü şehirlerin nizamından etkilenmiş olmalıdır.

Hacıların bir başka temel problemi de konaklama meselesiydi. Şehirdeki mevcut tesisler ihtiyacı karşılamaktan uzaktı. Bölgenin önde gelen güç odaklarından biri olan mutavvıflar (hac delilleri) tarafından sağlanan misafirhaneler, ekseriyetle düzenli olarak

⁸²³ TNA, FO, 195/2350, Dr. Abdurrahman'dan Lowther'a, 9 Ağustos 1910, s. 330. Mekke sokaklarına da aynı dönemde sokak lambaları konmuştu (TNA, FO, 424/224, Monahan'dan Lowther'a, 7 Haziran 1910, s. 3).

⁸²⁴ TNA, FO, 195/2350, Dr. Abdurrahman'dan Lowther'a, 9 Ağustos 1910, s. 330.

⁸²⁵ TNA, FO, 424/224, Monahan'dan Lowther'a, 7 Haziran 1910, s. 3.

⁸²⁶ Mekke'de Eylül 1909'da kurulan belediye ise bu gibi hizmetlerinin karşılığında çeşitli vergiler koymuş ve tahsilinde kısmen başarılı olmuştu (TNA, FO, 424/224, Monahan'dan Lowther'a, 7 Haziran 1910, s. 3).

denetlenmiyor, böylece kötü koşullara sahip küçücük odalar ile sağlıksız karanlık evlerden ibaret olanlar da hizmeti sürdürüyordu.⁸²⁷ Sadık el-Müeyyed konaklama meselesiyle alâkalı, evvela oldukça büyük bir tesisin inşasına girişti.⁸²⁸ İkinci olarak, hacıların konaklamasına ayrılan evleri mutavvıfların elinden aldı, belediye doktorları marifetiyle hıfzıssıhha kontrollerini yaptırıp konaklamaya uygun olanları tespit ettirdi ve bunların üzerlerine kapasitelerini yazdırarak işaretletti.⁸²⁹ Aslında bu, tam olarak birkaç ay önce Dr. Abdurrahman'ın hac raporunda önerdiği çözüm yollarından biriydi.⁸³⁰ Bu öneriyi aynen uygulaması, onun İngiliz temsilcilerle koordinasyonunu ortaya koyan bir başka misaldir.

1910-1911 haccında bu düzenlemenin uygulanmış olduğu, Cidde'deki İran konsoloslugu sabık malî müfettiş yardımcısı Hüseyin Kâzımzade'nin notlarından anlaşılmaktadır. Misafirhane odalarının fizikî şartlarında eskiye nazaran hatırı sayılır bir iyileşme olduğunu kaydeden Kâzımzade, eskiden “koyun ağılı misali” 20'den fazla kişinin kaldığı odalarda şimdi 8'den fazla kişinin kalmasına izin verilmediğini belirtir. Ayrıca, gecelik ücretlerde de hayli iyileştirmeler yapıldığı anlaşılmaktadır; Cidde mutasarrıflığınca sabit fiyat politikası oluşturulmuş ve eskiden kişi başı 10 kuruş (5,1 \$) olan oda kiralari 2 kuruşa (1,02 \$) indirilmiştir.⁸³¹

Bununla birlikte, Sadık Bey'in inşasına giriştiği konaklama tesisinin akıbeti hakkında bir bilgiye sahip değiliz. Arşiv kaynaklarında herhangi bir kayda rastlanmaması ve notlarında konaklama meselesine nispeten genişçe yer veren Kâzımzade'nin bu tesisten hiç bahsetmemesi, işin akâmete uğradığının bir emaresi olarak değerlendirilebilir.

4.1.2.4 Asırları Aşan Bir Problem: Temiz Suya Erişmek

Cidde'nin en büyük meselelerinden biri, düzenli işleyen su sistemlerinin kurulması ve işletilmesi idi. Herhangi bir doğal su kaynağına sahip olmayan şehirde içme suyu ya kilometrelerce öteden kanallarla getirilmek veya sıhhi olmayan sarnıçlardan giderilmek durumundaydı.⁸³² Sadık Bey'in mutasarrıflık yaptığı 20. asrın başlarına gelindiğinde

⁸²⁷ TNA, FO, 195/2350, Hajj report for the year 1909–1910, 1 Mayıs 1910, s. 171.

⁸²⁸ TNA, FO, 424/224, Monahan'dan Lowther'a, 7 Haziran 1910, s. 3.

⁸²⁹ TNA, FO, 195/2350, Dr. Abdurrahman'dan Lowther'a, 9 Ağustos 1910, s. 330-331.

⁸³⁰ TNA, FO, 195/2350, Hajj report for the year 1909–10, 1 Mayıs 1910, s. 171.

⁸³¹ Kazem-zadeh, *Relation d'un pèlerinage*, s. 13.

⁸³² Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi: Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 306, Süleymaniye Kütüphanesi Pertev Paşa 462, Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Beşir Ağa 452 Numaralı Yazmaların Mukayeseli Transkripsiyonu-Dizini* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005), IX, s. 408; Freitag, *A History*

şehirdeki hacı ve asker sayısına paralel olarak suya olan talebin arttığı anlaşıyor. Fakat aynı dönemde büyük masraflarla yapılmış olan su tedarik kanallarıyla pompalarının kimi tamirlik bir hâle gelmiş kimi ise sarnıç sahiplerinin sabotajlarıyla tahrip edilmişti. Sonuçta şehirdeki su ticareti, sarnıç sahiplerinin tekeline düştü.⁸³³

Sadık Bey'in varışından üç dört ay önce yağın yoğun yağmurlar, Cidde'de tatlı suya erişimi kolaylaştırmıştı. Ancak bu, geçici bir rahatlamaydı; "hüccac ve asakir-i şâhâne ve ahali-i mahalliyenin terfihi" için su tedarik yollarını çeşitlendirerek mevcut tekeli kırmak ve suya ucuz erişimi sağlamak bir zaruretti. Selefleri gibi bu soruna bir çözüm bulmaya çalışan Sadık Bey bu uğurda iki girişimde bulundu. İlk Mısır Hıdivi II. Abbas Hilmi Paşa'nın başlatmış olduğu Bahre projesinin engellenmesi oldu. 1909 sonunda hac için Hicaz'a gelen hıdiv, Cidde'nin su problemini çözme vaadinde bulunmuş ve gönderdiği mühendis Bahre mevkiinde elverişli bir kaynak bulmuştu.⁸³⁴ Ancak hıdivin "Mısır-Arap İmparatorluğu" kuracağına dair birtakım söylentilerin tam da o dönemde İstanbul'a kadar ulaşması⁸³⁵ projenin kaderinde belirleyici oldu. Gerek Bâbîâli gerekse Sadık Bey'in de içinde bulunduğu taşradaki idareciler, siyasî emeller güttüğünü düşündükleri hıdivin bu teşebbüsüne karşı çıktılar.⁸³⁶

Sadık el-Müeyyed'in ikinci girişimi, şehre su sağlayan eski kanalların tamirine yönelmek oldu. Yoğun geçen hac mevsiminde bile şehrin su ihtiyacını giderebilen 5

of Jeddah, s. 40; Mevlüt Kırat, "1884 (H. 1301) Tarihli Hicaz Vilayet Salnâmesi (Transkripsiyon-Değerlendirme)" (Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2019), s. 97–98. Şemseddin Sami, 1880'lerde şehirde 300 sarnıç ve bir büyük su mahzeni olduğunu söyler (Şemseddin Sami, *Kâmûsü'l-A'lâm*, "Cidde", *Kâmûsü'l-A'lâm*, III, s. 1774).

⁸³³ Toy, *Réglementation de la défense*, s. 182; Ministère des affaires étrangères, *Conférence sanitaire 1903*, s. 402. Su kanallarının harap olmasının en önemli sebeplerinden bir diğeri, 19. yüzyılın ilk yıllarındaki Vehhabi istilasıdır. Geniş bilgi için bk. Michael Christopher Low, "Ottoman Infrastructures of the Saudi Hydro-State: The Technopolitics of Pilgrimage and Potable Water in the Hijaz", *Comparative Studies in Society and History* 57/4 (2015), s. 955, 956, 960-962; Eyüb Sabri Paşa, *Mir'âtü'l-Haremeyn (Haremeyn Tarihi): Mir'ât-ı Mekke (İnceleme-Metin)*, haz. Ömer Faruk Can – F. Zehra Can, ed. Göker İnan (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2018), II, s. 914.

⁸³⁴ TNA, FO, 195/2350, Hajj report for the year 1909–10, 1 Mayıs 1910, s. 161-163; BOA, DH.MUI, 59-2/27, 23 Kanunısani 1325 (5 Şubat 1910), lef 5; 59-2/27, 3 Nisan 1326 (16 Nisan 1910), lef 9

⁸³⁵ BL, IOR, IOR/L/PS/10/68, 1910, [135v] (275/692). Bu söylentiler 1897-1898 yıllarında da vardı, ancak Meşrutiyet'in ilanından sonra ayyuka çıkmıştı (BOA, Yıldız Perakende, Müteferrik (Y.PRK.M), 4/14, Hicri 1315 (1897-98); *L'Intransigeant*, "Le khédive d'Egypte négocie son indépendance", 10 Ekim 1908, s. 1; *L'Intransigeant*, "L'Egypte et la Turquie", 11 Ekim 1908, s. 1; BOA, Y.EE.KP, 33/3239, 10 Ekim 1908).

⁸³⁶ Hıdivin müdahalesine dair etraflı bilgi için bk. Ömer Faruk Can, "20. Yüzyıl Başlarında Cidde'de Su Temininde Yaşanan Güçlükler ve Azmzâde Sâdık el-Müeyyed'in Teşebbüsleri", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (SAUIFD)* 24/45 (2022), s. 149–153.

kilometre uzaklıktaki Ayn-ı Hamidî birkaç yıl önce tamamen kurduğu için⁸³⁷ takriben 7-8 kilometre mesafedeki Ayn-i Ferec Yüsr membainin devreye sokulması kararlaştırıldı. Bu kaynağın suyu hafif tuzlu olmasına rağmen kurtlu sarnıç sularından çok daha iyi olduğu kesin ve içme suyu dışındaki çeşitli amaçlar için kullanmaya da elverişliydi.⁸³⁸

Selefleri zamanında da defalarca gündeme gelmesine karşın kaynağın onarılması hususunda kayda değer bir gelişme yaşanmamıştı.⁸³⁹ Sadık el-Müeyyed idareci olarak geldiğinde, şehrin önde gelen tüccar ve hayırseverlerinin bir araya gelerek kanalı tamire yöneldiklerini gördü ve bir bakıma yılan hikâyesine dönen bu projenin bir düzene girmesi ve hızlanmasını sağladı. Fakat finansman temini, en esaslı meselelerin başında geliyordu. Bahre suyuna finansman sağlayamayan merkezî hazinenin bu projeye katkı sunamayacağı neredeyse kesin olduğu gibi belediyenin maddî durumu da ortadaydı. Hıdivin girişimlerinin engellenmesiyle zengin Mısır vakıflarından gelebilecek kaynak da doğal olarak devre dışı kalmıştı. Sadık el-Müeyyed, böyle karamsar bir tabloda şehir eşrafı ile tüccar ve zenginleri işin içine çekerek finansman meselesini halletmek istedi; şehrin sakinlerini proje için oluşturulan iane fonuna katkı vermeye davet ederek kutsal saydığı bu işe katılmaya teşvik etti.⁸⁴⁰

Aynü'l-Ferec Yüsr'ün seçiminde Sadık Bey'in yanlış yönlendirildiğini zikreden kaynaklar da vardır.⁸⁴¹ Bununla beraber gerçek olan tek şey, temiz su bulmanın

⁸³⁷ Kasım İzzeddin, *Hicaz Sıhhiye İdaresi Senevî Rapor: Hicaz'da Teşkilât ve Islahat-ı Sıhhiye ve 1329 Senesi Hacc-ı Şerifi* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1328/1912), s. 42.

⁸³⁸ İngiliz konsolosluk raporları bu kaynağın şehre 24 kilometre mesafede olduğu bildirmekle birlikte Kasım İzzeddin, bunu 5 kilometre olarak belirtir. Muhammed Ali Mağribî'nin kaynağın mevkiini Vadi Kavs olarak zikretmesiyle bu karışıklık izale edilebilir. Buna göre söz konusu Ayn-ı Ferec Yüsr'ün şehre kuş uçuşuyla 7-8 kilometre uzaklıkta olduğu anlaşılmıştır (TNA, FO, 195/2350, Dr. Abdurrahman'dan Lowther'a, 9 Ağustos 1910, s. 329-330; BOA, İrade Meclis-i Vâlâ (İ.MVL), 182/5453, 21 Şaban 1266 (2 Temmuz 1850), lef 3; Kasım İzzeddin, *1329 Senesi Haccı*, s. 42; Muhammed Ali Mağribî, *A'lâmü'l-Hicâz fi'l-karni'r-râbi' aşer li'l-hicre: 1301-1400 h., 1883-1980 m.* (Cidde: Tihame, 1990), III, s. 434; BOA, DH.MUİ, 59-2/27, 28 Kanunisanı 1325 (10 Şubat 1910), lef 2. Cidde'nin önde gelen tüccar ve bankerlerinden Hint kökenli hayırsever Ferec Yüsr'ün 1854 yılında baştan sonra yenilemesiyle adını alan bu kaynak, esasında Sultan Gavri tarafından inşa edilmiş bir Memluk yapısıydı (Mağribî, *A'lâmü'l-Hicâz*, III, s. 435-436; Philippe Pétriat, "Chapitre I. Faire du commerce à Djedda en 1850": *Le Négoce des Lieux saints : Négociants hadramis de Djedda, 1850-1950* (Erişim 3 Ekim 2020)).

⁸³⁹ BL, IOR, IOR/L/PS/10/68, Ağustos 1909, [149v] (303/692).

⁸⁴⁰ TNA, FO, 195/2350, Dr. Abdurrahman'dan Lowther'a, 9 Ağustos 1910, s. 329-330; TNA, FO, 424/224, Monahan'dan Lowther'a, 7 Haziran 1910, s. 4. Mahallî eşrafın, oluşturulan bir komisyon vasıtasıyla projelere dâhil edilmesi, öteden beri uygulanan usullerdendi. 1879 senesinde Ayn-ı Zübeyde'nin tamiri için Mekke ve Cidde önde gelenlerinden bir komisyon kurulmuş ve başkanlığına da Ayn-ı Zâferân'ı ihyâ eden Şeyh Abdurrahman Sirac Efendi getirilmişti. İlgili onarımın ayrıntıları için bk. Eyüb Sabri Paşa, *Mir'ât-ı Mekke*, II, s. 913-919. Şeyh Sirac hakkında bk. Mağribî, *A'lâmü'l-Hicâz*, III, s. 339-372.

⁸⁴¹ Monahan'a göre hafif tuzlumsu bir tada sahip bu suya benzer birçok su etrafta zaten mevcuttu (TNA, FO, 424/224, Monahan'dan Lowther'a, 7 Haziran 1910, s. 4).

zorluğuydu. Özellikle temiz içme suyuna erişimi kısıtlı yoksullar, hacılar ve askerlerin ihtiyacını göz önünde bulunduran Sadık Bey'in eldeki mevcut finansmanla ancak Aynü'l-Ferec Yüsr projesini gerçekleştirebileceğini öngörüp bu işe giriştiği düşünülebilir. Ayrıca önceki senelerde yine aynı su kaynağının çözüm olarak gösterilmesi, selefinin de bu kaynağın tamirine girişmesi, bu seçimin gelişigüzel olmadığına işaret eder.⁸⁴²

Cidde mutasarrıfının karşısına çıkan tek engel finansman değildi, aynı zamanda sarnıç ve benzeri su kaynaklarına sahip bir grup tüccarın muhalefetiyle de karşılaştı. Hatta şehrin su stoğunun çeşitlenmesinin maddî menfaatlerine darbe indireceğini bildikleri için öteden beri bu tür faaliyetlere karşı olan bu zümreden bir tâcir Sadık Bey'i Bâbîâlî'ye şikâyet etti. Ancak Hicaz valiliği, “merhum [tâcir] su sahrınclarına sahib olduğundan mutasarrıf-ı mumaileyhin Cidde'ye menba suyu celb ve isalesine başlaması, tâcir-i merhumun menfaatine dokunması[na ve] bu gibi tahrikatta bulunmasına” sebep olduğunu bildirerek Sadık Bey'e arka çıktı.⁸⁴³

Şehirde fevkalâde bir gücün temerküz ettiği bu tüccar zümresinin muhalefetine ve türlü finansman sıkıntılarına rağmen, mutasarrıf iki ay içinde inşa çalışmalarını büyük oranda tamamlamayı başardı. Menzile varabilmesi için İngilizlere göre takribî 300 metre, Hicaz Sıhhiye İdaresi Genel Müdürü Kasım İzzeddin Bey'e göre ise yolun yarısı kalmışken, sağlık sorunları nedeniyle şehirden ayrılmak zorunda kaldı. Cidde'ye dönüp icraatinin sonucunu görmeye ömrü vefa etmedi. Onun Cidde'deki icraatleri hakkında kaleme aldığı raporda ilk sırada su teminini zikreden Dr. Abdurrahman, “Eğer şehre su gelirse, bu sadece Sadık el-Müeyyed'in emekleri sayesinde olacaktır.” diyordu, fakat bu mecburî gidiş, aylardır sürdürülen çalışmaların akim kalmasına ve projenin rafa kaldırılmasına yol açtı.⁸⁴⁴

⁸⁴² Abdülgani Paşa'nın vali kaymakamlığı döneminde su sorununu çözmeye yönelik başka gelişmeler de olmuştu. Cidde civarındaki Ayn-ı Hamidî su yollarının onarım ve bakımı için mühendis Salim Efendi'nin gönderilmesinin kararlaştırılması, bu cümleden olarak zikredilebilir (BOA, DH.MKT, 2738/36, 2 Şubat 1324/15 Şubat 1909).

⁸⁴³ BOA, DH.MTV, 14/6, 3 Teşrinievvel 1326 (16 Ekim 1910), lef 2. Konuyla ilgili ayrıntılar için bk. Bölüm 4.1.2.7.

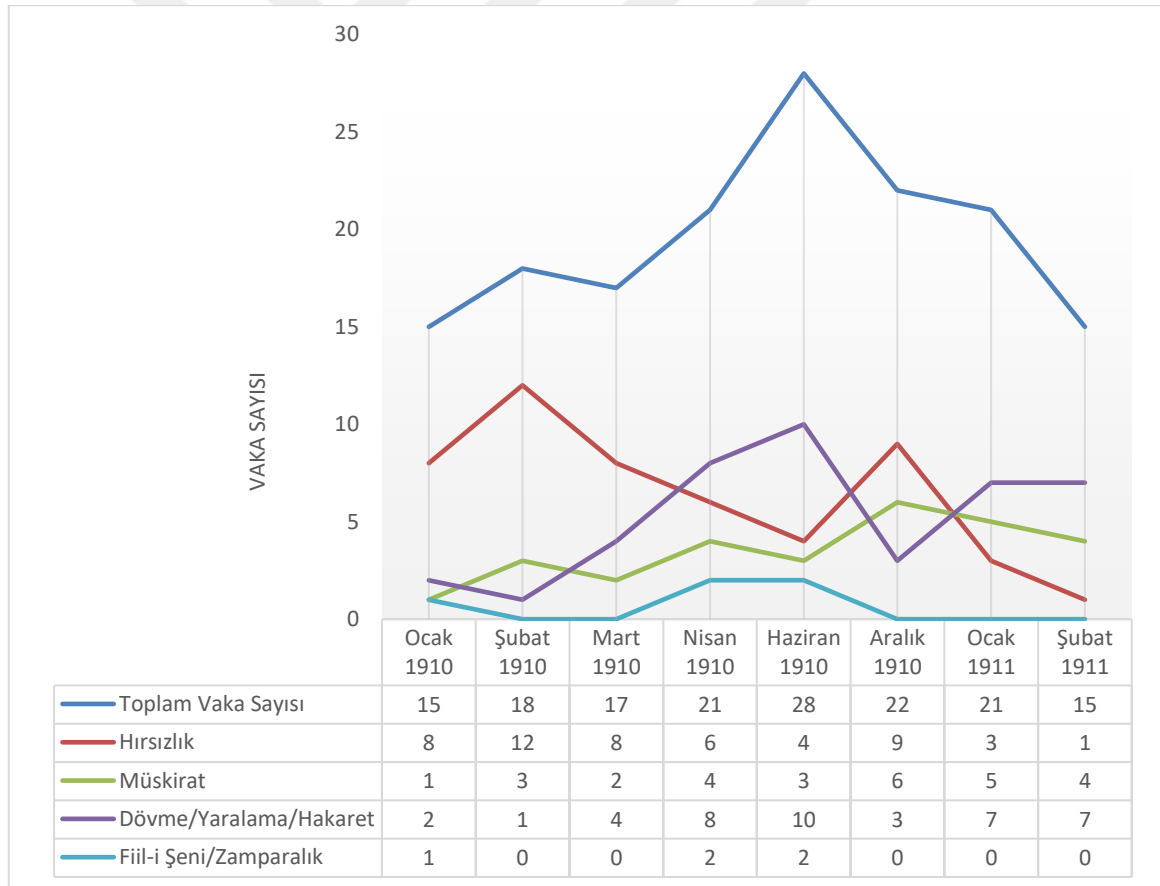
⁸⁴⁴ TNA, FO, 195/2350, Dr. Abdurrahman'dan Lowther'a, 9 Ağustos 1910, s. 329-330; 195/2376, Hajj report for the year 1910-11, 30 Nisan 1911, s. 279; Kasım İzzeddin, *1329 Senesi Haccı*, s. 42; Can, “Cidde'de Su Temininde Yaşanan Güçlükler”, s. 157-158.

4.1.2.5 Asayişin Temini: Adi Suçlar, Fuhuş, Müskirat ve Bedevilerle Mücadele

Gemici, tüccar, hacı ve umreci gibi pek çok kişinin geçici süreyle uğradığı oldukça hareketli bir liman şehri olan Cidde’de emniyet ve asayişin sağlanması, idarecilerin gündemlerini daima meşgul eden bir konu olagelmıştır. Şehre dair aylık vaka listesi ile İngiliz konsolos raporlarındaki bilgiler, Sadık Bey’in görev süresince uğraşmak zorunda kaldığı asayiş ve güvenlik problemlerinin mahiyeti hakkında veriler sunar. Bu verilerin ışığında ondan önceki ve sonraki manzarayı da görmek, çeşitli mukayeselere imkân tanıyacak, ayrıca yapılacak değerlendirmeleri de daha anlamlı kılacaktır (Bk. Tablo 1).

Tablo 1

Kanunisani 1325 (Ocak 1910) ile Şubat 1326 (Şubat 1911) Arasında Cidde’de Kayda Geçen Asayiş Olaylarından Başlıcaları

Kaynaklar: Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Tahrirât Kalemî* (DH.EUM.THR), 29/42, 2 Şubat 1325 (15 Şubat 1910); BOA, DH.EUM.THR, 30/30, 1 Mart 1326 (14 Mart 1910); BOA, DH.EUM.THR, 96/37, 4 Nisan 1326 (17 Nisan 1910); BOA, DH.EUM.THR, 96/49, 3 Mayıs 1326 (16 Mayıs 1910); BOA, DH.EUM.THR, 46/21, 1 Temmuz 1326 (14 Temmuz 1910); BOA, *Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Kısım-ı Adli Kalemî* (DH.EUM.KADL), 5/13, 1

Kanunisani 1326 (14 Ocak 1911); BOA, *DH.EUM.KADL*, 5/13, 1 Kanunisani 1326 (14 Ocak 1911); BOA, *DH.EUM.KADL*, 8/20, 1 Şubat 1326 (14 Şubat 1911); BOA, *DH.EUM.KADL*, 11/9, 1 Mart 1327 (14 Mart 1911).

Sadık el-Müeyyed'in Mart'tan Ağustos'a kadar süren beş aylık görevinin üç ayına ait (Mart, Nisan ve Haziran) vaka listeleri elimizdedir. Bu listelerden elde edilen verilere göre onun döneminde toplam vaka sayısında, Haziran ayında doruk noktasına ulaşan ciddi bir tırmanış söz konusudur. İlk bakışta suç işleme oranlarının arttığını gösteren bu manzara, asayişin sağlanmasında başarısız olunduğuna mı, yoksa suçla mücadelede daha aktif bir politika benimsendiğinden hareketle, suçun kendisinin değil görünürlüğünün yükseldiğine mi işaret etmektedir? Bazı istidlallerde bulunmak için vaka detaylarına bakmak elverişli olabilir.

Tabloda en dikkat çeken noktalardan biri, Sadık el-Müeyyed'in idareciliği döneminde hırsızlık olaylarının gözle görülür derecede azalmasıdır. Bu düşüş sadece sayısal değil, aynı zamanda nisbîdir. Mesela, Ocak ayında toplam 15 vakadan 7'si, Şubat'ta ise 18 vakadan 12'si hırsızlıktır. Bu oran Mart ayıyla beraber düşmeye başlamış, Haziran ayında da dibi görmüştür: 28 vakadan sadece 4'ü hırsızlıktır.

Hırsızlık vakalarına zıt bir biçimde, bu dönemde dövme, yaralama ve hakaret fiillerinin ciddi bir tırmanışa geçtiği dikkati çeker. Olaylara münferiden baktığımızda, bunun kolluk kuvvetlerine karşı mukavemet ve saldırı hadiselerindeki artışla doğrudan ilişkili olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca tabloya yansıtılamayan bir husus, aynı dönemde mahallî hükûmetin şikâyetçi sıfatıyla müdahil olduğu vaka sayısındaki dikkat çekici yükseliştir.⁸⁴⁵ Vaka türlerindeki çeşitlenme de tabloda gösterilemeyen diğer bir konudur. Haneye tecavüz, dine sövme, kundaklama, zamparalık ve tecavüz vakaları ilk kez Haziran ayında kayda geçmiştir.

Sadık Bey döneminde alkollü içeceklerle alâkalı vakalarda pek dalgalanma göze çarpmamakla birlikte, Osmanlı arşiv kayıtlarında “fiil-i şenî” ve “zamparalık” ifadeleriyle bahsedilen fuhuşa dair kısmî bir artış gözlemlenir. Bununla birlikte, bu kayıtların gerçek manzarayı ne derece yansıttığı önemli bir sorundur. Zira İngiliz raporlarında Sadık Bey'in “koca bir tekne dolusu fahişeyle pezevengi, Cidde'nin yaklaşık 350 kilometre güneyindeki Kunfude'ye (Konfede) sürdüğü”nün belirtilmesi, benzer liman şehirlerinde görüldüğü üzere şehrin ciddi bir fuhuş sorunu olduğunu, ancak bunların küçük bir

⁸⁴⁵ Üstelik Haziran ayındaki sekiz vakanın müddeisi belgedeki tahribattan dolayı okunamamıştır.

kısının kayıtlara geçtiğini gösterir.⁸⁴⁶ İdareciliği döneminde bu problemin üstesinden gelebilmek maksadıyla üretmeye çalıştığı çözüm, bu işi meslek edinenleri şehirden uzaklaştırmak yönünde olmuştur. Takip ettiği sonuç almaya odaklı bu politika, gayet pratik ve fakat kısa vadeli ve geçici bir çözüm modelidir.

Sadık Bey'in fuhuşla mücadelede takındığı bu tavır, müskirat yani sarhoş edici maddelere karşı güttüğü politikayla benzerlik gösterir. Monahan, onun müskirata karşı başlattığı mücadeleyi o kadar amansız ve korkutucu buluyordu ki bunu *Crusades*'ten (Haçlı Seferleri) ilhamla *Crescentade*, yani bir "Hilal Seferi" olarak isimlendirmektedir.⁸⁴⁷ Mamafih, diğer verilerle birlikte değerlendirildiğinde konsolosun apaçık bir abartı ve saptırma gayreti içerisinde olduğu söylenebilir; zira Sadık Bey'in müdahalesi içki satılan dükkânlar, sarhoş olarak kamusal alanda bulunanlar ve asayiş ihlal edenlerle sınırlı kalmış, *kifâf-ı nefis* için içki üretip tüketen gayrimüslimlere uzanmamıştı. Nitekim 1910 Nisan'ında Osmanlı tebaasından Dimitri b. Yani, Fransız tebaasından Nikola ve İngiliz tebaasından Filip(?) b. Yani'nin mahkemeye sevk sebepleri, resmî ruhsatları olmaksızın dükkânlarında müskirat bulundurmak ve müslüman ahaliye bunları satmaktan ibaretti.⁸⁴⁸ Ayrıca bahsi geçen listelerde, müskiratla alakalı vakalar umumiyetle "sekr-i hâl" şeklinde ifadesini bulmuştu; diğer bir ifadeyle sırf içki içmekten ötürü takibata uğramış bir gayrimüslimin kaydına rastlanmamıştır. Müslüman olarak ise sadece bir kayıta, Selim Osman'ın boza üretip tüketmek sebebiyle adli takibata uğradığı anlaşılmaktadır.⁸⁴⁹

Sadık Bey'in Cidde'de uğraştığı asayiş problemlerinden bir diğeri bedevi saldırılarıyla alakalıydı. Özellikle hac mevsimlerinde tırmanış gösteren bu saldırılar son dönemde Avrupalı konsoloslara da yönelmişti. Bunun sebebi konsolosların, bedevilerden kaçarak konsolosluklara sığınan kölelerin azadlığı için Osmanlı makamlarını tazyikleriydi. Sadık el-Müeyyed'in, köle meselesine yaklaşımı, selefine nazaran daha politiktir. Nitekim İngiliz konsolosu, bir köle sığınmak için konsolosluğa gelirse ne yapmaları gerektiğini

⁸⁴⁶ TNA, FO, 424/224, Monahan'dan Lowther'a, 7 Haziran 1910, s. 4; TNA, FO, 195/2350, Dr. Abdurrahman'dan Lowther'a, 9 Ağustos 1910, s. 330.

⁸⁴⁷ TNA, FO, 424/224, Monahan'dan Lowther'a, 7 Haziran 1910, s. 4.

⁸⁴⁸ BOA, Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Tahrirât Kalemî (DH.EUM.THR), 96/49, 3 Mayıs 1326 (16 Mayıs 1910), lef 1. Gayrimüslimlerin *kifâf-ı nefis* yani şahsi tüketimleri için alkol üretmelerinin önünde herhangi bir engel yoktu. Dolayısıyla Cidde ve civarında üretilen araki gibi içkiler, ithal edilenlere nazaran daha kolay erişilebilirdi; kısıtlama ve yasaklardan da daha az etkilenmişlerdi (Freitag, *A History of Jeddah*, s. 302).

⁸⁴⁹ BOA, DH.EUM.THR, 46/21, 1 Temmuz 1326 (14 Temmuz 1910), lef 2.

sorduğunda, doğrudan bir cevap vermek yerine, “Dahiliye’den gelen emirlerin vilayet adına geldiği”ni söylemiş, bilgi almak isterse valiyle irtibata geçmesi gerektiğini belirterek işi geçiştirmişti. Hâlbuki vali Mekke’de mukimdi, diplomatik temasları sağlaması gereken kişi ise Sadık Bey’in bizatihi kendisiydi. Yine, Fransız ve İngiliz konsololarıyla yaptığı bir görüşmede, kendisinin genel mânâda köle azadını destekleyebileceğini, fakat Osmanlı hükûmetinin bu meseleye dair hiçbir anlaşma yükümlülüğü altında olmadığını söyleyerek konunun devletlerarası bir mahiyete bürünmesini engellemeye çalıştı.⁸⁵⁰

Sadık Bey, Fransız konsolosunun bir suali üzerine, Osmanlı topraklarına köle veya cariye sokulmasının, bunların satış ve ticaretinin yapılmasının kanunen yasak olduğunu bildirmiş,⁸⁵¹ bir başka görüşmede ise İngiliz konsolosuna yarı ciddi bir ifadeyle, bedevi köle sahiplerinin seyahatleri esnasında kölelerini refakatlerinde bulundurmalarının kanuna aykırı olmadığını söylemişti.⁸⁵² Sadık Bey’in atıfta bulunduğu 16 Aralık 1889 tarihli kanunda geçen “hizmetçi üserâ-yı zenciye” statüsü, Osmanlı idarecilerinin Cidde’deki vakalarda öne sürdükleri argümanlardandı.⁸⁵³ Bunların sıradan zenci kölelerden farklı sınıfta, çok daha iyi davranılan “ev içi” köleler olduğu öne sürülerek konsolosluklarca azatlık belgesi verilmesinin önüne geçilmeye çalışılıyordu.⁸⁵⁴

⁸⁵⁰ BOA, DH.EUM.THR, 96/41, 22 Nisan 1326 (5 Mayıs 1910); TNA, FO, 195/2350, Monahan’dan Lowther’a, 4 Haziran 1910, s. 214-216 Sadık Bey bu konuda haklı gözüküyor, zira Osmanlı’da kölelik hiçbir zaman kaldırılmamış, bu müessese hukukî varlığını devletin inkırazına kadar sürdürmüştür. Sâdır olan ferman ve kanunlar ile Osmanlı’nın 1880’de İngiltere ile imzaladığı sözleşme ve tarafı olduğu 1889-1890 Brüksel Konferansı kararları da köleliğin ilgasının değil, ticaretinin menedilmesine dairdi (Y. Hakan Erdem, *Osmanlıda Köleliğin Sonu, 1800-1909*, çev. Bahar Tırnakçı (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004), s. 123). Zikri geçen anlaşma metinleri için bk. Gülnihal Bozkurt, “Köle Ticaretinin Sona Erdirilmesi Konusunda Osmanlı Devleti’nin Taraf Olduğu İki Devletlerarası Anlaşma”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)* 1/1 (1990), s. 45-77.

⁸⁵¹ BOA, DH.EUM.THR, 97/13, 14 Haziran 1326 (27 Haziran 1910).

⁸⁵² TNA, FO, 195/2350, Monahan’dan Lowther’a, 4 Haziran 1910, s. 214-216.

⁸⁵³ “Üserâ-yı Zenciye Ticâretinin Men’ine Dâir Kânunnâme” adındaki düzenlemede geçen ilgili madde şu şekildedir: “Hizmetçi sıfatında ve sâhib ve sâhibeleri refâkatinde hârice gidecek ve tâife sıfatıyla tüccâr sefâininde bulunacak üserâ-yı zenciye memnû’iyetten müstesnâdır. Ancak hizmetçi zencilerin sâhibleri yedinde sinn ve şekillerini gösterir ve sâhib ve sâhibelerine ne sıfatla refâkat etdiğini zikr eder bir şehâdetnâme bulunacak ve tâife sıfatıyla gemilerde kullanılan üserâ-yı zenciye’nin dâhi a’dâd ve eşkâli ve sûret-i istihdâmları sefinelerin tâife tezkirelerinde tasrîh kılınacaktır” ([*Düstûr*] *Mütemmim: 15 Muharrem 1289’dan 8 Receb 1325; 16 Teşrinisani 1287’dan 4 Ağustos 1323 tarihine kadar tanzim kılınıb eski ve yeni tertib Düsturlara derc edilmemiş ve el-yevm (1 Eylül 1333) tamamen veya kısmen mer’iyyü’l-icra bulunmuş olan yetmiş iki aded kavanin ve nizamât ve talimatı muhtevidir* (Dersaadet: Hilal Matbaası, 1335), s. 132-134). Ayrıca 1. Tertip Düstûr’un fihrist ve dizini için bk. Mehmet Akman, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Osmanlı Hukuk Mevzuatı I - I. Tertip Düstûr’un Tarihi Fihrist ve Dizini”, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları* 3 (2007 Bahar), s. 67-224.

⁸⁵⁴ TNA, FO, 195/2350, Monahan: Memorandum, 22 Nisan 1910, s. 106-108.

Bu kayıtlardan anlaşıldığına göre Sadık Bey, selefleri gibi bir yandan kaçan köleleri bahane eden bedevilerin aşayişi ihlale yeltenmesine engel olmaya, öte yandan da kölelik vâkıasıyla ilgili anlık, pratik çözümler geliştirmeye çalıştı. Ayrıca sahnenin bir diğer aktörü konsolosların mevcut durumu menfaatleri uyarınca kullanmalarının önünü almak istedi.

Elbette asayişin sağlanması ve yukarıda zikredilen problemlerin üstesinden gelinebilmesi için en önemli unsur güvenlik güçleriydi. Bu noktada, Sadık el-Müeyyed'in selefine kıyasla avantajlarından biri, şehrin mülkî amirliğinin yanı sıra askerî kumandanlığını da uhdesinde bulundurmasıydı. Böylece idarî yapılanmada geciktirici uyumsuzluklara ya da hantallıklara yer yoktu.

Sadık Bey döneminde askerler daha disiplinli ve intizamlı bir hâle geldiler. Toplam asker sayısı birkaç yüzü geçmemesine karşın eskiye nazaran görünürlükleri oldukça artmıştı; ayrıca her gün erken saatlerde daha fazla talim görmekteydiler.⁸⁵⁵ Bu dönemde ikindi ve akşam vakitlerinde askerî bando çalmakta, böylece şehir halkına her gün iki kez merkezî idarenin varlığı hatırlatılmaktaydı. Birliklerin standartlarını iyileştirmeye azmeden Sadık Bey, askerlerin sağlıklarına daha çok ehemmiyet veriyor, beslenme ve giyimlerinin hakkıyla karşılanmasına çalışıyordu. Bu hususta sadece botlar konusunda eski standartların aşılamadığı kayıtlara yansımıştır.⁸⁵⁶

Asayişin temini konusunda denizden gelebilecek tehlikeler de göz önünde bulunduruluyordu. Bu çerçevede Sadık el-Müeyyed'in Mekke emirini ziyaretinin hemen akabinde, Bahriye Nezareti'nden süratli bir gambotun Cidde'ye gönderilmesi istendi.⁸⁵⁷ Emir tarafından yapılan bu talebin, ilk olarak Sadık Bey'den gelmiş olabileceği kuvvetle muhtemeldir.⁸⁵⁸

4.1.2.6 Akim Kalan Teşebbüsler: Liman İnşası ve Cidde-Mekke Demiryolu Projesi

Uzun menzilli buharlı gemilerin gelişmesi ve bazı küresel ticaret yollarının değişmesiyle birlikte Kızıldeniz'deki eski şaşaalı günlerini bir derece kaybeden Cidde limanı, bilhassa

⁸⁵⁵ TNA, FO, 195/2350, Monahan'dan Lowther'a, 23 Mart 1910, s. 51.

⁸⁵⁶ TNA, FO, 424/224, Monahan'dan Lowther'a, 7 Haziran 1910, s. 3.

⁸⁵⁷ BOA, BEO, 3717/278723, 1 Rebiülevvel 1328 (13 Mart 1910).

⁸⁵⁸ Savaş gemileri öteden beri Kızıldeniz limanlarını korumakla görevlendirilmekteydi. Bununla birlikte Süveyş Kanalı'nın açılmasını müteakip Hicaz ve Yemen sahillerinde daimî olarak görev yapacak bir filo bulundurulmasına karar verilmiş ve Bahr-i Ahmer Komodorluğu kurulmuştu. Etraflı bilgi için bk. Mehmet Korkmaz, "XX. Yüzyıl Başlarında Kızıldeniz'de Osmanlı Denizcilik Faaliyetleri" (İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2012), s. 59–66.

hac bakımından önemini hâlen korumakta ve hatta yıldan yıla artırmaktaydı.⁸⁵⁹ Bu ehemmiyetine rağmen, mercan kayalıklarıyla dolu olan liman,⁸⁶⁰ ne gemilerin salimen yanaşabileceği bir rıhtıma, ne de depolama hizmetleri bakımından ihtiyacı karşılayabilecek bir antrepoya sahipti.⁸⁶¹ Oldukça ibtidai görünümdeki limanın ıslahını zaruri hâle getiren bir diğer husus, Cidde-Mekke arasında yapılması planlanan demiryolu hattıydı; zira lokomotif ve vagon gibi ağır nakliyat ancak deniz yoluyla yapılabilirdi.⁸⁶² Öte yandan 1908’de faaliyete başlayan Hicaz Demiryolu hattını daha kârlı bir yatırıma dönüştürmek için yeni şubelerin eklenerek demiryolu ağının genişletilmesi fikri benimsenmişti. Bu minvalde ilk etapta Cidde-Mekke hattının inşası gündeme gelmişse de yapılan girişimler akim kalmıştı.⁸⁶³

Sadık Bey göreve başladığında öncelikle, kendisinden evvel defalarca gündeme gelen, fakat bir türlü mesafe alınamayan demiryolu projesine el attı. Onun Hicaz’a gidişi, bu hattın yapımı için yeni bir aşamayı temsil eder. Dahiliye Nezareti’nin İstanbul’dan ayrılmadan önce proje hakkında verdiği talimata uygun olarak, Cidde’ye vardıktan kısa bir süre sonra Mekke’ye giderek Mekke Emiri Şerif Hüseyin, Fırka Kumandanı Abdullah Paşa ve Vali Vekili Mehmed Emin Bey ile birkaç kez bir araya geldi. Müzakereler neticesinde üç temel husus üzerinde anlaşıldı.⁸⁶⁴ Konuyla ilgili gönderilecek mazbatanın hazırlanmasını beklemeye tahammül edemeyen Sadık Bey, Bâbîâlî’ye bir yazı göndererek görüşmelerin içeriğini özetledi; yazışmalarla vakit kaybedilmemesi ve bu teşebbüsün bir an evvel kuvveden fiile geçirilmesi gerektiğini vurguladı.⁸⁶⁵ Zira 1908’den beri zaman zaman gündeme gelen proje için bir ara Cidde’ye pek çok inşaat malzemesi

⁸⁵⁹ 19. yüzyılda Cidde limanının ticaret alanındaki tedrici düşüşü için bk. Philippe Pétriat, “Chapitre III. Marchands de la mer Rouge à l’époque du canal de Suez”: *Le Négoce des Lieux saints : Négociants hadramis de Djedda, 1850-1950* (Erişim 3 Ekim 2020); Freitag, *A History of Jeddah*, s. 35.

⁸⁶⁰ *Hicaz Vilayeti Salnâmesi: Birinci Def’a* (Mekke-i Mükerrerme: Hicaz Vilayeti Matbaası, 1301), s. 132–133.

⁸⁶¹ TNA, FO, 424/224, Monahan’dan Lowther’a, 7 Haziran 1910, s. 3; Muhammed Lebib el-Betenunî, *er-Rihletü'l-Hicâziyye li-veliyi'n-niami el-Hâc Abbas Hilmi Başa es-Sâni Hıdîvi Mısır* (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, t.y.), s. 6; El-Hac Hüseyin Vassaf, *Hicaz Hâtırası*, haz. Mehmet Akkuş (İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 2011), no. 170, s. 70.

⁸⁶² Benzer bir demiryolu inşası Hudeyde (Yemen) için gündeme gelmiş, ancak liman ıslah edilmeden demiryolu yapılmasının imkânsızlığı belirtilmiştir (TNA, FO, 685/3, Richardson’dan Lowther’a, 20 Haziran 1910, s. 108-109).

⁸⁶³ BOA, BEO, 3758/281798, t.y., lef 14.

⁸⁶⁴ BOA, BEO, 3758/281798, 10 Mart 1326 (23 Mart 1910), lef 9; 3758/281798, 14 Mart 1326 (27 Mart 1910), lef 6.

⁸⁶⁵ BOA, BEO, 3758/281798, 10 Mart 1326 (23 Mart 1910), lef 9.

gönderilmiş, ancak daha sonra bütçeden çıkarılması gibi nedenlerle süreç birkaç kez inkıta uğramıştı.⁸⁶⁶

Sadık el-Müeyyed, bir taraftan demiryolu hattıyla ilgili bu çalışmalarını yürütürken öbür taraftan liman projesine yöneldi ve İstanbul'dan bir tarak dubası gönderilmesini istedi.⁸⁶⁷ Denizi taratmak ve kıyı boyunca uzanan sığ kayalıklardan yararlanarak rıhtım inşa maliyetlerini düşürmek niyetindeydi. Bu talepten önce limanın ıslahına dair bir keşif çalışması yaptırdığı veya daha evvel yapılan çalışmalardan yararlandığını söylemek mümkündür.⁸⁶⁸ Ne var ki Bâbîâli'den, gönderilebilecek bir tarak gemisi olmadığı gibi acilen tedarik imkânının da bulunmadığı cevabını almasıyla bu girişimi sonuçsuz kaldı.⁸⁶⁹ Bundan sonra limanla ilgili doğrudan bir teşebbüste bulunmayıp demiryoluna odaklandı. Limandan vazgeçmiş değildi, nitekim demiryolu projesi için 1910 Ekim'inde şehre gelmesi beklenen mühendisler aynı zamanda Cidde limanı ile ilgili birtakım planlar da çizeceklerdi.⁸⁷⁰

Bununla birlikte, demiryolu inşaatı da kaçınılmaz bir ertelemeye karşı karşıya kaldı. Mevsim şartları 1910 yılında inşaata başlanmasını imkânsız kılmaktaydı. Çünkü Mart ayı başında Cidde'ye varan Sadık Bey'in demiryolu meselesini konuşup Bâbîâli'yi bilgilendirmesi ay sonunu bulmuştu; oysa Mayıs ayıyla birlikte zaten inşaat sezonu kapanacaktı. Ağustos başında sağlık sorunları nedeniyle İstanbul'a dönmek zorunda kalınca, projeye onsuz devam edildi. Öngörüldüğü şekilde bir sonraki yıl inşaata yine başlanamadı, yalnızca haritalandırma ve keşif çalışmaları tamamlandı ve inşaat bir sonraki seneye ertelendi. İtalya'yla çıkan Trablusgarp Savaşı ile iyice sürüncemede kalan

⁸⁶⁶ Hâlbuki cüzî yatırım maliyeti ve mesafenin kısalığı sebebiyle hattın masrafını iki üç yıl gibi kısa bir zaman zarfında amorti edebileceği öngörülmüştü (BOA, BEO, 3758/281798, 1 Kanunievvel 1324 (14 Aralık 1908), lef 22; 3758/281798, 12 Teşrinievvel 1325 (25 Ekim 1909), lef 24, 32, 38; 3758/281798, 5 Mayıs 1326 (18 Mayıs 1910), lef 4).

⁸⁶⁷ TNA, FO, 424/224, Monahan'dan Lowther'a, 7 Haziran 1910, s. 3-4. Sadık el-Müeyyed'in bu talebi Hicaz vilayetince 22 Nisan 1326 (5 Mayıs 1910) tarihinde İstanbul'a iletili (BOA, DH.MUİ, 100-2/7, 1 Haziran 1326 (14 Haziran 1910), lef 2).

⁸⁶⁸ İngiliz konsolosu Monahan, ehil kişilerce yapılıp yapılmadığı hususunda şüpheleri olduğu bir fizibilite çalışmasından bahsetmektedir (TNA, FO, 424/224, Monahan'dan Lowther'a, 7 Haziran 1910, s. 3-4).

⁸⁶⁹ Gelen cevapta liman bölgesindeki şapların sürekli çoğaldığı, taratılsa bile kalıcı bir fayda sağlamayacağı, ayrıca muntazaman taramanın da malî bakımdan külfetli olacağı ifade edilmekteydi. Bu belgeye göre, limanın sığ ve şaplarla dolu kısımlarının doldurulup şehrin sıhhi durumunun ıslahı ve sembuklara ait iskelenin de münasip bir yerde inşası tavsiye ediliyordu (BOA, DH.MUİ, 100-2/7, 30 Cemaziyelevvel 1328 (9 Haziran 1910), lef 3).

⁸⁷⁰ BOA, BEO, 3758/281798, 5 Mayıs 1326 (18 Mayıs 1910), lef 4.

hattın inşasından, Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle tamamen vazgeçildi.⁸⁷¹ Liman ıslahı da demiryolu projesiyle aynı kaderi paylaşmıştı; tarak dubası teşebbüsü akim kalan Sadık el-Müeyyed, demiryolu projesine yoğunlaşmışsa da kısa süren vazifesi esnasında somut bir netice alması mümkün olmamıştı.

4.1.2.7 Diğer Faaliyetleri ve İngilizlerle İlişkileri

Yukarıda söz konusu edilenler haricindeki icraatlerinden biri, Osmanlı donanması için başlattığı iane kampanyasıdır. Bu kampanya aslında Osmanlı donanmasının modernleştirilmesi amacıyla kurulan Donanma Cemiyeti'nce yurt çapında başlatılmış, Sadık Bey de Cidde'de bunun bir parçası olmuş⁸⁷² ve nüfuzu sayesinde 600 sterlin (günümüzde yaklaşık 75.304 £)⁸⁷³ bağış toplanmıştı.⁸⁷⁴

Sadık Bey, Cidde'de bir banka şubesi açılmasına dair kendisinden önce başlatılan teşebbüsleri sürdürdü. Hacı, asker ve idarecilerin para transferinde yaşadıkları zorluklara çözüm bulmak amacıyla banka şubesi mantığıyla çalışan bir müessesenin kurulmasına dair ilk talep Abdülgani Paşa ile Cidde kumandanından gelmiş, fakat süreç tamamlanamamıştı. Sadık Bey göreve geldikten kısa bir süre sonra görüşmeleri yeniden başlattı. Cidde'de bir banka şubesi, Mekke ve Medine'de ise bu banka ile işlem yapabilecek malî müesseselerin bir an önce kurulmasını istedi. Osmanlı Bankası yetkilileri, hazineyi ilgilendiren kararların alınmasını takiben Cidde'ye bir şube

⁸⁷¹ Bu tehirdе, hattın muhafazasının yanında işletmesini de deruhde ederek kontrolü elinde tutmasının mümkün olamayacağını anlayan Şerif Hüseyin'in parmağının olduğu söylenebilir. Fakat hat inşasını tek başına Şerif'in faaliyetlerinin engellediğini iddia etmek mübalağalı olur. Zira hükümet içinde de hattın yapımı hususunda birtakım ciddi fikir ayrılıkları vardı (Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar: Osmanlı İmparatorluğu'nda Osmanlıcılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık (1908-1918)* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003), s. 177).

⁸⁷² Donanma Cemiyeti hakkında bk. Selahittin Özçelik, *Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Milliye Cemiyeti* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2000); Nurşen Gök, "Donanma Cemiyeti'nin Anadolu'da Örgütlenmesi" (Ankara: Ankara Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, 2007); Hamdi Çilingir, "Zekâta Muhtaç Donanma, Donanmaya Muhtaç Devlet: II. Meşrutiyet Devri Osmanlı Devleti'nde İane-i Donanma'ya Zekât Meselesi", *İnsan & Toplum* 9/4 (2019), s. 53-86.

⁸⁷³ UK Inflation Calculator, "Official Inflation Data". Hesaplama 30 Mayıs 2022 tarihi esas alınmıştır.

⁸⁷⁴ TNA, FO, 195/2350, Dr. Abdurrahman'dan Lowther'a, 9 Ağustos 1910, s. 331. Zamanla Hicaz topraklarında bu kampanya genişledi; 1910-1911 hacı boyunca Türkçe, Arapça, Farsça, Hintçe ve Malayca gibi neredeyse müslümanların konuştuğu tüm dillerde duyurular dağıtılarak hacılar Osmanlı donanmasına bağış yapmaya davet edildi. Böylece 21 Şubat 1911'e kadar yaklaşık 9.000 lira (459.000 \$) iane toplandı (TNA, FO, 195/2376, Monahan'dan Lowther'a, 21 Şubat 1911, s. 63-64). Aynı dönemde Osmanlı donanmasının Yemen isyanı sebebiyle Kızıldeniz'de yoğun bir faaliyet içerisinde olduğu göz önünde bulundurulmalıdır.

açacaklarını bildirseler de⁸⁷⁵ Trablusgarp Savaşı nedeniyle yine ertelenecek olan şubenin kuruluşu ancak 1913'te tamamlanabildi.⁸⁷⁶

Cidde Numune Rüştîyesi'nin ıslahı hususu, Sadık Bey'in mutasarrıf olarak gündemindeki bir başka mesele olmuştu. Zira çeyrek asrı aşkın süredir faaliyetlerini sürdüren Cidde Rüştîyesi, 1909 yılına gelindiğinde topu topu bir muallim ve 5-6 talebeden ibaret mevcudu ile neredeyse kapanmaya yüz tutmuştu. Alınan bir kararla okul, Ocak 1910'da "Cidde Numune Rüştîyesi"ne dönüştürüldü;⁸⁷⁷ ayrıca öğretmen ve müstahdem kadroları güçlendirildi. Mart ayına gelindiğinde 80'den fazla talebesi vardı.⁸⁷⁸

Sadık Bey, Cidde'ye vardığında okulda incelemelerde bulunmuş, fakat mevcut durumu yeterli görmemişti. 1905'te Hindistan kökenli bazı hayırsever müslüman tüccarların girişimiyle açılan özel Felah Mektebi'ne gösterilen yoğun ilgi, ona şehirdeki eğitim potansiyelinin hacminin büyüklüğünü göstermiş olmalıydı.⁸⁷⁹

Ücretsiz eğitim veren Cidde Numune Rüştîyesi'ni azami derecede önemseyen Sadık Bey, okulun kadrosu ve fiziki şartlarının iyileştirilmesi için çabaladı. Bu minvalde derslerin tatil olduğu aylarda okulu tamir ettirmeye başladı. Amacı Ağustos ayında düzenli bir şekilde hizmet verebilir hâle getirmekti; Haziran'a gelindiğinde tamirat oldukça ilerlemiş gözüküyordu. Sağlam ve fizikî şartları yeterli bir binanın eğitim için kâfi gelmeyeceğinin şuurunda olarak aynı zamanda insan kaynaklarındaki eksikliği de gidermeye çalıştı. Bu maksatla çeşitli arayışlara girdi ve başarılı da oldu. İstanbul'dan bulduğu ve Cidde'ye gelmeye ikna ettiği yeni hocalarla toplam beş muallime kavuşan okulun, yeniden eğitime başlayacağı Ağustos ayında 200 öğrenci kapasitesine ulaşmasını

⁸⁷⁵ BOA, DH.MUI, 11-3/26, 29 Temmuz 1325 (11 Ağustos 1909), lef 4, 5; 11-3/26, 20 Mart 1326 (2 Nisan 1910), lef 7.

⁸⁷⁶ BOA, Dahiliye Nezareti İdare (DH.İD), 108-1/37, 27 Ağustos 1328 (9 Eylül 1912); 108-2/2, 22 Kanunisanı 1328 (4 Şubat 1913), lef 2. Osmanlı Bankası şubelerinin kronolojik bir listesi için bk. Edhem Eldem, *135 Yıllık Bir Hazine: Osmanlı Bankası Arşivinde Tarihten İzler* (İstanbul: Osmanlı Bankası, 1997), s. 121.

⁸⁷⁷ BOA, A.}MKT.MHM, 477/57, 29 Teşrinisani 1290 (11 Aralık 1874), lef 1; Abdullatif Abdullah Dohaish, "A Critical and Comparative Study of the History of Education in the Hijaz during the Periods of Ottoman and Sharifian Rule between 1869-1925" (University of Leeds, Doktora Tezi, 1974), s. 74.

⁸⁷⁸ Öğrenci sayısına ilişkin Osmanlı arşiv kayıtları ile Monahan'ın verdiği rakamlar örtüşmektedir (BOA, Maarif Nezareti Tedrisât-ı İbtidaiyye Kalemi (MF.İBT), 318/20, 21 Şubat 1325 (6 Mart 1910), lef 4; TNA, FO, 424/224, Monahan'dan Lowther'a, 7 Haziran 1910, s. 4).

⁸⁷⁹ Kısa süre içerisinde oldukça yoğun bir ilgiye mazhar olan Felah Mektebi'nin 1910 yılı itibarıyla yedi hoca ve 250 öğrencisi vardı (TNA, FO, 424/224, Monahan'dan Lowther'a, 7 Haziran 1910, s. 4).

sağlamak, onun bir sonraki hedefiydi.⁸⁸⁰ Bu hedefine varıp varamadığı hususu tespit edilememiştir.

Onun yabancı misyonlarla ve özellikle İngiliz diplomatlarıyla genelde uyumlu bir ilişki içerisinde olduğu dikkati çeker. Öte taraftan Fransız misyonlarıyla aynı âhengi yakaladığı söylenemez. Nitekim Yunan uyruklu iki tüccarın Cidde'ye getirdiği gazları depolamak amacıyla bir depo inşasına kalkışmaları, onun Fransız konsolosluğuyla karşı karşıya gelmesine yol açtı. Belediyeden inşaat izni alamayan tüccarların⁸⁸¹ Osmanlı uyruklu birine depoyu yaptırıp kendilerine kiralaması yolundaki girişimlerini kanuna aykırı olduğu gerekçesiyle engelleyince Cidde'deki Yunanların işlerine bakan Fransız konsolosluğu buna karşı çıktı. Konsolosluğun buyurgan üsluplu resmî yazılar göndermesi, yaşanan gerginliği iyice tırmandırdı.⁸⁸² Durumu vilayete bildiren Sadık Bey, mahallî idarenin kontrolü dışında kalabilecek bir deponun ne derece mahzurlar barındırabileceğini açıklayarak Bâbîâlî'ye bir başvuru olursa kabul edilmemesi gerektiğini yazdı:

“... şâyed burada öyle bir gaz deposu yapılacak olursa belediyenin varidatına nakîsa getireceği gibi hükûmetin nezaret ve murakabesi haricinde kalacağı tabîî olan mezkûr depoya bazı sandıklarda gaz yerine esliha-i memnua ve cebhane idhali dahi melhuz ve bu hâlin ileride tevliid-i müşkilât edeceği iş'ar kılınmasına ve şu teşebbüsün medar-ı aslîsi gazhane resminin adem-i istifası bulunmasına mebni keyfiyet ma'lum olmak ve bir gûna teşebbüs vuku'unda rûy-ı müsa'ade gösterilmemek üzere canib-i âlî-i nezaret-penahilerine arz ve inhası...”⁸⁸³

⁸⁸⁰ TNA, FO, 424/224, Monahan'dan Lowther'a, 7 Haziran 1910, s. 4. Okula yapılan harcamalar, hastane yapımı için iane olarak toplanan meblağdan karşılanmış olabilir. Monahan, hastane için toplanan 500 sterlinin (günümüzde 62.753 £) çok azıyla ahşaptan yeni bir veba hastanesinin yapıldığını ve duyumlarına göre yaklaşık 400 sterlinin (günümüzde 50.203 £) Cidde'deki erkek okuluna tahsis edildiğini söylemektedir (TNA, FO, 195/2350, Monahan'dan Lowther'a, 10 Mart 1910, s. 46).

⁸⁸¹ Gerekçe, yabancıların Osmanlı mülkünde emlak edinmelerine Hicaz vilayetinin istisna tutulmasıydı (BOA, DH.MUI, 96-2/16, 17 Nisan 1326 (30 Nisan 1910), lef 4). Gaz depolarına dair nizamname için bk. Songül Ulutaş, “İstanbul'da Gaz Depoları Sorunu: Çubuklu ve Standart Oil Kumpanyası”, *Tarih Okulu Dergisi* 48 (2020), s. 3677–3678. Ecnebilerin Osmanlı'da mülk edinmelerinde dair bk. Nedjib H. Chiha, “Osmanlı Devletinde Gayrimenkul Mülkiyeti Bakımından Yabancıların Hukuki Durumu”, çev. Halil Cin, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 24/1 (1967), s. 247–274.

⁸⁸² BOA, DH.MUI, 96-2/16, 28 Nisan 1910, lef 5, 6.

⁸⁸³ BOA, DH.MUI, 96-2/16, 17 Nisan 1326 (30 Nisan 1910), lef 4.

İncelemede henüz Bâbîâli'ye yapılan herhangi bir başvurunun olmadığı ortaya çıkmakla birlikte, Ticaret ve Nafia Nezareti bu konuda Sadık Bey'le hemfikir değildi. Zira nezaret, tüccarların sadece kendi mallarını muhafaza amacıyla, yer ve inşaatı hakkında hükûmetten ruhsat almak ve daima belediyelerin teftiş ve nezaretinde bulundurulmak şartıyla hususî depolar edinebileceğini ve kiralama usulüyle depo inşasının yabancıların emlak edinme yasağı kapsamına girmeyeceğini bildirmekteydi.⁸⁸⁴ Sadık Bey, “bazı sandıklarda gaz yerine esliha-i memnua ve cebhane idhali”nin muhtemel olduğunu söyleyerek, aslında Mekke'nin *dehlizi* yani giriş kapısına muhtemel bir Avrupa müdahalesini aralayabilecek vasıtalarla fırsat vermeme çabasıındaydı.⁸⁸⁵ Yakın geçmişte Kızıldeniz'in batı sahillerinin Avrupalı devletlerin işgaline maruz kalması ile Hicaz ve Yemen sahillerinde silah ve cephane kaçakçılığının alabildiğine yaygınlaşması göz önüne alındığında Sadık Bey'in yaklaşımının nedenleri daha iyi anlaşılabilir.⁸⁸⁶

Mutasarrıflığı boyunca diplomatik temsilcilerle kurduğu ilişkilere yer yer değinilen Sadık Bey'in özellikle İngilizlerle olan münasebeti, daha yakından incelenmeyi hak ediyor. Zira onun bazı icraatleriyle İngiliz konsolosluk görevlilerinin talepleri arasındaki dikkat çekici örtüşme, aradaki ilişkinin mahiyetinin gayet tabii olarak sorgulanmasına yol açmaktadır.

Cidde mutasarrıfı olarak, onun bilhassa İngilizlere karşı dengeyi gözetten orta yolcu bir politika benimsediği öne sürülebilir. Mesela hastane ve misafirhane konularında konsoloslüğün istekleriyle oldukça uyuşan çalışmalar yürütmüştü. Ayrıca İngiliz raporlarında “çok çalışkan, enerjik, becerikli ve yetenekli” gibi övgü ve iltifatlara mazhar olmuş, rüşvet yemediği vurgulanmıştı. Madalyonun öteki yüzüne bakarsak, kölelik ve özellikle Hintli hacıların şehirdeki tavırları ve geri dönüş problemleriyle alâkalı hususlarda İngilizlerin hoşlarına gitmeyecek işler yapmaktaydı. İngilizlerin yapmak istediği hastane binası ile arazisinin Osmanlı uyruklu birinin üzerinde kayıtlı olması gerektiğini söylediğinde Monahan'ın çözümü ondan değil, İstanbul'daki sefirden beklemesi, aradaki münasebetin mahiyetini iyi yansıtan bir numune olabilir. Keza,

⁸⁸⁴ BOA, DH.MUİ, 96-2/16, 15 Haziran 1326 (28 Haziran 1910), lef 10.

⁸⁸⁵ Freitag, *A History of Jeddah*, s. 131.

⁸⁸⁶ Mehmet Korkmaz, “Osmanlı Devleti'nin Kızıldeniz Siyaseti: Hicaz ve Yemen Vilayetlerinde Sahil Güvenliğine Yönelik Faaliyetler (1869-1914)”, *Geçmişten Günümüze Türkiye'de Sahil Güvenlik*, ed. İsmail H. Demircioğlu (Ankara: Pegem Akademi, 2020), s. 350, 367. Silah kaçakçılığına dair etraflı bilgi için bk. Sinan Çakar, *Kızıldeniz'de İnsan ve Silah Kaçakçılığı (1890-1910)* (İstanbul: Kitabevi, 2022).

konsolosun –yukarıda bahsolunan– belediye sandığı hususundaki serzenişleri ikinci bir örnektir. Ezcümle, İngiliz temsilcilerin Sadık Bey’in uygulama ve sözlerinden zaman zaman rahatsız olmakla birlikte, belli konularda fikir alışverişi yaptıkları ve mevcut ilişkiden genel olarak memnun oldukları söylenebilir.

4.1.3 Hastalanması ve İstanbul’a Dönüşü

Son görevi olan Cidde Mutasarrıflığı yaklaşık 5 ay süren Sadık Bey, 18 Temmuz’dan beri sırtında çıkan karbonkülden –halk arasında bilinen adıyla şirpençeden– muzdaripti. Tedavi ve hava değişikliği için iki aylık bir izin aldı. 8 Ağustos’ta Hürriyet buharlısına binerek Cidde’den ayrıldı ve İstanbul’a döndü. İbrahim el-Hatib’i yerine naip olarak bıraktı.⁸⁸⁷

Dönemin bazı kaynaklarında Sadık Bey’in rahatsızlığından ötürü istifa ederek İstanbul’a döndüğü geçer.⁸⁸⁸ Ancak pek çok eşyasını yanında götürmeyip Cidde’de emaneten bırakması, bir raporda yer alan tedavi ve hava değişimi için iki aylık izin aldığı ifadesi ve bir belgedeki “serîan iadesine müsaade buyurulması” kaydı, onun istifa etmediğini ve geri dönmek üzere gittiğini gösterir. Bununla birlikte, pek çok Ciddeli’nin onun geri dönmesini istemediği açıktı. İstanbul’a gidişinin hemen ertesinde bir rapor kaleme alan Dr. Abdurrahman, bütün çabaları ve icraatlerine karşın Sadık Bey’in yeniliklere taraftar olmayan şehir halkı tarafından pek sevilmediğini söyler. Ayrılışının ardından bu kesimin büyük bir kısmı, sanki ağır bir yükten kurtulmuşçasına sevinmiş; şehirde adeta bayram havası esmişti. Raporunda Sadık Bey’e büyük bir teveccüh gösteren Dr. Abdurrahman, onun büyük bir maharetle giriştiği tüm bu yenilik ve kalkınma faaliyetlerinin gidişatı ve sonuçlarını göremeden şehirden ayrıldığını yazar ve ona en fazla ihtiyaç duyulduğu bir zamanda, çalışma sahasından uzakta olacağını ekler.⁸⁸⁹

Cidde’de Sadık Bey’i sevmeyen belli gruplar zaten vardı, zira belli güç odaklarının işlerine çomak sokmuş, ekonomik ilişkilerini baltalayacak icraatlere girişmişti. Bu gruplardan biri hac delilleriydi,⁸⁹⁰ bunların ellerindeki odalara el koyan Sadık Bey, sadece konaklamaya uygun olanlarının kiralanabilmesini sağlamış, ayrıca

⁸⁸⁷ TNA, FO, 195/2350, Dr. Abdurrahman’dan Lowther’a, 9 Ağustos 1910, s. 329, 331.

⁸⁸⁸ Ekrem Reşad - Osman Ferid, *Nevsal-i Osmânî* (1327), s. 216.

⁸⁸⁹ TNA, FO, 195/2350, Dr. Abdurrahman’dan Lowther’a, 9 Ağustos 1910, s. 331.

⁸⁹⁰ Süleyman Kâni İrtem’e göre mutavvıf olarak adlandırılan hac delilleri, emirden sonra bölgedeki en zengin kişilerdi (Süleyman Kani İrtem, *Osmanlı Devleti’nin Mısır Yemen Hicaz Meselesi* (İstanbul: Temel Yayınları, 1999), s. 179).

kapasitelerini de sınırlandırmıştı. Bir diğer zümre ise şehrin su ekonomisini tekelleştiren sarnıç sahipleriydi. Su kanalı projesi bu kesimin şiddetli muhalefetine sebep olmuş, hatta bazı şikâyetler Bâbîâli'ye kadar ulaşmıştı. Meseleye dair bilgisine başvurulmuş Hicaz valiliği ise şu cevabı göndermişti:

“Sadık el-Müeyyed Beğ, Cidde mutasarrıflığını iffet ve iktidar-ı tam ile hüsn-i idare etmiş ve müddet-i memuriyetinde imar ve tanzime fevkalâde hizmet eylemiştir. Aleyhine tahrik ve tertib-i fesadkârâneye cür’et eden Cidde tüccarından ve su-i hal ashabından Mehmed [boşluk]’den ibaret olup merhum su sahrınlarına sahip olduğundan mutasarrıf-ı mumaileyhin Cidde’ye menba suyu celb ve isalesine başlaması, tacir-i merhumun menfaatine dokunması[na ve] bu gibi tahrikatta bulunmasına bâdî olduğu muhakkaktır. Sadık Beğ’in ef’âlinde de şiddet gösterdiği vâki’ ise de harekâtı icabat-ı mahalliyeye müstenid ve memleketin menafiine aittir. Binaenaleyh Cidde’nin hüsn-i idare, ıslah [ve] tanzimi emrindeki gayretine devam etmek üzere mutasarrıf-ı mumaileyhin serîan iadesine müsaade buyurulması müsterhamdır.”⁸⁹¹

Bu cevap –özellikle “ef’âlinde de şiddet gösterdiği vâki’ ise” ifadesi– bize Sadık Bey’in şahsiyeti ve iş yapma tarzı hakkında önemli ipuçları sunar. Bu noktada, kanal tamiri için tüccardan toplanan yardımlar ve yine donanma ianesinde cebri bir yol izleyip izlemediği sorusu önemlidir; zira icbar durumunda memnuniyetsizliğin yayılacağında şüphe yoktur. Aynı şekilde, iyi ilişkiler geliştirdiği ve bazı önerilerini uygulamaya koyduğu İngiliz diplomatlar da zaman zaman onun “ef’âlindeki şiddet”ten nasibini almıştı.⁸⁹²

Neticede Sadık Bey, sağlık sorunları sebebiyle oldukça kısa süren bu son görevinde çeşitli şehircilik ve belediyeçilik işleri ile asayişin temini, kamu sağlığı, eğitim meseleleri, hac organizasyonu ve su temini gibi uzun zamandır devam eden problemleri selefleri gibi çözmek yolunda gayret etmiş ve bazı konularda birtakım iyileştirmeler yapabilmişti.

⁸⁹¹ BOA, DH.MTV, 14/6, 3 Teşrinievvel 1326 (16 Ekim 1910), lef 2.

⁸⁹² Bu hususta yoksul Hintli hacıların geri dönüşü meselesi zikredilebilir.

4.1.4 Vefatı ve Muhallefatı

Cidde'den yapılan şikâyetle ilgili Bâbîâlî'ye gönderdiği yazıda Sadık Bey'i savunan Hicaz valiliği, onun “serîan iadesine müsaade buyurulması”nı istemişti, fakat hiç beklemedikleri, iki kısa cümleden oluşan bir cevap aldılar: “Sadık el-Müeyyed Beğ vefat etmiştir. Yerine bir münasibi derdest-i tayindir.”⁸⁹³

Sadık Bey, İstanbul'a döndükten iki ay sonra, 15 Ekim 1910 Cumartesi akşamı Nişantaşı'ndaki konağında vefat etti.⁸⁹⁴ Nerede hangi tedaviyi gördüğüne ilişkin bir kayda rastlanmamıştır. En azından birkaç yıldır kronik romatizmadan,⁸⁹⁵ Temmuz ayından beri ise karbonkülden (şirpençe) muzdaripti; hava değişikliği ve tedavi için aldığı iki aylık iznin sonunda bu dünyadan göçtü. Naaşı Nişantaşı'ndaki konağının yakınlarında, Maçka cihetinde bulunan bir mezarlığa defnedildi. Cumhuriyet döneminde yapılan bir kentsel düzenleme esnasında başka bir yere nakledilen mezarın akıbeti meçhuldür.⁸⁹⁶

Ölümünün bütün gazete ve dergilerde “paşa” unvanıyla haberleştirilmesi, resmen paşalığı elinden alınmış olan Sadık el-Müeyyed'in mâşerî vicdandaki mevkiinden haber verir.⁸⁹⁷ Bir bakıma iade-i itibar olarak da değerlendirilebilecek bu durum, daha sonra isminin geçtiği yayınlarda, mahkeme ve banka kayıtlarında da tekrar edecektir.⁸⁹⁸

⁸⁹³ BOA, DH.MTV, 14/6, 13 Teşrinievvel 1326 (26 Ekim 1910), lef 1.

⁸⁹⁴ Ölüm tarihi hususunda kaynaklarda bir günlük fark bulunmaktadır. *Nevsal-i Osmânî*'de “Teşrinievvel'in ikinci Cuma-ertesi günü” (15 Ekim), ölümünden sadece dört gün sonra eşi ve kızı tarafından kaleme alınan bir arzuhâlde “üçüncü Pazar günü” (16 Ekim) zikredilmiştir. 17 Ekim 1910 tarihli *Tanin* gazetesinde “evvelki gün” irtihal ettiğinin vurgulanması, meseleyi 15 Ekim olarak tasrih eder. Bu durumda ailesinin müteveffanın defin tarihini yazdıkları yahut ölümün Cumartesi'yi Pazar'a bağlayan gece vuku bulduğu düşünülebilir. (Ekrem Reşad - Osman Ferid, *Nevsal-i Osmânî* (1327), s. 216; BOA, Dahiliye Nezareti Hukuk Kalemi (DH.H), 27/10, 6 Teşrinievvel 1326 (19 Ekim 1910), lef 9; *Tanin*, “İrtihal”, nr. 763, 17 Ekim 1910, s. 3). Sonraya ait bir mahkeme kaydında da ölüm tarihi 2 Teşrinievvel (15 Ekim) şeklindedir (*Kısmet-i Askeriye Mahkemesi*, nr. 2124, 11 Zilkade 1341 (25 Haziran 1923), s. 252). Son dönem belgelerindeki hicrî tarihlerin mahiyeti ve kullanımında yaşanan sorunları ele alan bir yazı için bk. Ali Akyıldız, “19. Yüzyıl Belgelerinde Hicrî Takvim Sorunu: Hicrî Tarihler Doğru Zamanı mı Gösterir?”, *Toplumsal Tarih* 326 (Şubat 2021), s. 50–55.

⁸⁹⁵ Romatizması Habeşistan seyahatinde de tesirini kuvvetlice göstermişti (Sâdık el-Müeyyed, *Habeş Seyahatnâmesi*, s. 138).

⁸⁹⁶ “İklil Azmzade ile Hususi Görüşme” (11 Eylül 2019). Mezar yerine ilişkin bilgiler Sadık el-Müeyyed'in ahfadından İklil Bey ile hususî konutunda ve sonrasında yaptığım şahsî görüşmeler esnasında verilmiştir. Ayrıca mezarın konumunu tarif eden Sadık Bey'in torunu Esma Hanım, büyük bir mezartaşı olduğundan bahsetmiştir. Mezar yerini tespit hususunda T.C. Cumhurbaşkanlığı İletişim Merkezi (CİMER) ile İBB Mezarlıklar Dairesi Başkanlığı nezdinde çeşitli girişimlerde bulunmamıza rağmen, henüz herhangi bir neticeye varılamamıştır.

⁸⁹⁷ *Yeni Tasvir-i Efkâr*, “Vefat”, nr. 385, 17 Ekim 1910, s. 4; *Yeni İkdam*, “Vefat”, nr. 215, 17 Ekim 1910, s. 4; *Servet-i Fünûn*, nr. 1012, 14 Teşrinievvel 1326/27 Ekim 1910, s. 409.

⁸⁹⁸ SALT Araştırma, S.E. Sadık Pacha Almouayad, nr. OFTS0021; *Galata Şer'îyye Sicilleri*, nr. 1031, 21 Şevval 1339 (28 Haziran 1921), s. 181; Ekrem Reşad - Osman Ferid, *Nevsal-i Osmânî* (1327), s. 216.

Ölümünden dört gün sonra eşi Esmâ Hanım ile kızı Masûne Hanım bir arzuhal kaleme alarak müteveffanın Cidde’de eşraftan Ahmed el-Hezzâz Efendi’ye emaneten bıraktığı “bazı mücevheratı hâvi bir demir sandığı”nı mühürlenip diğer eşyalarıyla beraber gönderilmesini istedi. Keza hastalığı sırasında satın aldıklarından borç tahakkuk ediyorsa bunun ödenebilmesi için bedellerinin tespitini ve birikmiş maaşlarının ödenmesini talep etti.⁸⁹⁹ İşlemler, Sadık Bey’in o sırada Hariciye’de Kalem-i Mahsus müdürü olan damadı Mehmed Salih Bey’in vekili Cidde Sıhhiye İdaresi Ser-eczacısı Hamdi Efendi aracılığıyla yürütüldü. Mutasarrıf vekili, naip ve kumandan huzurunda iki ayrı liste hâlinde kayıt altına alınan sandık ve diğer eşyalardan oluşan muhallefât,⁹⁰⁰ Hamdi Efendi tarafından Messagerie şirketinin bir vapuruyla İstanbul’a getirilerek Salih Bey’e verildi. Biriken maaşların ise poliçeyle ödenmesi kararlaştırıldı.⁹⁰¹

İşlemler sırasında tutulan listeler sayesinde Sadık Bey ve ailesinin Cidde’deki malvarlığı ile kıymetli eşyalarının bir dökümüne sahibiz. Ev eşyasını gösteren ilk liste, buradaki hanesinde kullandığı eşyalar hakkında bilgiler sunar. Ahmed el-Hezzâz Efendi’ye emanet ettiği sandık içeriğini veren ikinci listede ise zengin mücevherler dikkati çeker: İkişer elmas yüzük ve küpe, bir elmas broş, bir pırlanta küpe, biri altın ikisi gümüş olmak üzere üç sigara tabakası, bir köstekli altın kadın saati, bir pırlanta gerdanlık, 11 dizi madalyon takımlı inci, birer bilezik ve halka, altın liralara... Mücevher haricinde sandıkta, birer Şefkat ve Osmanî Nişanı ile tapu gibi muhtelif evrakın olduğu da anlaşılmaktadır.⁹⁰²

Ailenin tahvil ve senet gibi çeşitli yatırım ürünlerine sahip olduğu da muhallefât kaydına yansımıştır. Bunlar arasındaki, Sadık Bey tarafından mühürlenmiş 25 Nisan 1904 tarihli bir senet, Nişantaşı’ndaki evi ile mobilya, mefruşat ve diğer tüm eşyasının zevcesi Esmâ Hanım’ın malı olduğunu belirtir. Cidde’den gönderilen malzemeler arasındaki bu türdeki evrak, onun nakdini çeşitli tahvil yatırımlarıyla değerlendirdiğini ve çeşitli bankalarda hesabı olduğunu göstermektedir: 75 Osmanlı Bankası hissesi; 105 Selanik-Manastır Demiryolu tahvilinin mevdu olduğuna dair bir senet (8 Ocak 1909); 3.011 Osmanlı lirasından (165.605 \$) ibaret her biri beş tahvile ait 135 Anadolu tahvili;

⁸⁹⁹ BOA, DH.H, 27/10, 6 Teşrinievvel 1326 (19 Ekim 1910), lef 9.

⁹⁰⁰ BOA, DH.H, 27/10, 9 Nisan 1327 (22 Nisan 1911), lef 2, 4.

⁹⁰¹ BOA, DH.H, 27/10, 5 Mayıs 1327 (18 Mayıs 1911), lef 3.

⁹⁰² BOA, DH.H, 27/10, 9 Nisan 1327 (22 Nisan 1911), lef 2, 4. Listeler için bk. Ek-15.

Bulgaristan Bankası'na ait 102.256 altın frank (1 Temmuz 1901); Osmanlı Bankası'na ait bir evrak; farklı dillerde diğer bazı bankalara ait evrak.⁹⁰³ Keza vefatından sonra 183 Osmanlı lirası (10.065 \$) nakit terekesinin⁹⁰⁴ çıktığı Osmanlı Bankası'nda muhtelif esham ve tahvilatı da bulunmaktaydı.⁹⁰⁵

Sadık Bey'in malvarlığı elbette bunlarla sınırlı değildi; yukarıdakiler onun yalnızca Cidde'de ardında bıraktıklarıydı. Mirasçılar arasındaki küçük oğlu Gıyaseddin henüz buluş çağına ermemiş olduğu için Bâb-ı Fetva Muhallefat-ı Umumiye Kassamlığı terekesinin tespitine karar verdi, bütün malvarlığını ayrı bir sayıma tâbi tuttu. Süreç tamamlanıncaya kadar nakit varlıklarına dokunulmaması hususunda Crédit Lyonnais ile Wiener Bank direktörlükleriyle yazışıldı. Fransa ve Avusturya sefaretları kanalıyla yapılan bu yazışmalar neticesinde, Sadık Bey'in bahsi geçen ilk bankada hesabının bulunmadığı, diğer bankada ise herhangi bir nakdinin olmadığı anlaşılmıştı.⁹⁰⁶ Söz konusu terekeye dair başkaca bir kayda rastlanmamıştır.

Azmzadelardan –ve elbette babası Salih Ezdeşir'den– kalma vakıflardan iyi bir gelire, ayrıca İstanbul'da çeşitli gayrimenkullere sahipti. Nişantaşı Çiftebakkallar mevkiindeki esas ikametgâhı olan konağı 1903'te küle dönünce,⁹⁰⁷ civarda Teşvikiye caddesinde, karakol karşısındaki 62 numaradaki⁹⁰⁸ konağa geçmişti. Bunun dışında Bostancı'da İçerenköy caddesinde bir sayfiye köşkü, Sarıyer'de bir yalısı, Sultanahmet veya Şehzadebaşı'nda bir başka evi daha vardı.⁹⁰⁹ Yaverliği esnasında oldukça müreffeh bir hayat süren Sadık Bey'in, ölümünden sonra arkasında bıraktıklarından hareketle, “ıdbâr” dönemi olan II. Meşrutiyet sonrasında da ailesinden gelen servet sayesinde herhangi bir maddî sıkıntı yaşamadığı anlaşılmaktadır.

⁹⁰³ BOA, DH.H, 27/10, 5 Mayıs 1327 (18 Mayıs 1911), lef 3.

⁹⁰⁴ Eldem, *135 Yıllık Bir Hazine*, s. 147.

⁹⁰⁵ SALT Araştırma, S.E. Sadık Pacha Almouayad, nr. OFTS0021. Sadık el-Müeyyed'in mührü ile Latin harflerle imzasının bir arada bulunduğu bu evrak için bk. Ek-16.

⁹⁰⁶ BOA, Hariciye Nezareti Umûr-ı Hukûk-ı Muhtalata Müdüriyeti (HR.UHM), 79/50, 11 Teşrinisani 1326 (24 Kasım 1910).

⁹⁰⁷ Yangından sonra beş parasız kaldığını padişaha arz etmiş ve 100 lira (7.000 \$) ihsan almıştır (BOA, ML.EEM, 1372/69, 5 Kanunisani 1318/18 Ocak 1903).

⁹⁰⁸ İklil Azmzade Koleksiyonu, Nüfus Kaydı.

⁹⁰⁹ “İklil Azmzade ile Hususi Görüşme” (11 Eylül 2019). Bostancı'daki köşke dair bir haber için bk. *Akşam*, “İstanbul İkinci İcra Memurluğundan”, nr. 6216, 6 Şubat 1936, s. 15. Sultanahmet veya Şehzadebaşı olarak bildirilen konak, Sadık Paşa'nın amcası Şefik el-Müeyyed'in hanesi olabilir. Nitekim paşa, evi kundaklanınca doğrudan Şefik'in evine gitmişti.

4.2 Şahsiyeti ve Eserleri İtibarıyla Azmzade Sadık el-Müeyyed

4.2.1 Fikirleri ve Şahsiyeti

Sadık el-Müeyyed Paşa'nın şahsiyet ve fikirlerini tam bir vukufiyetle idrâk edebileceğimiz unsurlardan maalesef mahrumuz. Müellefatı arasında fikrî yoğunluğu haiz metinlerin bulunmayışı, 19. asır bürokrasisinin ürettiği standart kalıplara sahip evrakın insanı ıskalayan mahiyeti, üstlendiği vazifelerin icrâî meselelere teksifi sebebiyle şahsiyetini tebellür ettirecek tartışmalara pek imkân tanımayışı ve şahsî evrakının yangında kül oluşu bunun sebeplerindendir. Âhir ömrünün siyasî cihetten talihsiz bir devre tesadüfı de buna eklenebilir. Zira *enkâz-ı istibdaddan* biri olarak dünyadan göç ettiği vasatta, ardından vefeyat ve benzeri yazıların neşri oldukça riskliydi. Mamafih, özellikle seyahatnameleri, raporları ve bazı anekdotlar ile Osmanlı ve İngiliz arşivlerindeki bazı evrakın satır aralarından onun kişiliği ve dünya görüşüne dair kimi istidlallerde bulunabilmek mümkündür.

Şark ve Garp kültür havzalarının inceliklerine vâkıf olmasına imkân sağlayan bir hayat süren Sadık Paşa, Şam'ın yüksek kültür iklimine mensup bir muhitte dünyaya gelmesini, ailesinden tevarüs ettiği kadim mirasa borçluydu. İlk gençlik yıllarını Avrupa tesirinin kuvvetlice hissedildiği Beyrut'ta idrâk etti, akabinde İstanbul'da tahsil gördü. Hem Avrupa hem de Osmanlı mekteplerinde okudu, tahsile gönderildiği Almanya'da bir, bir buçuk sene kadar yaşadı. Çoğunlukla vazife uğruna gezip gördüğü yerler arasında Bilâdüşşam, Hicaz, Bingazi, Rumeli, Anadolu, Halep, İskenderiye, İzmir ve Bursa gibi Osmanlı beldelerinin yanı sıra Berlin, Paris, Marsilya, Atina, Cibuti, Harar, Cağbub, Kufra ve Adis Ababa gibi pek çok Avrupa ve Afrika diyarı da vardı. Türkçe ve Arapça anadili mesabesindeydi. Döneminin en etkili yabancı dili Fransızca'yı akıcı bir şekilde konuşuyordu,⁹¹⁰ daha sonra bunun yanına Almancayı ekledi. Henüz Harbiye'de talebeyken edebî faaliyetlere girişti; matbuat, onun hayatındaki hususî mevkiini daima korudu. Fransızca ve Almanca kitaplarla dolu gayet zengin bir kütüphaneye sahipti.⁹¹¹ Neticede II. Abdülhamid devrinin Şark ve Garp'ı bilen, yazıp çizen ve okuyan, *Servet-i Fünûn*'un sahibi Ahmed İhsan Bey'in ifadesiyle “seyf ile kalemi yed-i iktidarlarında cem” eden münevver şahsiyetlerinden biri hâline geldi.

⁹¹⁰ *La Patrie*, “Mission turque en Abyssinie”, nr. A64, s. 2.

⁹¹¹ Müller, *İstanbul'dan Mektuplar*, s. 123.

Çok da sürpriz olmayan bir biçimde, Sadık Paşa'nın düşünce dünyasını şekillendiren en temel kavramların *maarif*, *ilim*, *medeniyet* ve *terakki* olduğu söylenebilir. Nitekim bu kavramlar –özellikle “terakki”– o dönem aydınlarının en temel problemidir. Sadık'a göre gelişme ve ilerleme ancak eğitimle mümkündür; eğer ilim ve maarif bir belde yayılırsa oradaki insanlar az bir zaman zarfında mamuriyet ve medeniyet yolunda ‘terakki’ edebilirler.⁹¹² Bu kavramlar onun zihninde birbirini tetikleyen ve tamamlayan, iç içe geçmiş bir bütünün parçalarıydı. Esasında bu düşünce tarzı, o dönem için pek de şaşırtıcı değildi, zira mevzubahis dört kavram, devlet ve toplum nezdinde meydana gelen gelişmelerin ortaya çıkardığı tipik 19. asır Osmanlı münevverinin dünyaya genel bakışının esasını oluşturmaktaydı. Yeni nesil mekteplerde okuyan, ilerlemeci ve gelişmeci olarak nitelendirilebilecek bu aydın tipolojisi, önceki kuşakların dil bariyerinden nispeten vâreste olduğundan Avrupa'dan gelen fikirlere daha açıktı ve geneli müspet bilimlerin Avrupa'nın muharrik gücünü oluşturduğu kanaatindeydi.⁹¹³

Bu noktada belirtmek gerekir ki geride bıraktığı müellefatını iktidar mekanizmasının bir parçasıyken meydana getirdiğinden, onun yazılarında mevcut siyasi sisteme, diğer bir ifadeyle II. Abdülhamid idaresine ilişkin herhangi bir tenkit aramak anlamsızdır. Bilakis tabii bir şekilde bu “asr-ı terakkiyat-hasr-ı mülûkâne”nin⁹¹⁴ meziyetlerini sayar; içinde bulunduğu devri, “maarifin terakkisine hizmet edecek asırlardan”⁹¹⁵ görür. Hassaten pek çok vesileyle “padişah-ı maarif-perver”in⁹¹⁶ bu sahadaki atılımlarına ve mektepleşmenin önemine atıf yapar. Elhak, bu konuda pek de haksız sayılmaz; zira II. Abdülhamid devri, maarif politikaları açısından eğitimin yaygınlaştırıldığı, pek çok yeni okulun açıldığı bir safha olarak değerlendirilmektedir. Paşa, –Bingazi ve Bursa misallerinde görülebileceği üzere– hazırladığı raporlarda maarife ayrı bir alan tahsis eder. Cidde’de ise rüştiyenin ıslahıyla bizzat meşgul olmuştur. Maarife bu kadar ehemmiyet atfeden Sadık, çocuklarının da nitelikli eğitim almasını önemsemiştir; öte yandan kızına “hiçbir ecnebi lisanı öğretmeyeceğini” Mrs. Müller’e söylemiş, “Ne faydası var? Bu onları sadece bedbaht ediyor.” demiştir.⁹¹⁷

⁹¹² BOA, Y.EE, 9/13, 2 Kanunisani 1311 (14 Ocak 1896).

⁹¹³ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi: Makaleler IV* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1991), s. 17–18.

⁹¹⁴ Sâdık el-Müeyyed, *el-Kimyâ*, s. 2–3.

⁹¹⁵ (Johann Christoph von Schmid), *Küçük Hanrı*, s. 3.

⁹¹⁶ Sâdık el-Müeyyed, *el-Kimyâ*, s. 2.

⁹¹⁷ Müller, *İstanbul'dan Mektuplar*, s. 124.

Avrupa kültürüne âşinalığı, Sadık'ın 'Batıcı' veya 'Batılılaşma' taraftarı olduğu mânâsına tabii ki gelmiyordu. Bilakis o, ait olduğu kültür havzasına has değerleri ve hayat tarzını muhafaza hususunda oldukça hassas, sıkı bir Osmanlıcılık müdafii idi. Osmanlıcılığı Ahmed Midhat Efendi gibi sadece devletin bekası için en etkili yol olarak değil, aynı zamanda Afrika gibi bölgelerde devletin nüfuzunu artırmasının, yeni bölgelere yayılabilmesinin bir gereği olarak görüyordu. Bu anlayışa göre Osmanlıcılığın vazgeçilmez unsuru 'hilafet'ti. Özellikle Afrika'ya yaptığı seyahatler, bölge insanının Osmanlı'ya muhabbetinin sebeb-i hikmetinin ancak hilafet olabileceğini ona göstermişti. O halde onun Osmanlıcılık idrâkinde, daha ziyade müslüman unsurlar arasındaki birlikteliğin öncelendiğini söylemek yanlış olmaz. Nitekim dinin yadsınamaz mevkiini Habeşistan seyahatindeyken, "Râbîta-i diniye gibi metin bir râbîta olamaz, vesselam." sözleriyle aşikâr etmişti.⁹¹⁸

Osmanlıcılık taraftarı olduğu için Azmzadelerden çok yakın münasebette bulunduğu Şefik el-Müeyyed gibilerin kapıldığı milliyetçilik cereyanlarına da prim vermedi. Aile menşeinin ne olduğu hususu tartışılarsun, o kendisini, modern toplumun köken hususundaki "marazî merak"ından⁹¹⁹ vâreste bir şekilde, Türk veya Arap olarak değil bir 'Osmanlı' olarak görüyor, tanımlıyor⁹²⁰ ve ecdadım dediği İstanbul'un fâtipleriyle gurur duyuyordu.⁹²¹ Özellikle kaleme aldığı seyahatnamelerde bu vurgu kesifti. Mesela Osmanlı sancağının Sahra Afrikası'nda ilk kez dalgalanmasını mübalağalı bir şekilde dile getirdiği tiradını "Yaşasın Osmanlılık!" nidasıyla bitirmişti. Bu husustaki vurgusu o derece kuvvetliydi ki İstanbul'da yediğine benzeyen yemekleri, o dönemde dahi pek örneği görülmeyecek bir surette 'Osmanlı yemeği' olarak nitelendirmişti.⁹²²

Ardında bıraktıklarından hareketle, Sadık el-Müeyyed'in medeniyet tasavvurunun mahiyetine ilişkin külliyetli istidlaller yapmak pek mümkün değildir; bununla birlikte 'medeniyet'in, onun zihin dünyasında –dönemin kimi aydınlarında görüldüğünün aksine– Avrupa'yla özdeşliği olan bir kavram olmadığı söylenebilir. Onun nazarında medeniyet, bir açıdan modern şehir hayatının nimetlerini ifade ediyordu, fakat elbette bununla sınırlı değildi. Mesela ona göre gazete, kitap ve mektup birer medeniyet

⁹¹⁸ Sâdık el-Müeyyed, *Habeş Seyahatnâmesi*, s. 160.

⁹¹⁹ Akyıldız, "İnsanı Yazmak", s. 226.

⁹²⁰ Mesela bk. Sâdık el-Müeyyed, *Sahrâ-yı Kebîr'de Seyahat (Latinize)*, s. 123.

⁹²¹ Müller, *İstanbul'dan Mektuplar*, s. 75.

⁹²² Sâdık el-Müeyyed, *Sahrâ-yı Kebîr'de Seyahat (Latinize)*, s. 36, 69.

göstergesiyken çiğ et yiyenlerin “midesi medeniyete meyyal” değildi.⁹²³ Dolayısıyla İstanbul’daki hayat tarzının derinden değişmesine sebep olan Afrika gibi coğrafyalara yaptığı seyahatleri, bir bakıma medeniyetten uzaklaşma olarak görüyordu. Fakat bu, çöl insanını kategorik olarak gayrimedenî gördüğü anlamına gelmemekteydi. Bilakis, Sahra’nın en güçlü mahallî aktörü Senûsiye hareketi için yaptığı “çöl medeniyetçileri”⁹²⁴ kavramsallaştırması, Sadık Paşa örneğinde dönemin kimi münevverlerinin zihin dünyasındaki medenî-gayrimedenî ayırımına dair mühim bir ipucu sunar. Onun nazarında bedeviler veya çölde yaşayanlar topyekûn bir şekilde vahşi veya medeniyetsiz addedilemez; bilakis çöl, kendine has kültürel kodları olan gelişmiş bir medenî yapı içerebilmektedir. Nitekim iki ana gayesinden biri çöldeki kabileleri cehaletten kurtararak “temeddün” ettirmek yani medenîleştirmek, diğeri ise Avrupalıların tuzaklarından kurtarmak olarak zikrettiği Senûsiye’nin merkezi ile faaliyetlerinin ekserisi çölün derinliklerindedir.

Ayrıca ne Senûsiye’nin ne de bedevilerin bazı hal ve davranışlarına karşı duyduğu his, küçümseyici veya ‘öteki’leştirici değil, aksine hayranlık doludur. Bulundukları toplumun “mürşid ve mürebbîsi” olarak nitelendirdiği hareketin bir yandan “ta’lim-i ilm ve neşr-i tarikat”le uğraşırken öte yandan ticaret ve ziraatle ilgilenmelerini över; eğitim ve emniyet gibi konularda devletin yükünü hafiflettiklerini savunur.⁹²⁵ Bu tablo, bazı araştırmacılarca dile getirilen, 19. asrın sonlarına doğru sömürgeci imparatorluklara öykünen Osmanlı idaresinin, periferiyi –bilhassa Arap ve Afrika coğrafyasını– yavaş yavaş koloni statüsünde görmeye başlayıp kendisine *medenîleştirme misyonu* (mission civilisatrice) edindiği iddiasına karşı çıkmaktadır.⁹²⁶

⁹²³ Sâdık el-Müeyyed, *Habeş Seyahatnâmesi*, s. 176.

⁹²⁴ Sâdık el-Müeyyed, *Sahrâ-yı Kebîr’de Seyahat (Latinize)*, s. 108.

⁹²⁵ Sâdık el-Müeyyed, *Sahrâ-yı Kebîr’de Seyahat (Latinize)*, s. 104–108.

⁹²⁶ Ussama Makdisi’nin makalesi ile dile getirilmeye başlanan bu iddia Türkiye’deki bazı tarihçiler tarafından da benimsenmiştir (Ussama Makdisi, “Ottoman Orientalism”, *The American Historical Review* 107/3 (2002), s. 768–796; Edhem Eldem, “İstanbul: İmparatorluk Payitahtından Periferileşmiş Bir Başkente”, *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti: Halep, İzmir ve İstanbul*, ed. Edhem Eldem vd. (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003), s. 223; Selim Deringil, “Hal-i Vahşet ve Bedeviyette Yaşarlar’: Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu ve Post-Kolonyalizm Tartışması”, çev. Uğur Peçe, *Simgeden Millete: II. Abdülhamid’den Mustafa Kemal’e Devlet ve Millet* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007), s. 165–217. Makdisi’nin makalesinin esaslı bir eleştirisi için bk. M. Akif Kayapınar, “Ussama Makdisi ve ‘Osmanlı Oryantalizmi’”, *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 1/20 (2006), s. 311–317. Konuyla ilgili eleştirel bir başka çalışma için bk. Hümeysra Bostan, “Avrupa-merkezci Tarih Yazıcılığının Bir Yanılgısı: Osmanlı Oryantalizmi ya da Mission Civilisatrice’i Osmanlı’ya Mâl Etmek” (Erişim 5 Aralık 2021).

Açıkça belirtmese de yazdıkları ve yaptıklarından anlaşıldığı üzere, Sadık'ın gözünde Avrupa, fazilet ve denaetleri bir arada barındıran bir yapıydı; dolayısıyla iyi yönlerinin alınmasını, kötülüklerinden ise uzak durulmasını savunan seçmeci (eklektik) bir anlayışı benimsediği iddia edilebilir. Mesela Avrupaî hayat tarzının kimi yönlerini ve bilhassa Avrupa'nın sömürgeci emellerini kıyasıya eleştirirken, orada gördüğü şehircilik modelini benimsedi, hatta uygulamaya girişti. Bu cümleden olarak Cidde mutasarrıfıyken şehri Avrupaî bir çehreye büründürmeye azmetti; caddeleri yüzlerce petrol lambasıyla aydınlattı, sokakları, binaları, mahalleleri ve tekneleri isimlendirdi, numaralandırdı; bunları 'modern' bir şehrin ihtiyaçları olarak görmekteydi. Keza 1904'teki kısa Bursa seyahatinde tuttuğu ve genelde imar faaliyetlerine hasrettiği raporu, şehircilik anlayışındaki koyu Avrupa tonuna dair birtakım ipuçları sunar. Bu noktada şehir merkezinde 12 metre genişliğinde ve 900 metre uzunluğunda yapılan bir caddenin "emsâline ancak en ma'mur bilâd-ı mütemeddinede tesadüf" olunabileceğini ve "hiçbir tarafında inhina ve inhiraf" olmadığını vurgulaması önemlidir.⁹²⁷ Bu çerçevede hayat tarzı da ne tam Şark ne de tam Garp'tı; mevzubahis eklektik anlayışla mütenasip, ikisinin arasında bir yerlerde ve fakat kesinlikle Şark'a daha mütemayildi. Bununla birlikte, Müller ailesiyle gittikleri piknik misalindeki gibi yeri geldiğinde Avrupaî yaşam tarzına oldukça yakınlaşmaktaydı.⁹²⁸

II. Abdülhamid idaresi nazarında makbul tipte bir aydın-bürokrat olan Sadık Paşa, siyasetle iştigal etmiyor, verilen göreve odaklanıyor, halife-padişahın imajını her şeyin fevkinde görüyor ve Osmanlı hüviyetini benimsiyordu. Açıkçası aksi zaten düşünülemezdi. 24 yaşında girip 24 sene içinde bulunduğu yaverler zümresinin zamanla önde gelenlerinden biri hâline geldi. Hayat hikâyesinin tamamı göz önünde bulundurulduğunda onu çalışkan bir vazife adamı olarak tanımlamak mübalağa olmaz. İmparatorluğun uzak köşelerine, Afrika'nın uçsuz bucaksız Sahra çölünde meşakkatli seyahatler yaptı, çölde altı ay boyunca çadırda kalarak Medine'ye telgraf hattı ulaştırdı. Zaman zaman ölümle burun buruna geldiği durumlar olsa da her seferinde sağ salim geri dönmeyi başardı ve bu görevlerinin entelektüel çıktılarını kamuoyuyla paylaştı. II. Abdülhamid devrinin Tanzimatçı merkezîleşme siyasetinin mühim uygulayıcılarından biri oldu.

⁹²⁷ BOA, Y.EE, 58/21, 16 Şaban 1322 (26 Ekim 1904).

⁹²⁸ Bk. Müller, *İstanbul'dan Mektuplar*, s. 128.

Onun memuriyet hayatının şaibeden uzak olduğu rahatlıkla söylenebilir. İzzet Holo gibi pek çok tenkide maruz kalan biri ile yakın temasına karşın rüşvet ve yolsuzluk gibi fiilleri irtikâpla suçlanmadı, yalnızca Ferid Paşa ve Ahmed Râtîb Paşa gibi kimi muarızları tarafından hemşehricilik ve nepotizmle ilişkilendirildi. Farklı kaynaklar onu dürüst, devlet malına tamah etmeyen, ahlâklı biri olarak resmeder. Mesela Avusturyalı gazeteci Bernhard Stern, Yıldız Sarayı'ndaki “en dürüst karakter”in Sadık el-Müeyyed olduğunu söyler.⁹²⁹ Hakkında “çok çalışkan, enerjik, becerikli ve kabiliyetli” gibi övgülerin yer aldığı İngiliz konsolos raporları da rüşvet yemediği hususunu vurgular.

Bilhassa Afrika seyahatleri, Hicaz telgraf projesinde üstlendiği vazifeler ve Cidde mutasarrıflığından yola çıkarak idareciliğinin mahiyeti hakkında birkaç söz söylemek mümkündür. Onun rasyonel karar alma istidadına ve kriz yönetme becerisine sahip olduğu, ayrıca sonuç odaklı, tedbirli ve planlı davranmayı yeğlediği söylenebilir. 10 bedevinin ölümüyle Sahra'da gerginliğin had safhaya çıkmasına sebep olan Echara hadisesini çözme usulü, kriz yönetimine iyi bir numune teşkil edebilir; zira hızlıca taraflarla görüşerek aldığı pratik ve etkin tedbirlerle gerilimin kısa sürede düşmesini sağlayabilmişti.⁹³⁰

Belki asker kişiliğinin getirdiği hasletlerden biri olarak görülebilecek tertip ve düzene dikkat edişi bilhassa Afrika'daki vazifelerinde görülür. Bu cümleden olarak Sahrâ-yı Kebir yolculuğu esnasında develerin her birini numaralandırmış ve her devenin hangi malzemeleri taşıdığını bir yere not ettirmişti. Keza uzun ve meşakkatli çöl yolculuğunda kendisiyle gelip Şeyh Senûsî'yi ziyaret etmeyi arzulayan büyük kalabalığa önceden şartlarını açıklamış ve tatbikinde taviz vermeyeceğini bildirmişti; bunun üzerine pek çok kişi refakatten vazgeçmişti.⁹³¹

Sonuç odaklı oluşunun bir neticesi ise ele aldığı işi veya karşılaştığı meseleleri mümkün mertebe hızlı, pratik bir şekilde halletme çabası olarak tezahür eder. Mesela telgraf projesinde, çıkması muhtemel problemleri önceden belirleyip tedbir almaya çalışmış, planlama ve organizasyon becerisine sahip olduğunu göstermişti. Öte taraftan, sonuç odaklılık gayet pratik çözüm modelleri sunuyor gibi gözükse de bunlar genelde

⁹²⁹ Stern, *Yıldız Sarayı ve Haremi*, s. 109.

⁹³⁰ BOA, Y.EE, 9/13, 2 Kanunisani 1311 (14 Ocak 1896).

⁹³¹ Sâdık el-Müeyyed, *Sahrâ-yı Kebîr'de Seyahat (Latinize)*, s. 30, 54, 89.

kısa vadeli ve geçiciydi; nitekim Cidde mutasarrıfı iken fuhuşla mücadele tarzı bunun güzel bir örneğidir.

Pek farklı kesimin nazarında enerjik, iş bitirici ve çalışkan olarak tanımlanıyordu; fakat büyük ihtimalle o, işlerin nasıl bitirildiği hususuna pek takılıp kalmıyordu. Bu, onunla birlikte çalışmanın her zaman kolay olmadığı anlamına gelir. Eldeki veriler emri altındaki personelin çalışma şartlarından pek bahsetmez, fakat tablonun genelinden onun, yerine göre bir idarecide bulunabilecek sertlikten çok daha fazlasına sahip olduğunu söylemek mümkündür.

Onun anlayışına göre kriz yönetimi ve idarecilik her zaman halim selim bir tabiatle mümkün değildi, bazen sertlik gerektiriyordu. Bu sertlik ise genelde devletin veya ahalinin menfaatinin mevzubahis olduğu yerlerde gerektiğinde başvurulması gereken yollardandı. Nitekim Cidde mutasarrıfı olarak şehrin kronik su problemini çözmeye çok yaklaşabilmesi, ancak su tekeli elinde tutan zümreye karşı giriştiği kıran kırana bir mücadele sonucunda mümkün olmuştu. Keza hac delilleriyle ve yerine göre yabancı misyonlarla da çatışmaktan çekinmemiş, böylece arzuladığı bazı sonuçları elde edebilmişti. Hicaz valisinin Sadık el-Müeyyed'i müdafaa eden bir yazısındaki, "Ef'âlinde de şiddet gösterdiği vâki" ise de harekâtı icabat-ı mahalliyeye müstenid ve memleketin menafiine aittir." ifadesi bize onun karakteri ve iş yapma tarzı hakkında gayet mühim ipuçları sunar. Onun şahsiyetine dair kimi değerlendirmeler içeren İngiliz raporları da bu kanaatleri doğrular niteliktedir. Bu raporlarda bir yandan 5 aylık kısa vazifesinde çok çalışkan ve yetenekli bir devlet adamı olduğunu ispatladığı ve rüşvet yemediği dile getirilirken⁹³² öte yandan bazı hususlarda kendilerini çokça zorladığı belirtilir.

Belki her zaman değil ama gerektiğinde cezalandırma yoluna gitmezse müspet sonuçlar alacağından emin değildir. Bu sebeple Habeşistan ve Sahra'daki görevini vaktinde tamamlayabilmek adına yer yer sert bir mizaca bürünmüş; deveci ve katırcılar başta olmak üzere emrindekilere kimi zaman haşın davranmış, bazen de cezalandırmaktan çekinmemiştir.⁹³³ Fakat bu onun tamamen sert tabiatlı olduğu anlamına gelmemelidir. Bilakis, maiyetindekilerle ve diğer insanlarla yaptığı hoş sohbet ve güzel

⁹³² TNA, FO, 195/2350, Dr. Abdurrahman'dan Lowther'a, 9 Ağustos 1910, s. 329; TNA, FO, 424/224, Monahan'dan Lowther'a, 7 Haziran 1910, s. 4.

⁹³³ Sâdık el-Müeyyed, *Sahrâ-yı Kebîr'de Seyahat (Latinize)*, s. 73, 132-133.

anekdotlarla dolu olan seyahatnameleri, onu insan canlısı biri olarak resmeder.⁹³⁴ Keza yararlılık gösterdiğine inandığı kişileri de koruyup kollamış, diğer görevlerinde de hususen maiyetine almıştır; hemşehrisi Ma‘arratünnûmanlı Salih Onbaşı bu cümledendi. Diğer bir ifadeyle sertliğinin derecesinin vazife şuuruyla mütenasip olduğu söylenebilir. Hayvanlara karşı da olabildiğince merhametli olduğu anlaşıyor; nitekim uzun seyahatlerde fazla yük yükletilmesine, kötü muamele edilmesine karşı çıkmış ve eti yenmeyecek hayvanların avlanmasını yasaklamıştı.⁹³⁵

Tam da bu noktada, seyahatnameleri ve Müller çiftinin mektuplarından hareketle onun ilgi alanlarından, hobilerinden söz edilebilir. Zira günbegün tuttuğu notlarında neler yiyip içtiği, nelerden hoşlanıp hoşlanmadığı gibi konular da bulunur. Bu bahiste evvela zikredilecek husus elbette fotoğrafçılık olmalıdır. O tabir caizse fotoğrafçılığa meftundu; sadece gezip gördüğü yerlerin karelerini almakla yetinmedi, bu alanda Osmanlı coğrafyasında yazılmış ilk eserlerden birine imza attı. Fotoğrafçılığa olan yoğun ilgisi, muhtemelen kimyayla yakın münasebetini de sağladı. Gezmekten, farklı yerler görmekten de hoşlanırdı; bu sebeple seyahatlerinde daha fazla bölge görmek maksadıyla farklı güzergâhlardan dönmeyi yeğlerdi.

Kahve ve nargile onun en büyük zevklerindendi. Nitekim Mrs. Müller’e göre “ne zaman bir fırsatını bulsa, derhal nargileye sarılıyor”du.⁹³⁶ Afrika’daki içecek tercihi ise soğuk ve sade kahveydi.⁹³⁷ Bu kıtadaki yolculukları boyunca neredeyse her gün kafilenin ne yediğinden bahsetti, menüsünü paylaştı. Taze av eti, kuzu eti ve şiş kebaba bayıldığı anlaşıyor. Keza Sahra yolculuğunda getirilen pek çok hediyeden kendine yalnızca “kestane kebab”ı ayırması, onu çok sevdiğine işaret eder.⁹³⁸

4.2.2 Eserleri

Sadık Paşa hem dil bilir hem de eli kalem tutar bir Osmanlı subayıydı. Ömrü müddetince üstlendiği idarî, diplomatik ve siyasî vazifeler sayesinde çok çeşitli ülkeler, coğrafyalar görme fırsatı elde etti. Bu fırsat ise sadece onun görgü ve kültürünü artırmakla kalmadı, daha da önemlisi bu esnada kaleme aldığı seyahatnamelerle, görevlerini entelektüel bir

⁹³⁴ Mesela bk. Sâdık el-Müeyyed, *Habeş Seyahatnâmesi*, s. 80–84.

⁹³⁵ Sâdık el-Müeyyed, *Sahrâ-yı Kebîr'de Seyahat (Latinize)*, s. 139.

⁹³⁶ Müller, *İstanbul'dan Mektuplar*, s. 109.

⁹³⁷ Sâdık el-Müeyyed, *Habeş Seyahatnâmesi*, s. 43.

⁹³⁸ Sâdık el-Müeyyed, *Sahrâ-yı Kebîr'de Seyahat (Latinize)*, s. 29.

faaliyete çevirmeyi bildi. Selis ve keyifli bir üslupla yazması, edebî güzelliklerini muhafaza edip anlaşılır ve açık bir Türkçe kullanması, eserlerinin geniş kitlelere yayılmasını, revaç bulmasını sağladı. Onun entelektüel sahadaki varlığı ve kabiliyeti, asrında da pek çok kişi tarafından teslim edilmişti. Mesela Bulgaristan komiseri olduğunda “câmiu’s-seyf ve’l-kalem”⁹³⁹ sıfatıyla selamlanmıştı. Keza Ahmed İhsan Bey’in *Servet-i Fünûn*’unda Sadık Paşa’nın “seyf ile kalemi yed-i iktidarlarında cem” ettiğini söylemesi,⁹⁴⁰ “âsâr-ı münteşireleri[nin] kemâl-i lezzetle mütâlâa” edildiğinin belirtildiği *İkdam*’da “kuvve-i kalemiye, nüfûz-ı nazar ve kudret-i ilmiyeleri[nin] müselle-i enâm” olduğuna vurgu yapılması tesadüfi değildi.⁹⁴¹

Harbiye yıllarından itibaren basın ve yayıncılık faaliyetlerinin içerisinde gördüğümüz Sadık Paşa, yaptığı görevlerinin dışında ilgi alanlarına dair de çeşitli eserler verdi. Bunları *Tercüman-ı Hakikat* başta olmak üzere *Servet-i Fünûn* ve *İkdam* gibi döneminin gazete ve mecmualarında yayınlayıp sonrasında cüz cüz veya kitap hâlinde neşretti.

Çocuk edebiyatına dair Fransızcadan yaptığı tercümelerle başladığı matbuat yolculuğunu, tutkunu olduğu fotoğrafçılıkla sürdürmüş, bu ise onu kimya hakkında araştırmalar yapmaya sevk etmişti. Gerçi onun kimyaya ilgisi ve vukufiyetine bakıldığında bunun kökünün orta veya yüksek tahsil dönemlerine kadar gidebileceği de düşünülebilir. Nitekim uygulamalı kimyaya dair eserinin yanı sıra madenlerin elektrik akımı yardımıyla kaplanmasını ifade eden *galvanoplasti* işlemlerine münhasır bir başka çalışması daha vardı. Tarih ile memleketi Şam’ı bir arada barındıran bir eseri çevirmesini ise harp sanatıyla alâkalandırmıştı. Tercüme ağırlıklı toplam dokuz eserinden müteşekkil edebî faaliyetlerini iki telif seyahatnameyle taçlandırdı. Biri Sahra Afrikası, diğeri ise Afrika Boynuzu’nda yerine getirdiği diplomatik misyonlar esnasında tuttuğu notlardan oluşan bu seyahatnamelerin yanına Hicaz’a dair üçüncüsünü ekleme imkânını ise kader bir yangınla elinden almıştı.

Öte yandan literatürde onun şairliğine yapılan atıflardan da söz etmek gerekir. Senûsiye hareketi ile Libya tarihine dair kitaplar kaleme alan Muhammed Tayyib el-Eşheb ve Dr. Muhammed Fuad Şükrî, eserlerinde bazı beyitler paylaşarak bunların Sadık

⁹³⁹ BOA, HR.SFR.04, 394/39, 24 Teşrinievvel 1320 (6 Kasım 1904), lef 4.

⁹⁴⁰ Ahmed İhsan, “Resimlerimiz”, nr. 357, s. 298.

⁹⁴¹ *İkdam*, “İhtar-ı Mahsus”, nr. 3729, 31 Ekim 1904, s. 1.

el-Müeyyed'in II. Abdülhamid ile Şeyh Senûsî'yi öven kasidesinden bir bölüm olduğunu ileri sürerler. el-Eşheb, bu kasidelerden birinin Libya'nın millî şairi Ahmed Refik el-Mehdevî tarafından *tahmis* edildiğini, ayrıca Sadık'a aidiyeti öne sürülen başka kaside ve şiirler olduğunu belirtir. Bu kasidelerden birinin Sadık'ın mı yoksa Abdülaziz el-Îsâvî'nin mi olduğu hususunda farklı fikirler belirtildiğini söyleyen el-Eşheb, el-Îsâvî'yi uzun zamandır tanıdığını ve özellikle Şeyh el-Mehdi es-Senûsî hakkındaki şiirlerinin neredeyse tamamını dinlediğini belirterek söz konusu kasidenin kanaatince Sadık'a ait olduğunu bildirir. el-Îsâvî, ikinci Sahra seyahatinde İstanbul'dan itibaren refakat ettiği padişah yaveri ile belli bir tanışıklık kesbetmiş olmalıdır. Nitekim el-Eşheb, el-Îsâvî'den, Sadık'ın şairlik yönünün kuvvetli olduğunu duyduğunu ekler.⁹⁴² Bununla birlikte, farklı kaynaklardan teyit edilmediği sürece şairlik konusuna ihtiyatla yaklaşmak gerekir.

4.2.2.1 Küçük Hanri

Sadık el-Müeyyed'in henüz Mekteb-i Harbiye'de talebeyken ortaya koyduğu ilk iki eseri çocuk edebiyatı alanında Fransızcadan yaptığı tercümelerdir. İlk olarak, eğitimci ve popüler çocuk hikâyecisi Christoph von Schmid'in Almanca kaleme aldığı *Heinrich von Eichenfels*'i⁹⁴³ *Küçük Hanri* adıyla Türkçeye kazandırmıştı.⁹⁴⁴ Fransızcasından⁹⁴⁵ çevirdiği eserin tercüme olduğunu kapağında belirten Sadık, ilginç bir şekilde müellifin adını hazfetmiş, yazmamıştır. Eserin müellifi, bir araştırma neticesinde ortaya çıkarılabilmektedir.

Eserin mukaddimesinde genç Sadık, çağının bilgili, kültürlü insanların (*maarif-mendân-ı zamanın*) yolunu takip etmek için neşriyata başladığını bildirir. Piyasaya pek çok eser çıkmakla birlikte “tehzib-i ahlâka medar olacak” yani ahlâkı güzelleştirecek eserlerin nedretinden dem vurur, çevirdiği eserin faydadan hâli olmayacağını söyler. Ahlâkı güzelleştirecek bir eser olarak Şark'a değil Garp'a ait bir eseri tercih etmesi, üzerinde düşünölmeye değerdir. Öte yandan vitrine, kamuoyuna ilk kez çıktığının farkında olarak eksikliklerinin mazur görölmesini ister. Esasında onun Fransızcadan yaptığı bu ilk çevirilere dilini geliştirmek maksadıyla giriştiğini söylemek mümkündür.

⁹⁴² El-Eşheb, *Berkatü'l-Arabiyye*, s. 230–231; Şükrî, *es-Senûsiyye Dînün ve Devle*, s. 88; el-Eşheb, *el-Mehdî es-Senûsî*, s. 65. Mevzubahis şiirler için bk. Ek-11.

⁹⁴³ Johann Christoph von Schmid, *Heinrich von Eichenfels und Andere Erzählungen* ([Wesel]: [W. Düms], t.y.).

⁹⁴⁴ (Johann Christoph von Schmid), *Küçük Hanri*.

⁹⁴⁵ Johann Christoph von Schmid, *Le Jeune Henri, Suivi de la Colombe* (London: T. Matthey, 1863).

Nitekim *Mir'ât-ı Mekteb-i Harbiye*'de bu iki kitabından hiç söz edilmediğini belirtmek gerekir.⁹⁴⁶ Eser, 1881 (1297) yılındaki 80 sayfalık küçük boy ilk baskısından 10 yıl sonra *Kasbar Kütübhânesi Romanları* serisi arasında orta boy, 55 sayfa hâlinde ikinci baskısını yapmıştır.⁹⁴⁷

Ahlâkî yönü ağır basan bu hikâyede bir çingene kadın tarafından kaçırılıp mağarada alıkonulan bebek Hanri'nin hiç çıkmadan büyütüldüğü mağaradan kaçışı ve ebeveynine kavuşması sırasında yaşadığı maceralar konu edilmiştir. Karşılaştığı bir ihtiyarla uzun diyaloglara girişen Hanri'nin tabiati ve çevresini sorgulayarak Allah'ın varlığını idrâk süreci ortaya konulmuş, böylece genç okuyucularda dindarlık şuuru uyandırılmaya çalışılmıştır.

4.2.2.2 Fernando

Sadık'ın *Fernando* adıyla bastırdığı ikinci tercümesi de Christoph von Schmid'in bir hikâyesidir. Alman İmparatorluğu'nun İspanya'ya hâkim olduğu dönemde Madrid'de yaşayan bir İspanyol kontunun oğlu Fernando'nun hayat hikâyesinden bahseden *Fernando: L'Histoire d'un Jeune Espagnol*'u⁹⁴⁸ Fransızcadan Türkçeye çeviren Sadık, 1884'te (1300) önce cüz cüz bastırmış, akabinde ise 102 sayfalık bir kitap hâline getirmiştir.⁹⁴⁹ *Küçük Hanri*'de olduğu gibi bu eserin de çeviri olduğunu belirtmiş, fakat müellifin adını yazmamıştır.

Eserde bir mukaddime bulunmasa da Sadık'ın tıpkı *Küçük Hanri*'deki gibi bir motivasyonla bu eseri tercümeyle giriştiğini söylemek mümkündür; zira her iki eserin de ahlâkî öğreti yönü baskındır. Hikâyenin örgüsü, geç de olsa arzuladığı bebeğine kavuşan İzabella ile kocasının kısa bir zaman sonra ölümü üzerine çocukları Fernando'nun teyzesinin yanında yetişmesi etrafında gelişir. Kardeşinin vârisi olmaması hasebiyle mirasının kendisine kalmasını beklerken küçük Fernando'nun doğumunun herşeyi alt üst

⁹⁴⁶ Bununla birlikte, *el-Kımya ve Târîhu Fütûhi's-Şâm*'dan bahsedilmiştir (Mehmed Esad, *Mir'ât-ı Mekteb-i Harbiye* (İstanbul: Artin Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1310/1892-93), s. 633).

⁹⁴⁷ (Johann Christoph von Schmid), *Küçük Hanri*, çev. Azmzâde Sâdık el-Müeyyed (İstanbul: Matbaa-i Kasbar, 1307/1891).

⁹⁴⁸ Johann Christoph von Schmid, *Fernando: L'Histoire d'un Jeune Espagnol*, çev. Louis Friedel (Tours: Mame, 1837).

⁹⁴⁹ (Johann Christoph von Schmid), *Fernando; Tercüman-ı Hakikat*, "Fernando", nr. 1355, s. 2; *Tercüman-ı Hakikat*, "Fernando", nr. 1365, s. 2. Cüzlerin neşirlerine dair bk. Neşe Demirci, "Tercüman-ı Hakikat Gazetesi (1-1500. Sayılar) İnceleme ve Seçilmiş Metinler" (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2012), s. 666-667.

ettiğini düşünen amcasının (aynı zamanda teyzesinin kocası) hırs, kıskançlık, düşmanlık ve nefret duygularının yerildiği, teyze ve çocuklarının yetime şefkatli yaklaşımının ise övüldüğü eserde, Hâbil ile Kâbil'in hikayesine atıfla güzel ve kötü ahlâkın tasviri yapılmıştır.

4.2.2.3 el-Kimyâ fî tahlîli'l-hevâ ve'l-mâ

Sadık'ın Harbiye'nin son döneminde üzerinde çalışıp mezuniyeti hengâmında tamamladığı eseri *el-Kimyâ fî tahlîli'l-hevâ ve'l-mâ* ise onun farklı bir ilgi alanını bize haber verir. Tıpkı dönemin hükümdarı II. Abdülhamid gibi o da fotoğrafa ve fotoğrafçılığa meraklı, hatta meftundu. Dönemin analog fotoğrafçılığının kimya ile ilişkisi onu bu sahaya sürüklemiş olmalıdır. Hem yazması hem de basmasının iç kapağındaki ibareden hareketle, ilk iki eserinin aksine bunun tercüme değil telif eser olduğu zannedilir. Fakat Sadık, mukaddimede kitabı Arapçadan çevirdiğini ve bu çeviriye bazı önemli ve faydalı gördüğü bilgileri “öteden berüden” ekleyip alıntıladığını belirtir ve yine esas müellifin adını anmaz. Kendi ilavelerinin eserin ne kadarını kapsadığı ise şimdilik soru işaretidir. Piyasaya çıktığını bildiren gazete yazısında ise eserin İngilizceden Arapçaya “mahir bir tabip kimyager” tarafından çevrildiği ve akabinde Sadık Bey tarafından Türkçeye aktarıldığı belirtilir.⁹⁵⁰

Hava ve su kaynaklı çeşitli kimyevî deneylere dair faydalı ve eğlenceli bilgiler veren eserin el yazmasını II. Abdülhamid'e sunmayı başaran Sadık, ilerleyen birkaç ay içerisinde padişahın yaverleri zümresine dâhil olmuştur.⁹⁵¹ Yaver seçilmesinde bu eseri takdiminin payının olduğu söylenebilir.

Tercüman-ı Hakikat'in “Fenniye” bölümünde 9 Eylül 1884'te tefrika edilmeye başlanan⁹⁵² eserdeki, “Sakmunya otu içmek safrayı çalıştırır.” gibi ifadeler gazetenin tabiriyle “bazı hoppa beyler” tarafından istihza konusu yapılır. Eleştiri oklarını göğüsleyen gazete idaresi, genç yazarını savunarak yayının arkasında durduğu gibi 1885

⁹⁵⁰ Sâdık el-Müeyyed, *el-Kimyâ; Tercüman-ı Hakikat*, “İhtar-ı Mahsus: el-Kimyâ fî tahlîli'l-hevâ ve'l-mâ”, nr. 2077, 30 Mayıs 1885, s. 1.

⁹⁵¹ Eserin yegâne el yazması, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde (İÜNEK) mahfuzdur. Bk. Sâdık el-Müeyyed, *el-Kimyâ*, İÜNEK, TY 7003. Yazma nüshada bulunmayan “yaverân-ı hazret-i şehriyârîden” sıfatı, kısa bir süre sonra neşredilen gazete tefrikası ile matbu nüshada yer almaktaydı.

⁹⁵² Tefrikanın ilk kısmı için bk. *Tercüman-ı Hakikat*, “el-Kimyâ”, nr. 1872, s. 3.

yılında kitap hâlinde basılmasını ve “revaç ve rağbetini” artırmak için sadece 5 kuruşa (0,70 \$) satışa çıkarılmasını da sağlar.⁹⁵³

“Her eli kalem tutan meydan-ı intişara bir eser bırakmaktadır.” diyen Sadık, eseri yayınlama sebebini hem matbuat âleminde iyi bir nam hem de gücü yettiğince vatan evlatlarına faydalı bir yadigâr bırakma arzusu olarak açıklar. Eserin hamdele kısmının “Cenab-ı tertib-bahşâ-yı kimya-hâne-i kâinat” türünden, ele aldığı konuyla mütenasip kelimelerle örülüğü, kadim telif geleneğini bildiği ve bir noktada izlediğini gösterir.

342 sayfadan ibaret eserde 85 deneyin nasıl yapılacağını ve ne işe yarayacağını tek tek anlatan müellif, ayrıca kullanılacak alet-edevat ile deneylerin nasıl yapılması gerektiğini gösteren 59 şekil ve çizim eklemiştir.⁹⁵⁴ Genel kimya hakkındaki bu kitaptaki ıstılahlarda Arapçanın tesirinin açıkça kendisini gösterdiğini belirten Ekmeleddin İhsanoğlu, bunu çeşitli misallerle açıklar.⁹⁵⁵

4.2.2.4 Fenn-i Fotoğraf

Sadık, yaverân zümresine girer girmez II. Abdülhamid’e bir başka eser daha takdim etti. Genç yaver, kuvvetle muhtemel hükümdarın fotoğraf sanatına özel alâkasından haberdardı ve velinimetinin gözüne girmek için –kendisinin de ilgi alanında olan– bu sanata dair bir eseri çevirdi; Şeker Ahmed Paşa vasıtasıyla padişaha sundu.⁹⁵⁶ İlk yaverlik yıllarındaki hızlı yükselişinde bu tür entelektüel faaliyetlerinin kayda değer bir katkısı olmalıdır. Nitekim bu takdimin üzerinden pek bir zaman geçmeden 15 Ocak 1885’te yüzbaşılığa yükseltildi.⁹⁵⁷

Günümüzde İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi’nin Yıldız Koleksiyonu’nda mahfuz, kırmızı meşin ciltli, 20,3 cm’e 14,9 cm ebadındaki bu eser, rık’a hatla kaleme alınmış, ayrıca konuyla ilgili 9 mutena çizim ve resim eklenmiştir.⁹⁵⁸

⁹⁵³ Sâdık el-Müeyyed, *el-Kimyâ; Tercüman-ı Hakikat*, “el-Kimyâ”, nr. 2077, s. 1. Eserin reklamlarının gazetenin hangi sayılarında çıktığına dair bk. Sedef Bozpolat, “Tercüman-ı Hakikat Gazetesi (2001-2500. Sayılar) İnceleme ve Seçilmiş Metinler” (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2013), s. 369–371; İsmail Göktuğ Yayman, “Tercüman-ı Hakikat Gazetesi (2501-3000. Sayılar) İnceleme ve Seçilmiş Metinler” (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2019), s. 219.

⁹⁵⁴ Yazma nüshada şekiller, eserin sonuna toplu hâlde konulmuştur.

⁹⁵⁵ Ekmeleddin İhsanoğlu, *Açıklamalı Türk Kimya Eserleri Bibliyografyası: (Basmalar/1830-1928) ve Modern Kimya Biliminin Türkiye Cumhuriyeti’nin Kuruluşuna Kadar Olan Durumu ve Gelişmesi* (İstanbul: IRCICA, 1985), s. 64.

⁹⁵⁶ BOA, Y.EE, 143/37, 1884.

⁹⁵⁷ BOA, Y.PRK.MYD, 4/66, Evasıt-ı 1302 (Mart-Haziran 1885).

⁹⁵⁸ Azmzâde Sâdık el-Müeyyed, *Fenn-i Fotoğraf*, İÜNEK, TY 4364.

Yaklaşık 2,5 sene sonra ise, *Tercüman-ı Hakikat*'in 25 Haziran 1887 tarihli sayısında *Fotoğraf* adıyla eserin tefrikasına başlanmış, bu neşir belli fasılalarla 29 Temmuz'da tamamlanmıştır.⁹⁵⁹

Eserde tercüme olduğunu belirten herhangi bir ibareye rastlanmamakla birlikte, Şeker Ahmed Paşa'nın takdim yazısından bunun bir çeviri olduğu anlaşılıyor. Giriş, dört bölüm ve bir de çeşitli terkiplerin verildiği *mülhaktan* mürekkep eserin *dîbâcesinde* 'fotoğraf'ın etimolojisi ve sanat olarak ortaya çıkış serüvenine değinen yazar, daha sonra fotoğraf aleti ile diğer lüzumlu malzemeleri tanıtmış, aletin temizliği, ışığın ayarlanması, fotoğraf çekmenin ve kopyalamanın püf noktaları ve karanlık oda gibi konularda bilgiler vermiş; ayrıca pamuk barutu (nitroselüloz) ve varak zülâli (albümin) gibi fotoğraf kimyasallarının kullanımı, o dönem fotoğrafçılığında kullanılan kollodyon üzerine resim çıkarma tekniğinin incelikleri ve hassas kollodyon terkipleri gibi kimyevî bilgiler eklemiş, kimi konuları ise soru-cevap tarzında ele almıştır.

4.2.2.5 Târîhu Fütûhi's-Şâm

Arapçadan tercüme edip farklı kaynaklarla ikmal ettiği kimya kitabından iki sene sonra Sadık, bu kez yine Arapçadan, Muhammed el-Vâkıdî'nin meşhur eseri *Kitâbü Fütûhi's-Şâm*'ı çevirdi. Bu muhtasar tercüme evvela 8 Nisan-13 Temmuz 1886'da *Tercüman-ı Hakikat*'te tefrika edildi; bu sırada cüz cüz basılarak yayınlandı ve nihayetinde 153 sayfalık bir kitaba dönüştü.⁹⁶⁰ Önceki kitaplarının aksine bunun kapağında "müellifi" ve "mütercimi" açıkça belirtilmişti.

İlk iki raşid halife Hz. Ebubekir ile Hz. Ömer devirlerinde Şam, Filistin, Mısır, Irak, Dicle vadisi ve sair yerlerdeki İslâm fetihlerini anlatan eserin mukaddimesinde sebep-i telifine değinen Sadık, kitabı mütalaa ettiğinde mevcut askerî strateji, taktik ve harp hileleri gibi "fünûn ve sanâyi'-i askeriyeden" pek çok şeyin kökünü o dönemde bulduğunu ve günümüze aktarmak istediğini söyler. Bu eseri yayınladıktan kısa bir süre sonra binbaşılığa yükseltilmiştir.

⁹⁵⁹ Tefrikanın yayınlandığı ilk ve son sayılar için bk. *Tercüman-ı Hakikat*, "Fotoğraf", nr. 2712, 25 Haziran 1887, s. 3; *Tercüman-ı Hakikat*, "Fotoğraf", nr. 2739, 29 Temmuz 1887, s. 3. Ayrıca bk. Yayman, *Tercüman-ı Hakikat (2501-3000. Sayılar)*, s. 203.

⁹⁶⁰ *Tercüman-ı Hakikat*, "Târîhu Fütûhi's-Şâm", nr. 2342, 8 Nisan 1886, s. 3-4; *Tercüman-ı Hakikat*, "Târîhu Fütûhi's-Şâm", nr. 2421, 13 Temmuz 1886, s. 3-4; Muhammed b. Ömer el-Vâkıdî, *Târîhu Fütûhi's-Şâm*, çev. Azmzâde Sâdık el-Müeyyed (İstanbul: Tercüman-ı Hakikat Matbaası, 1302/1886) Tefrika ve cüzlerin neşir tarihlerine dair bk. Bozpolat, *Tercüman-ı Hakikat (2001-2500. Sayılar)*, s. 148-149, 373.

4.2.2.6 Telebbüs-i Ma'âdin (Galvanoplasti)

Sadık el-Müeyyed'in kimyayla ilgili son ve aynı zamanda bu zamana dek *kûşe-i nisyanda* unutulmuş eseri, maden kaplama ve yaldızlama gibi konuları incelediği *Telebbüs-i Ma'âdin*'idir. Neşrinde belirtilmemişse de kuvvetle muhtemel tercüme yahut tercüme ağırlıklıdır. *Tercüman-ı Hakikat*'te tefrika edilmiş, fakat kitaplaşma imkânı bulamamıştır.⁹⁶¹ 8 Ağustos 1887'de başlayan tefrikanın bir müddet sonra *Galvanoplasti* adıyla sürdüğü, sonuç bölümünün ise yarım kaldığı anlaşılmaktadır.

Tefrika, bir eşyanın, içinde erimiş maden bulunan bir sıvıya daldırılıp elektrik akımı yardımıyla kaplanması anlamına gelen galvanoplasti işlemlerini ele almaktadır. Elektriğin keşfinden sonraki modern metotların anlatıldığı eserde çeşitli madenleri bakır, altın ve gümüşle kaplamanın incelikleri, aşamaları, bu tür işlemlerde kullanılacak pil ve bataryaların mahiyeti ve türleri, saatlere altın kaplamanın nasıl yapılacağı, gereği gibi kaplama yapılmamış madenden altın veya gümüşün çözülmesi, havuzlarda ve tortularda kalan madenlerin alınması gibi kimyevî konular işlenmiş, keza kolay kaplama işlemlerine dair misaller ve bazı faydalı bilgiler verilmiş, muhtelif şekillerle anlatımlar desteklenmiştir.

4.2.2.7 Afrika Sahrâ-yı Kebîrinde Seyahat

Sadık el-Müeyyed, Senûsî Şeyhi nezdine 1895'te yaptığı, toplamda üç ay süren ikinci seyahatini, tuttuğu günlük notlar ve bu sırada çektiği pek çok fotoğrafla seyahatname hâline getirerek yayınladı. Müşahedeleri ile başından geçen kimi hadiseleri dillendirdiği eserinin yazmasını, sonuna ölçekli ve renkli nefis bir Sahra Afrikası haritası ekleyerek II. Abdülhamid'e takdim etti.⁹⁶² 23 Aralık 1897 ila 21 Temmuz 1898 tarihleri arasında ise *Bir Osmanlı Zâbitinin Afrika Sahrâ-yı Kebîri'nde Seyahati ve Şeyh Senûsî ile Mülâkâtı* adıyla mektep arkadaşı Ahmed İhsan'ın sahib-i imtiyazı olduğu, dönemin popüler

⁹⁶¹ Tefrika gazetesinin 2747'nci sayısında başlamış, fasılalarla 2770'inci sayıya kadar devam etmiştir (Azmâde Sâdık el-Müeyyed, "Telebbüs-i Ma'âdin", *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 2747, 8 Ağustos 1887, s. 3; Azmâde Sâdık el-Müeyyed, "Galvanoplasti", *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 2770, 6 Eylül 1887, s. 3). Tefrikanın yayımlandığı sayılar için bk. Yayman, *Tercüman-ı Hakikat (2501-3000. Sayılar)*, s. 203.

⁹⁶² BOA, Y.PRK.MYD, 21/106, 15 Şubat 314 (27 Şubat 1899). Kırmızı kadife ciltle İÜNEK'te muhafaza edilen rık'a ile kaleme alınmış 226 sayfalık bu eser, 20,5 cm'e 13 cm ebadındadır. Bk. Azmâde Sâdık el-Müeyyed, *Afrika Sahra-yı Kebîri'nde Seyahat ve Şeyh Senûsî ile Mülâkât*, İÜNEK, TY 4526.

edebiyat mecmualarından *Servet-i Fünûn*'da tefrika ettirdi,⁹⁶³ akabinde ise *Afrika Sahrâ-yı Kebîri*'nde *Seyahat* adıyla 1898'de kitaplaştırdı.⁹⁶⁴

Seyahatnamenin genel okuyucuya hitap eden selis, keyifli ve yer yer mizahî bir üslubu vardır. Bununla birlikte eser, satır aralarından hareketle, imparatorluğun bölge üzerindeki iddialarını meşrulaştırma çabasının bir ürünü olarak değerlendirilebilir. Avrupalıların sömürgeci emellerini bilen Sadık, coğrafyanın en müessir hareketi Senûsî yapılanmasını hilafet merkezinin sıkı bir müttefiki olarak resmeder; vazife icabı gönderildiği problemli alanlardan doğal olarak söz etmez. Vermek istediği resim, mahallî hükûmet ve aktörlerin tamamının İslâmiyet ve hilafet sebebiyle Osmanlı'ya derin bir muhabbet besledikleri, öteden beri devam eden derin ve kuvvetli bağlar sayesinde “daire-i i'tilaf ve inkıyada dühûle meyyal ve âmâde” olduklarıdır. ‘Osmanlılık’ vurgusu seyahatnamede derinden gözlemlenir. Bu cümleden olarak müellif bir seferinde, Kufra'ya kadar dalgalanan sancağın gölgesinde bütün yolculuk meşakkatlerinin unutulduğunu şevkle anlattığı bir pasajı “Yaşasın Osmanlılık!” ifadesiyle bitirir.

Sadık el-Müeyyed, sadece yola çıkış emrinin verilişinden dönüşüne kadar günbegün başından geçenleri değil, aynı zamanda Sahra kabilelerinin gündelik hayatı, bölgede hayvancılık, ziraî ve ticarî imkânlar, Kavar tuzlası gibi ticarî ve stratejik önemi haiz yer altı ve yer üstü kaynakları, Vaday, Bornu, Kaşna ve Sokoto gibi civar hükûmetlerin idarî ve iktisadî yönleri ve Rabih gibi bölgedeki önemli aktörlerle muhtelif mevzulardan da söz eder. Yer yer 1886'daki ilk seyahati hakkında bilgi vermekten, mukayeselere girişmekten çekinmez. Keza Senûsî hareketi ile yeni merkezi Kufra eserde geniş yer tutar; güvenlik, maarif, imar ve yargı gibi bir devletin üstlenmesi gereken faaliyetleri yerine getiren hareketin bölgenin toplumsal yapısında derin izler bıraktığı vurgulanır.

Sadık Bey'in diplomatik görevinin ötesinde insanî yönü ve edebî şahsiyetine de ışık tutan eser günümüz harflerine aktarılmış,⁹⁶⁵ biri Cemil el-Azm tarafından olmak

⁹⁶³ Sâdık el-Müeyyed, “Bir Osmanlı Zabitanın Afrika Sahra-yı Kebir’inde Seyahati ve Şeyh Senûsî ile Mülâkatı”, *Servet-i Fünûn*, nr. 354-384, 11 Kanunievvel 1313/23 Aralık 1897-9 Temmuz 1314/21 Temmuz 1898.

⁹⁶⁴ Sâdık el-Müeyyed, *Afrika Sahrâ-yı Kebîri'nde Seyahat* (İstanbul: Âlem Matbaası, 1314/1898). *Servet-i Fünûn*'daki bir haberde, okuyuculardan gelen yoğun arzu ve talepten ötürü eserin kitaplaştırılacağı müjdesi verilmişse de Sadık'ın her hâlükârda bu işe girişeceğini düşünmek gerekir (*Servet-i Fünûn*, nr. 390, 19 Ağustos 1314/31 Ağustos 1898, s. 411). Öte yandan müellif, kitabı bastırdıktan sonra matbu olarak da padişaha sunmuştur (BOA, Y.PRK.MYD, 21/106, 15 Şubat 1314/27 Şubat 1899).

⁹⁶⁵ Sâdık el-Müeyyed, *Sahrâ-yı Kebîr'de Seyahat* (Latinize).

üzere iki kez Arapçaya,⁹⁶⁶ Sadık el-Müeyyed'in üçüncü kuşaktan torunu Gıyas Müeyyed Gökent tarafından ise İngilizceye⁹⁶⁷ tercüme edilmiştir.

4.2.2.8 Hicaz'a dair seyahatname

Suriye-Hicaz telgraf hattı projesinin nazırı olarak Hicaz'da geçirdiği yaklaşık bir buçuk yıl boyunca (1900-1901) bir seyahatname dolduracak derecede pek çok not alıp hayli fotoğraf çeken Sadık Paşa'nın eviyle birlikte bütün bu malzemeleri bir yangında küle dönmüş ve geriye hiçbir şey kalmamıştır. *Habeşistan Seyahatnâmesi*'nde bu talihsiz hadiseye değinen paşa, kitaplaştırma imkânı bulamadığı Hicaz notlarından yeri geldikçe bahsedeceğini söylemiş, lâkin bu bahisler oldukça sınırlı kalmıştır.⁹⁶⁸

4.2.2.9 Habeş Seyahatnâmesi

Habeşistan imparatoru II. Menelik nezdine Nisan-Temmuz 1904 tarihlerinde yaptığı üçüncü ve son Afrika seyahatinde de günbegün not tutmaktan geri durmayan Sadık Paşa, akıcı ve renkli bir üslupla kaleme aldığı bu notlarını önce *İkdam* gazetesinde 31 Ekim-28 Aralık 1904 tarihleri arasında sütun tefrikası şeklinde neşrettikten sonra⁹⁶⁹ 1905 yılı sonlarında kitap hâlinde bastırdı.⁹⁷⁰ Kısa bir müddet sonra Cemil el-Azm tarafından bir kısmı Arapçaya çevrilip Beyrut mahreçli *el-İkbal* gazetesinde yayınlanan seyahatnamenin⁹⁷¹ tamamı ise 1908 yılında Refik el-Azm ve Hakkı el-Azm tarafından çevrildi.⁹⁷² Türkçe neşrine nazaran kimi kısımlarının daha mufassal olduğu gözlemlenen bu tercümeyle Habeşistan'la alâkalı kimi görseller, –kuvvetle muhtemel Sadık Paşa'nın

⁹⁶⁶ Serkis, Cemil el-Azm tarafından yapılan bu tercümenin *Rihletü İfrîkiye* adıyla İstanbul mahreçli Arapça *Mâlûmât* gazetesinde tefrika edildiğini bildirir (Yûsuf b. İlyân Serkis, “el-Azm, Cemil Beg”, *Mu‘cemü'l-matbû‘âti'l-‘Arabiyye ve'l-mu‘arrebe*, mlf. Yûsuf b. İlyân Serkis (Kahire: Matbaatu Serkis, 1346/1928), II, 1342). Bu tefrika daha sonra kitaplaştırılmıştır. Bk. Azmzâde Sâdık el-Müeyyed, *Rihletü Azmzâde Sâdık el-Müeyyed*, çev. Cemil el-Azm (Kahire: Dârü'l-Hilâfeti'l-İlmiyye, 1318/1900). Diğer tercüme için bk. Sâdık Müeyyed el-Azm, *Rihletü fi's-Sahrâi'l-Kübra bi-İfrîkiyâ*, çev. Abdülkerim Ebû Şüveyrib ([Trablus]: Merkezü Cihâdî'l-Lîbiyyîn li'd-Dirâsâti't-Târîhiyye, 1998).

⁹⁶⁷ Bk. Sâdık el-Müeyyed, *Journey in the Grand Sahara*.

⁹⁶⁸ Sâdık el-Müeyyed, *Habeş Seyahatnâmesi*, s. 38–39.

⁹⁶⁹ Azmzâde Sâdık el-Müeyyed, “Habeş Seyahatnâmesi”, *İkdam*, nr. 3729-3787, 31 Ekim-28 Aralık 1904.

⁹⁷⁰ Sâdık el-Müeyyed, *Habeş Seyahatnâmesi*. Her ne kadar matbu kitabın üzerinde 1322 (1906) tarihi olsa da bir gazete ilanından, bu eserin en geç Kasım 1905 sonlarında basıldığı anlaşılır (*İkdam*, “Habeş Seyahatnâmesi”, nr. 4121, 27 Kasım 1905, s. 1).

⁹⁷¹ Yûsuf b. İlyân Serkis, “el-Azm, Refik Beg”, *Mu‘cemü'l-matbû‘âti'l-‘Arabiyye ve'l-mu‘arrebe*, mlf. Yûsuf b. İlyân Serkis (Kahire: Matbaatu Serkis, 1346/1928), II, 1342–1343.

⁹⁷² Sâdık el-Müeyyed el-Azm, *Rihletü'l-Habeşe*, çev. Refik el-Azm – Hakkı el-Azm (Kahire: Matbaatü'l-Cerîde, 1326/1908). Bu tercüme daha sonra Nuri el-Cerrah tarafından mütercimlerin isimleri hazfedilerek yeniden basılmıştır (Sâdık Bâşâ el-Müeyyed el-Azm, *Rihletü'l-Habeşe mine'l-Âsitâne ilâ Adis Ababa*).

çekmediği– resimler eklenmiştir. Yakınlarda İngilizceye tercüme edilen⁹⁷³ eserin günümüz harfleriyle sadeleştirilmiş Türkçe neşri de mevcuttur.⁹⁷⁴

Afrika Sahrâ-yı Kebîri’nde Seyahat’teki kısmî rapor havasının pek hissedilmediği kitapta Sadık, İstanbul’dan hareketinden geri dönüşüne kadarki müşahedelerini turistik bir seyahat havasında anlatır; zaman zaman pitoresk bir tabiat tasviri çizer, tabii güzelliklere değinir, yazarı ile çevresindekilerin başlarından gelen maceralardan söz eder. Bu yönüyle, Avrupa’da bu türde yayınlanmış eserlerden etkilendiği ve Osmanlı literatüründe “az denenmiş bir türün başarılı sayılabilecek bir örneği” olduğu değerlendirmesi yapılmıştır.⁹⁷⁵

Sadık, Afrika Boynuzu’ndaki bu seyahatinde yanından ayırmadığı Kodak marka fotoğraf makinesiyle ilginç bulduğu pek çok insan, bina ve nesnenin fotoğrafını çekmişse de eserine bunları eklememiştir.⁹⁷⁶ Öte yandan eser, sadece seyahati boyunca gördüğü, karşılaştığı yerler, insanlar ve mahallî kadınları muhtevi değildir, aynı zamanda ülkenin tarihi, coğrafyası, ordu, yargı ve idare sistemi, demografik yapısı, gelenek ve görenekleri, İtalya’ya karşı destansı mücadelesi ve sosyal hayat gibi mevzulara da değinmiştir. Keza paşa, Osmanlı tüccarlarını teşvik için ulaşım, ziraat ve hayvancılık ile bölgedeki ticaret imkânları hakkında topladığı bilgileri ilave etmiştir.⁹⁷⁷ Adeta bir rehber olarak kurgulamak istediği ve zaman buldukça zenginleştirmeye çalıştığı anlaşılan seyahatnamesindeki malumatın kaynaklarını ise müşahedelerinin yanında Osmanlı tüccarları, Avrupalı diplomatlar, bölgenin müslüman ve gayrimüslim ileri gelenleri gibi oldukça çeşitli insan grupları oluşturmaktadır.

⁹⁷³ Azmzâde Sâdık el-Müeyyed, *The Ethiopia Book of Travels*, çev. Gıyas Müeyyed Gökkent (Gıyas Müeyyed Gökkent, 2021).

⁹⁷⁴ Sâdık el-Müeyyed, *Habeş Seyahatnamesi*, haz. Mustafa Baydemir (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 1999).

⁹⁷⁵ *Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi*, II, s. 426.

⁹⁷⁶ Paşanın kitaba ekmediği bu fotoğrafların akıbeti meçhuldür. Padişaha sunmuş olabileceği düşüncesiyle İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi’ne bakılmışsa da müspet bir neticeye ulaşılamamıştır.

⁹⁷⁷ Sâdık el-Müeyyed, *Habeş Seyahatnâmesi*, s. 68-71, 111, 244-248, 319-341, 359-362, 366-380.

SONUÇ

1860'ta Şam'ın üst kültür muhitine mensup bir ailede doğan Azmzade Sadık el-Müeyyed'in meslekî kariyerinin en önemli dönüm noktası, nitelikli bir tahsil hayatının ardından II. Abdülhamid'in yaverleri arasında katılması oldu. 50 yıllık hayatının 24 yılında “yâver-i şehriyârî” sıfatıyla içinde bulunduğu saray merkezli idarî yapının kayda değer parçalarından biri hâline geldi. Padişah iktidardan düşünceye kadar destekçisi ve uygulayıcılarından biri olduğu bu sistemin nimetlerinden de faydalandı. Yaver üniformasıyla imparatorluğun Afrika ve Hicaz politikalarına hizmet etmekle kalmadı, aynı zamanda Makedonya ve Ermeni meseleleri gibi devletin başını ağrıtan konulara ilişkin mühim görevler üstlendi yahut kritik makamlarda bulundu. Görevleri çerçevesinde üç kez Afrika olmak üzere Vilâyât-ı Sitte, Rumeli, Bilâdüşşam, Hicaz, Kırım, Almanya ve Fransa gibi muhtelif belde ve ülkelerde bulundu. Sürekli yükseliş gösteren kariyeri II. Meşrutiyet'in ilanı ve ardından *velinimetinin* iktidarını kaybetmesi ile birden bire sona erecek gibiyken bir müddet sonra yeni düzende de kendine bir yer edinebildi. Fakat kısa bir süre sonra, 1910'da rahatsızlanarak vefat etti. Kaderin bir cilvesi olacak ki bu ölüm, Sadık'ın meslekî kariyeri boyunca İstanbul'la bağlarını kuvvetlendirmek için çabaladığı Bingazi ve Hicaz gibi imparatorluğun uzak köşelerinin merkezden büsbütün kopuşuna şahit olmasını engelledi.

Bu incelemenin ortaya koyduğu en önemli hususlardan biri, döneminin önemli simalarından biri olmakla birlikte günümüze kadar *meşâhir-i meçhûle* safına karışan Sadık el-Müeyyed'in hayatı, devlet adamlığı, meslekî kariyeri, şahsiyeti ve fikirlerinin çeşitli veçheleriyle bir bütün hâlinde ve müstakil bir eser hacminde ilk kez gün yüzüne çıkarılması oldu. Nitekim bu zamana dek pek ilgiye mazhar olmayan Sadık'ın biyografisini yazmak için yapılan kimi girişimler başarısızlıkla sonuçlanmıştı.⁹⁷⁸ Tezin araştırma safhasında erişilen pek çok yeni kaynak sayesinde mevcut literatürdeki birçok hatalı bilgi düzeltildi, eksik noktalar ikmal edildi ve kimi iddialar tartışmaya açıldı.

⁹⁷⁸ Mesela Minawi böyle bir teşebbüste bulunduğunu söyler (Minawi, *Osmanlılar ve Afrika Talanı*, s. 15).

Öncelikle, doğum ve ölüm tarihi, vefat yeri ve hangi mekteplerde okuduğu gibi çok temel bilgilerin dahi mevcut çalışmalarda hatalı veya mütenakız olduğunun altının çizilmesi gerekir. Tezde, Sadık'ın –literatürde genellikle belirtildiği gibi– 1858'de değil 1860'ta doğduğu ortaya çıkarıldı. Bunun için aileden kalma bir resmî evrak, başta *Yaverân Defterleri*'ndeki kayıtlar olmak üzere mevcut verilerle birlikte değerlendirildi. Aynı sorgulama, ölüm yeri ve tarihiyle alâkalı olarak da yapıldı; ekseriyetle 1911'de Şam'da vefat ettiği yazılsa da sicil kayıtları, arşiv belgeleri ve basında çıkan haberlerden hareketle 15 Ekim 1910 Cumartesi akşamı Nişantaşı'ndaki konağında hayata gözlerini yumduğu tespit edildi, keza ölüm sebebi de (karbonkül/şirpençe) açıklandı. Son görev yeri Cidde'de bıraktığı muhallefatından hareketle, sadece yaverliği sırasında değil, 'düşüş' dönemi olan Meşrutiyet devrinde de ailesinden kalan servet ve şahsî varlıkları sayesinde oldukça müreffeh bir ömür sürdüğü ve maddî sıkıntıya düşmediği belirlendi. Ayrıca Mekteb-i Harbiye öncesindeki tahsil hayatına dair çelişkili bilgiler mercek altına alınarak nerelerde okumuş olabileceği sorgulandı. Buna göre Şam'da sıbyan mektebinde okuduktan sonra Beyrut'a giderek Medresetü'l-Vataniye ve/veya Collège d'Antoura'da rüştiye düzeyinde tahsil gördüğü, sonrasında ise Şam'a dönerek askerî idâdiye başladığı öne sürüldü.

Sadık'ın üstlendiği kimi görevlerin, ondan bahseden literatüre esaslı biçimde hükmettiği anlaşılıyor. Bunun başlıca âmili ise ardında bıraktığı seyahatnamelerin dikkat çekici mahiyetidir. Nitekim bu türdeki iki eserinden ötürü Afrika'daki vazifeleri daha ziyade çalışılmış, diğer faaliyetleri ise pek ilgi çekmemiştir. Mesela, Bulgaristan'daki 3,5 yıllık komiserliği veya Cidde'deki mutasarrıflığı, mevcut literatürde neredeyse *keenlemyekün* hükmünde değerlendirilse de bu, Afrika'daki görevlerinden daha ehemmiyetsiz oldukları anlamına gelmez. Bu noktadan hareketle tezde, Sadık el-Müeyyed'in yerine getirdiği irili ufaklı bütün görev ve faaliyetler enikonu kaleme alındı, bu minvalde görevlerinin bazısına ilk kez değinildi, birçoğunun mahiyeti ilk defa ortaya konuldu, ayrıca ona sehven atfedilen bir göreve de dikkat çekildi.

Varlığından veya muhtevasından ilk defa bu çalışmada bahsedilen görevleri arasında, Ermeni meselesiyle alâkalı 1896 yılındaki uzun Vilâyât-ı Sitte ile Halep teftişleri, Alman bilim adamı Max Müller ile eşine İstanbul ve Bursa'da yaptığı mihmandarlık, II. Wilhelm'in Şark seyahatinde üstlendiği görevler, Livadya'ya gelen Rus çarına hoş geldin merasimine gidişi, Cidde'deki mutasarrıflığı ve mevki kumandanlığı,

Hamidiye Hicaz Demiryolu projesinde aldığı görevler ve Üsküp'teki karışıklıkların dindirilmesi için gösterdiği çabalar sayılabilir. Bazı şikâyetler üzerine 1896'da Deyrizor'a müfettiş olarak gönderildiği iddiasına ise görevlendirme belgesi haricinde başka bir kayda rastlanmaması ve birkaç gün sonra bölgeye mutasarrıf olarak gönderilen İsmail Zühdü'nün atama kararındaki birtakım vurgulardan hareketle karşı çıkıldı. Öte yandan Sadık el-Müeyyed'in görev yaptığı dönemdeki Osmanlı-Habeşistan (1904) ve Osmanlı-Bulgaristan (1904-1908) ilişkilerinin mahiyeti, biyografi merkezinde ortaya konuldu. Bu çerçevede, devletin Bulgaristan'la ilişkilerini inceleme iddiasındaki kimi çalışmaların bağımsızlık öncesindeki son derece kritik 3,5 yıllık dönemi oldukça sathî bir şekilde ele aldıkları görüldü. Mamafih bu, tezde ortaya konulan resmin söz konusu münasebetleri bütün yönleriyle enikonu aydınlattığı anlamına gelmez, bilakis ilerleyen zamanlarda geliştirilip derinleştirilmeye muhtaç bir mevzuya zemin oluşturur.

Bugüne dek Sadık el-Müeyyed'in düşünce dünyası, şahsiyeti, sosyal arkaplanı ve karakterine dair birşeyler yazıldığını söylemek güçtür. Bunda, genel olarak onun hayatına dair çalışma yapılmamasının kaçınılmaz etkisi olduğu gibi ardında bu tür konularda kapsamlı değerlendirmelere imkân verecek malzeme bırakmamasının da büyük rolü vardır. Mamafih ilk kez bu çalışmada, özellikle bazı eserlerinin mukaddimleri, Müller çiftinin mektupları ve seyahatnamelerinin kimi pasajlarındaki ipuçlarından hareketle söz konusu hususlar sorgulandı ve kimi çıkarımlarda bulunuldu. Buna göre –dönemin aydınlarının genel tavrını yansıtır bir biçimde– onun düşünce dünyasını şekillendiren en temel kavramların *maarif*, *ilim*, *medeniyet* ve *terakki* olduğu ortaya konuldu. Bu nokta-i nazardan Sadık, dil bariyerine takılmadığı için Avrupa'dan gelen fikirlere daha açık, yeni mekteplerde okumuş, ilerlemeci ve gelişmeci aydın tipolojisinin bir örneği olarak tezahür eder. Bununla birlikte, 'Batıcı' veya 'Batılılaşma' taraftarı değil, bilakis Doğu kültür havzasına has değerler ile hayat tarzını muhafaza hususunda oldukça hassas, sıkı bir Osmanlıcılık müdafii olduğu savunulabilir. Daha ziyade müslüman unsurlar arasındaki birlikteliği önceleyen bu Osmanlıcılık ülküsünün vazgeçilmez unsuru ise 'hilafet'tir. Nitekim bu ülkeye ölünceye dek bağlı kalmış, Azmzadelerin bazı üyelerinde olduğu gibi milliyetçi cereyanlara kendini kaptırmamış, modern toplumun köken hususundaki

“marazî merak”ından⁹⁷⁹ vâreste bir şekilde, kendisini Türk veya Arap olarak değil bir ‘Osmanlı’ olarak tanımlamıştır.

Özellikle Sahra Afrikası’na dair yazdığı seyahatnameden hareketle, Sadık el-Müeyyed’in zihin dünyasındaki *medeniyet* kavramının Avrupa’yla özdeşlik içermediği ve pekâlâ çölün de kendine has kültürel kodları olan gelişmiş bir medenî yapı ortaya koyabileceği tezde vurgulanan konulardandır. Senûsiye hareketi için kullandığı “çöl medeniyetçileri” kavramı, onun örnekliğinde dönemin kimi münevverlerinin zihnindeki medenî-gayrimedenî ayırımına dair bir fikir verir. Bu anlayışta, bedeviler veya çölde yaşayanlar toptancı bir suretle vahşi veya medeniyetsiz addedilemez. Sadık’ın bu konuda misal olarak verdiği yapı ise merkezi ve faaliyetlerinin çoğu çölün derinliklerinde olan Senûsiye’dir. Çöl insanına karşı onun zihninde teressüm ve tecessüm eden tablo, küçümseyici veya ‘öteki’leştirici değildir. Bu tablonun örnekliğinden hareketle bu tez, bazı araştırmacılar tarafından dile getirilen, 19. yüzyılın sonlarına doğru sömürgeci imparatorluklara öykünen Osmanlı idarecilerinin, bilhassa Arap ve Afrika coğrafyasını yavaş yavaş koloni statüsünde görmeye başlayıp kendilerine *medenîleştirme misyonu* (mission civilisatrice) yükledikleri iddiasına karşı çıkar.

Tezde, Sadık’ın Harbiye sıralarında talebeyken başladığı edebî faaliyetlerini neredeyse ömrünün son yıllarına dek sürdürdüğü ortaya konuldu, ayrıca yaptığı görev yolculuklarının entelektüel çıktılarını kamuoyuyla paylaşmayı önemseydiği vurgulandı. Yapılan çalışmalardan hareketle, onun eserlerinin hayat hikâyesinden daha çok ilgi çektiği söylenebilirse de bu, tüm eserlerinin etraflıca incelendiği anlamına gelmez. Bulunabilen bütün eserleri muhtevaları ile birlikte bu zamana kadarki en mütekâmil hâliyle bu tezde tahlil edildi; aynı zamanda bugüne dek literatürde bahsi hiç geçmeyen *Telebbüs-i Ma’âdin (Galvanoplasti)* adlı bir eserinin olduğu belirlendi. Keza Fransızcadan çevirdiği çocuk edebiyatına dair iki uzun hikâyenin müellifinin, eğitimci ve popüler çocuk hikâyecisi Christoph von Schmid olduğu ilk kez bu tezde ortaya çıkarıldı.

Sadık’ın hayat hikâyesi, imparatorluğun Arap bölgelerinden gelen gençleri maarif politikasıyla bürokratik sisteme entegre çabalarına güzel bir örneklik oluşturur. Bu doğrultuda tezde, Şam’da doğup rüştiyeyi gayrimüslim okullarında okuyan biri olarak imparatorluk sistemine adaptasyonu, onun yüksek tahsilini İstanbul’da yapmasıyla

⁹⁷⁹ Akyıldız, “İnsanı Yazmak”, s. 226.

irtibatlandırıldı. Böylece kendisini bir ‘Osmanlı’ olarak tanımlamaya başladığı ve Yıldız Sarayı’nda istihdam edilmesiyle birlikte bu kimliğin günden güne kuvvetlendiği ileri sürüldü.

Sadık’ın biyografisini çalışmak, II. Abdülhamid döneminde yaverlik teşkilâtının geçirdiği dönüşümün, padişahın bu kuruma yüklediği misyonun ve bu teşkilâtın Osmanlı siyaset ve bürokrasisinde gittikçe artan rolünün elle tutulur, gözle görülür bir numunesini sunması bakımından da değerlidir. Nitekim tezde vurgulanan hususların başında yaverlik kurumundaki dönüşümün gelmesi sebepsiz değildir. Her ne kadar başında padişah bulunsa da Sadık gibi aktörler saray merkezli idarî sistemin sahadaki gerçek yürütücü ve sürdürücüleriydi. Diğer bir ifadeyle yaverler, padişahın iç ve dış politikada etkili olmak için tasarladığı sistemin gereği gibi çalışmasını sağlayan çok fonksiyonlu ‘anahtar’lardı. Bu sebeple tezde, onların hayatlarının incelenmesinin, II. Abdülhamid’in karar verme ve yönetme mantalitesini anlamamıza yardımcı olacağı ileri sürüldü. Zira Thomas Carlyle’in dediği gibi tarih “sayısız biyografinin özü”dür.⁹⁸⁰ Başta hükûmet ve ordudaki üst düzey devlet adamları arasında pek çok yaver olduğu gibi sefaretlerde, komisyonlarda, teftiş heyetlerinde, valiliklerde, mekteplerde ve saray teşkilâtında onlara rastlamak mümkündü. Tezde ortaya konulan Sadık el-Müeyyed’in görevlerinin çeşitliliği dahi tek başına yaverlerin yeni idaredeki etkinliğini ve vazgeçilmezliğini gösterir. Bununla birlikte, padişahın yaveri demenin, doğal olarak sadık veya güvenilir olmak anlamına gelmediği, nitekim yaverlerin kimisinin tembel, işrete düşkün veya “sû-i ahlâka sahip” olarak bizzat saray tarafından notlandırıldığı tezde göz önüne serilen hususlardandır.

Bu noktada Sadık’ın yaverliğe seçiliş sebebi, II. Abdülhamid’in gözünde yaverliğin ne anlama geldiği konusunda bir numune olarak tezde incelenmiştir. Bu bağlamda, padişahın “eşraf siyaseti” çerçevesinde değerlendirebilecek bu tasarrufunun, imparatorluğun Arapça konuşulan coğrafyasına ilişkin tasavvurunun bir sonucu olabileceğine işaret edildi. Bir eşraf ailesinin üyesini merkezî idarenin önemli bir noktasında tutmanın, bölge ahalisinin imparatorluğa bağlılığına hizmet edebileceğini düşünen padişah için en ideal adaylardan biri hiç şüphesiz Azmzadelerdi. Bununla birlikte tezde, bir eşraf ailesinin mensubu olmanın yaverlik için her zaman yeterli olmadığı ve farklı kriterlerin devreye girdiğine dikkat çekildi. Bu noktada, Mekteb-i Harbiye’den

⁹⁸⁰ Barbara Caine, *Biyografi ve Tarih*, çev. Müge Sözen (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019), s. 15.

mezun olmanın iyi bir referans olduğu vurgusuyla, mektepte beraber okuduğu kardeşi Said'in derslerde daha başarılı olmasına karşın neden yaver olarak Sadık'ın seçildiği sorgulandı. Aile bağları ve iyi bir diplomanın yanı sıra henüz mektep sıralarındayken başladığı edebî faaliyetlerin, dikkatleri üzerine çektiği ve yaverler zümresine katılması ile hızlı yükselmesinde ciddi bir payının olduğu tezde ortaya konulan iddialardandır.

Tezde yaverlik bağlamında söz konusu edilen meselelerden biri de Sadık'a bu üniformanın sağladığı avantajlar oldu. Padişah nazarında *makbul bendegândan* oluşunun pek çok faydasını gördü, devletin bu dönemdeki politikalarının gönüllü bir uygulayıcısı ve müdafii olması ona yeni kapılar açtı, farklı imkânlar ve fırsatlar sundu. Tezde, bu sayede pek çok belde, şehir ve ülke gördüğü, eğitim hayatına bir süre Berlin'de devam ettiği, böylece hem görgü hem de bilgisini artırdığı ortaya konuldu, ayrıca sosyal çevresinin genişlemesi ve çeşitlenmesinin de bu zümredeyken olduğu ileri sürüldü. Nitekim Vámbéry, Cemaleddin Afganî ve Max Müller gibi dönemin pek çok önemli siması, padişahın yaveri olması sayesinde aşinalık peyda ettiği kişilerdi. Öte yandan henüz mektep talebesiyken başladığı edebî faaliyetleri sayesinde dönemin aydınlarıyla olan münasebetlerinin derinleştii savunuldu. Bu hususta pek çok eserinin basılmadan önce Ahmed Midhat'ın *Tercüman-ı Hakikat*'inde, Ahmed Cevdet'in *İkdam*'ında ve nihayet Ahmed İhsan'ın *Servet-i Fünûn*'unda tefrika edildiğinin altı çizildi. Keza rütbesinin yükseltilmesinde yaverlik ve edebî faaliyetlerinin kayda değer bir etkisinin olduğu belirtildi, aile ve yakın çevresinin de bu durumdan yararlananlar arasında olduğu öne sürüldü.

Temelde II. Abdülhamid'in kurduğu idarî sistemin muteber bir aktörünün hayat hikâyesini ortaya koyan bu çalışma, söz konusu idarenin işleyiş biçimi, ürettiği politikalar, yerel ve beynelmilel aktörlerle ilişkiler ve problem çözme kapasitesi gibi konularda yapısal analizler yapmaya uygun numuneler içermektedir. Bir biyografi merkezinde somutlaştırılan bu örneklerden hareketle bu tez, bir sonraki aşamada Abdülhamid devrinde devlet mekanizmasının işleyiş biçimini formelleştirmek isteyen araştırmacılar için uygun bir zemin sunabilir.

Sadık'ın kimi görevlerine odaklanmak, merkez-taşra ilişkilerinin çok katmanlı yapısı hakkında fikirler sunar. Seyahat notlarında Senûsiye hareketinin Osmanlı Devleti ile tam bir tâbi-metbu münasebeti içerisinde olduğu izlenimini vermek istese de tezde Sadık'ın sahada tecrübe ettiği gerçeğliğin, bu ilişkinin sıradan tâbilik-metbuluk veya

karşıtlık-düşmanlık ifadeleriyle açıklanamayacak derinlikte ve katmanlı olduğu ortaya çıkarıldı; mevzubahis ilişkilere dair Mostafa Minawi'nin öne sürdüğü kimi iddialara karşı çıkıldı. Bu minvalde, devletin bölge politikalarını belirlemede, Minawi'nin Sadık el-Müeyyed'in faaliyetlerine haddinden fazla değer yüklediği ve görevlerine oldukça merkezî bir rol biçtiği vurgulandı. Keza eserinde anlatıya uygunluğun gözetilerek kaynak seçimi ve kullanımında eklektik davranıldığı ve bu sebeple birtakım yorum hatalarına düşüldüğü, ilk bakışta imparatorluk politikaları çerçevesine ustalıkla oturtulmuş gözükten anlatının kimi tutarsızlıklar içerdiği belirtildi. Ayrıca Sadık'ın ikinci Sahra seyahatinin Osmanlı-Senûsî işbirliğinin askerî seviyeye geçişinde kilit noktayı oluşturduğu yönündeki iddiasının altının tam mânâsıyla doldurulamadığı, öte yandan bu siyasette yerel ve merkezî aktörlerin ne derecede rol oynadıkları, yerellik yahut merkezîliğin ne ölçüde etkili olduğu gibi soruların cevapsız bırakıldığı biyografi sınırları çerçevesinde ortaya konuldu.

Tezde Sadık el-Müeyyed'in biyografisi göz önüne serilirken II. Abdülhamid'in idare tarzı da örneklendirildi. Anadolu ve Halep'te meydana gelen Ermeni olaylarına dair yaptığı teftişler çerçevesinde bu hususa değinildi. Padişahın bir yandan yaverlerini zorlu saha görevine gönderirken öte taraftan valilere telgraf çekerek sarayla vilayet arasındaki 'mahrem' yazışmaları yaverlerine bile göstermemelerini tembihlediğine dikkat çekilerek teftişler kapsamında merkez-taşra arasındaki bütün yazışmaları kontrol ettiklerini sanan yaverlerin kimi zaman kendilerini bir mizansenin gönüllü gönülsüz figüranı konumunda buldukları ve bundan kendilerinin dahi haberlerinin olmadığı ortaya konuldu.

Tezde incelenen görevlerinden bazısı ise bu dönemdeki idare tarzının zaafalarını göstermesi bakımından kayda değerdir. Ehemmiyetsiz bir nümayiş olarak başlayan 1900 yılındaki Üsküp olayları anlatılırken bu noktaya da temas edildi. Tezde, merkez-taşra arasındaki bir dizi yetki kargaşasının idareciler arasındaki çıkar çatışmasıyla birleşmesinin olayları krize dönüştürdüğü belirtildi; Sadık'ın da içinde bulunduğu dört padişah yaverinin görevlendirildiği krizin sonlandırılması hususunda saraydaki Teftiş-i Askerî Komisyonu'nun müdahaleleri, 20. yüzyıl dönümünde imparatorlukta bir krizin nasıl yönetilemediğinin çarpıcı bir numunesi olarak ortaya konuldu.

Sadık'ın biyografisinin gün yüzüne çıkarılması, devlet ricalinin yükselmek için izledikleri yollar hakkında da bilgi verir. Tezde bu doğrultuda, görevlere padişah tarafından atanan ve genelde sadece saraya karşı sorumlu tutulan Sadık'ın yükselme

hayallerinin gerçekleşmesinin doğal olarak padişahın beğenisini kazanmasında yattığının farkında olduğunun altı çizildi; başarılarını dile getirmek için uygun fırsatlar kolladığı, görev dönüşlerinde kapsamlı raporlar sunarak maharetini sergilemeye çalıştığı birtakım örneklerden hareketle ifade edildi.

1910’da beş ay süren ve aynı zamanda son görevi olan Cidde mutasarrıflığı ve garnizon komutanlığı ilk kez bu tezde ortaya çıkarıldı. Etraflıca ele alınan söz konusu görevin şimdiye dek perde arkasında kalmasının en önemli sebebi olarak Osmanlı arşivlerinin bu konudaki suskunluğu gösterildi. “Enzâr-ı âmmede medhul olma[dığı]”, yani halk nazarında mimli olmadığı için bu göreve atandığı vurgulanarak, bu durumun *devr-i sâbika* mensup devlet ricalinin Meşrutiyet devrinde varlıklarını sürdürebilme becerilerine ilişkin kıymetli bir örneklik oluşturduğu vurgulandı. Nitekim Jön Türk İhtilâli ilk darbelerden birini, II. Abdülhamid’e sivil bürokrasiyi dizginlemesini ve idarenin yularını elinde tutmasını sağlayan önemli araçlardan olan Yaverân teşkilâtına vurmuş, padişahın *persona grata*’sını alt üst etse de yok edememişti. Bu hengâmda yaverlikten çıkarılıp 15 yıl önceki rütbesine indirilse de uzun yaverliği boyunca aldığı görevlerin mahiyeti ve tuttuğu yolun, onun tamamen devre dışı bırakılmasının önüne geçtiği ileri sürüldü. Ayrıca, Cidde’deki kısa idareciliği döneminde şehrin su, sağlık, eğitim, altyapı vb. sorunlarına yaklaşımının, II. Abdülhamid devrinden kalma bir devlet adamının Meşrutiyet taşrasını yönetirken eski alışkanlıklarından pek vazgeçemediğinin bir örneğini sunduğu ortaya konuldu.

KAYNAKLAR

1. ARŞİV KAYNAKLARI*

1.1. British Library (BL)

India Office Records and Private Papers (IOR).

1.2. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Ali Emiri Tasnifi.

Ali Emiri-Abdülhamid I (AE.SABH.I).

Bâb-ı Âsafi.

Kilise Defterleri (A.{DVNS.KLS.d}).

Bâbîâli Evrak Odası.

Bâbîâli Evrak Odası Evrakı (BEO).

Sadaret Evrakı.

Sadaret Eyalet-i Mümtâze (Bulgaristan) (A.}MTZ.04).

Sadaret Mektubî Kalemi Evrakı (A.}MKT).

Sadaret Mektubî Kalemi Nezaret ve Devair (A.}MKT.NZD).

Sadaret Mektubî Mühimme Kalemi (A.}MKT.MHM).

Dahiliye Nezareti.

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Kısım-ı Adlî Kalemi (DH.EUM.KADL).

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Tahrirât Kalemi (DH.EUM.THR).

Dahiliye Nezareti Hukuk Kalemi (DH.H).

* Kullanılan arşiv belgelerinin dosya ve gömlek numaraları ile defter numaraları dipnotlarda verilmiştir.

Dahiliye Nezareti Hukuk Kalemi (DH.H).

Dahiliye Nezareti İdare (DH.İD).

Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemi (DH.MKT).

Dahiliye Nezareti Muhaberât-ı Umumiye İdaresi (DH.MUI).

Dahiliye Nezareti Mütenevvîa (DH.MTV).

Dahiliye Nezareti Sicill-i Ahvâl Defterleri (DH.SAİD.d).

Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR).

Dahiliye Nezareti Tesrî-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Muamelat (DH.TMIK.M).

Fotoğraflar.

Fotoğraflar (FTG.f).

Hariciye Nezareti.

Hariciye Nezareti Hariciye Tercüme Odası (HR.TO).

Hariciye Nezareti Londra Sefareti (HR.SFR.3).

Hariciye Nezareti Siyasî Kalemi (HR.SYS).

Hariciye Nezareti Sofya Sefareti (HR.SFR.04).

Hariciye Nezareti Tahrirât-ı Hariciye Odası (HR.TH).

Hariciye Nezareti Umûr-ı Hukûk-ı Muhtalita Müdüriyeti (HR.UHM).

Hazine-i Hassa İradeler (HH.İ).

İrade Tasnifi.

İrade Adliye ve Mezahib (İ.AZN).

İrade Askerî (İ.AS).

İrade Dahiliye (İ.DH).

İrade Eyalet-i Mümtâze (Bulgaristan) (İ.}MTZ.04).

İrade Hususi (İ.HUS).

İrade Maliye (İ.ML).

İrade Meclis-i Vâlâ (İ.MVL).

İrade Taltifat (İ.TAL).

İrade Telgraf ve Posta (İ.PT).

Maarif Nezareti.

Maarif Nezareti Mektubî Kalemi (MF.MKT).

Maarif Nezareti Tedrisât-ı İbtidaiyye Kalemi (MF.İBT).

Mâbeyn-i Hümâyun.

Mâbeyn-i Hümâyun İradeleri (MB.İ).

Maliye Nezareti.

Maliye Nezareti Emlâk-i Emiriyye Müdiriyeti (ML.EEM).

Meclis-i Vükela.

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV).

Rumeli Müfettişliği.

Rumeli Müfettişliği Sadaret (TFR.I.A).

Rumeli Müfettişliği Sefaret Evrakı (TFR.I.SFR).

Şûrâ-yı Devlet.

Şûrâ-yı Devlet Evrakı (ŞD).

Topkapı Sarayı.

Topkapı Sarayı Müze Arşivi Evrakı (TS.MA.e).

Yıldız Tasnifi.

Yıldız Esas Evrakı (Y.EE).

Yıldız Esas Evrakı Defterleri (Y.EE.d).

Yıldız Esas Kamil Paşa Evrakı (Y.EE.KP).

Yıldız Maruzat Defterleri (Y.MRZ.d).

Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV).

Yıldız Perakende, Arzuhâl ve Journaller (Y.PRK.AZJ).

Yıldız Perakende, Askeri Maruzâtı (Y.PRK.ASK).

Yıldız Perakende, Başkitabet Dairesi Evrakı (Y.PRK.BŞK).

Yıldız Perakende, Elçilik-Şehbenderlik ve Ataşemiliterlik (Y.PRK.EŞA).

Yıldız Perakende, Hariciye Nezareti (Y.PRK.HR).

Yıldız Perakende, Komisyonlar (Y.PRK.KOM).

Yıldız Perakende, Müfettişlikler ve Komiserlikler Tahrirâtı (Y.PRK.MK).

Yıldız Perakende, Mütferrik (Y.PRK.M).

Yıldız Perakende, Nâme-i Hümâyûn (Y.PRK.NMH).

Yıldız Perakende, Posta ve Telgraf (Y.PRK.PT).

Yıldız Perakende, Sadaret (Y.PRK.A).

Yıldız Perakende, Saray Görevlileri Evrakı (Y.PRK.SGE).

Yıldız Perakende, Serkurenalık Evrakı (Y.PRK.SRN).

Yıldız Perakende, Tahrirât-ı Ecnebiye ve Mâbeyn Mütercimliği (Y.PRK.TKM).

Yıldız Perakende, Teşrifât-ı Umumiye Dairesi (Y.PRK.TŞF).

Yıldız Perakende, Umum Vilayetler (Y.PRK.UM).

Yıldız Perakende, Yaveran, Maiyyet, Erkân-ı Harbiye Dairesi Evrakı (Y.PRK.MYD).

Yıldız Perakende, Zabtiye (Y.PRK.ZB).

Yıldız Sadaret Hususi (Y.A.HUS).

Yıldız Sadaret Resmi Evrakı (Y.A.RES).

Zabtiye Nezareti.

Zabtiye Nezareti Belgeleri (ZB).

1.3. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi (İÜNEK)

Türkçe Yazmalar.

Yaverân Künye Defteri. TY 9107; TY 9061.

Yıldız Fotoğraf Albümleri. YA 90567/2; YA 90621/20; YA 91282/28; YA 779-64/3.

1.4. Millî Savunma Bakanlığı Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı

Müdafaa-i Milliye Vekâleti Tekâüt Şube Müdürlüğü Künye Kaydı.

1.5. SALT Araştırma

S.E. Sadik Pacha Almouayad, nr. OFTS0021.

<https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/172439>

1.6. Şer‘iyye Sicilleri

Galata Şer‘iyye Sicilleri. nr. 1031.

Kısmet-i Askeriye Mahkemesi. nr. 2124.

1.7. The (British) National Archives (TNA)

Foreign Office (FO).

2. ÖZEL KOLEKSİYONLAR

2.1. İklil Azmzâde Koleksiyonu

2.2. Ömer Faruk Can Koleksiyonu

3. HUSUSİ GÖRÜŞMELER

İklil Azmzâde, “Sadık el-Müeyyed Paşa ve Azmzâdeler Üzerine Hususi Görüşme”, görüşmeyi yapan Ömer Faruk Can, 11 Eylül 2019’dan itibaren pek çok kez, İstanbul.

4. SÜRELİ YAYINLAR

4.1. Gazete ve Mecmualar*

<i>Akşam</i>	<i>La Patrie</i>	<i>Le Rappel</i>
<i>Balkan</i>	<i>La Petite Bourgogne</i>	<i>Le Soleil</i>
<i>Daily News</i>	<i>La Petite Presse:</i> <i>Journal républicain</i>	<i>Le Temps</i>
<i>Express</i>	<i>La Politique coloniale</i>	<i>Le Voltaire</i>
<i>Fete'n-Nîl</i>	<i>La Tribune de l'Aube</i>	<i>London Evening Standard</i>
<i>Giornale di Udine</i>	<i>La Vérité</i>	<i>London Standard</i>
<i>Glasgow Herald</i>	<i>Le Courrier du soir</i>	<i>L'Univers</i>
<i>İkdam</i>	<i>Le Figaro</i>	<i>Mâlûmât</i>
<i>Journal des débats politiques et littéraires</i>	<i>Le Journal</i>	<i>New York Times</i>
<i>Journal du Cher</i>	<i>Le Matin</i>	<i>Rumeli</i>
<i>L'Aurore</i>	<i>Le Messenger de Paris</i>	<i>Sabah</i>
<i>L'Indépendant du Blanc</i>	<i>Le Nord</i>	<i>Servet-i Fünûn</i>
<i>L'Intransigeant</i>	<i>Le Petit Caporal</i>	<i>Tanin</i>
<i>La Croix</i>	<i>Le Petit Journal</i>	<i>Tercüman-ı Hakikat</i>
<i>La Dépêche Coloniale</i>	<i>Le Petit Marseillais</i>	<i>The New York Herald</i>
<i>La France Militaire</i>	<i>Le Petit Moniteur universel</i>	<i>Tuna</i>
<i>La Liberté</i>	<i>Le Progrès de la Côte-d'Or</i>	<i>Yeni İkdam</i>
<i>La Mayenne</i>		<i>Yeni Tasvir-i Efkâr</i>
<i>La Nouvelle Presse</i>		

* Kullanılan gazetelerin sayısı ve tarihleri dipnotlarda verilmiştir.

4.2. Salnâmeler

1302 Sene-i Hicriyesine Mahsus Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye. İstanbul: Matbaa-i Osmanî, 1302/1885.

Ekrem Reşad – Osman Ferid. *1327 Sene-i Maliyesine Mahsus Musavver Nevsal-i Osmânî: Üçüncü Sene.* İstanbul: İkbâl Kitabhanesi, 1327-1329.

Hicaz Vilayeti Salnâmesi: Birinci Def'a. Mekke-i Mükerrreme: Hicaz Vilayeti Matbaası, 1301.

Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâme-i Resmîsi: 1322 Sene-i Hicriyesine Mahsus (31. Def'a). Bursa: Matbaa-i Vilayet, 1322/1904.

Salnâme-i Vilayet-i Suriye, Sene 1294 H. (Def'a 9). 1294/1877.

Salnâme-i Vilayet-i Suriye, Sene 1302 H. (Def'a 17). Şam: Meclis-i Maarif Matbaası, 1302/1885.

5. SADIK EL-MÜEYYED'İN ESERLERİ

Sâdık Bâşâ el-Müeyyed el-Azm. *Rihletü'l-Habeşe mine'l-Âsitâne ilâ Adis Ababa.* haz. Nûri el-Cerrâh. Ebu Zabi, Beyrut: Dârü's-Süveydî, el-Müessesetü'l-Arabiyye, 2001.

Sâdık el-Müeyyed el-Azm. *Rihletü'l-Habeşe.* çev. Refik el-Azm – Hakkı el-Azm. Kahire: Matbaatü'l-Cerîde, 1326/1908.

Sâdık el-Müeyyed, Azmzâde. *Afrika Sahra-yı Kebiri'nde Seyahat ve Şeyh Senûsî ile Mülâkât,* İÜNEK, TY 4526.

Sâdık el-Müeyyed, Azmzâde. *el-Kimyâ fî tahlîli'l-hevâ ve'l-mâ,* İÜNEK, TY 7003.

Sâdık el-Müeyyed, Azmzâde. *el-Kimyâ fî tahlîli'l-hevâ ve'l-mâ.* İstanbul: [Tercüman-ı Hakikat], 1301/1885.

Sâdık el-Müeyyed, Azmzâde. *Fenn-i Fotoğraf,* İÜNEK, TY 4364.

Sâdık el-Müeyyed, Azmzâde. *Habeş Seyahatnâmesi.* Dersââdet: İkdâm Matbaası, 1322/1906.

Sâdık el-Müeyyed, Azmzâde. *Journey in the Grand Sahara of Africa and Through Time: An Ottoman Officer's Journey in the Grand Sahara.* çev. Gıyas Müeyyed Gökent. Gıyas Müeyyed Gökent, 2021.

Sâdık el-Müeyyed, Azmzâde. *Rihletü Azmzâde Sâdık el-Müeyyed.* çev. Cemil el-Azm. Kahire: Dârü'l-Hilâfeti'l-İlmiyye, 1318/1900.

- Sâdık el-Müeyyed, Azmzâde. *The Ethiopia Book of Travels*. çev. Gıyas Müeyyed Gökkent. Gıyas Müeyyed Gökkent, 2021.
- Sâdık el-Müeyyed. *Afrika Sahrâ-yı Kebîri'nde Seyahat*. İstanbul: Âlem Matbaası, 1314/1898.
- Sâdık el-Müeyyed. *Afrika Sahrâ-yı Kebîri'nde Seyahat: Bir Osmanlı Zabitinin Büyük Sahra'da Seyahati*. haz. H. Bostan - N. Omaç, sunuş ve giriş İdris Bostan. İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2015.
- Sâdık el-Müeyyed. *Habeş Seyahatnamesi*. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 1999.
- Sâdık Müeyyed el-Azm. *Rihletü fi's-Sahrâi'l-Kübra bi-İfrîkiyâ*. çev. Abdülkerim Ebû Şüveyrib. [Trablus]: Merkezü Cihâdi'l-Lîbiyyîn li'd-Dirâsâti't-Târîhiyye, 1998.
- el-Vâkıdî, Muhammed b. Ömer. *Târîhu Fütûhi's-Şâm*. çev. Azmzâde Sâdık el-Müeyyed. İstanbul: Tercüman-ı Hakikat Matbaası, 1302/1886.
- (von Schmid, Johann Christoph). *Fernando*. çev. Azmzâde Sâdık el-Müeyyed. İstanbul: Matbaa-i Esad, 1300/1884.
- (von Schmid, Johann Christoph). *Küçük Hanri*. çev. Azmzâde Sâdık el-Müeyyed. Kostantiniye: Matbaa-i Esad, 1. Basım, 1297/1881.
- (von Schmid, Johann Christoph). *Küçük Hanri*. çev. Azmzâde Sâdık el-Müeyyed. İstanbul: Matbaa-i Kasbar, 2. Basım, 1307/1891.

6. KAYNAK ESERLER VE İNCELEMELER

- Abdulwehab, Kemal. “Abdulfâtah Abdâllah, 2008-2010, The History of Addis Abäba Mosques, vol.1 et 2”. *Annales d'Éthiopie* 26 (2011), s. 311–318.
- Abdurrahman Şeref Efendi. *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi: II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996.
- Abou Rjaili, Khalil. “Boutros al-Boustani (1819–83)”. *Prospects: The Quarterly Review of Comparative Education* 23/1/2 (1993), s. 125–133.
- Abou-El-Haj, Rifaat Ali. *Modern Devletin Doğası: 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*. Ankara: İmge Kitabevi, 2000.
- Aghassi. *L'Assassinat du Père Salvatore par les soldats turcs*. çev. Archag Tchobanian. Paris: Édition du Mercure de France, 1897.
- Aghassi. *Zeïtoun, depuis les origines jusqu'à l'insurrection de 1895*. çev. Archag Tchobanian. Paris: Édition du Mercure de France, 1897.

- Ahmed Cevdet Paşa. *Târîh-i Cevdet (Tertîb-i Cedîd)*. 3 Cilt. Ankara: Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği Kültür Yayınları, 2017.
- Ahmed Vâsıf Efendi. *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâ'iku'l-Ahbâr [Osmanlı Tarihi (1209-1219/1794-1805)]*. İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2017.
- Ahmed Vâsıf Efendi. *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâ'iku'l-Ahbâr*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1978.
- Ahmet İhsan. *Matbuat Hatıralarım (1888-1923): Meşrutiyet İlanına Kadar (1889-1908)*. 2. Cilt. İstanbul: Ahmet İhsan Matbaası, 1930.
- Ahmida, Ali Abdullatif. *The Making of Modern Libya: State Formation, Colonization, and Resistance*. Albany: State University of New York Press, 2. Basım, 2009.
- Akarlı, Engin Deniz. “Abdülhamid II’s Attempt to Integrate Arabs into the Ottoman System”. *Palestine in the Late Ottoman Period: Political, Social and Economic Transformation*. ed. David Kushner. Leiden: Brill, 1986. s. 74–89.
- Akarlı, Engin Deniz. “The Defence of the Libyan Provinces (1882-1908)”. *Studies on Ottoman Diplomatic History*. ed. Selim Deringil – Sinan Kuneralp. İstanbul: Isis Press, 1990. s. 75–85.
- Akyıldız, Ali – Kurşun, Zekeriya. *Osmanlı Arap Coğrafyası ve Avrupa Emperyalizmi: Filistin-Basra Körfezi-Kızıldeniz-Kuzey Afrika (Diplomatik Belgeler)*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.
- Akyıldız, Ali. “19. Yüzyıl Belgelerinde Hicrî Takvim Sorunu: Hicrî Tarihler Doğru Zamanı mı Gösterir?”. *Toplumsal Tarih* 326 (Şubat 2021), s. 50–55.
- Akyıldız, Ali. “II. Abdülhamid’in Çalışma Sistemi, Yönetim Anlayışı ve Bâbîâlî’yle (Hükümet) İlişkileri”. *Osmanlı: Siyaset*. ed. Güler Eren. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999. II, 286–297.
- Akyıldız, Ali. “İnsanı Yazmak: 19. Yüzyıl Osmanlı Biyografi Yazıcılığı ve Problemleri Üzerine Bir Değerlendirme”. *Osmanlı Araştırmaları* 50 (2017), s. 219–242. <https://doi.org/10.18589/oa.591635>
- Akyıldız, Ali. *Nazime: Aydın ve Dindar Bir Sultan*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2020.
- Akyıldız, Ali. *Sürgün Sefir Sadullah Paşa: Hayatı, İntiharı, Yazıları*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1. Basım, 2011.
- Akyol, İ. Hakkı. “Son Yarım Asırda Türkiye’de Coğrafya”. *Türk Coğrafya Dergisi* 1 (1947), s. 3–15.

- Arap İzzet Holo Paşa. *Abdülhamid'in Kara Kutusu Arap İzzet Holo Paşa'nın Günlükleri*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1. Basım, 2019.
- Askerî Tekaiüd ve İstifa Kanunu, Tasfiye-i Rütbe-i Askeriye Kanunu*. Takvim-i Vekayi Matbaası, 1325.
- Avez, Renaud. *L'Institut Français de Damas au Palais Azem (1922-1946) : À travers les archives*. Damas: Institut Français de Damas, 1993.
- Ayar, Mesut. *Osmanlı Devletinde Kolera: İstanbul Örneği (1892-1895)*. İstanbul: Kitabevi, 2007.
- Aydın, Mahir. “Arşiv Belgeleriyle Makedonya'da Bulgar Çete Faaliyetleri”. *Osmanlı Araştırmaları* 9 (1989), s. 209–234.
- Aydın, Mahir. “Bulgaristan Komiserliği”. *Belgeler: Türk Tarih Belgeleri Dergisi* 17/21 (1996), s. 71–125.
- Aydın, Mahir. “Livadya Sefâretleri ve Sefâretnâmeleri”. *Belgeler: Türk Tarih Belgeleri Dergisi* 14/18 (1989-1992), s. 321–357.
- Ayyâş, Abdülkâdir. *Mu'cemü'l-müellifine's-Sûriyyin fi'l-karni'l-işrîn*. Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1985.
- Bağçeci, Yahya. “1895 Zeytun Ermeni İsyanı”. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, 2008.
- Bahçepınar, Mesut. “Ali Ferruh Bey'in Bulgaristan Komiserliği Görevi ve Raporları (1902-1904)”. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Banarlı, Nihad Sâmi. *Yahya Kemâl'in Hâtıraları*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yahya Kemal Enstitüsü, 1960.
- Barbir, Karl K. *Ottoman Rule in Damascus, 1708-1758*. New Jersey: Princeton University Press, 1980.
- Barlak, Yasemin. “II. Abdülhamid'in Afrika Elçisi Sadık el-Müeyyed ve Senusîler”. *Sultan II. Abdülhamid'in Jeostratejisi ve Mirası Uluslararası Sempozyumu: Bildiri Kitabı (04-05 Ekim 2018)*. ed. Enver Arpa. Ankara: Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, 2018. s. 366–393.
- Bayraktar, Kaya. “Makedonya Sorunu ve Avrupa Müdahalesi (1902-1905)”. *Bilig* 69 (Bahar 2014), s. 1–28.
- Bayraktarova, Emine. “Osmanlı Devleti-Bulgaristan Prensliği İlişkileri (1878-1908)”. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2002.

- Berridge, G. R. *İngiliz Gizli Belgelerinde "Yahudi Dönmesi İttihatçılar": Gerald H. Fitzmaurice (Türkiye'deki İngiliz Büyükelçiliği Baştercümanı'nın Anıları)*. çev. Utku Umut Bulsun. İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi, 2011.
- Beşirli, Mehmet. "II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Ordusunda Alman Silahları". *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 16 (2004), s. 121-139.
- Beydilli, Kemal. "II. Abdülhamid Devrinde Makedonya Mes'elelerine Dair". *Osmanlı Araştırmaları* 9 (1989), s. 77-99.
- Beydilli, Kemal. "II. Abdülhamid Devrinde Gelen İlk Alman Askeri Heyeti Hakkında". *Tarih Dergisi* 32 [Ord. Prof. İ. Hakkı Uzunçarşılı Hâtıra Sayısı] (1979), s. 481-494.
- Beydilli, Kemal. *Büyük Friedrich ve Osmanlılar: XVIII. Yüzyılda Osmanlı-Prusya Münâsebetleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1985.
- Birecikli, İhsan Burak. "Birecik'te Uluslararası Krize Dönüşen Bir İhtida Hadisesi". *İslam Tarihi ve Medeniyetinde Şanlıurfa Sempozyumu Tebliğleri*. Ankara: Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı, 2017. II, 485-505.
- Blake, Corinne Lee. "Training Arab-Ottoman Bureaucrats: Syrian Graduates of the Mülkiye Mektebi, 1890-1920". New Jersey: Princeton University, Basılmamış Doktora Tezi, 1991.
- Bostan, Hümeysra. "Avrupa-merkezci Tarih Yazıcılığının Bir Yanılgısı: Osmanlı Oryantalizmi ya da Mission Civilisatrice 'i Osmanlı'ya Mâl Etmek". Erişim 5 Aralık 2021.
https://www.academia.edu/7995663/Avrupa_merkezci_Tarih_Yaz%C4%B1c%C4%B1l%C4%B1n%C4%B1n_Bir_Yan%C4%B1lg%C4%B1s%C4%B1_Osmanl%C4%B1_Oryantalizmi_ya_da_Mission_Civilisatrice_i_Osmanl%C4%B1_ya_M%C3%A2l_Etmek
- Bostan, İdris, "Sâdık el-Müeyyed Paşa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2008. XXXV, 399-400.
- Bostan, Zeynep. *Osmanlı Hariciyesinin Modern Temelleri: II. Abdülhamid Döneminde Diplomasi*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2021.
- Bozkurt, Gülnihal. "Köle Ticaretinin Sona Erdirilmesi Konusunda Osmanlı Devleti'nin Taraf Olduğu İki Devletlerarası Anlaşma". *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)* 1/1 (1990), s. 45-77.
- Bozkurt, Nebi, "Mihmandar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2005. XXX, 25-26.

- Bozpolat, Sedef. “Tercüman-ı Hakikat Gazetesi (2001-2500. Sayılar) İnceleme ve Seçilmiş Metinler”. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Buzpınar, Ş. Tufan. “Osmanlı Son Dönemi Arap Muhalefeti Hakkında Birkaç Not”. [CIEPO=Ciepo] *Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi XVII. Sempozyum Bildirileri 18-23 Eylül 2006*. ed. Kenan İnan – Yücel Dursun. Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü, 2011, s. 991-998.
- Buzpınar, Ş. Tufan. “Osmanlı Suriyesi’nde Türk Aleyhtarı İlânlar ve Bunlara Karşı Tepkiler, 1878-1881”. *İslâm Araştırmaları Dergisi* 2 (1998), s. 73–89.
- Büreyk ed-Dımaşkî, Hûrî Mihâîl. *Târîhu’ş-Şâm: 1720-1782*. Dımaşk: Dâru Kuteybe, 1982.
- Caine, Barbara. *Biyografi ve Tarih*. çev. Müge Sözen. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.
- Can, Mustafa. “Osmanlı Diplomasisinde Mihmandar Geleneği”. *Gazi Akademik Bakış* 17/25 (2019), s. 267–285.
- Can, Ömer Faruk, “20. Yüzyıl Başlarında Cidde’de Su Temininde Yaşanan Güçlükler ve Azmzâde Sâdık el-Müeyyed’in Teşebbüsleri”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/45 (Haziran 2022), s. 141-164.
- Canlı Tarihler: Ethem Ruhi Balkan Hatıraları*. 6. Cilt. İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1947.
- Cereti, Carlo G. “Sacred Books of the East”. *Encyclopædia Iranica* (New York). Erişim 9 Aralık 2021. <https://iranicaonline.org/articles/sacred-books-of-the-east>
- Chiha, Nedjib H. “Osmanlı Devletinde Gayrimenkul Mülkiyeti Bakımından Yabancıların Hukuki Durumu”. çev. Halil Cin. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 24/1 (1967), s. 247–274.
- Crampton, R. J. *A Concise History of Bulgaria*. Cambridge: Cambridge University Press, 2. Basım, 2005.
- Crampton, R. J. *Bulgaria*. Oxford: Oxford University Press, 2007.
- Çabuk, Mustafa. “Senusilik ve İşgalcilere Karşı Kuzey Afrika’da Osmanlı-Senusi İş Birliği”. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 16/1 (2019), s. 221–256. <https://doi.org/10.33437/ksusbd.531328>
- Çakar, Sinan. *Kızıldeniz’de İnsan ve Silah Kaçakçılığı (1890-1910)*. İstanbul: Kitabevi, 2022.

- Çaycı, Abdurrahman. *Büyük Sahra'da Türk-Fransız Rekabeti (1858-1911)*. Erzurum: Atatürk üniversitesi basımevi, 1970.
- Çetin, Erol. “Bulgaristan Prensliği ile Osmanlı İmparatorluğu Arasında Siyasi İlişkiler (1878-1908)”. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, 2003.
- Çetinsaya, Gökhan. “Abdülhamid Rejiminin Kilit Taşı: Merkezîyetçilik”. *Sultan II. Abdülhamid Dönemi: Siyaset-İktisat-Dış Politika-Kültür-Eğitim*. ed. Mehmet Bulut vd. İstanbul: İZÜ Yayınları, 2019. s. 15–32.
- Çetinsaya, Gökhan. “II. Abdülhamid’in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi”. *Osmanlı Araştırmaları* 47 (2016), s. 353–409.
- Çiçek, Hikmet. “(Vekâyi’nüvis) Sadullah Enverî Efendi ve Tarihi'nin II. Cildinin Metin ve Tahlili (1187–1197/1774–1783)”. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, 2018.
- Çiçek, M. Talha. *Negotiating Empire in the Middle East: Ottomans and Arab Nomads in the Modern Era, 1840–1914*. Cambridge: Cambridge University Press, 2021. doi:10.1017/9781108993852.
- Çilingir, Hamdi. “Zekâta Muhtaç Donanma, Donanmaya Muhtaç Devlet: II. Meşrutiyet Devri Osmanlı Devleti’nde İane-i Donanma’ya Zekât Meselesi”. *İnsan & Toplum* 9/4 (2019), s. 53–86. <https://doi.org/10.12658/M0318>
- Demirci, Neşe. “Tercüman-ı Hakikat Gazetesi (1-1500. Sayılar) İnceleme ve Seçilmiş Metinler”. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- Demirel, Muammer. *Sultan İkinci Abdülhamid ile Erzurum Vilayeti Arasındaki Yazışmalar (1894-1904)*. İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2007.
- Deringil, Selim. ““The Armenian Question Is Finally Closed”: Mass Conversions of Armenians in Anatolia during the Hamidian Massacres of 1895–1897”. *Comparative Studies in Society and History* 51/2 (2009), s. 344–371. <http://www.jstor.org/stable/40270330>
- Deringil, Selim. “ ‘Hal-i Vahşet ve Bedeviyette Yaşarlar’: Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu ve Post-Kolonyalizm Tartışması”. çev. Uğur Peçe. *Simgeden Millete: II. Abdülhamid’den Mustafa Kemal’e Devlet ve Millet*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2007. s. 165–217.
- Deringil, Selim. “Les Ottomans et le Partage de l’Afrique 1880-1990”. *Studies on Ottoman Diplomatic History*. ed. Selim Deringil – Sinan Kuneralp. İstanbul: Isis Press, 1990. s. 121–133.
- Deringil, Selim. *Conversion and Apostasy in the Late Ottoman Empire*. Cambridge University Press, 2012.

- Deringil, Selim. *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*. İstanbul: YKY, 2002.
- Derveze, Muhammed İzzet. *el-Arab ve'l-urûbe fî hikbeti't-teğallûbi't-Türkî: mine'l-karni's-sâlis ile'l-karni'r-râbi' aşer el-hicrî*. 2 Cilt. Dımaşk: Dârü'l-Yakazati'l-Arabiyye, 1960.
- Dohaish, Abdullatif Abdullah. "A Critical and Comparative Study of the History of Education in the Hijaz during the Periods of Ottoman and Sharifian Rule between 1869-1925". University of Leeds, Doktora Tezi, 1974.
- Douwes, Dick. *The Ottomans in Syria: A History of Justice and Oppression*. London, New York: I. B. Tauris, 2000.
- Dölen, Emre, "Bilim". *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985. I, 152-196.
- [*Düstûr*] *Mütemmim: 15 Muharrem 1289'den 8 Receb 1325; 16 Teşrinisani 1287'den 4 Ağustos 1323 tarihine kadar tanzim kılınıb eski ve yeni tertib Düsturlara derc edilmemiş ve el-yevm (1 Eylül 1333) tamamen veya kısmen mer'iyü'l-icra bulunmuş olan yetmiş iki aded kavanin ve nizamat ve talimatı muhtevidir*. Dersaadet: Hilal Matbaası, 1335.
- Düzcü, Levent. "Balkan Gazetesinin Yazar ve Okur Köşesinden Bulgaristan Türklerinin Sorunları (1906-1908)". *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 4/5 (2018), s. 33-81. <https://doi.org/10.31765/karen.438235>
- Ebüzzıya, Ziyad, "Ahmed İhsan Tokgöz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1989. II, 94-95.
- ed-Decânî, Ahmed Sıdkî. *el-Hareketü's-Senûsiyye: neş'etühâ ve nümuvvuhâ fî'l-karni't-tâsi' 'aşer*. Kahire: [y.y.], 1967.
- el-Azm, Abdülkâdir. *el-Üsretü'l-Azmiyye*. Dımaşk: Matbaatü's-Sebât, 1. Basım, 1951.
- el-Azm, Abdülkâdir. *el-Üsretü'l-Azmiyye*. Dımaşk: Matbaatü'l-İnşa, 2. Basım, 1960.
- el-Ba'albekî, Mihâil Musa Elûf. *Târîhu Ba'albek*. Beyrut: el-Matbaatü'l-Edebiyye, 3. Basım, 1908.
- el-Bediri Hallak, Şeyh Ahmed. *Osmanlı Taşra Hayatına İlişkin Olaylar: Berber Bediri'nin Günlüğü, 1741-1762*. nşr. Ahmet İzzet Abdülkerim. çev. Hasan Yüksel. Ankara: Akçağ Basım Yayım Pazarlama A.Ş., 1. Basım, 1995.
- el-Betenunî, Muhammed Lebib. *er-Rihletü'l-Hicâziyye li-veliyi'n-niami el-Hâc Abbas Hilmi Başa es-Sâni Hıdîvi Mısır*. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, t.y.

- el-Büdeyrî el-Hallâk, Ahmed. *Havadisü Dimaşkı'l-Yevmiyye: 1154-1175 h./1741-1762 m.* Kahire: el-Cem'iyetü'l-Mısıriyye li'd-Dirâsâti't-Târîhiyye, 1959.
- el-Cündî, Edhem. *A'lâmü'l-edeb ve'l-fenn*. 2 Cilt. Dimaşk: Matbaatü'l-İttihâd, 1954.
- el-Cündî, Edhem. *Tuhfetü'z-Zemen bi-Tertîbi Terâcimi A'lâmi'l-Edeb ve'l-Fen*. 5 Cilt. Beyrut: Darü'l-Muktebes, 2015.
- Eldem, Edhem. "İstanbul: İmparatorluk Payitahtından Periferileşmiş Bir Başkente". *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti: Halep, İzmir ve İstanbul*. ed. Edhem Eldem vd. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003. s. 152–230.
- Eldem, Edhem. *135 Yıllık Bir Hazine: Osmanlı Bankası Arşivinde Tarihten İzler*. İstanbul: Osmanlı Bankası, 1997.
- el-Esved, İbrahim. *Kitabü'r-Rihletü'l-İmbaraturiyye fi'l-Memaliki'l-Osmaniyye*. Dimaşk: el-Hey'etü'l-Ammeti's-Suriyye li'l-Kitab, 2008.
- el-Eşheb, Muhammed Tayyib. *Berkatü'l-Arabiyye Ems ve el-Yevm*. Mısır: Matbaatü'l-Hevvârî, 1947.
- el-Eşheb, Muhammed Tayyib. *el-Mehdî es-Senûsî*. Trablus: Matbaatü Meci Bilino, 1952.
- el-Ferfûr, Muhammed Abdüllatîf Sâlih. *A'lâmü Dimaşk fi'l-karni'r-râbi' aşer el-hicrî*. Dimaşk: Dârü'l-Melâh, Dârü Hassân, 1. Basım, 1987.
- el-Murâdî, Muhammed Halil. *Silkü'd-dürer fi a'yâni'l-karni's-sânî aşer*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Dârü İbn Hazm, 3. Basım, 1988.
- Erdem, Y. Hakan. *Osmanlıda Köleliğin Sonu, 1800-1909*. çev. Bahar Tırnakçı. İstanbul: Kitap Yayınevi, 1. Basım, 2004.
- Erken, Adil. "XVIII. Yüzyıl Osmanlı Şam Valilerinin Emirü'l-Hacc Olarak Hizmetleri". Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, 2017.
- Erlich, Haggai. *Ethiopia and the Middle East*. Boulder, London: Lynne Rienner Publishers, 1994.
- Es, Hikmet Feridun. "Habeş İmparatorunun Sarayında Üç Türk". *Hayat Tarih Mecmuası* 3 (Nisan 1967), s. 11–15.
- Evliya Çelebi. *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi: Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 306, Süleymaniye Kütüphanesi Pertev Paşa 462, Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Beşir Ağa 452 Numaralı Yazmaların Mukayeseli Transkripsiyonu-Dizini*. 9. Cilt. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005.

- Eyicil, Ahmet. “1895 Maraş ve Zeytûn İsyanı”. *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)* 11 (2000), s. 157–210.
https://doi.org/10.1501/OTAM_0000000446
- Eyüb Sabri Paşa. *Mir'âtü'l-Haremeyn (Haremeyn Tarihi): Mir'ât-ı Mekke (İnceleme-Metin)*, 2 cilt. haz. Ömer Faruk Can – F. Zehra Can. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2018.
- ez-Ziriklî, Hayrüddin. “Sâdık el-Müeyyed”. *el-A 'lâm: Kāmûsü terâcîm*. Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyin, 2002. III, 185.
- ez-Ziriklî, Hayrüddin. “Şefîk el-Müeyyed”. *el-A 'lâm: Kāmûsü Terâcîm*. Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyin, 2002. III, 168–169.
- Farah, Caesar A. “Reassessing Sultan Abdülhamid II’s Islamic Policy”. *Archivum Ottomanicum* 14 (1995-1996), s. 191–212.
- Faroqhi, Suraiya. *Hacılar ve Sultanlar: Osmanlı Döneminde Hac (1517-1638)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yarınları, 1995.
- Fawaz, Leila Tarazi. *An Occasion for War: Civil Conflict in Lebanon and Damascus in 1860*. London: I. B. Tauris, 1994.
- Fındıklılı Şem'dânîzade Süleyman Efendi. *Mür'i't-Tevârih*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1978.
- France, Ministère des affaires étrangères. *Documents diplomatiques: Affaires arméniennes (Supplément, 1895-1896) [Livre jaune/Sarı Kitap]*. Paris: Imprimerie nationale, 1897.
- France, Ministère des affaires étrangères. *Documents diplomatiques: Affaires arméniennes, Projet de réformes dans l'Empire Ottoman, 1893-1897 [Livre jaune/Sarı Kitap]*. Paris: Imprimerie nationale, 1897.
- Freitag, Ulrike. *A History of Jeddah: The Gate to Mecca in the Nineteenth and Twentieth Centuries*. Cambridge: Cambridge University Press, 2020.
- Geçer, Kadir Türker. “XIX. Yüzyılda Osmanlı Ordusunda Rütbe Terfi Uygulamaları ve 1870 Tarihli Terfi’-i Rütbe Nizâmnâmesi”. *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi* 10/19 (2012), s. 1–42.
- Georgon, François. *Sultan Abdülhamid*. çev. Ali Berktaş. İstanbul: İletişim Yayınları, 6. Basım, 2020.
- Germain, Éric. “L’Afrique du Sud dans la politique 'panislamique' de l’empire ottoman”. *Turcica* 31 (1999), s. 109–148.

- Gök, Hayrullah. “Arşiv Belgelerinin Işığında Kara Harp Okulu Tarihi (1834-1883)”. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, 2005.
- Gök, Nurşen. “Donanma Cemiyeti’nin Anadolu’da Örgütlenmesi”. Ankara: Ankara Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, 2007.
- Gökkent, Gıyasettin. “Sultan Hamid’in Siyaseti”. *Hayat Tarih Mecmuası* 2 (Mart 1970), s. 19–21.
- Gövsa, İbrahim Alâettin. *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*. [İstanbul]: Yedigün Neşriyatı, [t.y.].
- Güler, Mustafa. *Cezzar Ahmed Paşa ve Akka Savunması*. İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2013.
- Güler, Mustafa. “XVIII. Asırda Hac Yolunun Güvenliği Mes’elesinde Cerde Başbuğluğu”. *Osmanlı Yönetiminde Arap Coğrafyası Sosyal, Siyasî ve İdarî Yapı: Milletlerarası İlmî Toplantı (04-06 Kasım 2015)*. ed. Selim Argun. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016, s. 465–497.
- Gülsoy, Ufuk. *Hicaz Demiryolu*. İstanbul: Eren, 1994.
- Günay, Selçuk. “Büyük Sahrada Bir Padişah Yaveri ve Osmanlı-Sunusi İlişkilerine Bir Bakış”. *Atatürk Dergisi* 1/4 (1990), s. 101–110.
- Hanssen, Jens – Safieddine, Hicham. “Butrus al-Bustani: From Protestant Convert to Ottoman Patriot and Arab Reformer”. *The Clarion of Syria*. mlf. Butrus al-Bustani. Oakland: University of California Press, 2019, s. 23–34.
- Hastürk, Özlem. *Arap İzzet Paşa (1852-1924): Ahmed İzzet Bey'in (İzzet el-Abid, İzzet Holo'nun) Hayatı, Mabeyne Girişi, Faaliyetleri ve Yurt Dışına Çıkışı*. İstanbul: Yeditepe Akademi, 2021.
- Hathaway, Jane. *Osmanlı Hakimiyetinde Arap Toprakları, 1516-1800*. çev. Gül Çağalı Güven. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.
- Hâtıra-i Seyahat*. İstanbul: Mihran Matbaası, 1316/1898-99.
- Hısnî, Muhammed Edib Takıyyüddîn. *Kitâbü müntehabâtü't-tevârîh li-Dımaşk*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Âfâkı'l-Cedîde, 1399/1979.
- Hunter, F. Robert. “Tourism and Empire: The Thomas Cook & Son Enterprise on the Nile, 1868-1914”. *Middle Eastern Studies* 40/5 (2004), s. 28–54. <http://doi.org/10.1080/0026320042000265666>
- İbn Kennân ed-Dımaşkî. *el-Mevâkıbü'l-İslâmiyye fi'l-memâliki ve'l-mehâsinü's-Şâmiyye*. thk. Hikmet İsmail. 2 Cilt. Dımaşk: Vizaretü's-Sekâfe, 1993.

- İbn Kennân ed-Dımaşkî. *Yevmiyyâtü Şâmiyye*. thk. Ekrem Hasan Alibî. [y.y.]: Dârü't-Tıbaa, [t.y.].
- İbn-i Âbidîn. *Reddül-Muhtar Ale'd-Dürri'l-Muhtar*. çev. Ahmed Davudoğlu. 9 Cilt. İstanbul: Şamil Yayınevi, [t.y.].
- Ibrahim, Gassim. “Afrika’nın Sömürgeleştirilmesi: Berlin Konferansı ve Osmanlı Devleti (1884-1885)”. İstanbul: Fatih Sultan Mehmed Vakıf Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, 2022.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. *Açıklamalı Türk Kimya Eserleri Bibliyografyası: (Basmalar/1830-1928) ve Modern Kimya Biliminin Türkiye Cumhuriyeti’nin Kuruluşuna Kadar Olan Durumu ve Gelişmesi*. İstanbul: IRCICA, 1985.
- İnal, İbnülemin Mahmud Kemal. *Son Sadrazamlar*. 4 Cilt. İstanbul: Dergâh Yayınları, 3. Basım, 1982.
- İrtem, Süleyman Kani. *Osmanlı Devleti’nin Mısır Yemen Hicaz Meselesi*. İstanbul: Temel Yayınları, 1999.
- Kabacalı, Alpay. “II. Abdülhamid’in Yaveri Orta Afrika’da: Büyük Sahra Yolculuğu”. *Popüler Tarih* 22 (Nisan 2001), s. 22–25.
- Karaca, Ali, “Azmmâdeler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991. IV, 350.
- Karaca, Ali, “Esad Paşa”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995. XI, 350-351.
- Karaca, Ali. “Azmm/Kemikoğlu Ailesi”. *Uluslararası Osmanlı Tarihi Sempozyumu Bildirileri (8-10 Nisan 1999)*. ed. Turan Gökçe. İzmir: Türk Ocakları İzmir Şubesi, 2000. s. 387–404.
- Karaca, Ali. “Azmm-zâde Mehmed Paşa”. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1986.
- Karaca, Ali. “II. Abdülhamid’in İdareyi Kontrol Mekanizmalarından Yaverlik Kurumu”. *XIII. Türk Tarih Kongresi: Ankara, 4-8 Ekim 1999: Kongreye Sunulan Bildiriler*. III. Cilt-III. Kısım, 1701–1739. Türk Tarih Kurumu, 2002.
- Karaca, Ali. “Saray’da / Mabeyn-i Hümayûn’da Yâverlik Kurumu (1839-1920)”. *Türkler*. Ankara: Yeni Türkiye, 2002. XIII, 610–628.
- Karaca, Ali. *Anadolu Islahâtı ve Ahmet Şakir Paşa, 1838-1899*. İstanbul: Eren, 1993.
- Karaca, Filiz. “Tanzimat Dönemi ve Sonrasında Osmanlı Teşrifat Müessesesi.” İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, 1997.

- Karacakaya, Recep vd. *Osmanlı İdaresinde Sudan*. İstanbul: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2013.
- Karacakaya, Recepvd. *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyanları (1896-1909)*. 4 Cilt. Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2009.
- Kasım Hızlı. “Paris Büyükelçisi Salih Münir Paşa'nın (Çorlu) Hayatı ve Faaliyetleri (1857-1939)”. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, 2020.
- Kasım İzzeddin. *Hicaz Sıhhiye İdaresi Senevî Rapor: Hicaz'da Teşkilât ve Islahat-ı Sıhhiye ve 1329 Senesi Hacc-ı Şerifi*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1328/1912.
- Kassab, Elizabeth Suzanne. *al-‘Azm, Şâdiq Jalâl. Encyclopaedia of Islam, THREE*. ed. Kate Fleet, Gudrun Krämer vd. Brill. http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_ei3_COM_35293
- Kavas, Ahmet. “Osmanlı Devleti'nin Müslüman Harar Emirliği'yle Münasebetleri ve Hıristiyan Habeşistan (Etiyopya) İmparatorluğu ile Yakınlaşma Etkisi”. *Pax Ottomana: Studies in Memoriam Prof. Dr. Nejat Göyünç*. ed. Kemal Çiçek. Haarlem, Ankara: SOTA-Yeni Türkiye, 2001. s. 443–464.
- Kayalı, Hasan. *Jön Türkler ve Araplar: Osmanlı İmparatorluğu'nda Osmanlılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık (1908-1918)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2. Basım, 2003.
- Kayapınar, M. Akif. “Ussama Makdisi ve “Osmanlı Oryantalizmi””. *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 1/20 (2006), s. 311–317.
- Kazem-zadeh, Hossein. *Relation d'un pèlerinage à la Mecque en 1910-1911*. Paris: Ernest Leroux, 1912.
- Kehhâle, Ömer Rıza, “Sâdık el-Müeyyed”. *Mu'cemü'l-müellifîn: teracimü musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye*. Beyrut: Mektebetü'l-Müsenna, 1957. IV, 316.
- Khairallah, K. T. “La Syrie”. *Revue du monde musulman* 19 (Avril, Mai, Juin, 1912), s. 1–143.
- Khoury, Philip S. *Syria and the French Mandate: The Politics of Arab Nationalism, 1920-1945*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1987.
- Khoury, Philip S. *Urban Notables and Arab Nationalism: The Politics of Damascus, 1860-1920*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.
- Kırat, Mevlüt. “1884 (H. 1301) Tarihli Hicaz Vilayet Salnâmesi (Transkripsiyon-Değerlendirme)”. Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2019.

- Kırmızı, Abdulhamit. “Meşrutiyette İstibdat Kadroları: 1908 İhtilalinin Bürokraside Tasfiye ve İkame Kabiliyeti”. *100. Yılında Jön Türk Devrimi*. ed. Sina Akşin vd. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010. s. 332–355.
- Kırmızı, Abdulhamit. “Oto/Biyografik Vebal: Tutarlılık ve Kronoloji Sorunları”. *Otur Baştan Yaz Beni: Oto/biyografiye Taze Bakışlar*. ed. Abdulhamit Kırmızı. İstanbul: Küre Yayınları, 2013. s. 11–27.
- Kırmızı, Abdulhamit. *Abdülhamid'in Valileri: Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908*. İstanbul: Klasik, 3. Basım, 2016.
- Kırmızı, Abdulhamit. *Avlonyalı Ferid Paşa: Bir Ömür Devlet*. İstanbul: Klasik, 2. Basım, 2021.
- Kısakürek, Necip Fazıl. *Ulu Hâkan II. Abdülhamîd Hân*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1965.
- Koç, Yahya. “Şam Valiliğine Giden Yol: ‘Azm-zâde İsmail’in Şam Valiliği Öncesi Kariyeri”. *Şarkiyat Mecmuası / Journal of Oriental Studies* 40 (2022), s. 253–285. <https://doi.org/10.26650/jos.1080824>
- Koç, Yahya. *Bilâd-ı Şam'da Osmanlı İktidarı ve Yerel Güçler, 1700-1775*. İstanbul: Küre Yayınları, 2021.
- Korkmaz, Mehmet. “Osmanlı Devleti’nin Kızıldeniz Siyaseti: Hicaz ve Yemen Vilayetlerinde Sahil Güvenliğine Yönelik Faaliyetler (1869-1914)”. *Geçmişten Günümüze Türkiye’de Sahil Güvenlik*. ed. İsmail H. Demircioğlu. Ankara: Pegem Akademi, 2020. s. 341–370.
- Korkmaz, Mehmet. “XX. Yüzyıl Başlarında Kızıldeniz’de Osmanlı Denizcilik Faaliyetleri”. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- Kreiser, Klaus. “Public monuments in Turkey and Egypt, 1840-1916”. *Muqarnas* 14 (1997), s. 103–117.
- Kurşun, Zekeriya, “Hicaz (Osmanlı Dönemi)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998. XVII, 437-439.
- L., J. “Les Événement”. nşr. Edmond Fleury. *La Semaine Religieuse du Diocèse de Rouen* 41 (Ekim 1897), s. 985–989.
- Le Gall, Michel F. “Pashas, Bedouins and Notables: Ottoman Administration in Tripoli and Benghazi, 1881-1902”. Ann Arbor: Princeton University, Basılmamış Doktora Tezi, 1986.

- Le Gall, Michel. "A New Ottoman Outlook on Africa: Note on Turn of the Century Literature". *Studies on Ottoman Diplomatic History*. ed. Selim Deringil – Sinan Kuneralp. İstanbul: Isis Press, 1990. s. 135–146.
- Le Gall, Michel. "The Ottoman Government and the Sanusiyya: A Reappraisal". *International Journal of Middle East Studies* 21/1 (1989), s. 91–106.
- Lemaitre, Nicole. *Réseaux religieux et spirituels: du Moyen Âge à nos jours*. Éditions du Comité des travaux historiques et scientifiques, 2016.
- Low, Michael Christopher. "Ottoman Infrastructures of the Saudi Hydro-State: The Technopolitics of Pilgrimage and Potable Water in the Hijaz". *Comparative Studies in Society and History* 57/4 (2015), s. 942–974.
<https://doi.org/10.1017/S0010417515000407>
- Mağribî, Muhammed Ali. *A 'lâmü 'l-Hicâz fi 'l-karni 'r-râbi 'aşer li 'l-hicre: 1301-1400 h., 1883-1980 m.* 4 Cilt. Cidde: Tihame, 1990.
- Mahmud Nedim Bey. *Arabistan'da Bir Ömür: Son Yemen Valisinin Hatıraları veya Osmanlı İmparatorluğu Arabistan'da Nasıl Yıkıldı?* İstanbul: Isis, 2001.
- Mahmud Şevket. *Osmanlı Teşkilat ve Kıyafet-i Askeriyyesi: Osmanlı Ordusunun Bidayet-i Tesisinden Zamanımıza Kadar (Kısm-ı Sâni - İkinci Cild)*. [İstanbul]: Mekteb-i Harbiye Matbaası, 1325.
- Makdisi, Ussama. "Ottoman Orientalism". *The American Historical Review* 107/3 (2002), s. 768–796. <https://doi.org/10.1086/532495>
- Marcus, Harold G. *A History of Ethiopia*. Berkeley, London: University of California Press, 1994.
- Mardin, Şerif. *Türk Modernleşmesi: Makaleler IV*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1991.
- Maroun, Khalil Amine. "Le Collège français Saint-Joseph des pères lazaristes d'Antoura, 1834-1943: Histoire d'un établissement scolaire au Levant, centre des enjeux religieux, culturels et politiques". Université Toulouse-Jean Jaurès: Toulouse, Doktora Tezi, 2012.
- Masters, Bruce, "al-Azm Family". *Encyclopedia of the Ottoman Empire*. ed. Gábor Ágoston – Bruce Masters. New York: Facts On File, 2009. 68-69.
- Mehmed Esad. *Mir'ât-ı Mekteb-i Harbiye*. İstanbul: Artin Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1310/1892-93.
- Mehmed Hâkim Efendi. *Hâkim Efendi Tarihi (Osmanlı Tarihi 1166-1180/1752-1766) (İnceleme-Metin)*. 2 Cilt. haz. Tahir Güngör. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.

- Mehmed Süreyyâ. *Sicill-i Osmânî yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmâniyye*. 5 Cilt. İstanbul: Matbaa-i Âmire, [t.y.].
- Mehmed Süreyyâ. *Sicill-i Osmânî*. 6 Cilt. haz. Nuri Akbayar, sdl. Seyit Ali Kahraman. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- Mehmed Tahir, Bursalı. *Osmanlı Müellifleri*. 3 Cilt. haz. Mehmet Ali Yekta Saraç. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA), 2016.
- Mehmet Akman. “Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı Hukuk Mevzuatı I - I. Tertip Düstûr'un Tarihî Fihrist ve Dizini”. *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları* 3 (2007 Bahar), s. 67–224.
- Melegari, Vezio. *The World's Great Regiments*. çev. Ronald Strom. London: Spring Books, 1972.
- Memişoğlu, Hüseyin. “Bulgaristan’da Müftülükler ve Şer’iyye Mahkemeleri”. *Vakıflar Dergisi* 27 (1998), s. 213–229.
- Messing, Simon D. “Changing Ethiopia”. *Middle East Journal* 9/4 (1955), s. 413–432. <http://www.jstor.org/stable/4322749>
- Milad, Aisha Moftah. “II. Abdülhamid Dönemi Trablusgarb Vilayeti Islahat Lâyhaları”. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Minawi, Mostafa. “Beyond Rhetoric: Reassessing Bedouin-Ottoman Relations along the Route of the Hijaz Telegraph Line at the End of the Nineteenth Century”. *Journal of the Economic and Social History of the Orient (JESHO)* 58/1-2 (2015), s. 75–104. <https://doi.org/10.1163/15685209-12341373>
- Minawi, Mostafa. “Lines in the Sand: The Ottoman Empire’s Policies of Expansion and Consolidation on its African and Arabian Frontiers (1882–1902)”. New York: New York University, Doktora Tezi, 2011.
- Minawi, Mostafa. *Osmanlılar ve Afrika Talanı: Sahra'dan Hicaz'a İmparatorluk ve Diplomasi*. çev. Ayşen Gür. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2018.
- Minawi, Mostafa. *The Ottoman Scramble for Africa: Empire and Diplomacy in the Sahara and the Hijaz*. Stanford: Stanford University Press, 2016.
- Ministère des affaires étrangères. *Conference Sanitaire internationale de Paris, 7 Novembre, 1911-17 Janvier, 1912: Proces-verbaux*. Paris: Imprimerie nationale, 1912.
- Ministère des affaires étrangères. *Conférence sanitaire internationale de Paris, 7 février-3 avril 1894: Procès-verbaux*. Paris: Imprimerie nationale, 1894.

- Ministère des affaires étrangères. *Conférence sanitaire internationale de Paris, 10 octobre-3 décembre 1903: Procès-verbaux*. Paris: Imprimerie nationale, 1904.
- Mücâhid, Zekî Muhammed. *el-A 'lâmü'ş-şarkıyye fi 'l-mieti'r-râbi' aşerete'l-hicriyye*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1994.
- Müller, G. Max. "Letters on Turkey". *Longman's Magazine* 28/164 (1896), s. 135–149.
- Müller, Georgina Adelaide. *On Dokuzuncu Asır Biterken İstanbul'un Saltanatlı Günleri*. çev. Hamdiye Betül Kara. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2010.
- Müller, Mrs. Max. *İstanbul'dan Mektuplar*. çev. Afife Buğra. İstanbul: Şehir Yayınları, 2010.
- Müller, Mrs. Max. *Letters from Constantinople*. London: Longmans, Green, & Co., 1897.
- Müller, Mrs. Max. *The Life and Letters of the Right Honourable Friedrich Max Müller*. 2 Cilt. London, New York, Bombay: Longmans, Green, & Co., 1902.
- Mümtaz, Ahmed Semih. *Sultan Abdülhamid ve Zamanı*. İstanbul: Kapı Yayınları, 2008.
- Münir Süreyya Bey. *Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi (1877-1914)*. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı, 2001.
- Mütercim Âsım Efendi. *Âsım Efendi Tarihi (Osmanlı Tarihi 1218-1224/1804-1809)*. 2 Cilt. haz. Ziya Yılmaz. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015.
- Noradounghian, Gabriel. *Recueil d'actes internationaux de l'Empire ottoman, 1878-1902*. 4. Cilt. Paris: Cotillon, 1903.
- Ochsenwald, William. *Religion, Society and the State in Arabia: The Hijaz under Ottoman Control, 1840-1908*. Columbus: Ohio State University Press, 1984.
- Ochsenwald, William. *The Hijaz Railroad*. Charlottesville: The University Press of Virginia, 1980.
- Okawara, Tomoki. "Searching for the Origins of an Ottoman Notable Family: The Case of the 'Azms". *Archivum Ottomanicum* 34 (2017), s. 39–48.
- Okumuş, R. Ruveyda. "II. Abdülhamid Devrinde Yıldızı Parlayan Bir Devlet Adamı: Reşid Mümtaz Paşa (1856-1928)". *Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi* 2/2 (2020), s. 113–140.
- Orhonlu, Cengiz. *Habeş Eyaleti: Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996.

- Ortaylı, İlber. *Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 1983.
- Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi (History of Geographical Literature during the Ottoman Period)*. 2 Cilt. ed. Ekmeleddin İhsanoğlu. İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 2000.
- Osmanoğlu, Ahmed Emin. “Hicaz Eyaletinin Teşekkülü (1841-1864)”. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2004.
- Örik, Nahid Sırrı, *Eve Düşen Yıldırım*. İstanbul: Oğlak Yayınları, 2. Basım, 2009.
- Özbey, Mustafa. “İkinci Meşrutiyet Sürecinde Askerî Orta Öğretim Kurumlarında Eğitim ve Öğretim”. *Yedinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri: 1763-1938 Yılları Arasında Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti’nde Ordu ve Toplum (Sunulmayan Bildiriler) (25-27 Ekim 1999 - İstanbul)*. Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 2001. s. 335–350.
- Özçelik, Selahittin. *Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Milliye Cemiyeti*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2000.
- Özköse, Kadir. “Osmanlı Devleti ile Senûsiyye Tarikatı Arasındaki İlişkiler”. *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (Aralık 2013), s. 11–39.
- Özşavlı, Halil. *Urfa Ermenileri: (Sosyal-Siyasi ve Kültürel Hayat)*. Ankara: Gazi Kitabevi, 2013.
- Öztuna, Yılmaz. *Devletler ve Hanedanlar: Türkiye (1074-1990)*. 5 Cilt. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1990.
- Özyetgin, A. Melek – Engin, Vahdettin – Ersay Yüksel, Ayşe. *Yıldız Sarayı*. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, 2021.
- Özyüksel, Murat. *Hicaz Demiryolu*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.
- Palabıyık, Mustafa Serdar. “Ottoman travelers' perceptions of Africa in the Late Ottoman Empire (1860-1922): A discussion of civilization, colonialism and race”. *New Perspectives on Turkey* 46 (2012), s. 187–212.
<https://doi.org/10.1017/S0896634600001552>
- Palabıyık, Mustafa Serdar. “Travel, Civilization and the East: Ottoman Travellers' Perception of “the East” in the Late Ottoman Empire”. Ankara: Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, 2010.
- Pamuk, Şevket. *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1469-1998*. Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000.

- Parusheva, Dobrinka. ““We Are All Members of the Same Club”: Bulgarian Political Elite and the Union Club”. *Bulgarian Historical Review/Revue Bulgare d'Histoire* 3-4 (2012), s. 62–72.
- Perham, Margery. *Government of Ethiopia*. London: Faber & Faber, 1969.
- Pétriât, Philippe. *Le Négoce des Lieux saints : Négociants hadramis de Djedda, 1850-1950* (Paris: Éditions de la Sorbonne, 2016). Erişim 3 Ekim 2020. <https://doi.org/10.4000/books.psorbonne.21798>
- Philipp, Thomas, “al-‘Azm Family”. *Encyclopaedia of Islam, THREE*. ed. Kate Fleet, Gudrun Krämer vd. Brill. http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_ei3_SIM_0262
- Rafeq, Abdul-Karim. *The Province of Damascus, 1723-1783*. Beirut: Khayats, 1970.
- Reilly, James A. *A Small Town in Syria: Ottoman Hama in the Eighteenth and Nineteenth Centuries*. Oxford, New York: P. Lang, 2002.
- Renault, M. Louis. *Archives diplomatiques: Recueil mensuel international de diplomatie et d'histoire (Deuxième serie)* 42 (Avril, Mai, Juin 1897). <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k453709d>
- Renault, M. Louis. *Archives diplomatiques: Recueil mensuel international de diplomatie et d'histoire (Deuxième serie)* 43 (Juillet, Août, Septembre 1897). <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k453711q/f3.item.r>
- Sadgrove, P. C., “al-Bustānī, Butrus (1819-93)”. *Encyclopedia of Arabic Literature*. London, New York: Routledge, 1998. I, 164.
- Sadıkoğlu, Sevil. “Mahmud Nedim Paşa'nın Bürokraside Gerçekleştirdiği Büyük Tenkihat: 7 Eylül 1871-31 Temmuz 1872”. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- “Şādiq Bāshā”. *Arabic Literature of Africa Online*. ed. John O. Hunwick, R.S. O’Fahey. Brill, 2016. http://dx.doi.org.ezp-prod1.hul.harvard.edu/10.1163/2405-4453_alao_COM_ALA_30002_5_38
- Sajdi, Dana. *Şamlı Berber: 18. Yüzyıl Biladü’ş-Şam’ında Yeni Okuryazarlık*. çev. Defne Karakaya. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2017.
- Salih Münir Paşa. *Geçmiş Zamanlar: II. Abdülhamid Devri Osmanlı Diplomasisi, İstanbul ve Paris Hatıraları*. haz. Ali Birinci, Selma Günaydın. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2015.
- Sallâbî, Ali Muhammed Muhammed. *es-Simâru’z-zekiyye li’l-hareketi’s-Senûsiyye fî Lîbyâ: el-Îmâm Muhammed bin Alî es-Senûsî*. İmârât, Kâhire: Mektebetü’s-Sahâbe, Mektebetü’t-Tâbiîn, 2001.

- Saylan, Kemal. "II. Abdülhamid Döneminde Rus Heyetinin Suriye-Filistin Ziyareti (28 Eylül-17 Ekim 1888)". *Türk Dünyası Araştırmaları* 219 (Aralık 2015), s. 65–81.
- Schatkowski-Schilcher, Linda. *Families in Politics: Damascene Factions and Estates of the 18th and 19th Centuries*. Wiesbaden: F. Steiner, 1985.
- Schmid, Johann Christoph von. *Fernando: L'Histoire d'un Jeune Espagnol*. çev. Louis Friedel. Tours: Mame, 2. Basım, 1837.
- Schmid, Johann Christoph von. *Heinrich von Eichenfels und Andere Erzählungen*. [Wesel]: [W. Düms], t.y.
- Schmid, Johann Christoph von. *Le Jeune Henri, Suivi de la Colombe*. London: T. Matthey, 1863.
- Senûsîler ve Garbî Mısır: Times Gazetesinin Tarih-i Harbinden Tercüme Edilmiştir*. çev. Bahriye Harbiye Erkânı Hüsameddin. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1332.
- Serkîs, Halil. *eş-Şâm kable miet âm: Rihletü'l-imbaratur Gilyum es-sânî, İmbaratur Almanya ve karînetihi ilâ Filistîn ve Sûriye âm 1316 h.-1898 m. thk.* Hasan es-Semâhî Süveydân. Dımaşk: Dârü'l-Kâdirî, 1997.
- Serkîs, Yûsuf b. İlyân. *Mu'cemü'l-matbû'âtî'l-'Arabiyye ve'l-mu'arrebe*. 2 Cilt. Kahire: Matbaatu Serkis, 1346/1928.
- Sevim, Seçkin. "Yeşilçam Sineması'nda Senaristlik: Bülent Oran, Safa Önal ve Sadık Şendil Örnekleri". İstanbul: Marmara Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Sevinç, Tahir. "Şam Valisi Emirü'l-Hac Süleyman Paşa'nın Muhallefatı (1743-1744)". *Belleten* 77/279 (2013), s. 467–522. <https://doi.org/10.37879/belleten.2013.467>
- Shamir, Shamon. "The Azm Walis of Syria (1724-1785): The period of dynastic succession in the government of the Walayahs, Damascus, Sidon and Tripoli". Michigan: Princeton University, 1961. <https://library.dctabudhabi.ae/sirsi/detail/17735>
- Shamir, Shimon. "As'ad Pasha al-'Azm and Ottoman Rule in Damascus (1743-58)". *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London* 26/1 (1963), s. 1–28.
- Simon, Rachel. *Libya between Ottomanism and Nationalism: The Ottoman Involvement in Libya during the War with Italy (1911-1919)*. Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1987.
- Sinan Kunalalp. *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922): Prosopografik Rehber*. İstanbul: Isis Press, 2003.

- Somel, Selçuk Akşin. *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908): İslâmlaşma Otokrasi ve Disiplin*. İstanbul: İletişim, 2010.
- Soy, Bayram. “II. Wilhelm, Weltpolitik ve II. Abdülhamid”. *Türkler*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002. XIII, 25–33.
- Soy, Bayram. “Kudüs’teki Erlöserkirche’nin Açılışı: II. Wilhelm’in İkinci Doğu Seyahatindeki (1898) Dini Motifler”. *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar* 6 (Güz 2007-Kış 2008), s. 117–141.
- Stern, Bernhard. *II. Abdülhamit Yıldız Sarayı ve Haremi 1901*. çev. Güray Beken. İstanbul: Truva Yayınları, 2014.
- Stoddard, Lothrop – Arslan, Emir Şekib. *Hâzırû'l-âlemi'l-İslâmî*. çev. Accâc Nüveyhiz. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 4. Basım, 1973.
- Subhî Mehmed Efendi. *Subhî Tarihi: Sâmî ve Şâkir Tarihleri ile Birlikte, 1730-1744 (İnceleme ve Karşılaştırmalı Metin)*. İstanbul: Kitabevi, 2007.
- Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi. *Senûsîler ve On Üçüncü Asrın En Büyük Mütefekkir-i İslâmiyyesi Seyyid Muhammed es-Senûsî: Abdülhamîd ve Seyyid Muhammed el-Mehdî ve Asr-ı Hamîdiyye ve Âlem-i İslâm ve Senûsîler*. İstanbul: İkdâm Matbaası, 1325.
- Şemseddin Sami, “Cidde”. *Kâmûsü'l-A'lâm*. İstanbul: Mihran Matbaası, 1306/1889. III, 1774.
- Şensoy, Sedat, “Silkû'd-dürrer”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009. XXXVII, 205-206.
- Şeyho el-Yesûî, Luvîs. *Târîhü'l-âdâbi'l-Arabiyye fi'r-rub'i'l-evvel mine'l-karni'l-işrîn*. Beyrut: Matbaatü'l-Âbâi'l-Yesûiyyîn, 1926.
- Şimşek, Fatmanur. “Yıldız Sarayı, Yaveran Dairesi ve Nöbet Yeri Restorasyon Projesi”. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, Mimarlık Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Şükrî, Muhammed Fuad. *es-Senûsiyye Dînün ve Devle*. Beyrut: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1948.
- Tahsin Paşa. *Abdülhamit ve Yıldız Hatıraları*. İstanbul: Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, 1931.
- Tandoğan, Muhammed. *Afrika'da Sömürgecilik ve Osmanlı Siyaseti, 1800-1922*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2020.

- Temizer, Abidin. “The Independence Process of Bulgaria and the First Ambassador of the Ottoman Empire to Sofia, Mustafa Asım Bey”. *Belleten* 85/304 (2021), s. 1073–1104. <https://doi.org/10.37879/belleten.2021.1073>
- Ternon, Yves. *Ermeni Tabusu*. İstanbul: Belge, 1993.
- Tibawi, Abdul Latif. *A Modern History of Syria including Lebanon and Palestine*. London: Macmillan, 1969.
- Topaktaş, Hacer. “Rus Çarına Livadya'da Hoş-Âmedî: Turhan Paşa'nın II. Nikolay Nezdinde Fevkalade Elçiliği (1898)”. *Osmanlı'da Siyaset ve Diplomasi*. ed. Mehmet Yaşar Ertaş vd. İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2016. s. 241–266.
- Toy, Jean. *La réglementation de la défense sanitaire contre la peste, la choléra, et la fièvre jaune d'après la Convention de Paris, 1903*. Paris: J.-B. Baillière et fils, 1905.
- Triaud, Jean-Louis. *La Légende noire de la Sanûsiyya: Une Confrérie musulmane saharienne sous le regard français (1840-1930)*. 2 Cilt. Paris: Editions de la Maison des Sciences de l'homme, 1995.
- Tural, Erkan. *Son Dönem Osmanlı Bürokrasisi: II. Meşrutiyet Dönemi'nde Bürokratlar, İttihatçılar ve Parlamenterler*. Ankara: Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, 2009.
- Turan, Ömer. “Bulgaristan'da Prenslik Döneminde Türklerin Sosyal ve Siyasal Kurumlaşma Çalışmaları”. *Belleten* 64/239 (2000), s. 89-100.
- Türkmen, Zekeriya. “II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Ordusunda Ordu-Siyaset İlişkileri”. *Erdem* 12/35 (2000), s. 567–591.
- Türkmen, Zekeriya. “Makedonya Meselesi ve Osmanlı Ordusunun Makedonya Bölgesinde Eşkiya ile Mücadelesi”. *XIX. ve XX. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti, Türkiye ve Balkanlar, Dokuzuncu Askerî Tarih Semineri Bildirileri (22-24 Ekim 2003)*. Ankara: Gnkur. ATASE Bşk.lığı Yayınları, 2005, s. 287–319
- Türkmen, Zekeriya. “Sultan II. Abdülhamid Döneminde Mekteb-i Harbiye-i Şahane”. *Osmanlı İstanbulu IV: IV. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri 20-22 Mayıs 2016, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi*. ed. Feridun M. Emecen vd. İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, İBB Kültür A.Ş., 2016. s. 931–954.
- UK Inflation Calculator. “Official Inflation Data, Alioth Finance”. Erişim 30 Mayıs 2022. <https://www.officialdata.org/uk/inflation/1910>
- Ulutaş, Songül. “İstanbul'da Gaz Depoları Sorunu: Çubuklu ve Standart Oil Kumpanyası”. *Tarih Okulu Dergisi* 48 (2020), s. 3670–3692. <https://doi.org/10.29228/joh.44778>

- Ülman, Haluk. *1860-1861 Suriye Buhranı: Osmanlı Diplomasısından Bir Örnek Olay*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1966.
- Ünal, Uğur. *Sultan Abdülaziz Devri Osmanlı Kara Ordusu (1861-1876)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2016.
- van Bosch, Lourens P. den. *Friedrich Max Müller: A Life Devoted to the Humanities*. Leiden: Brill, 2002.
- Vassaf, El-Hac Hüseyin. *Hicaz Hâtırası*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 2011.
- XVIII. *Yüzyılda Osmanlı Bürokrasisi: Merkez ve Taşra Yöneticileri, 1756-1792, 16 Numaralı Tahvil Defteri (Çeviri Yazı-Görüntü)*. haz. Abdullah Sivridağ, Yılmaz Karaca, Ersin Kırca vd. İstanbul: T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, 2019.
- Yayman, İsmail Göktuğ. “Tercüman-ı Hakikat Gazetesi (2501-3000. Sayılar) İnceleme ve Seçilmiş Metinler”. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Yıldırım, Nuran – Ertin, Hakan. “1893-1895 İstanbul Kolera Salgınında Avrupalı Uzmanlar ve Osmanlı Devleti’nde Sağlık Modernizasyonuna Katkıları”. *Anadolu Kliniği Tıp Bilimleri Dergisi* 25/Supplement 1 (2020), s. 85–101. <https://doi.org/10.21673/anadoluklin.716142>
- Yıldırım, Nuran. *İstanbul’un Sağlık Tarihi: Sağlık Teşkilatı, Salgın Bulaşıcı Hastalıklar ve Mücadele Koruyucu Sağlık Kurumları, Hastaneler, Tıp Eğitimi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi; İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti, 2010.
- Yimer, Nigusu Adem – Chekole, Belay Beyene. “Ethiopia’s Relation with the Ottomans: From Hostility to Understanding”. *Kadim* 3 (2022), s. 53–76. <https://doi.org/10.54462/kadim.1039019>
- Yücesoy, Hayrettin. *Senûsîlik: Sufî Bir İhya Hareketi*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1985.
- Ziadeh, Nicola A. *Tasavvuf ve Siyaset Hareketi Senûsîlik*. çev. Kadir Özköse. İstanbul: Risale Yayınları, 2006.
- Zimmermann, Maurice. “Les conventions franco-anglaises du 8 avril 1904”. *Annales de Géographie* 13/69 (1904), s. 279–281. <https://doi.org/10.3406/geo.1904.6595>

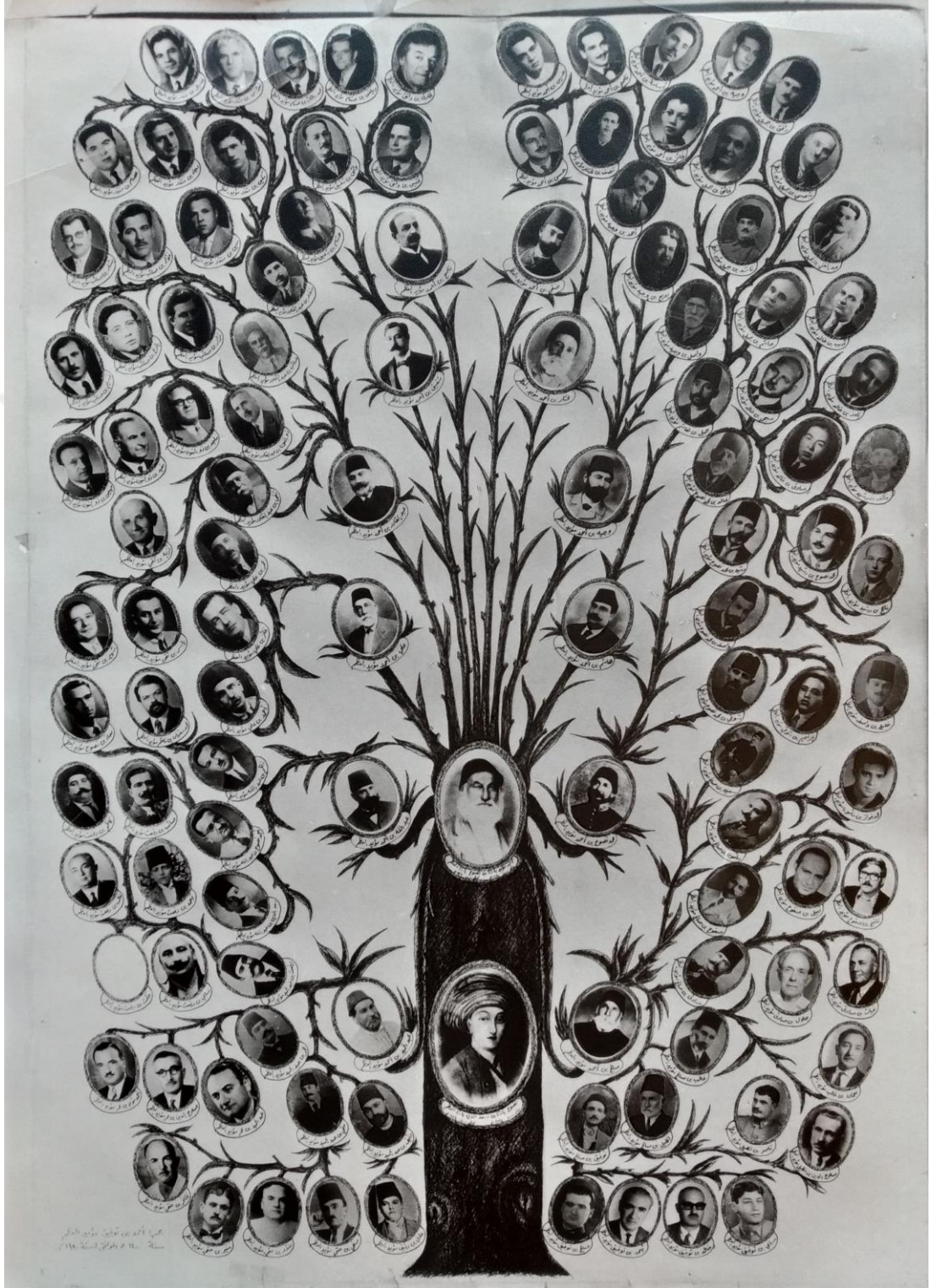
EKLER

Ek-1: *Servet-i Fünûn* Kapağında Ferik Rütbesinde Sadık el-Müeyyed Paşa⁹⁸¹

⁹⁸¹ *Servet-i Fünûn*, nr. 707, 28 Teşrinievvel 1320 (10 Kasım 1904), s. 1.

Ek-2: Sadık el-Müeyyed'in Aile Ağacı⁹⁸²

© İklil Azmzâde – 1990

⁹⁸² İklil Azmzade Koleksiyonu.

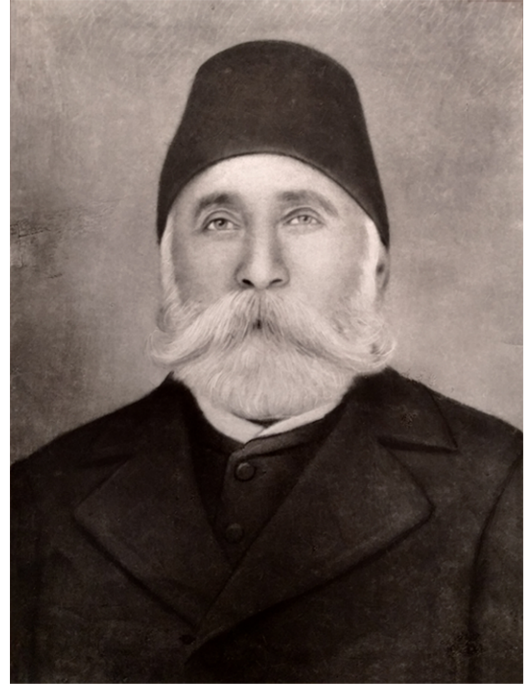
Ek-3: Sadık el-Müeyyed'in Ataları⁹⁸³

Nasuh Paşa
(Büyük Dedesi)

Ahmed Müeyyed Paşa
(Dedesi)

Salih Ezdeşir Bey
(Babası)

© İklil Azmzade – 1990

⁹⁸³ İklil Azmzade Koleksiyonu.

Ek-4: Sadık el-Müeyyed'in Eşi ve Çocukları⁹⁸⁴

Esmâ Hanım
(Eşi)

Gıyaseddin (sol) ve Celaleddin (sağ)
(Oğulları)

Masûne Hanım (Kızı)

⁹⁸⁴ İklil Azmzade Koleksiyonu; Gıyas Müeyyed Gökkent, “Azmzâde Sadık el-Müeyyed Pasha”, *Journey in the Grand Sahara of Africa and Through Time: An Ottoman Officer's Journey in the Grand Sahara*, mlf. Azmzâde Sadık el-Müeyyed (Gıyas Müeyyed Gökkent, 2021), s. 5.

A black and white photograph of a highly ornate, carved stone tomb or sarcophagus. The structure is covered with a dark, draped cloth that has a fringed edge. The tomb is set against a wall with horizontal stripes. To the right, a doorway is visible with a striped curtain. The foreground shows a patterned rug.

253

Ek-6: II. Wilhelm Şark Seyahati Çerçevesinde Mescid-i Aksa'da (Sadık Paşa İşaretli)⁹⁸⁶

Ek-7: II. Wilhelm'in Şark Seyahati Esnasında Sadık el-Müeyyed'e Verdiği Nişanın Beratı⁹⁸⁷

© İklil Azmzâde – 1990

⁹⁸⁶ C. Krikorian, İÜNEK, Yıldız Albümleri, YA 90621/20.

⁹⁸⁷ Gökent, "Azmzâde Sadık el-Müeyyed Pasha", s. 20.

Ek-8: Sadık el-Müeyyed'in Yaverân Zümresine Dahil Olduğu Yıla Ait Bir Fotoğrafi⁹⁸⁸

⁹⁸⁸ B. Kargopoulo, İÜNEK, Yıldız Albümleri, YA 91282/28, 1 Muharrem 1302 (21 Ekim 1884).

Ek-9: *Le Petit Journal*'in Kapağında Sadık el-Müeyyed⁹⁸⁹

⁹⁸⁹ Ömer Faruk Can Koleksiyonu, “Armée ottomane”, *Le Petit Journal: Supplément Illustré*, nr. 262, 24 Kasım 1895, s. 1.

Ek-10: Sadık el-Müeyyed Şeyh Senûsî Nezdine Yaptığı İkinci Seyahatte⁹⁹⁰

⁹⁹⁰ Cavani Rusoni, İÜNEK, Yıldız Albümleri, YA 779-64/3.

Ek-11: Sadık el-Müeyyed'e Atfedilen Şiirler

مَلِيكُ مُلُوكِ الْأَرْضِ مُذْ كَانَ فِي الْمَهْدِ تَوَالَتْ هَدَايَاهُ عَلَى السَّيِّدِ « الْمَهْدِي »
 هَدَايَا عَظِيمٍ أَهْدَيْتَ لِمُعَظَّمِ فَمَنْ هُوَ كَالْمَهْدَى إِلَيْهِ وَكَالْمَهْدِي؟
 « كَعْبِدِ الْحَمِيدِ » الْمَلِيكِ يَحْمِي جَمَاهُ مَنْ؟ وَكَالسَّيِّدِ « الْمَهْدِي » فَمَنْ هَدِيهِ يَهْدِي؟

أَتَى « صَادِقٌ » طَوَعَ الْإِرَادَةَ قَاصِدًا إِلَى حَرَمِ « الْمَهْدِي » الْمَطَايَا لَهُ يُهْدِي
 يَجُوبُ الْفَيَافِي لَا يَمِيلُ إِلَى الْكَرَى خَلِيفُ السَّرِيِّ يَهْوَى مُوَاصَلَةَ « الْمَهْدِي »
 يَرَى الصَّعْبَ سَهْلًا وَالْمَتَاعِبَ رَاحَةً وَبُعْدَ الْمَدَى قُرْبًا وَمَاءَ مُرٍّ كَالشَّهْدِ
 فَحَلَّ رِحَابَ الْفُضْلِ بِالرَّحْبِ وَأُنْتَقَى بِحُسْنِ الثَّنَا الْمَأْتُورِ عَنْ « صَادِقِ » الْعَهْدِ⁹⁹¹

* * *

« يَا بَنَ السُّنُوسِيِّ » يَا مَنْ شَمْسُهُ سَطَعَتْ بَدْرًا أَضَاءَ قُلُوبَ الْبُدُورِ وَالْحَضَرِ
 لَوْ أُرْسِلَ اللَّهُ بَعْدَ الْمُصْطَفَى رُسُلًا لَكُنْتُ أَوَّلَ مُبْعُوثٍ مِنَ الْبَشَرِ⁹⁹²

* * *

يَخَالُونَ أَنَّ الطَّوْدَ يُؤْلِمُهُ الْخِصَاءُ وَأَنَّ السُّبُنْتَ بِالنَّبِيحِ يَرُوعُ
 فَلَا يَمْلِكُ الْعَلْبَاءُ إِلَّا سُمَيْدُغُ وَهَا أَنْذَاكَ أَلَا رَجِي سُمَيْدُغُ⁹⁹³

⁹⁹¹ Muhammed Tayyib el-Eşheb, *Berkatü'l-l-Arabiyye Ems ve el-Yevm* (Mısır: Matbaatü'l-Hevvârî, 1947), s. 231; Muhammed Tayyib el-Eşheb, *el-Mehdî es-Senûsî* (Trablus: Matbaatü Mecî Bilino, 1952), s. 65.

⁹⁹² Muhammed Fuad Şükrî, *es-Senûsiyye Dînün ve Devle* (Beyrut: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1948), s. 88; el-Eşheb, *el-Mehdî es-Senûsî*, s. 65.

⁹⁹³ Şükrî, *es-Senûsiyye Dînün ve Devle*, s. 88.

Ek-12: Sadık el-Müeyyed Hicaz Telgraf Hattının Temel Atma Töreninde⁹⁹⁴

⁹⁹⁴ BOA, Fotoğraflar (FTG.f), 1044, 28 Haziran 1316 (11 Temmuz 1900).

Ek-13: Sadık el-Müeyyed Hicaz Telgraf Hattının Açılış Töreninde⁹⁹⁵

⁹⁹⁵ Gıyasettin Gökkent, “Sultan Hamid’in Siyaseti”, *Hayat Tarih Mecmuası* 2 (Mart 1970), s. 20.

Ek-14: Habeşistan Fevkalâde Sefaret Heyeti: Sadık Paşa, Talib Bey ve Yasin Efendi⁹⁹⁶

طرف اشرف حضرت پادشاهیدن مأموریت مخصوصه ایله اولجه حبشستانه
اعزام بیورلش اولان یاوران حضرت پادشاهیدن الیوم بلغارستان قومیسری
فریق سعادتلو صادق پاشا حضرتلری ورفاقتلرنده بولنان رفعتلو طالب
بك وچاوش یاسن افندی

(صادق المؤید پاشا حضرتلری حبشستانده کی مشهوداتی غایت شایان استفاده برسیاحتنامه
طرزنده رفیق محترم « اقدام » غزته سنده تفرقه صورتنده لشر ایلپورلر)

La mission Ottomane envoyée en Abyssinie: S. E. Sadik
El-Moyet Pacha, chef de la mission, Major Talib Bey,
et Sergent Yassin Effendi

Ek-16: Sadık el-Müeyyed'in Osmanlı Bankası'ndaki Bir Tahviline Ait Fiş⁹⁹⁸

OFTS 0021 SADIK
DEPOTS DE TITRES

Nom S.E. Sadik Pacha
Almouayad.

Fonctions ~~Birindji Ferik.~~
*Gouverneur civil & militaire de
la Ville de*

Adresse ~~rue Technic~~ *Jeddah*
~~Nichantache.~~

Spécimen de signature ou cachet
Sadik Almouayad

Observations

⁹⁹⁸ SALT Araştırma, S.E. Sadik Pacha Almouayad, nr. OFTS0021.

ÖZGEÇMİŞ			
Adı, Soyadı	Ömer Faruk		CAN
Doğum Yeri ve Yılı			
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce (İleri)		Fransızca (İleri)
ve Düzeyi	Arapça (Okuma)		
Eğitim Durumu	Başlama – Bitirme Yılı		Kurum Adı
Lise	2001	2004	Açıköğretim Lisesi
Lisans	2004	2008	Uludağ Üniversitesi
Yüksek Lisans	2009	2013	İstanbul Üniversitesi
Doktora	2013	2022	İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi
Çalıştığı Kurum/lar	Başlama - Ayrılma Yılı		Çalışılan Kurumun Adı
1.	2017		Sakarya Üniversitesi
Üye Olduğu Bilimsel ve Mesleki Kuruluşlar			
Katıldığı Proje ve Toplantılar	TÜBA Türk-İslam Bilim Kültür Mirası Projesi; Özbekler Tekkesi Araştırma Projesi (İSAR); Uluslararası Osmanlı Araştırmaları Kongresi, Sakarya (OSARK 2015); Uluslararası Osmanlı Araştırmaları Kongresi, İstanbul (OSARK 2022).		
Yayınlar:	“20. Yüzyıl Başlarında Cidde’de Su Temininde Yaşanan Güçlükler ve Azımlâde Sâdık el-Müeyyed’in Teşebbüsleri”. Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 24 / 45 (Haziran 2022), s. 141-164. Kerim İlker Bulunur–Ömer Faruk Can (ed.). <i>Osmanlı’da İktisadî Hayat ve Vakıflar</i>. İstanbul: Kronik Kitap, 2021. Hacer Kılıçaslan–Ömer Faruk Can–Burhan Çağlar (ed.). <i>Living in the Ottoman Lands: Identities Administration and Warfare</i>. İstanbul: Kronik Kitap, 2021. “Eyüb Sabri Paşa’nın Hayatı, Entelektüel Muhiti ve Eserleri Üzerine Bazı Yeni Bulgular.” <i>Tarih Dergisi</i> 75 (2021). s. 159-189. “Aşkî Mustafa Efendi’nin Medine Tarihine Dâir Birtakım Yeni Bulgular”. <i>Siyer Araştırmaları Dergisi</i> 8 (2020). s. 171-190. “Osmanlı Arşiv Kaynakları: Defter Serileri ve Belgeler”. <i>Tarih Bilimi ve Metodolojisi</i>. ed. Mehmet Yaşar Ertaş. İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2019. s. 244-262. Eyüb Sabri Paşa. <i>Mir’âtü’l-Haremeyn (Haremeyn Tarihi): Mir’ât-ı Mekke (İnceleme-Metin)</i>, haz. Ömer Faruk Can – F. Zehra Can. 2 cilt. İstanbul: Yazma Eserler Kurumu (YEK), 2018. “Zübdetü’l-Hakâyık Neyi Anlatır: Saray ve 93 Harbi”. <i>Osmanlı’da Yönetim ve Savaş</i>. İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2017. 237-250. “Şerîf, Miyân Muhammed”. <i>TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)</i>. Ek-2. İstanbul: 2017. 145-146. Ahmed Midhat Efendi. <i>Zübdetü’l-Hakâyık: 93 Harbi’nin Arka Planı (Harbin Zuhûru, Safahâtı ve Neticeleri Üzerine Diplomatik Yazışmalar)</i>. haz. Ömer Faruk Can. Ankara: Türk Tarih Kurumu (TTK), 2015.		
Diğer:			
İletişim (e-posta):			
		Tarih	28/10/2022
		İmza	
		Adı Soyadı	Ömer Faruk CAN

